
VS

Varstvo
Spomenikov

Journal
for the Protection
of Monuments

Izdaja/Issued: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino

Zanj/It's representative: Stanislav Mrvič

Uredniški odbor/Editorial board: prof. Ivan Bogovčič, dr. Slavko Ciglenečki, dr. Gorazd Makarovič, dr. Breda Mihelič, mag. Robert Peskar, dr. Peter Štih

Urednica/Editor: Biserka Ribnikar

Lektoriranje/Proofreading: Barbara Rogelj

Prevod/Translation: dr. Barbara Simoniti

Lektoriranje angleškega prevoda/Proofreading of English translation: David Limon

Oblikovanje/Design: Ranko Novak

Tehnična urednica/Technical editor: Mojca Višner

Organizacija tiska/Organisation of print: Božnar & Partner

Naslovnica/Cover page: Polzela, južni vrt dvorca Šenek. Fotografija: Alenka Kolšek.

Ljubljana 2001

Naslov uredništva/Adress of the editorial office: Uprava RS za kulturno dediščino, Plečnikov trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, T: +386 (0)1 252 28 70, F: +386 (0)1 426 65 47

Distribucija in prodaja/Distribution and sale: Samo Vadnov, Buča s.p., Zgornja Slivnica 3D, SI-1293 Šmarje-Sap, T: +386 (0)1 78 68 523, E: buca.vadnov@siol.net

VS

Varstvo spomenikov

Journal for the Protection
of Monuments

Kazalo

<i>Phil Mason</i>	
Griblje in problem nižinskih arheoloških kompleksov v Sloveniji	7
<i>Griblje and the Problem of Lowland Archaeological Complexes in Slovenia</i>	20
<i>Borut Križ</i>	
Mlajše železnodobno grobišče na Kapiteljski njivi v Novem mestu	28
<i>The Early Iron Age Mortuary Site at Kapiteljska Njiva, Novo Mesto</i>	42
<i>Robert Peskar</i>	
Cerkev Žalostne Matere božje v Bušechi vasi	46
<i>The Church of Our Lady of Sorrows in Bušecha Vas</i>	55
<i>Uroš Lubej</i>	
Cerkev sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu	62
<i>The Church of St. Peter in Dvor, near Polhov Gradec</i>	75
<i>Miha Preinfalk, Barbara Žabota</i>	
Grbi v kapeli sv. Jurija na Ljubljanskem gradu – biser z napako?	84
<i>Coats of Arms in the Chapel of St. George in Ljubljana Castle: A Pearl with a Flaw?</i>	101
<i>Tamara Vodopivec</i>	
Mariborski trgi znotraj srednjeveškega obzidja: zgodovinski razvoj in obnove	106
<i>The Squares of Maribor within the Town Walls: Historical Development and Renovation</i>	125
<i>Breda Mihelič</i>	
Vilska četrt med Prešernovo cesto in Tivolijem v Ljubljani ter prenova Wettachove vile	139
<i>The Villa Quarter between Prešernova Cesta and Tivoli Park in Ljubljana and the Renovation of the Wettach Villa</i>	150
<i>Mojca Tercelj Otorepec</i>	
Budnarjeva hiša, Pr' Matjaž, Zgornje Palovče št. 5	157
<i>Budnar's House, or At Matjaž's, No. 5 Zgornje Palovče</i>	166
<i>Alenka Kolšek</i>	
Prenova parkovnega kompleksa ob dvorcu Šenek na Polzeli	173
<i>Restoration of the Park Complex at Šenek Manor House, Polzela</i>	188
<i>Mateja Kavčič</i>	
Ometi na arhitekturnih spomenikih	197
<i>Plasterwork on Architectural Monuments</i>	207
<i>Breda Mihelič</i>	
Urbanisti : konservatorji – sto let razhajanj in sodelovanja	213
<i>Town Planners and Conservators: A Hundred Years of Disagreement and Co-operation</i>	220
<i>Jerneja Batič</i>	
Dnevi evropske kulturne dediščine v Sloveniji 1990-99	227
<i>European Heritage Days in Slovenia, 1990-99</i>	234
<i>Jelka Pirkovič</i>	
Osnutek nacionalnega kulturnega programa za področje kulturne dediščine	241
<i>Outline of the National Cultural Programme in the Field of Cultural Heritage</i>	245

Tanja Černe

Oblikovanje in izvajanje programa (so)financiranja projektov varovanja kulturne dediščine 249

Pregledi, ocene, predstavitve, zapisi*Majda Frelj Ribič*

Ljubljanski grad v knjigi dr. Ivana Stoparja Ljubljana, grad in dvorci 254

Alenka Kolšek

Poročilo o udeležbi na mednarodnem simpoziju Prihodnost historičnega mestnega parka 259

V spomin Borisu Križanu 268

Helena Menaše – prva urednica in vzornica 269

Steletovi nagrajenci v letu 2000 270

Steletovi nagrajenci v letu 2001 275

Phil Mason

Griblje in problem nižinskih arheoloških kompleksov v Sloveniji

UDK 902/904(497.4 Griblje)

Ključne besede: Griblje–Kohane, arheologija, nižinski predel, intenzivni sistematični arheološki površinski pregled, prazgodovinska poselitve, antična poselitve, varstvo kulturne dediščine, arheološka krajina

Uvod

V Sloveniji je tako kakor v številnih drugih evropskih državah nižinski predel izpostavljen silovitim pritiskom zaradi širjenja urbanih območij, industrije in vse intenzivnejšega kmetijstva. Slovenska služba za varstvo kulturne dediščine se zato sooča z velikim izzivom, ko skuša vzpostaviti ravnovesje med pritiskom modernega razvoja in zahtevami varovanja dediščine. Vzrok za to je večinoma v tem, da so arheološka najdišča v obsežnih kotlinah in predvsem rečnih dolinah še vedno premalo zastopana v arheoloških zapisih, tako da v številnih obdobjih nastopajo kot bele lise na arheoloških zemljevidih (ANSL 1975; Dular 1985; Šavel 1991). Bele lise tako ne predstavljajo dejanskega pomanjkanja dejavnosti v preteklosti, ampak pomanjkanje sistematičnega arheološkega raziskovanja.

Tradicionalne raziskave, znane pod imenom topografija, so se ukvarjale predvsem z nesistematičnimi pregledi, posebno v višinskih predelih (Chapman 1989, 4-33). Prva stopnja topografskih pregledov je obsegala študijski pregled obstoječih zapisov in podatkov domačinov. Druga stopnja je zajemala terenske ogledne krajeve, zabeleženih na prvi stopnji, in pregled višinskega predela. Pregledi so primernejši za popisovanje stoječih spomenikov, kakor so gradišča in gomilna grobišča, ki v nižinskem predelu ne nastopajo ali pa so nevidni. Tovrstne spomenike je običajno arheološko definirala geodetski pregled in jim zagotovil zakonsko zaščito. Izorani antični arhitekturni ostanki in srednjeveška najdišča ali neobstoječi ostanki nižinskih najdišč vseh obdobjev pa niso bili deležni enake obravnave. Glavni problem je pomanjkanje učinkovite metodologije za odkrivanje in določanje tovrstnih najdišč. Ker niso jasno določene meje nekega najdišča ali skupine najdišč, je tudi načrtovanje varovanja težje.

Vse to je vodilo do tega, da so se raziskave osredotočile na višinske predele, kjer je pritisk razvoja veliko manjši kakor v nižini. Določene vrste najdišč so začele prevladovati v znanih arheoloških zapisih, posebno utrjena naselja in gomilna grobišča (torej vidna arhitektura) ter okopi in grobišča. To je bistveno vplivalo na oblikovanje paradigem na področju naselbinskih raziskav. Zato so za eneolitik, pozno bronasto in železno dobo prevladovala utrjena in neutrjena višinska naselja, za rimsko dobo nižinska urbana naselja in ville, medtem ko so za srednjeveško obdobje prevladovali mesta, gradovi in utrjeni dvorci. V nižinskem predelu so pogosto zabeležili grobišča, ki so jih odkrili po naključju, vendar so le redko prostorsko določena ali pa niso znane njihove povzave z ostanki naselbin.

V poznih osemdesetih letih in v devetdesetih so vse bolj prevladale nedestruktivne arheološke metode. Te vključujejo geofizikalne metode (Mušič 1996, 83-138; 1999, 349-405; Waters 1989, 76-79), sistematični površinski pregled in zračno fotografiranje (Grosman 1989, 59-65; 1996, 43-82; Kerman 1999, 333-394; Mason 1988, 239-245; Novaković 1996, 11-42). Posebno poudarjene so geofizikalne tehnike, vendar le redko v povezavi s površinskim pregledom (Grosman 1996, 58-64; Mušič l.c.).

Uveljavitev sistematičnega površinskega pregleda je prinesla revolucijo na področju metodologije raziskav. Nekatere zgodnje raziskave, kakor je raziskava Dovskega polja (Bavec 1988, 225-239), so se osredotočale na najdišče, druge, kakor je raziskava Moverne vasi (Buda 1989, 83-102), so se lotile problema naselbine na regionalni ravni (Grosman 1996, 43-82).

Skupina za arheologijo na avtocestah Slovenije (SAAS) je leta 1994 razvila dosledno metodologijo za raziskavo novih tras za avtoceste, ki jo zdaj uporablja za vse nove avtoceste na stopnji načrtovanja. Na začetni stopnji združuje študijsko obravnavo znanih najdišč in analizo zračnih fotografij. Nato sledi obsežen površinski in podpovršinski pregled na celotni načrtovani trasi in na odkritih mestih, kjer se nahaja arheološki material. Definirana mesta nato arheološko izkopavajo pred gradnjo ceste, ki jo spremljajo nadzori (Arheologija na avtocestah Slovenije I, Metode in postopki, Ljubljana 1994). To je povsem spremenilo naše razumevanje nižinskega predela v preteklosti. Odkrita so bila številna nova najdišča in kmalu bodo na voljo preseki celotne države. Sad strokovnega posvetovanja o aktualnih vprašanjih na področju urejanja prostora in varstva arheološke dediščine, ki je bilo na Ptuju 19. maja 1999 na pobudo Uprave Republike Slovenije za kulturno dediščino (Zabeležka strokovnega posveta o varstvu arheološke dediščine in urejanju prostora z zaključki - Ptuj 19. 5. 1999), je bila izjava o nameri, da bi razširili uporabo avtocestne metodologije na področje dolgoročnega urejanja prostora, drugih infrastrukturnih in razvojnih projektov v državi, kar je pomembno predvsem zato, ker določa pomen takšne nedestruktivne metodologije na področju upravljanja s kulturnimi viri. Vendar pa je sklepe tega posveta treba tudi začeti uresničevati v praksi.

Tako ima celovita raziskovalna metodologija le malo učinka izven projekta avtocest. Nekatere elemente metodologije so prenesli na nekaj večjih infrastrukturnih projektov, kakor so glavni telefonski vodi in vodovodna napeljava (Vinica-Zilje, Dragatuš), lokalne in glavne ceste (Hajdina) ali posamezne gradnje (Velike Malence - Bavec 1998, 135-138). Vendar je takšno delo omejeno zgolj na območja, ki so že delno zaščitena v planskih dokumentih ali pa so bila za to predvidena. Potrebna je pobuda, da bi uporabljali sistematični površinski pregled na nižinskih območjih, tudi če niso neposredno ogrožena zaradi razvojnih projektov. Napredovanje intenzivnega poljedelstva pri tem bistveno vpliva, čeprav ne nujno neposredno, dolgoročno pa ni nič manj uničevalno.

Obravnavani primer v nadaljevanju predstavlja uporabo sistematičnega površinskega pregleda na nedavno odkritem najdišču na območju intenzivnega poljedelstva. Odlično ponazarja probleme, na katere naletimo pri določanju arheoloških najdišč v nižinskih predelih.

Arheološki kompleks Griblje-Kohane

Pregled je potekal na območju severno od vasi Griblje v Beli krajini. Raziskovalno območje leži v obsežni nižini zahodno od reke Kolpe, ki meji na sosednjo Republiko Hrvaško. Za nižino so značilne pleistocenske in kvartarne naplavine, razteza pa se v loku ob reki Kolpi od vasi Griblje na jugu do vasi Rosalnice na severu. Nižina je sorazmerno rodovitna, vendar je moderna poselitev večinoma omejena na obrobje nižinskega krasa na zahodu, ali na nekaj mestih blizu reke Kolpe. Območje neposredno ob Kolpi ima manj padavin kakor zahodni del nižine in je tudi delno izpostavljeno občasnim poplavam (Plut 1985, 15).

Kmetijske površine med Gribljami in Krasincem so v sredini osemdesetih let komasirali in vsi kmetje uporabljajo mehanizirane načine kmetovanja, čeprav še vedno kolobarijo, polja pa so

še vedno sorazmerno majhna in razpršena. Obstaja možnost, da bo območje vključeno v program namakanja, ki ga financira PHARE.

Nad okolico se dviga osamljeni hrib Kučar blizu Podzemlja, kjer je tudi eden največjih in najbolj znanih kompleksov iz železne dobe in poznoantičnega obdobja v Sloveniji (Barth 1969; Dular 1978; Dular et al. 1995). V okolici je znanih več slabo določenih rimskih najdišč, ki so običajno opisana kot arhitekturni ostanki ali grobišča. Samo na območju Gribelj so tri že opisana arheološka najdišča. Najbolj znano med njimi je Požekov vrt, ravninsko žarno grobišče iz pozne bronaste dobe v središču same vasi (Dular 1985, 74). Drugi dve najdišči, osamljena gomila Gomilca in antično plano grobišče v Kohanah, sta približno kilometer severno od vasi (Dular 1985, 73-74). Ležita blizu meje med katastrskima občinama Griblje in Krasinec, ki je tudi meja med občinama Črnomelj in Metlika.

Službo za varstvo kulturne dediščine so leta 1997 obvestili, da je v Kamenicah najdišče rimskega grobišča. Domačin Ivan Pezdirc je na območju severno od vasi odkril od oranja poškodovane kamnite strukture in rimsko keramiko, in me o tem obvestil. Oglad kraja v istem letu je potrdil obstoj antičnih ostalin na tem območju.

Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto je sprožil projekt intenzivnega površinskega pregleda in poskusnega izkopavanja. Namen projekta je bil določiti vrsto in obseg novega najdišča ter gomile Gomilca in grobišča v Kohanah, jih popisati in določiti škodo. Cilji so bili delno doseženi, zaradi količine arheoloških ostalin pa so razširili raziskovalno območje, da bi odkrili še potencialna nadaljnja najdišča.

Metodologija

Terensko delo je potekalo na potencialnem arheološkem najdišču Griblje-Kohane od 16. 3. 1999 do 21. 4. 1999 ter od 13. 10. 1999 do 3. 11. 1999. Intenziven površinski pregled smo izvedli v ortogonalni mreži, v skladu z metodologijo SAAS (Arheologija na avtocestah Slovenije I, Metode in postopki, Ljubljana 1994). Na delu raziskovalnega območja (Območje I: ZE 141 - ZE 165, ZE 197 - ZE 221, ZE 253 - ZE 277) smo opravili 75 testnih jarkov (1 x 1m). Te smo povečali tam, kjer smo odkrili arheološke strukture, npr. grobne jame, jame in zidove.

Velikost raziskovalnega območja je narekovala delitev na devet manjših območij, ki se ujemajo z osnovnimi razlikami v reliefu, parcelaciji zemljišč in komunikacijami znotraj območja (slika 1).

Območje I: parcele št. 2892, 2893, 2894, 2895, 2896, 2897, 2898, k.o. Griblje;

Pregledano: parcele št. 2893, 2894, 2897, k.o. Griblje;

Območje II: parcele št. 2899, 2900, 2901, 2902, 2903, 2904, k.o. Griblje;

Pregledano: parcele št. 2900, 2901, 2902, k.o. Griblje;

Območje III: parcele št. 2807, 2808, 2809, 2810, 2811, 2812, 2813, 2814, 2815, 2816, k.o. Griblje;

Pregledano: parcele št. 2809, 2810, 2813, 2814, 2816, k.o. Griblje;

Območje IV: parcele št. 2799, 2800, 2801, 2802, 2803, 2804, 2805, k.o. Griblje;

Pregledano: parcele št. 2799 (delno), 2800, 2801, 2802, k.o. Griblje;

Območje V: parcele št. 2913, 2914, 2915, 2916, 2917, 2918, 2919, k.o. Griblje;

Pregledano: parcele št. 2913, 2914, 2915, 2916, 2917 (delno), k.o. Griblje;

Območje VI: parcele št. 2906, 2907, 2908, 2909, 2910, 2911, 2912, k.o. Griblje;

Ni pregledano;

Območje VII: parcele št. 2852, 2858, 2859, 2860, 2861, 2862, 2863, 2864, k.o. Krasinec;

Pregledano: parcele št. 2859, 2860, 2864, k.o. Krasinec;

Območje VIII: parcele št. 2844, 2845, 2846, 2847, 2848, 2849, 2850, 2851, 2942, 2943, 2944, 2945, 2946, 2947, k.o. Krasinec;

Ni pregledano;

Območje IX: parcele št. 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2987, 2988, 2990, 2989, 2991, 2992, 2993, 2994, 2995, 2996, 2997, 2998, k.o. Krasinec;

Ni pregledano.

Celotno območje je poljedeljsko. Prekrivajo ga polja, ki jih ciklično posejejo z žitom, koruzo, krompirjem in tržnimi poljščinami. Vse katastrske parcele, na katerih smo izvajali površinski pregled, so bile obdelovalna polja, ki so bila preorana, posejana ali na zgodnji stopnji rasti pridelkov. Velikost posamezne zbiralne enote (ZE) v mreži je bila 10 x 10m. Skupno smo izvedli površinski pregled na 16 hektarih.

Razprava

Na vseh površinah, ki smo jih intenzivno arheološko površinsko pregledali in raziskali s testnimi jarki, smo odkrili neovrgljive dokaze o obstoju prazgodovinskega in antičnega najdišča. Gre za večje najdišče ali kompleks najdišč, kakor pa smo sprva predvidevali. Kompleks sestavljajo: naselbina iz neolitske in eneolitske dobe, katere notranjo strukturo jasno določata lončevina in distribucija kamnitih najdb, časovno in prostorsko razpršena naselbina ali območja dejavnosti iz eneolitske in bronaste dobe ter naselbinski kompleks iz pozne bronaste dobe. Antične najdbe so opazno koncentrirane na vzhodnem delu Območja I, na preostalem raziskovalnem območju pa so sorazmerno razpršene.

Suha dolina Mrzla draga verjetno predstavlja severno mejo kompleksa, čeprav na Območjih VIII in IX še nismo izvedli površinskega pregleda. Na vzhodu omejuje kompleks rob prve terase in poplavne ravnice reke Kolpe. Kompleks se razteza na zahod in se konča približno 50 metrov od lokalne ceste Griblje-Krasinec-Podzemelj. Na jugu ga omejuje pozidano območje moderne vasi Griblje, kjer je verjetno bil večinoma uničen. Prazgodovinska in antična naselbina oblikuje približno 500 metrov širok pas, ki sledi robu prve terase reke Kolpe.

Naselbina iz neolitske/eneolitske dobe leži v veliki nižini na Območjih I, III in V. Na jugu deli nižino od Območja I majhna suha dolina, ki teče po sredini Območja V. Delno jo na vzhodu zamejuje rob prve terase, vendar se razteza še prek roba do poplavne ravnice na severovzhodu Območja III (Slika 2). Severni rob najdišča je težko določiti v Območju III, ker se teren blago spušča in spet dviga proti severni ravnici na Območju IV. Na tem območju lahko določimo najdišča na osnovi distribucije večje koncentracije litičnega materiala (obdelanega kremenca) (Slika 3). Ta ustreza distribuciji prazgodovinske keramike na tem območju, na drugih najdiščih keramike pa litičnih predmetov takorekoč ni. Na zahodu in severozahodu ni mogoče povsem določiti najdišča, saj Območja VI ni zajel površinski pregled. Kljub temu pa koncentracija najdb kaže, da gre za značilno najdišče iz neolitske/eneolitske dobe z jedrom iz mlajše kamene dobe na robu prve terase, ki se je v eneolitski dobi širila stran od roba terase. S tem se kaže podoben vzorec kakor pri kompleksu iz Moverne vasi na Krupskem polju (Buda 1989, 93-98; Mason 1995, 192-196).

Kronološko nedoločljiva keramika nastopa v manjših količinah na Območju I in v južnem delu Območja V (Slika 2). Koncentracija obdelanih rečnih prodnikov na istih območjih v Območju V je zelo podobna gostoti prodnikov v tistem delu naselbine iz Območja II, ki je domnevno iz eneolitske dobe, v južnem delu Območja III in v severnem delu Območja V (Slika 3). Gostota verjetno predstavlja sorazmerno razpršeno naselbinsko dejavnost v bakreni ali zgodnji bronasti dobi.

Velika naselbina Gomilca/Srednje njive iz pozne bronaste dobe nastopa kot zgoščeno najdišče keramike na vsej površini Območja IV, v osrednjem delu Območja VII, nekoliko manj zgoščeno pa v severnem delu Območja III (Slika 2). Od naselbine iz neolitske/eneolitske dobe se razlikuje glede na vrsto keramike, predvsem pa po veliko manjši koncentraciji in večji razpršenosti litičnega materiala (Slika 3). Naselbina se je razprostirala vzdolž severnega roba ravnice nad suho

dolino Mrzla draga. Celotni obseg najdišča še ni znan, ker Območja VI, VIII in IX še niso bila pregledana. Vendar pa naselbina nakazuje podobno velikost kakor najdišča, odkrita na zahodnem robu Dravskega polja (Rogoza) in na območju severno od Ljubljane (Dragomelj) (Teržan 2000, 194-195), utegne pa celo biti večje kakor do zdaj znani primeri. Začetni pregled obstoječih aereo fotografij nakazuje, da leži na Območjih VIII in IX velik okrogel jarek. To utegne biti središče naselbinskega kompleksa iz pozne bronaste dobe.

Edini do zdaj določeni domnevni ostanek iz starejše železne dobe je že prej znana gomila Gomilca (Območje IV). Vendar pa leži gradišče na Kučarju ravno nasproti velikega kompleksa Gomilca/Srednje njive iz pozne bronaste dobe. Vse večje, monumentalnejše gomile iz železne dobe, povezane z najdiščem Kučar, ležijo na njegovi južni strani in so verjetno bile vidne z Gomilce/Srednjih njiv. Položaj posamezne gomile na tej strani je lahko nadaljnje znamenje prevlade Kučarja kot središča nad predhodnim središčem. Razvidno je, da je središče Kučar železnodobni naslednik kompleksa iz pozne bronaste dobe in da je bila razporeditev grobišč in samega gradišča vsaj delno takšna, da je to poudarjala.

Antične najdbe kažejo drugačen vzorec poselitve (Slika 4). Večjo koncentracijo smo odkrili samo na vzhodnem delu Območja I, kjer je leta 1997 antične grobove poškodovale oranje. Intenzivni površinski pregled in poskusno izkopavanje sta potrdila obstoj antičnega grobišča in razkrila še naselbino, ki jo je od pokopališča ločeval obrtni predel. Kompleks leži na nizkem hribu nad poplavno ravnico reke Kolpe. Druge antične najdbe so bile sorazmerno razpršene na Območjih II, III in V, na Območju IV pa jih skoraj ni bilo. Njihova gostota na Območjih VII in III je verjetno povezana z domnevno antično strukturo, poškodovano pri oranju, na še neraziskanem Območju VIII, in z izoranim antičnim grobiščem, ki leži na zahodnem delu Območja III (Kohane). Ti dokazi umeščajo poznoantično središče na Kučarju v pravo perspektivo. Obstoj večjega zgodnjekrščanskega cerkvenega središča v nekdanji utrdbi na Kučarju je verjetno prav tako povezan z gosto poseljenostjo območja v antičnem obdobju.

Neposredni dokazi o škodi, povzročeni na arheološkem kompleksu, so dostopni samo na Območju I, saj so bili samo tu izkopani testni jarki. Najdišče je zaradi oranja in erozije poškodovano do globine 35 centimetrov.

Homogena orna zemlja vsebuje drobce prazgodovinske in antične keramike, pomešane z novejšo keramiko in sorazmerno majhno količino nedavnega gradbenega materiala. Površinska gostota rimske lončevine ustreza različnim značilnostim ali strukturam pod orno zemljo. To nakazuje, da je vsaj nekaj površin bilo uničenih ali vsaj hudo poškodovanih. Na zahodnem delu Območja I nismo našli nobenih nepoškodovanih prazgodovinskih struktur, čeprav je bila tu koncentracija prazgodovinskih najdb precejšnja. Zato je povsem mogoče, da so se prazgodovinske strukture na tem območju ohranile samo pod zemljo (jame, jame za stojke), naselbinske plasti pa so že uničene. Čeprav seže plug največ 28 centimetrov globoko (Djurić, os. pripomba), je lahko dejansko poškodovana globina večja. Vzrok za to so lokalne spremembe mikroreliefa, ki lahko skupaj z oranjem povzročijo pospešeno erozijo. Testni jarki na osrednjem delu Območja I so razkrili predele s 30 centimetri orne zemlje nad koluvialno plastjo, ki je najmanj 50 centimetrov globoka, v njej pa so bili novejša keramika in prazgodovinski kamniti predmeti. To jasno dokazuje, da oranje na posameznih območjih povzroča pospešeno erozijo in s tem uničuje pozdne arheološki material na raziskovalnem območju. Očitna praznina v distribuciji prazgodovinske keramike med Območjema VII in IV je prav lahko posledica škode, ki jo je povzročilo oranje. Geološke plasti so bile razvidne na številnih mestih na Območju III, kjer je površinski pregled razkril sorazmerno redke najdbe. Zgodnja poročila o antičnih grobovih na tem območju je mogoče razumeti tudi kot znak intenzivnejše poljedeljske dejavnosti in posledične škode za podzemne arheološke ostanke. Reorganizacija kmetijske krajine v osemdesetih letih je prav tako povzročila škodo na znanih arheoloških najdiščih. Gomilo na Območju IV so znižali za en meter z uporabo gradbenih strojev, da bi olajšali oranje na velikih poljih.

Sklep

Sistematični površinski pregled je pokazal, da na območju med Gribljami in Krasincem leži velik arheološki kompleks, potreben pa bo še nadaljnji intenzivni površinski pregled, preden bo mogoče razumeti dejanski obseg in značilnosti kompleksa. Nujno je treba uporabiti še druge nedestruktivne arheološke tehnike, da bi lahko določili značilnosti kompleksa in njegovih elementov.

Sistematična analiza obstoječih zračnih fotografij in dodatnih poševnih zračnih fotografij kaže ploden način raziskovanja, ki bo pomagal pri interpretaciji površinskega pregleda. Geofizikalne tehnike bodo prav tako prinesle podrobne dokaze o strukturi posameznih elementov v kompleksu. Raziskavo elektrorazsice bi bilo prav tako mogoče uporabiti, da bi določili tloris antičnega kompleksa na Območju I in domnevne komplekse na Območjih III, VII in VIII, medtem ko bi bila magnetometrija uporabnejša za prazgodovinske elemente in obrtni predel antičnega kompleksa. Nadaljnji površinski pregledi (testno izkopavanje) bodo prinesli natančne podatke o ohranjenosti arheoloških struktur in dolgoročnih učinkih škode, ki jo je povzročilo oranje, saj je jasno, da so nekateri elementi krajine lahko bolj dovzetni za takšno škodo kakor drugi. Plitva stratigrafija in podzemne značilnosti na Območju I nakazujejo, da so tu najdišča ali območja dejavnosti večinoma razorana. Ohraniti in dokumentirati jih je naorni zemlji mogoče samo s sistematičnim površinskim pregledom. Kombinacija teh tehnik vrednotenja bo zagotovila potrebne informacije za racionalen predlog varovanja za kompleks in upravljanje le-tega kot varovanega spomenika.

Začetni rezultati raziskave pa sprožajo več problemov, kakor prinašajo odgovorov. V nižini ob Kolpi med Gribljami in Metliko je več podobno pomanjkljivo določenih arheoloških najdišč. Uporaba sistematičnega površinskega pregleda bi verjetno prinesla podobne rezultate kakor na tokratnem raziskovalnem območju. Drži sicer, da morda tam ni tako velikih prazgodovinskih najdišč, kakršno je Gomilca/Srednje njive, vendar pa je razpršenost dejavnosti v eneolitiki in bronasti dobi na Območju I zadosten razlog za zaskrbljenost. Če se je takšna distribucija ponavljala, potem poteka vzporedno s Kolpo od Gribelj do Primostka ali celo do Rosalnic potencialno območje dejavnosti, široko približno 500 metrov.

Rezultati iz Gribelj nadalje kažejo, da je v antičnem obdobju obstajal sorazmerno intenziven vzorec ruralne poselitve. Obstoj dveh rimskih kompleksov z majhno količino vmesnega materiala, skupaj z antičnim grobiščem na Vrhju pri Krasincu (Dular 1985, 75-76) južno od Mrzle drage, nakazuje, da je poselitveni vzorec z naselbinami in povezanimi pokopališči, v krajini razpršen v razkoraku približno 500 metrov vzdolž prve terase reke Kolpe. Nadaljnja najdišča so znana na Otoškem polju vzhodno od Kučarja in vzdolž zahodnega roba nižinskega predela na prehodu v nižinsko kraško polje (Cerkvišče, Kapljišče) (l.c., 72, 76-78). Razvidno je, da na tem območju tradicionalni koncept najdišča z jasnimi mejami ne velja več. Treba je upoštevati celotno območje kot arheološko krajino, ki jo je ustvarilo pet tisočletij bivanja in uporabe.

Razpoložljivi podatki z zahodnega roba Dravskega polja in Savske doline med Krškimi in hrvaško mejo nakazujejo, da je tudi v drugih obsežnejših nižinah v Sloveniji mogoče pričakovati podobne razmere (Grosman 1996, 43-82; Teržan 1999, 101-109). Prav tako kaže, kako malo dejansko vemo o nižinskih predelih Slovenije. Zelo težko, če ne kar nemogoče bi bilo uporabiti obstoječe arheološke dokaze izven ozkih avtocestnih koridorjev in izredno omejeno raziskovalno območje Gribelj za celovito načrtovanje varovanja. Napovednih modelov na primer ni mogoče uporabiti, če nimamo temeljnih sistematičnih raziskav za večja območja. Prav tako si velja zapomniti, da je treba izdelati model za vsako obdobje posebej, saj se logika poselitvenega vzorčenja v nekem obdobju lahko bistveno razlikuje od drugih obdobji (Verhagen, Wansleben, van Leusen, v tisku). Na večji del dolin Drave, Kolpe, Krke, Ljubljance, Save, Savinje, Soče in Sotle sploh niso vplivali projekti avtocest in raziskave, ki jih spremljajo. Arheološki podatki so zato v najboljšem primeru neenakomerni, če ne povsem neustrezni za ponazoritev dejanskih razmer.

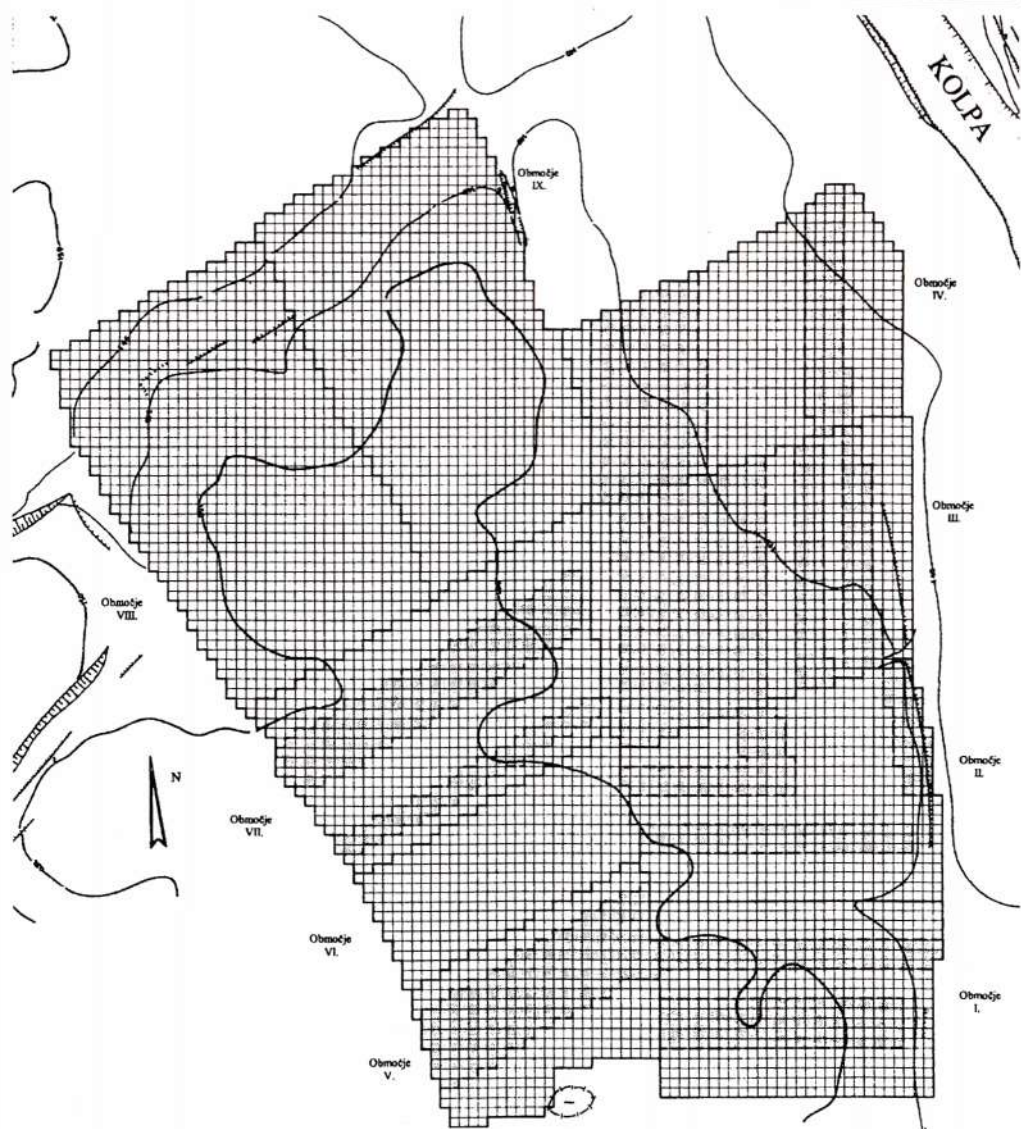
To je pomembno tudi za načrtovanje varovanja na osnovi najdišč, saj je jasno, da imamo opravka z arheološkimi krajinami, ki jih je mogoče zaščititi samo kot take in ne kot posamezna najdišča. Dejansko bi zaščita posameznih elementov v krajini povzročila, da bi jih oddvojili od ostankov njihovih sodobnih krajin in/ali zaledij. Arheološke krajine je treba arheološko ovrednotiti, preden je mogoče izoblikovati režim za njihovo zaščito. Sistematični površinski in podpovršinski pregled je zlasti primeren kot orodje za določitev krajin, ki jih je mogoče le delno določiti z uporabo drugih nedestruktivnih arheoloških metod, kakor sta zračna fotografija in geofizikalno raziskovanje.

Nujno je treba razviti dosleden pristop k arheološkim najdbam v nižinskem predelu kot celoti. Na srečo je to že mogoče z metodologijo avtocest SAAS (glej zgoraj). Vendar pa je treba raziskovati neodvisno od razvojnih zahtev. Intenzivno raziskovanje je mogoče uporabiti za določitev znanih najdbišč. To bi bilo uporabno v kontekstu nacionalnega in regionalnega popisa spomenikov in pri posodabljanju dolgoročnih načrtov. Vrednost obsežnih površinskih pregledov se je že pokazala pri projektu avtocest in v manjši meri pri razvoju lokalne infrastrukture na Dolenjskem in v Beli krajini. Posledica takšnega dela je, da se je ponekod povečalo število znanih najdišč celo za 60 odstotkov (krajevna skupnost Dolž in Stopiče, občina Novo mesto; krajevna skupnost Dragatuš, občina Črnomelj; krajevna skupnost Vinica, občina Črnomelj) od 1998 do 1999 (Olič 1999; Pinter 1998a; 1998b; 1998c). Širša uporaba obsežnega površinskega pregleda kot tehnike vzorčenja v nižinskem predelu v razvojnem kontekstu bi nam omogočila, da bi izpolnili ta navidez prazna območja. Uporabiti bi jo bilo mogoče v nižinskih območjih neodvisno od gradnje. To nam bi omogočilo, da bi zmanjšali število uničevalnih posegov na minimum (naključna odkritja med gradnjo, zavarovalna izkopavanja), hkrati pa bi uspeli popisati in voditi arheološko dediščino v posebno ranljivem delu Slovenije.

Slovenski prevod: dr. Barbara Simoniti

Bibliografija

- Arheologija na avtocestah Slovenije I, Metode in postopki*, Ljubljana 1994.
- Arheološko najdišče Slovenije*, Ljubljana 1975.
- Fritz-Eckhart Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slovenien)*. Antiquitas Reihe 3, Band 5, Dunaj 1969.
- Uroš Bavec, An interim report of survey work carried out at Sveti Jakob, a multi-period hilltop settlement above Dovsko (Senovo). V: John Chapman, John Bintliff, Vince Gaffney in Božidar Slapšak (uredniki), *Recent Developments in Yugoslav Archaeology, British Archaeological Reports International Series 431*, Oxford 1988, str. 225-238.
- Uroš Bavec, Velike Malence. V: *Varstvo spomenikov 37/1996*, Ljubljana 1998, str. 135-138.
- Miha Budja, Arheološki zapisi na površju, palimpsesti preteklih stanj (Archäologische Oberflächenaufzeichnungen – palimpseste vergangener Zustände). *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 17*, Ljubljana 1989, str. 83-102.
- John Chapman, Arheološki terenski pregled v raziskavah jugoslovanske prazgodovine. V: *Arheo 90*, Ljubljana 1989, 4-33.
- Janez Dular, *Podzemelj*. Katalogi in monografije 16, Ljubljana 1978.
- Janez Dular, *Arheološka topografija. Topografsko področje XI (Bela krajina)*, Ljubljana 1985.
- Janez Dular, Slavko Ciglenečki in Anja Dular, Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju. – *Opera Instituti archaeologici Sloveniae 1*, Ljubljana 1996.
- Darja Grosman, Tehnike terenskega pregleda. V: *Arheo 90*, Ljubljana 1989, str. 59-63.
- Darja Grosman, Antično Posavje. V: Mitja Guštin, Predrag Novakovič, Darja Grosman, Brane Mušič, Marija Lubšina-Tušek, *Rimsko podeželje*, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1996, str. 43-82.
- Branko Kerman, Poselitvene strukture v Prekmurju iz zraka. V: *Arheološki vestnik 50*, Ljubljana 1999, str. 333-347.
- Philip Mason, Coming down from the hills. A preliminary report on the intensive surface collection of a lowland Iron Age activity area in Slovenia. V: John Chapman, John Bintliff, Vince Gaffney in Božidar Slapšak (uredniki), *Recent Developments in Yugoslav Archaeology, British Archaeological Reports International Series 431*, Oxford 1988, str. 239-245.
- Philip Mason, Neolitska in eneolitska naselja v Beli krajini: naselje v Gradcu in izraba prostora v času od 5. do 3. tisočletja pr.n.št..V: *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 22*, Ljubljana 1995, str. 183-199.
- Brane Mušič, Geofizikalne raziskave antičnega podeželja v Sloveniji. V: Mitja Guštin, Predrag Novakovič, Darja Grosman, Brane Mušič, Marija Lubšina-Tušek, *Rimsko podeželje*, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1996, str. 83-138.
- Brane Mušič, Geofizikalna prospekcija v Sloveniji: pregled raziskav z nekaterimi ugotovitvami glede naravnega okolja. V: *Arheološki vestnik 50*, Ljubljana 1999, str. 349-405.
- Predrag Novakovič, Arheologija krajine in sistematični terenski pregled. V: Mitja Guštin, Predrag Novakovič, Darja Grosman, Brane Mušič, Marija Lubšina-Tušek, *Rimsko podeželje*, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1996, str. 11-42.
- Slobodan Olić, *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na trasi vodovoda Igljenik – Cerovec*, interno poročilo, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto 1999.
- Ildikó Eva Pinter, *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na KATC Dolž*, interno poročilo, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto 1998a.
- Ildikó Eva Pinter, *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na KATC Vinica - Zilje*, interno poročilo, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto 1998b.
- Ildikó Eva Pinter, *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na KATC Dragatuš - Suhor*, interno poročilo, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto 1998c.
- Dušan Plut, Pokrajinske (prirodno-geografske) poteze Bele krajine. V: Janez Dular, *Arheološka topografija Slovenije. Topografsko področje XI (Bela krajina)*, Ljubljana 1985, str. 13-15.
- Irena Šavel, *Arheološka topografija Slovenije. Topografsko območje XX (Prekmurje)*, Ljubljana 1991.
- Biba Teržan, Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem. V: *Arheološki vestnik 50*, Ljubljana 1999, 97-143.
- Verhagen, Ph., Wansleben, M., Van Leusen, M. 2000, Predictive modelling in the Netherlands. *Archaeological Dialogues* (in press).
- Andrew Waters, Merjenje specifične upornosti tal v arheološkem terenskem pregledu na področju Slovenije. V: *Arheo 90*, Ljubljana 1989, str. 74-77.
- Uprava RS za kulturno dediščino, 1999 *Zabeležka strokovnega posveta o varstvu arheološke dediščine in urejanju prostora z zaključki – Pril. 19.5.1999*, Ljubljana 1999.

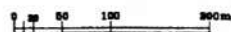

Legenda:

- Meja območja
- Meje dejansko pregledanega območja

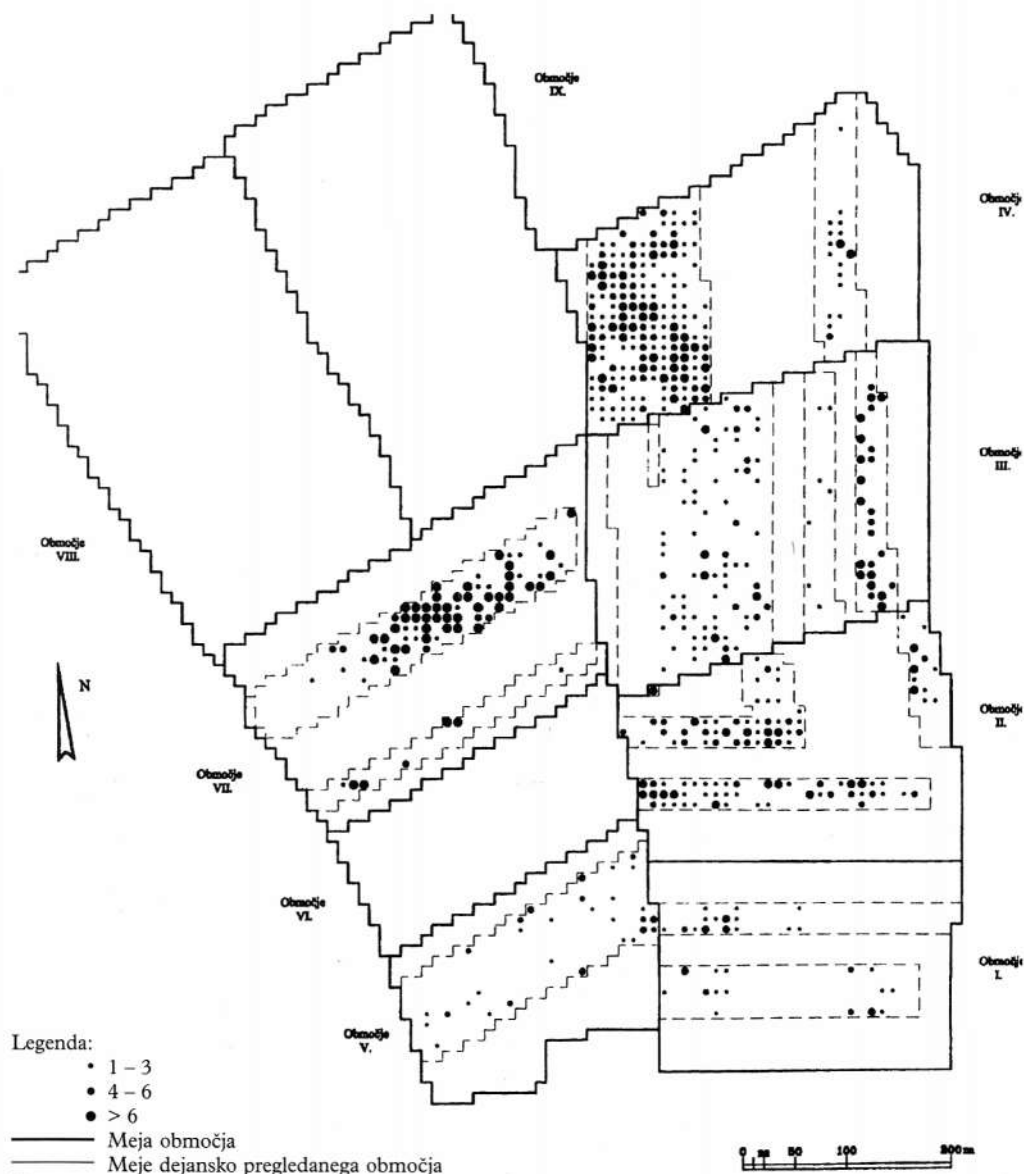
Key:

- Area boundary
- Boundary of actual surveyed area

Griblje-Kohane 1999. Lokacija intenzivnega arheološkega površinskega pregleda

Griblje-Kohane 1999. The location of the intensive archaeological surface survey

Legenda:

- 1 – 3
- 4 – 6
- > 6

— Meja območja

- - - Meje dejansko pregledanega območja

Key:

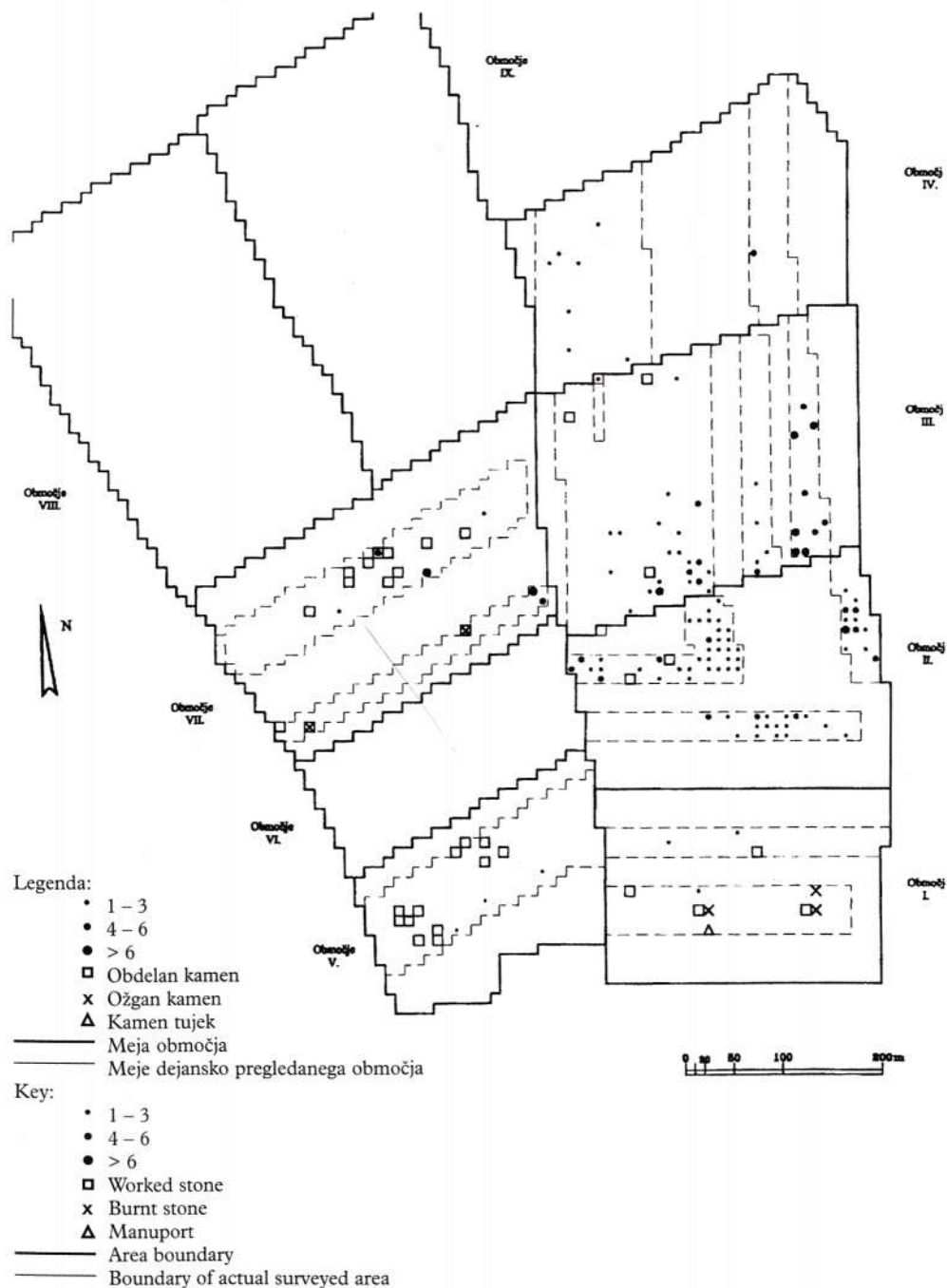
- 1 – 3
- 4 – 6
- > 6

— Area boundary

- - - Boundary of actual surveyed area

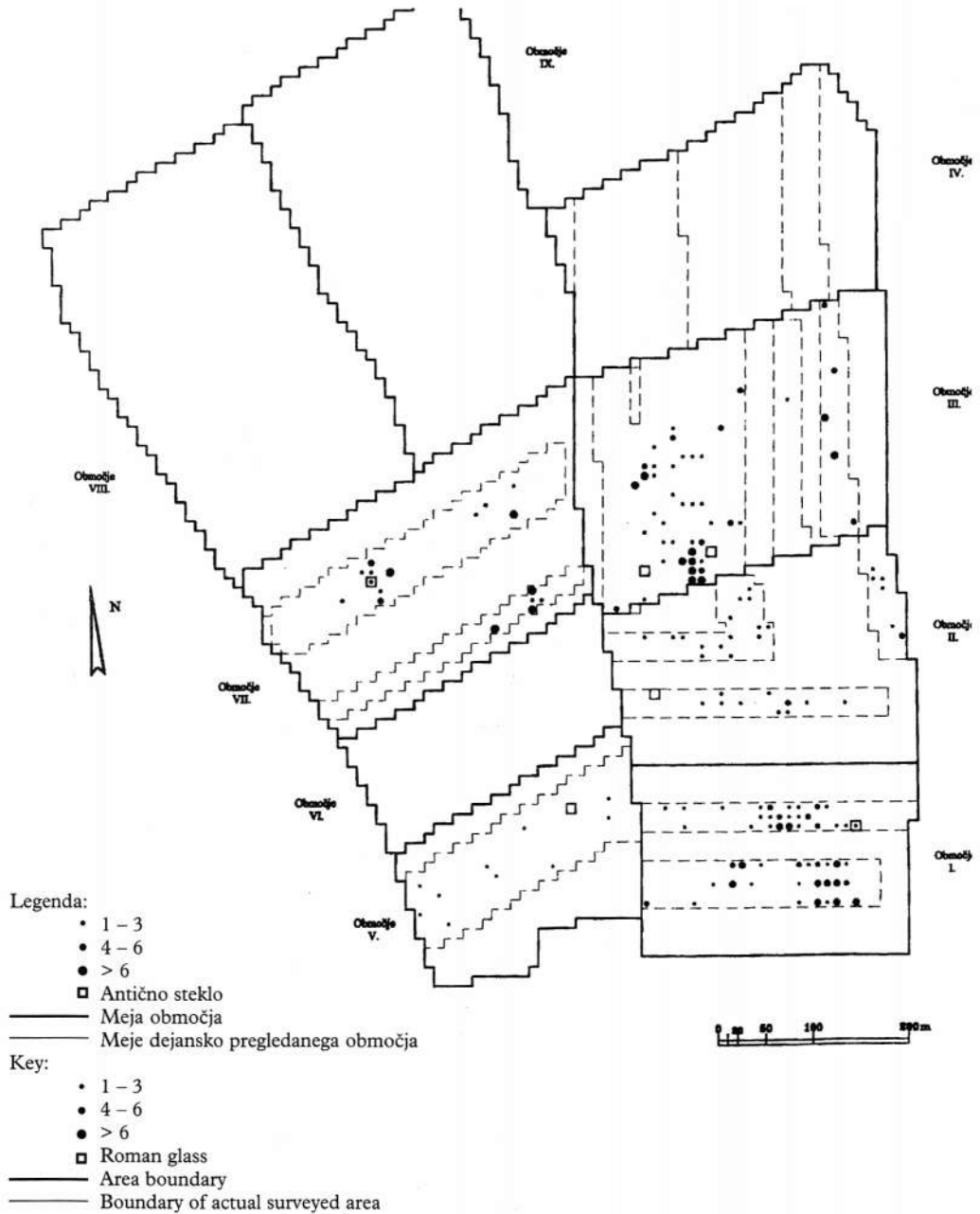
Griblje-Kohane 1999. Razporeditev prazgodovinske lončevine (domnevno število)

Griblje-Kohane 1999. Distribution of prehistoric pottery (interpreted number).

Griblje-Kohane 1999. Razporeditev obdelanega kremenca (domnevno število)

Griblje-Kohane 1999. Distribution of worked flint (interpreted number).

Griblje-Kohane 1999. Razporeditev rimske lončevine (domnevno število)

Griblje - Kohane 1999. Distribution of Roman pottery (interpreted number).

Pogled z juga prek območja pregleda proti Kučarju med potekom del. Foto Phil Mason.

A view from the south across the survey area towards Kučarju with work in progress. Photo Phil Mason.

Phil Mason

Griblje and the Problem of Lowland Archaeological Complexes in Slovenia

Key words: Griblje—Kohane, archaeology, lowland zone, intensive systematic surface survey, prehistoric settlement, Roman settlement, cultural heritage protection, archaeological landscape

Introduction

In Slovenia, as in many other European countries, the lowland zone is under intense pressure from the expansion of urban areas, industry and increasingly intensive agriculture. It is here that the Slovenian heritage protection service faces one of its greatest challenges as it seeks to maintain a balance between the pressures of modern development and requirements of heritage protection. This is largely because archaeological sites are still under represented in the archaeological record in the extensive lowland basins and above all river valleys, which in many periods appear as blanks on archaeological maps (ANSL 1975; Dular 1985; Šavel 1991). These blanks do not represent a true absence of activity in the past, but a lack of systematic archaeological research.

Traditional survey in Slovenia, or topography as it is known, was more concerned with non-systematic survey, particularly in the upland zone (Chapman 1989, 4-33). The first stage of these topographic surveys comprised the desktop survey of existing records and data from local non-specialist informants. The second stage consisted of site visits to the localities recorded in the first stage and survey in the upland zone. Such surveys were more suitable for the recording the presence of standing monuments, such as defended upland settlements and barrow cemeteries, which are largely absent or invisible in the lowland zone. Such standing monuments have usually been archaeologically defined by geodesic survey and afforded legal protection. The same is not the case where the ploughed out architectural remains of Roman and medieval sites, or the ephemeral remains of lowland sites of all periods are concerned. The main problem arose from the lack of an effective methodology for discovering and defining such sites. The lack of a clearly defined boundary to the site or group of sites has also made scheduling more difficult.

This led to a concentration on the upland zone, where incidentally the pressure of development is much less than that in the lowland zone. Certain types of site, particularly fortified settlement sites and barrow cemeteries, that is visible architecture, earthworks and cemeteries, came to dominate the known archaeological record. This had a major influence on the formation of paradigms in the field of settlement studies. Thus, the Eneolithic, Late Bronze Age and Iron Age periods have been dominated by defended and undefended upland settlements, the Roman period by lowland urban and villa settlements, whilst the medieval period was dominated by towns, castles and fortified manors. Mortuary sites have often been recorded in the lowland zone, usually as a result of chance discovery, but are rarely spatially defined and often lack associated settlement remains.

In the late 1980's and 1990's, non-destructive archaeological methods have become increasingly prevalent. These include geophysical methods (Mušič 1996, 83-138; 1999, 349-405; Waters 1989, 76-79), systematic surface collection and aerial photography (Grosman 1989, 59-65; 1996, 43-82; Kerman 1999, 333-394; Mason 1988, 239-245; Novakovič 1996, 11-42). There has been a particular emphasis on geophysical techniques, but rarely in combination with systematic surface collection (Grosman 1996, 58-64; Mušič op. cit.).

The adoption of systematic surface collection has led to a revolution in the field of survey methodology. Some early surveys, such as the Dovsko polje survey (Bavec 1988, 225-239), were site oriented, but others, such as the Moverna vas survey (Buda 1989, 83-102), whilst initially site based, attempted to address the problem of site hinterlands. The Posavje project was the only survey project, which attempted to address the problem of settlement on a regional scale (Grosman 1996, 43-82).

A coherent methodology was developed for the survey of new motorway routes in 1994 by the SAAS committee (The Slovenian Motorway Archaeology Group) and is applied to all new motorway routes in the planning stage. It combines the desktop survey of known sites and the study of aerial photography in the initial stages. This is followed by extensive surface and sub-surface survey of the entire planned route and intensive surface and sub-surface survey and geophysical survey of the resulting concentrations of archaeological material. The defined concentrations are then subject to rescue excavation prior to road construction, which is accompanied by watching briefs (*Arheologija na avtocestah Slovenije I, Metode in postopki*, Ljubljana 1994). This has revolutionised our understanding of the lowland zone in the past. Numerous new sites have been discovered and transects across the entire country will soon become available. A professional consultation on current questions in the field of regional planning and archaeological heritage protection, held in Ptuj on the 19th May 1999 at the behest of the Cultural Heritage Office of the Republic of Slovenia (*Uprava RS za kulturno dediščino, Zabeležka strokovnega posveta o varstvu arheološke dediščine in urejanju prostora z zaključki – Ptuj 19.5.1999*), resulted in a declaration of intent to expand the application of the motorway methodology to the field of long term regional planning, other infrastructure and development projects in the country, which is especially important as it marks the recognition of the importance of this non-destructive methodology in the field of cultural resource management. However, the conclusions of this meeting have yet to be implemented in practice.

Thus, integrated survey methodology has had little impact outside of the motorway project. Elements of the methodology have been applied to some major infrastructure projects, such as telephone and water main routes (Vinica - Zilje, Dragatu), local and access roads (Hajdina), or localised building developments (Velike Malence – Bavec 1998, 135-138). However, such work is confined to areas that are already partially protected in planning documents or are already scheduled. There is a need for an initiative to apply systematic surface survey to lowland areas, independent of the immediate threat of impact from development projects. The increase in intensive arable agriculture has a major impact that is not necessarily immediate, but is no less destructive in the long term.

The following case study is an example of the application of intensive systematic surface survey to a recently reported site in an area of intensive arable agriculture. It provides an excellent illustration of the problems faced in the definition of archaeological sites in the lowland zone.

The Griblje – Kohane Archaeological Complex

The survey took place in the area to the north of the village of Griblje in Bela krajina (Photography). The survey area is located in the extensive lowland area to the west of the river Kolpa, which also marks the border with the neighbouring Republic of Croatia. The lowland is

characterised by Pleistocene and Quaternary alluvial deposits and extends in an arc beside the river Kolpa from the village of Griblje in the south to the village of Rosalnice in the north. This lowland is relatively fertile, but modern settlement is largely confined to the edge of the lowland karst area in the west and at a few points close to the river Kolpa. The area directly adjacent to the river Kolpa receives less rainfall than the western part of the lowland and is also partly subject to seasonal flooding (Plut 1985, 15).

The agricultural land between Griblje and Krasinec was subject to consolidation in the mid 1980's and all farmers in the area use mechanised agricultural methods, although crop rotation is still widely practised and fields are still relatively small and dispersed. There is also a possibility that the area will be the subject of a PHARE funded irrigation scheme.

The area is dominated by the isolated Kučar hill near Podzemelj, which also the site of one of the largest and best known Iron Age and Late Roman complexes in Slovenia (Barth 1969, Dular 1978; Dular et al. 1995). A number of poorly defined Roman sites are known in the surrounding lowland area, usually recorded as architectural remains or cemeteries. The Griblje area itself contained three previously recorded archaeological sites. The best known of these is the Požekov vrt Late Bronze Age flat cremation cemetery in the centre of the village itself (Dular 1985, 74). The other two sites, the Gomilca isolated barrow and the Kohane Roman flat cemetery are located c. 1 km to the north of the village (Dular 1985, 73-74). They lie on or close to the boundary between the cadastral communes of Griblje and Krasinec, which is, incidentally the boundary between the communes of Črnomelj and Metlika.

The heritage protection authority was informed of the existence of the Kamenice Roman cemetery site in 1997. A local informant, Ivan Pezdirc noted the presence of plough damaged stone structures and Roman ceramics in the area immediately to the north of the village and reported it to the author. A site visit in the same year confirmed the existence of Roman remains in this area.

An intensive surface collection and trial trenching survey project was initiated in the area by the Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto – ZVNKDNm) with the explicit aims of defining this new site, as well as the Kohane cemetery and the Gomilca barrow for scheduling and to determine the extent of damage to the sites. These aims were partially realised, but the extent of the archaeological remains led to an increase in the size of the survey area with the aim of confirming the existence of further archaeological sites.

Methodology

Fieldwork took place on the Griblje–Kohane potential archaeological site from 16.03.1999 to 21.04.1999 and from 13.10.1999 to 3.11.1999. Intensive surface collection was carried out within an orthogonal grid, according to the SAAS methodology (*Arheologija na avtocestah Slovenije I, Metode in postopki*, Ljubljana 1994). 75 trial trenches (1 x 1 m) were excavated in part of the survey area (Area I: CU 141 – CU 165, CU 197 – CU 221, CU 253 – CU 277). These were enlarged where archaeological features were encountered, e.g. grave cuts, pits and walls.

The size of the survey area dictated its division into nine smaller areas, which conformed to the basic differences in relief, land division and communications within the area (Figure 1).

Area I	plot no. 2892, 2893, 2894, 2895, 2896, 2897, 2898, k.o. Griblje;
Collected	plot. no. 2893, 2894, 2897, k.o. Griblje;
Area II	plot no. 2899, 2900, 2901, 2902, 2903, 2904, k.o. Griblje;
Collected	plot. no. 2900, 2901, 2902, k.o. Griblje;
Area III	plot no. 2807, 2808, 2809, 2810, 2811, 2812, 2813, 2814, 2815, 2816, k.o. Griblje;

Collected	plot no. 2809, 2810, 2813, 2814, 2816, k.o. Griblje;
Area IV	plot no. 2799, 2800, 2801, 2802, 2803, 2804, 2805, k.o. Griblje
Collected	plot no. 2799 (partially), 2800, 2801, 2802, k.o. Griblje;
Area V	plot no. 2913, 2914, 2915, 2916, 2917, 2918, 2919, k.o. Griblje;
Collected	plot no. 2913, 2914, 2915, 2916, 2917 (partially), k.o. Griblje;
Area VI	plot no. 2907, 2907, 2908, 2909, 2910, 2911, 2912, k.o. Griblje;
Not collected;	
Area VII	plot no. 2852, 2858, 2859, 2860, 2861, 2862, 2863, 2864, k.o. Krasinec
Collected	plot no. 2859, 2860, 2864, k.o. Krasinec;
Area VIII	plot no. 2844, 2845, 2846, 2847, 2848, 2849, 2850, 2851, 2942, 2943, 2944, 2945, 2946, 2947, k.o. Krasinec;
Not collected.	
Area IX	plot no. 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2987, 2988, 2990, 2989, 2991, 2992, 2993, 2994, 2995, 2996, 2997, 2998, k.o. Krasinec;

Not collected.

The entire survey area is agricultural in nature. It is occupied by fields that are cyclically sown with grain, maize, potatoes and market garden crops. All the cadastral plots that were subject to surface collection are arable fields, which were ploughed, sown or in the early stages of crop growth. The size of a single collection unit (CU) in the grid was 10 x 10 m. A total of 16 hectares were subject to surface collection.

Discussion

Incontrovertible proof of the existence of a prehistoric and Roman period site was provided on all the surfaces that were subject to intensive archaeological surface survey and trial trenching. It represents a larger site or rather a complex of sites than was originally foreseen at the outset. The complex comprises a Neolithic and Eneolithic settlement, the internal structure of which is clearly defined by the potsherd and lithic finds distribution, chronologically and spatially diffuse Eneolithic and Bronze Age settlement or activity areas and a large Late Bronze Age (LBA) settlement complex. The Roman finds exhibit a marked concentration in the eastern part of Area I, but have a relatively diffuse distribution over the rest of the survey area.

The Mrzla draga dry valley probably represents the northern boundary of the complex, although Area VIII and Area IX have not yet been subject to surface collection. It is bounded on the east by the edge of the first terrace and the flood plain of the river Kolpa. The complex extends to the west, ending approximately 50 m from the local Griblje – Krasinec – Podzemelj road. It is bounded in the south by the built-up area of the modern village of Griblje, where it has probably been largely destroyed. Prehistoric and Roman settlement forms a c. 500 m wide band that follows the edge of the first terrace of the river Kolpa.

The Neolithic/Eneolithic settlement is located on a large, low plateau in Areas II, III and V. The plateau is separated from Area I to the south by a small dry valley, which runs through the middle of Area V. It is partially bounded by the edge of the first terrace to the east, but in it spreads across the terrace edge on to the flood plain to the northeast in Area III (Figure 2). The northern edge of the site is difficult to determine in Area III, because the ground slopes gently down and up towards the northern plateau in Area IV. The site can be defined in this area on the basis of the distribution of a greater concentration of lithic material (worked flint) (Figure 3). This matches the distribution of prehistoric pottery in this area, but is virtually absent in the other concentrations of prehistoric pottery. It is not yet possible to fully define the site in the west and northwest, because Area VI has not been covered by the surface survey. However, the finds concentration indicates that it is a characteristic Neolithic/Eneolithic site with a

Neolithic core on the edge of the first terrace, which experiences expansion away from the terrace edge in the Eneolithic period. It, thus, exhibits a similar pattern to that of the Moverna vas complex in the Krupsko polje (Buda 1989, 93-98; Mason 1995, 192 - 196).

Chronologically indeterminable prehistoric pottery appears on the small spurs in Area I and in southern part of Area V (Figure 2). The concentration of worked river cobbles in the same areas in Area V is very similar to the concentrations of river cobbles in the putatively Eneolithic part of the settlement in Area II, the southern part of Area III and in the northern part of Area V (Figure 3). It may therefore be suggested that this concentration represents relatively diffuse settlement activity in the Eneolithic or Early Bronze Age.

The large Gomilca/Srednje njive LBA settlement appears as a high concentration of pottery over the entire surface of Area IV, the central part of Area VII and as a somewhat lower concentration in the northern part of Area III (Figure 2). It differs from the Neolithic/Eneolithic settlement in terms pottery types and above all in terms of the extremely low concentrations and diffuse distribution of lithic material (Figure 3). The settlement spread along the northern edge of the plateau above the Mrzla draga dry valley. The full size of the site is not yet known, because Areas VI, VIII and IX have not yet been surveyed. However, it shows some similarity in size to the sites discovered on the western edge of the Dravsko polje (Rogoza) and in the area to the north of Ljubljana (Dragomelj) (Teržan 2000, 194-195), but may even be larger than the examples known so far. Preliminary examination of existing photographs indicates that a large circular ring ditch is located in Areas VIII and IX. This may well be the centre of the LBA settlement complex.

The only putative Early Iron Age remains so far identified are the previously known barrow on Gomilca (Area IV). However, the massive rampart of the Kučar hillfort is clearly located in diametric opposition to the large Gomilca/Srednje njive LBA complex. All the larger, more monumental Iron Age barrows associated with the Kučar site are located on its southern side and would have been visible from Gomilca/Srednje njive. The location of a single barrow on the latter site may well be a further symbol of dominance of the Kučar centre over the earlier centre. It is apparent that the Kučar centre is the Iron Age successor to this LBA complex and that the organisation of the mortuary sites and the hillfort itself were at least partially concerned with emphasising this fact.

The Roman finds reflect a different settlement pattern (Figure 4). The only dense concentration was found in the eastern part of Area I, where Roman graves were damaged by ploughing in 1997. The intensive surface collection and the trial trenches confirmed the existence of a Roman cemetery and further revealed a settlement, which was separated from the cemetery by an industrial zone. This complex is located on a low hill directly above the flood plain of the river Kolpa. The other Roman finds exhibit a relatively dispersed distribution in Areas II, III and V, but are virtually absent from Area IV. The concentrations in Areas VII and III are probably connected with the plough-damaged putatively Roman structure in the as yet un-surveyed Area VIII and the ploughed-out Roman cemetery, which is located in the western part of Area III (Kohane). This evidence places the Late Roman centre at Kučar in its proper perspective. The presence of a major Early Christian ecclesiastical centre on the former Kučar hillfort is probably also connected with the dense occupation of the area in the Roman period.

Direct evidence for the degree of damage to the archaeological complex is only available in Area I, because this was the only area in which trial trenching was undertaken. The site was damaged to a depth of 35 cm by ploughing and erosion.

The homogenous plough soil contains fragments of prehistoric and Roman pottery, mixed with recent pottery and a relatively small amount of recent building material. The surface concentration of Roman pottery matches the various features or structures under the ploughsoil. This indicates that at least some surfaces have been destroyed or at least badly damaged. No intact prehistoric structures were found in the western part of Area I, although the concentration

of prehistoric finds was quite dense. It is therefore entirely possible that prehistoric structures only survive as subsoil features (pits and postholes) in this area and that the occupation deposits have already been destroyed. Although the plough only reaches a maximum depth of 28 cm (Džurić, pers. comm.), the actual depth of the damage may be greater. This is due to local changes in micro-relief, which can result in accelerated erosion in combination with ploughing. The test pits in the central part of Area I revealed sections with 30 cm of ploughsoil above a colluvial layer at least 50 cm in depth, containing recent ceramics and prehistoric lithic material. This is clear evidence that ploughing does result in locally accelerated erosion and accompanying destruction of the underlying archaeological record in the survey area. The apparent gap in the distribution of prehistoric pottery between Area VII and Area IV may well be due to plough damage. The subsoil was visible at a number of points in Area III, where surface collection revealed relatively low densities of material. The early reports of Roman graves in this area may also be taken as an indication of more intensive agricultural activity and consequent damage to the underlying archaeological remains. The reorganisation of the agricultural landscape in the 1980s also led to damage to the known archaeological sites. The barrow in Area IV was lowered by one metre, using earth-moving equipment, to facilitate ploughing in the large fields.

Conclusion

The systematic surface survey has shown that a major archaeological complex exists in the area between Griblje and Krasinec, but further intensive surface collection will be required before the true extent and character of the complex is fully understood. There is an urgent need to employ other non-destructive archaeological techniques in the area, in order to fully define the nature of the complex and its individual elements.

Systematic analysis of the existing aerial photographs and additional oblique aerial photography offers a fruitful avenue of research, which will aid in the interpretation of the surface collection. Geophysical techniques would also provide detailed evidence for the structure of the individual elements in the complex. Resistivity survey could be used to define the ground plan of the Roman complex in Area I and the putative complex in Areas III, VII and VIII., whilst magnetometry will be of greater use on the prehistoric elements of the complex and the industrial zone of the Roman complex. A continuation of sub-surface survey (test-pitting) will provide precise data on the preservation of the archaeological structures and the long-term effect of plough damage, for it is clear that different elements of the landscape may more susceptible to plough damage than others. The shallow stratigraphy and subsoil features in Area I in the survey area suggest that these sites or activity areas are largely ploughed out. Indeed they may only survive in the ploughsoil and can only be documented by systematic surface collection. A combination of these evaluation techniques will provide the necessary information for a rational scheduling proposal for the complex and its management as a scheduled monument.

However, the initial results of this survey raise more problems than answers. There are a number of similarly poorly defined archaeological sites in the Kolpa lowlands between Griblje and Metlika. The application of systematic surface survey to these sites would very probably produce results, similar to those in the survey area. It is true that such large prehistoric sites as that at Gomilca/Srednje njive may not be present, but the dispersed nature of the Eneolithic or Bronze Age activity in Area I is cause for concern. If such distributions were to be repeated, then there is potential for a circa 500 m wide activity zone running parallel to the river Kolpa from Griblje to Primostek or even to Rosalnice.

The Griblje results further suggest that there is a relatively intense rural settlement pattern in the Roman period. The presence of two Roman complexes with a low level of material between them, coupled with a Roman cemetery at Vrh near Krasinec (Dular 1985, 75-76), just north

of Mrzla draga, suggest that there is a settlement pattern with settlements and associated cemeteries dispersed in the landscape at approximately 500 m intervals along the first terrace of the river Kolpa. Further sites are known in the Otoško polje area to the east of Kučar and along the western edge of the lowland zone at its interface with the lowland karst plateau (Cerkvišče, Kapljišče) (op.cit., 72, 76-78). It is clear that the traditional concept of the site with clear boundaries does not apply in this area. Instead, it is necessary to consider the entire area as an archaeological landscape, which was created by five thousand years of occupation or utilisation.

The available evidence from the western edge of the Dravsko polje and the Sava valley between Krško and the Croatian border suggests a similar situation may also be expected in the other often more extensive lowland areas in Slovenia (Grosman 1996, 43-82; Teržan 1999, 101-109). It also shows just how little we really know about the lowland zone in Slovenia. It would be extremely difficult, if not impossible, to use the existing archaeological evidence outside the narrow motorway corridors and the extremely limited Griblje survey area for comprehensive scheduling/planning protection. Predictive modelling, for instance, is not applicable, if basic systematic survey data is not available for large areas. It is also important to remember that each period should be modelled separately, because the logic of settlement patterning in any one period may well differ radically from that of other periods (Verhagen, Wansleben, van Leusen, in press). Much of the Drava, Kolpa, Krka, Ljubljana, Sava, Savinja, Soča and Sotla river valleys have been completely unaffected by motorway projects and accompanying survey. The archaeological record is thus at best a patchy, if not a completely inadequate representation of the true situation.

This has obvious implications for site-based scheduling for it is clear that we are dealing with archaeological landscapes, which can only be protected as such and not as individual sites. Indeed, the protection of individual elements in this landscape will result in their increasing isolation from the remains of their contemporary landscapes and/or hinterlands. Such landscapes need to be archaeologically evaluated, before suitable regimes for their protection can be formulated. Systematic surface and subsurface survey is eminently suitable as a tool for the definition of such landscapes, which can only be partially defined by the use of other non-destructive archaeological methods, such as aerial photography and geophysical survey.

There is an urgent need to develop a coherent approach to the archaeological record in the lowland zone as a whole. Fortunately this is already available in the SAAS motorway methodology (see above). However, such survey needs to be applied independently of development requirements. Intensive survey can be used to define known sites. This would be useful in the context of the national and regional monument register and in the updating of the long-term planning documents. The value of extensive surface survey has already been shown by the motorway project and to a lesser extent by work on local infrastructure development in Dolenjska and Bela krajina. As a result of such work, the number of known sites has increased in some areas by as much as 60% (Dolž and Stopiče administrative districts, Novo mesto commune; Dragatuš administrative district, Črnomelj commune; Vinica administrative district, Črnomelj commune) between 1998 and 1999 (Olić 1999; Pinter 1998a; 1998b; 1998c). The wider application of extensive surface survey as a sampling tool in the lowland zone in the development context would enable us to fill in these apparently empty areas. It could also be applied to lowland areas independently of development. This would enable us to minimise the number of destructive interventions (accidental discovery during development, rescue excavation), whilst meeting the challenge of recording and managing archaeological heritage in a particularly vulnerable part of Slovenia.

Bibliography

- Arheologija na avtocestah Slovenije I, Metode in postopki*, Ljubljana 1994.
- Arheološko najdišče Slovenije*, Ljubljana 1975.
- Barth, F. E. 1969, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slovenien)*. Antiquitas Reihe 3, Band 5, Vienna.
- Bavec, U. 1988, An interim report of survey work carried out at Sveti Jakob, a multi-period hilltop settlement above Dovsko (Senovo). V: Chapman, J.C., Bintliff, J., Gaffney, V. in Slapšak, B. (uredniki), *Recent Developments in Yugoslav Archaeology, BAR International Series 431*, Oxford, 225-238.
- Bavec, U. 1998, Velike Malence. V: *Varstvo spomenikov 37/1996*, Ljubljana, 135-138.
- Budja, M. 1989, Arheološki zapisi na površju, palimpsesti preteklih stanj (Archäologische Oberflächenaufzeichnungen – palimpseste vergangener Zustände). *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 17*, Ljubljana, 83-102.
- Chapman, J. 1989, Arheološki terenski pregled v raziskavah jugoslovanske prazgodovine. V: *Arheo 90*, Ljubljana, 4-33.
- Dular, J. 1978, *Podzemelj*. Katalogi in monografije 16, Ljubljana 1978.
- Dular, J. 1985, *Arheološka topografija*. Topografsko področje XI (Bela krajina), Ljubljana.
- Dular, J., S. Ciglenečki in A. Dular 1996, Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju. - *Opera Instituti archaeologici Sloveniae 1*.
- Grosman, D. 1989, Tehnike terenskega pregleda. V: *Arheo 90*, Ljubljana, 59-63.
- Grosman, D. 1996, Antično Posavje (Roman Posavje). V: Guštin, M., Novakovič, P., Grosman, D., Mušič, B., Lubšina-Tušek, M., *Rimsko podeželje* (Roman Countryside), Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana, 43-82.
- Kerman, B. 1999, Settlement Structures in Prekmurje from the Air (Poselitvene strukture v Prekmurju iz zraka). V: *Arheološki vestnik 50*, Ljubljana, 333-347.
- Mason, Ph. 1988 Coming down from the hills. A preliminary report on the intensive surface collection of a lowland Iron Age activity area in Slovenia. V: Chapman, J.C., Bintliff, J., Gaffney, V. in Slapšak, B. (uredniki), *Recent Developments in Yugoslav Archaeology, BAR International Series 431*, Oxford, 239-245.
- Mason, Ph. 1995 Neolitska in eneolitska naselja v Beli krajini: naselje v Gradcu in izraba prostora v času od 5. do 3. tisočletja BC.V: *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 22*, Ljubljana, 183-199.
- Mušič, B. 1996, Geofizikalne raziskave antičnega podeželja v Sloveniji (Geophysical research of the Roman countryside in Slovenia). V: Guštin, M., Novakovič, P., Grosman, D., Mušič, B., Lubšina-Tušek, M., *Rimsko podeželje* (Roman Countryside), Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana, 83-138.
- Mušič, B. 1999, Geophysical prospecting in Slovenia: an overview with some observations related to the natural environment (Geofizikalna prospekcijska v Sloveniji: pregled raziskav z nekaterimi ugotovitvami glede naravnega okolja). V: *Arheološki vestnik 50*, Ljubljana, 349-405.
- Novakovič, P. 1996, Arheologija krajine in sistematični terenski pregled (Landscape Archaeology and systematic survey). V: Guštin, M., Novakovič, P., Grosman, D., Mušič, B., Lubšina-Tušek, M., *Rimsko podeželje* (Roman Countryside), Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana, 11-42.
- Olič, S. 1999, *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na trasi vodovoda Igljenik – Cerovec*, internal report, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto.
- Pinter, I. 1998a *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na KATC Dolž*, internal report, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto.
- Pinter, I. 1998b *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na KATC Vinica – Zilje*, internal report, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto.
- Pinter, I. 1998c *Poročilo o ekstenzivnem arheološkem pregledu na KATC Dragatuš – Suhor*, internal report, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Novo mesto.
- Plut, D. 1985 Pokrajinske (prirodno-geografske) poteze Bele krajine. V: Dular, J. 1985, *Arheološka topografija Slovenije*. Topografsko področje XI (Bela krajina), Ljubljana, 13-15.
- Šavel, I. 1991, *Arheološka topografija Slovenije*. Topografsko območje XX (Prekmurje), Ljubljana.
- Terzan, B. 1999, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia (Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem). V: *Arheološki vestnik 50*, Ljubljana, 97-143.
- Verhagen, Ph., Wansleben, M., Van Leusen, M. 2000, Predictive modelling in the Netherlands. *Archaeological Dialogues* (in press).
- Waters, A. 1989, Merjenje specifične upornosti tal v arheološkem terenskem pregledu na področju Slovenije. V: *Arheo 90*, Ljubljana, 74-77.
- Uprava RS za kulturno dediščino, 1999 *Zabeležka strokovnega posveta o varstvu arheološke dediščine in urejanju prostora z zaključki – Ptuj 19.5.1999*, Ljubljana 1999

Borut Križ

Mlajše železnodobno grobišče na Kapiteljski njivi v Novem mestu

UDK 903.53(497.4 Novo mesto) "638"

Ključne besede: Novo mesto, Kapiteljska njiva, arheologija, mlajša železna doba, Kelti, staroselci, grobišče

Arheološka izkopavanja, ki na Kapiteljski njivi v Novem mestu potekajo od sredine 80. let, so to najdišče v zavesti strokovne javnosti utrdila kot eno najpomembnejših starejšeželeznodobnih nekropol v Sloveniji¹. Prvi dve zemljeni gomili (A in B)² sta bili izkopani že leta 1894, ostalih osem gomil³ pa med letoma 1987 in 2000. Pri teh raziskavah je bilo odkritih prek 400 skeletnih grobov, ki so časovno segali od 8. do 4. st. p. n. št. Pester repertoar steklenega in jantarnega okrasja, bronastih posod, uvožene lončenine, obrambnega orožja (ščit, skledasta čelada in dve ilirsko grški čeladi) ter deli noše in konjske opreme, ki so ga našli na Kapiteljski njivi, je pomen Novega mesta v okviru tovrstnih najdišč še utrdil in dokazal širši pomen in veljavo starejšeželeznodobnih veljakov, ki so imeli dobrih 500 let svoj sedež na novomeškem Marofu. Vsi najdeni grobovi starejše železne dobe so bili skeletni in v krogu vkopani v velike zemljene rodovno družinske gomile, ki pa jih je sodobno oranje dodobra sploščilo. Zaradi agresivne dolenske zemlje se osteološko gradivo v grobovih ni ohranilo, sledovi lesa pa pričajo, da so pokojnike polagali v krste.

Med starejšeželeznodobnim gradivom, ki sta ga že leta 1894 izkopala J. Pečnik in R. Hoernes, je tudi nekaj predmetov, ki nedvomno sodijo v čas mlajše železne dobe (grobovi A/10, A/19, A/22 ...). Zavarovalna izkopavanja⁴ iz leta 1954 pa so spet opozorila na navzočnost latenskih grobov na Kapiteljski njivi.

Mlajše železnodobno grobišče

Obsežna zavarovalna arheološka izkopavanja latenskega grobišča je leta 1986 pričel kustos Dolenjskega muzeja Tone Knez⁵. Do leta 1988 je izkopal 80 srednjelatenskih grobov. Zavarovalna arheološka izkopavanja Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Novega mesta pa so leta 1994 zopet naletela na mlajšeželeznodobno grobišče, kjer se izkopavanja v poletnih mesecih nadaljujejo vsako leto še sedaj.

Latensko grobišče se razteza na osrednjem in vzhodnem delu arheološkega najdišča Kapiteljska njiva. V nasprotju s starejšeželeznodobnimi grobovi so ti grobovi manjši, v tlorisu okrogli, ovalni ali pravokotni, pokojnike so sežigali, njihove ostanke pa skupaj z žganino in pepelom stresli na dno grobne jame, redkeje pa so jih shranjevali v lončenih posodah. Grobovi so vkopani brez jasno vidnega reda, le nekateri grobovi z orožjem se pojavljajo v manjših skupinah.

Borut Križ, Dolenjski muzej, Novo mesto.

Glede na kronologijo, ki jo je postavil M. Guštin⁶, dopolnil pa D. Božič⁷, sodijo grobovi na Kapiteljski njivi v mokronoško skupino, v stopnjo Mokronog I do III, torej v čas od 3. do 1. st. p. n. št. Doslej smo na Kapiteljski njivi poleg grobov, ki so jih našli konec 19. stoletja, in tistih iz leta 1958, odkrili skoraj 700 mlajšeželeznodobnih grobov.

Arheološka izkopavanja še potekajo, zato vse najdeno gradivo še ni restavrirano. Predmeti so zelo poškodovani, tako mehansko kakor kemijsko. Mehanske poškodbe so povzročili oranje ter izkopi strelskih jarkov in bunkerjev v drugi svetovni vojni, kemijske poškodbe pa povzročajo agresivna ilovica, v katero so grobovi vkopani, gnojenje njihovih površin in kisli dež.

Restavratorski posegi na gradivu s Kapiteljske njive potekajo v več restavratorskih delavnicah v Sloveniji in v delavnicah RGCM v Mainzu, kemijske analize arheoloških najdb pa opravljajo delavci Kemijskega inštituta v Ljubljani.

Pričujoči prispevek je informativen in podaja pregled trenutnega stanja gradiva, ki je v obdelavi. Med pridatki, ki so jih doslej našli na Kapiteljski njivi, izstopa 101 dolg železni meč, 146 železnih suličnih osti, 53 ščitnih grb, 29 nožev, 134 različnih fibul, 48 steklenih zapestnic, 32 železnih verig in sklepancev, 9 železnih kavljev in 7 prstanov.

Orožje

Med vsemi doslej najdenimi železnimi meči (101) je le eden raven, vsi ostali so bili obredno zviti – prepognjeni ter brez izjeme zelo poškodovani in korodirani. Večina mečev je bila v nožnicah, izdelanih iz železne pločevine, ki pa so tako poškodovane, da se okrasa na njih povečini ne da več določiti. Meči so dolgi do 1 m, dvorezni, organski ročaj ni ohranjen, ostal je le trnast nastavek, ki se proti rezilu zaključuje z železnim ščitnikom. Meči so pogosto pripeti na železno verigo, ki je v naših grobovih zelo korodirana. Železne ščitne grbe, ki jih najdemo v grobovih, so ostanki večjih lesenih ščitov, ki pa niso več ohranjeni. Grbe so pravokotne, okrogle in pahljaste oblike ter zelo pogosto tako kot meči obredno zvite. Ščitne grbe niso okrašene, pogosto pa so ohranjeni večji žebli, s katerimi je bila grba pritrjena na zunanjo stran ščita.

Najpogostejše orožje v grobovih so železne sulične osti, ki so zelo različnih dolžin.

Dolge so od 10 – 50 cm, njihovi listi so različnih oblik. Lesena toporišča niso ohranjena, pogosto pa najdemo železen okov zadnjega dela toporišča. K oborožitvi bojevnikov sodijo tudi masivni železni bojni noži z odebelitvijo na koncu ročaja. Zastopana sta oba tipa nožev, tako tisti z drugo odebelitvijo na sredini ročaja kakor tudi tisti z gladkim ročajem.

Posebnost v oborožitvi bojevnikov, pokopanih na Kapiteljski njivi v Novem mestu, predstavlja 2 železni čeladi s posebej izdelanima tilničnima ščitnikoma, s profiliranima gumboma na vrhu in z železnimi naličnicami, ki pa so bile zložene v notranjost oglavja čelade. Obe čeladi tipa Trbinc⁸ sta bili v grobove položeni obredno poškodovani.

Izjema in posebnost na Kapiteljski njivi je 7 železnih tulastih sekir, ki se v tem času med oborožitvijo drugod skoraj ne pojavljajo več.

Lončenina

Skoraj 90 % lončenih posod, ki smo jih našli na Kapiteljski njivi, je izdelanih prostoročno in ne na lončarskem vretenu, kot je na drugih predelih Slovenije v tem času običajno. Lončevina v Novem mestu je izdelana v stari halštatskodobni tradiciji, okrašena je s plastičnim okrasom, z gubanjem in odtisi vrvice. Barvno je lončenina žgana v vseh odtenkih rjave, sive, črne in rume-ne barve. Med lončenimi predmeti velja omeniti še v tlorisu okrogla, v profilu pa konična, bikonična in okrogla vretenca. Posebnost pa predstavlja 3,7 cm velika okrogla lončena ropotuljica iz groba 595. V votlo lončeno kroglico je bilo vdelenih nekaj koščkov prežgane glinice, ki so

ob tresenju ustvarjali značilen zvok. Lončeno posodje, izdelano na lončarskem vretenu, je značilnih oblik in le trije primerki so okrašeni z žigosanim okrasom krogov ali polkrogov.

Nakit

Med okrasnimi predmeti prevladujejo zapestnice in nanožnice, izdelane iz stekla, brona in železa. Od 48 doslej najdenih steklenih zapestnic, ki so bile profilirane in izdelane iz raznobarnega stekla, so se le tri ohranile v prvotni obliki. Vse ostale so bile staljene in sedaj povečini predstavljajo brezoblično gmoto rumenega, rjavega, vijoličastega, modrega ali zelenega stekla. Železne zapestnice so neokrašeni obroči, bronaste pa so masivne, gladke ali narebrenne, pogosto z drobno odebelitvijo. Posebnost predstavljajo orehaste nanožnice. Ločimo dva osnovna tipa: s štirimi, večjimi, polovici oreha podobnimi odebelitvami ali pa z devetimi manjšimi odebelitvami. Nekaj zapestnic je izdelanih tudi iz prepletene srebrne žice. Steklene jagode ogrlic so povečini staljene, jantarnih je malo, saj so bile verjetno uničene ob sežigu pokojnika. Ohranile pa so se večje steklene jagode z raznobarnimi očesci.

Med sedmimi najdenimi prstani sta dva izdelana iz zlata, dva iz brona, trije pa so srebrni.

Fibule

Med množico najdenih fibul so tako železne kakor bronaste, ki so značilne tako za srednji kakor pozni laten. Fibule se v grobovih praviloma pojavljajo v žganini in ob prežganih kosteh in so precej poškodovane. Tako lahko z gotovostjo trdimo, da so bile sežgane skupaj s pokojnikom.

Drugega značilnost tovrstnega okrasja pa je, da najdemo fibule tako v ženskih kakor v moških grobovih.

Med okrasne predmete moramo prišteti tudi bronaste pasove, tako bronast pas v grobu 502, ki ga sestavljajo obročki, ki jih povezujejo profilirani členi, in se zaključuje s stilizirano živalsko glavo, pa tudi podoben pas v grobu 643, kjer se med obročki pojavljajo še okrašene pravokotne bronaste ploščice.

Posebnost predstavlja še drobna železna tordirana igla⁹ z zaključkom v obliki živalske glave.

Okoli 300 p. n. št. so v naše kraje iz obdonavskih delov Madžarske prodrli keltski Tavrski in poselili celotno območje jugovzhodnih Alp. Najdbe na Kapiteljski njivi v Novem mestu pa kažejo, da je bila ta poselitev dokaj redka in da je Keltom staroselce, ki so bili etnično najbliže ilirskim plemenom, sicer uspelo pokoriti, ne pa iztrebiti. Da moramo tu računati na močan staroselski substrat kaže:

1. lokacija grobišča v neposredni bližini starejšeželeznodobnega gomilnega grobišča
2. lončenina, izdelana prostoročno, na način, ki je keltskem življenju tuj
3. uporaba bojne sekire, novodošlim Keltom tujega orožja, ki pa je bila obvezni del oborožitve halštatskodobnih prebivalcev Novega mesta.

Izkopavanja arheološkega najdišča Kapiteljska njiva nam tako razkrivajo in podaljšujejo pomen novomeškega prostora tudi v čas mlajše železne dobe in ne le v starejši železni dobi, le da v mlajši fazi socialna diferenciacija ni več tako očitna, saj izrazito bogatih grobov, kakršni so bili knežji halštatskodobni grobovi, sedaj ni več. S prihodom Rimljanov pa se Novo mesto iz pomembnega centra spremeni v majhno, nepomembno provincialno naselje staroselcev.

Opombe:

- 1 Borut Križ, *Kapiteljska njiva*. Katalog razstave, Novo mesto, 1997.
- 2 Tone Knez, Novo mesto I, *Carniola Archaeologica 1*, 1986.
- 3 Tone Knez, Novo mesto II, *Carniola Archaeologica 3*, 1993.
Borut Križ, Novo mesto IV, *Carniola Archaeologica 4*, 1997.
Borut Križ, Novo mesto V, *Carniola Archaeologica 5*, 2000.
Borut Križ, Kapiteljska njiva v Novem mestu – raziskave prazgodovinskega grobišča, *Varstvo Spomenikov 37*, str. 126, 1997.
- 4 Vinko Šribar, Zavarovalno izkopavanje latenskega grobišča na Kapiteljskem marofu, *Arheološki vestnik 9 – 10*, 1958 – 1959, str. 108.
- 5 Tone Knez, Novo mesto - Kapiteljska njiva, *Varstvo spomenikov 29*, 1987, str. 245.
- 6 Mitja Guštin, Relativna kronologija grobov »Mokronoške skupine«, *Keltske študije*, Brežice 1977, str. 67.
- 7 Dragan Božić, Keltske kulture u Jugoslaviji, Zapadna grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemlja 5*, željezno doba, Sarajevo 1987, str. 855.
- 8 Stane Gabrovič, Grob s čelado s Trbinca pri Mirni, *Arheološki vestnik 41*, str. 105.
- 9 Borut Križ, Epingle en fer à tête de cheval de Novo mesto (Slovenie). *Bull. Instrumentum 9*, 1999, str. 16.

Grob 442, zvit železni meč v nožnici.

Grave No. 442, twisted iron sword in its sheath.

Grob 394, železna ščitna grba.

Grave No. 349, iron shield boss.

Grob 229, bronasti fibuli in steklena zapestnica v grobu.

Grave No. 229, two bronze fibulae and a glass bracelet.

Izbor prstanov iz različnih grobov.

Selection of rings from different graves.

Grob 473, grob s pridatki ob odkritju.

Grave No. 473 containing various objects.

Grob 473, stekleni pridatki v grobu.

Grave No. 473, glass objects.

Grob 521, lončeni in železni predmeti v grobu.

Grave No. 521, earthenware and iron objects.

Grob 521, ščitna grba, meč in lončenina v grobu.

Grave No. 521, two shield bosses, a sword and pottery.

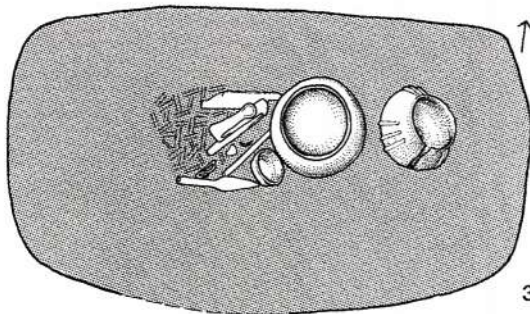
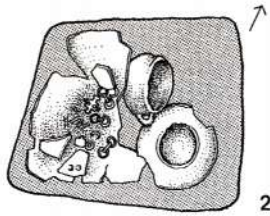
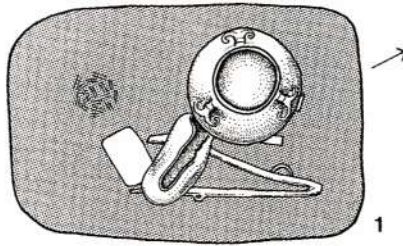
Grob 643, lončena posoda z bronastim sklepancem.

Grave No. 643, pottery and belt chain.

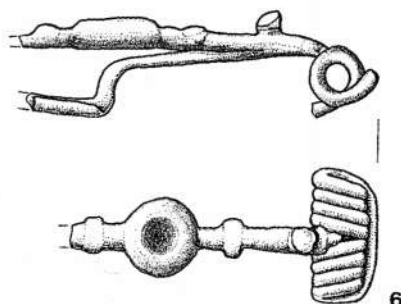
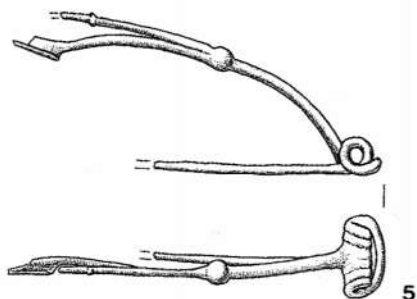
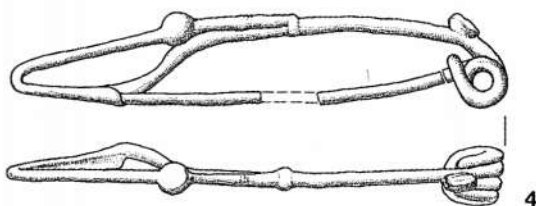
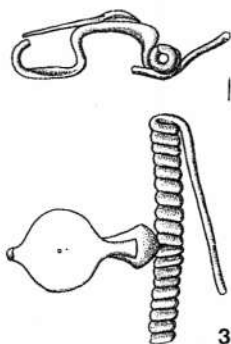
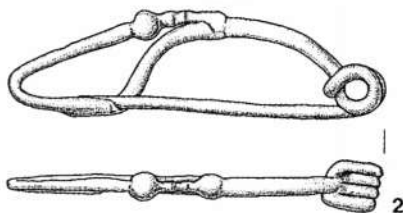
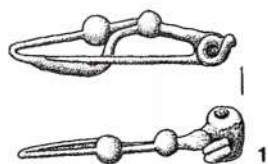
Grob 643, detajl bronastega sklepanca. Vse fotografije Borut Križ.

Grave No. 643, belt chain, detail. All photographs by Borut Križ.

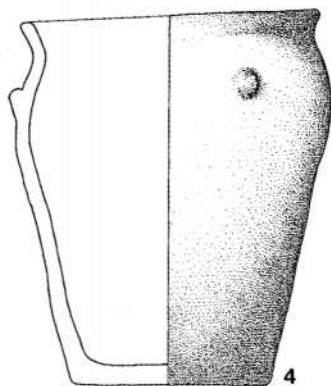
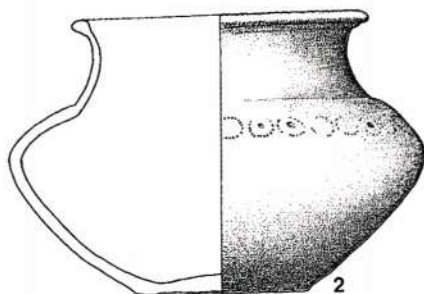
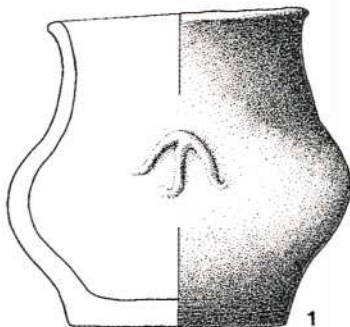
Novo mesto – Kapiteljska njiva, načrt grobov 1 = 641, 2 = 643, 3 = 671, M = 1 : 20 (risbe Maja Rudolf).

Novo Mesto, Kapiteljska Njiva, Plan of graves 1 = 641, 2 = 643, 3 = 671, Scale = 1 : 20 (drawings Maja Rudolf).

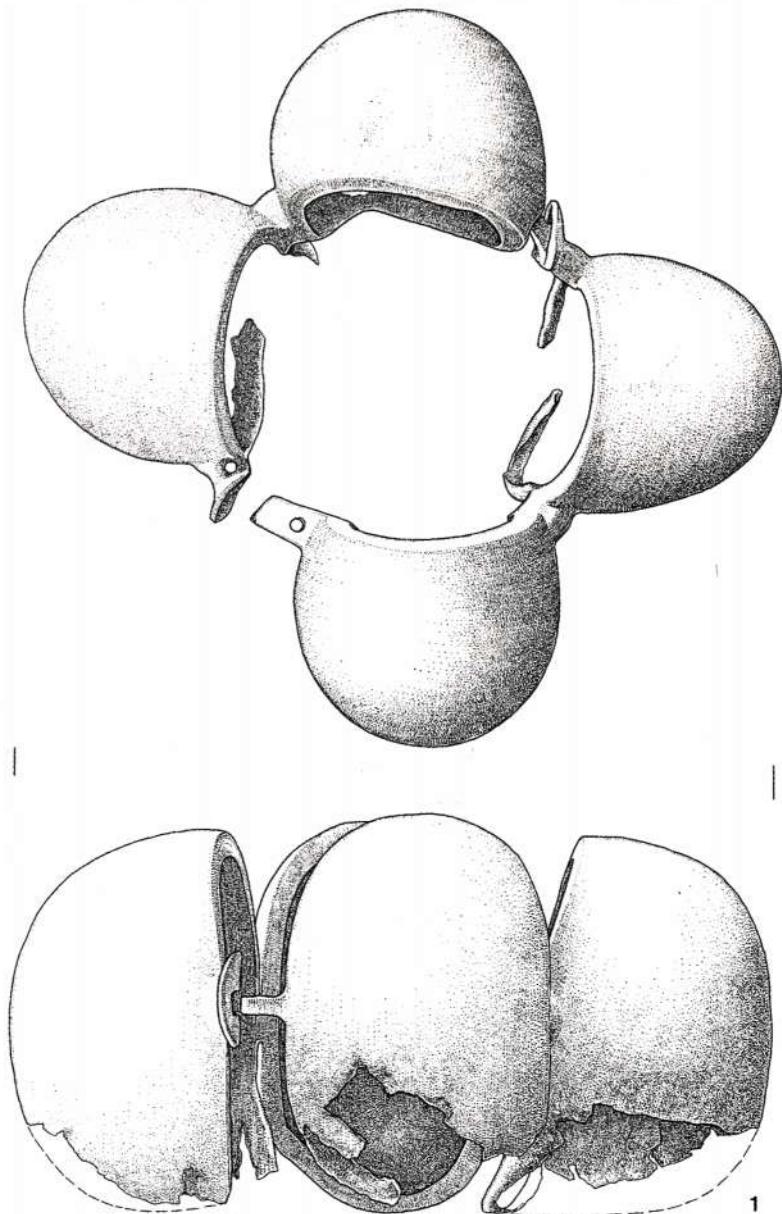
Novo mesto – Kapiteljska njiva, izbor fibul iz grobov 1 = 226, 2 = 220, 3 = 284, 4 = 220, 5 = 265, 6 = 220
M = 1 : 20 (risbe Maja Rudolf).

Novo Mesto, Kapiteljska Njiva, Selection of fibulae from the graves 1 = 226, 2 = 220, 3 = 284, 4 = 220, 5 = 265, 6 = 220
Scale = 1 : 20 (drawings Maja Rudolf).

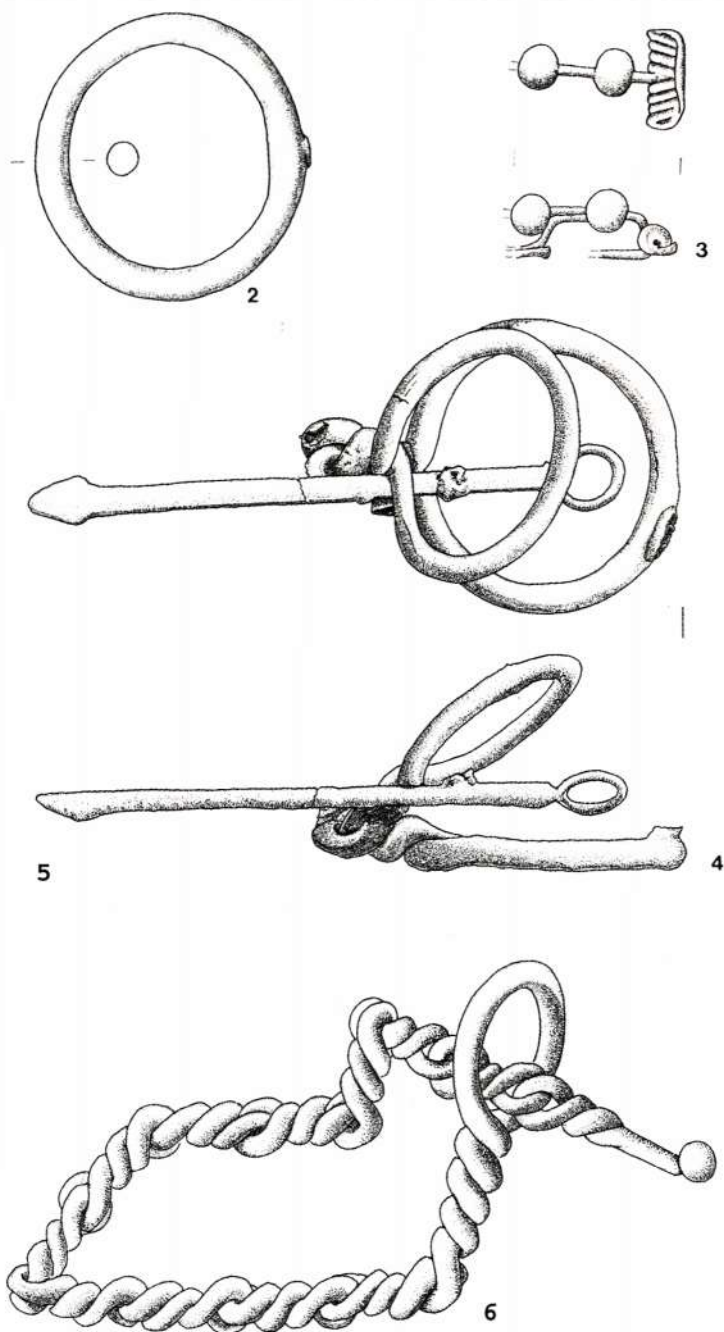
Novo mesto – Kapiteljska njiva, izbor lončenih posod iz grobov 1 = 337, 2 = 593, 3 = 458, 4 = 458
M = 1 : 4 (risbe Maja Rudolf).

Novo Mesto, Kapiteljska Njiva, Selection of pottery from the graves 1 = 337, 2 = 593, 3 = 458, 4 = 458
Scale = 1 : 4 (drawings Maja Rudolf).

Novo mesto – Kapiteljska njiva, grob 194, 1 = bronasta orehasta nanožnica, M = 1 : 2 (risbe Maja Rudolf).

Novo Mesto, Kapiteljska Njiva, Grave No. 194, 1 = bronze anklet with nut-shaped protrusions, Scale = 1 : 2 (drawings Maja Rudolf).

Novo mesto – Kapiteljska njiva, grob 194, 2 = bronasta zapestnica, 3 = železna fibula, 4 = krajší del železne verige, 5 = železni predmet, 6 = železna veriga, M = 1 : 2 (risbe Maja Rudolf).

Novo Mesto, Kapiteljska Njiva, Grave No. 194, 2 = bronze bracelet, 3 = iron fibula, 4 = short part of an iron chain, 5 = iron object, 6 = iron chain, Scale = 1 : 2 (drawings Maja Rudolf).

Borut Križ

The Early Iron Age Mortuary Site at Kapiteljska Njiva, Novo Mesto

Key words: Slovenia, Novo Mesto, Kapiteljska Njiva, archaeology, Early Iron Age, Celts, early settlers, mortuary site

Archaeological excavations carried out at Kapiteljska Njiva in Novo Mesto since the middle of the 1980s have confirmed the site as one of the outstanding Old Iron Age necropolises in Slovenia.¹ The first two barrows (A and B)² were excavated as early as 1984, and the remaining eight³ between 1987 and 2000. Over 400 skeletal remains were discovered, spanning the period between the 8th and the 4th centuries BC. A wide range of glass and amber ornaments, bronze vessels, imported pottery, weaponry (a shield, a dish-shaped helmet and two Illyrian-Greek helmets), parts of clothing and a harness discovered at Kapiteljska Njiva confirmed the importance of the site and of the Old Iron Age worthies who had had their seat in Marof in Novo Mesto for over 500 years. All the discovered graves are circularly entrenched in large family barrows that were subsequently levelled by ploughing. Due to the corrosive soil of the Dolenjska region, the osteological material was not preserved; although traces of wood testify that the dead were buried in coffins.

The Old Iron Age material excavated by J. Pečnik and R. Hoernes as early as 1894 included some objects undoubtedly belonging to the Early Iron Age (graves A/10, A/19, A/22...). Protective excavations⁴ from the year 1954 repeatedly pointed to the existence of graves from the La Tène period at Kapiteljska Njiva.

Early Iron Age Mortuary Site

Extensive protective excavations of the La Tène mortuary site were begun by Tone Knez, curator of the Dolenjska Museum.⁵ He had excavated 80 graves from the middle La Tène period by 1988. Protective excavations by the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage from Novo Mesto performed in 1994 revealed an Early Iron Age mortuary site, and the excavations have continued annually ever since. The La Tène mortuary site extended over the central and eastern part of the archaeological site of Kapiteljska Njiva. In contrast to the Old Iron Age examples, these graves were smaller, with circular, oval or rectangular ground plans; the dead were burned and their remains, including the ashes, put at the bottom of the grave pit, or, on occasion, stored in earthenware vessels. The graves were dug without any discernible order, with some of them that contained weapons grouped together.

According to the chronology established by M. Guštin⁶ and completed by D. Božič,⁷ the graves at Kapiteljska Njiva belong to the Mokronog group, between stages I and III, thus in the period between the 3rd and 1st centuries BC. Almost 700 graves from the Early Iron Age have been

discovered so far, apart from those discovered at the turn of the 19th century and in 1958. The archaeological excavations are still in progress, therefore all the discovered material has not yet been restored. The artefacts are badly damaged, mechanically as well as chemically. The mechanical damage was caused by ploughing and by excavations of trenches and bunkers during the Second World War, while the chemical damage was caused by corrosive argillaceous soil, fertilization of the fields and acid rain.

Restoration work on the material from Kapiteljska Njiva is being carried out in several restoration workshops in Slovenia and in those of RGCM in Mainz in Germany, while the chemical analyses of the finds are performed by the Chemical Institute in Ljubljana.

The present article is of an informative character, presenting an overview of the current state of the material that is being restored.

The objects excavated so far include 101 long iron swords, 146 iron spear heads, 53 shield bosses, 29 knives, 134 assorted fibulae, 48 glass bracelets, 32 iron chains and clasps, 9 iron hooks and 7 rings.

Weaponry

Only one of the discovered swords was straight, the others were ritually bent and, without exception, damaged and corroded. Most of them were in sheaths made of iron plate, yet they were so damaged that the ornaments on them were no longer discernible. The swords were up to one metre long and double-edged; the handles have not been preserved, apart from an extension that, towards the blade, is topped by an iron protector. The swords were often attached to iron chains that were extremely corroded. The iron shield bosses discovered in the graves were remnants of larger wooden shields that were not preserved. The bosses were rectangular or circular, with fan-shaped flaps, and they were often contorted like the swords. The shield bosses were not ornamented; the nails with which the bosses were fixed to the external sides of the shields were often preserved.

The earliest weaponry discovered were iron spear heads of various lengths. They were from 10 to 50 cm long and of various forms. Their helms were not preserved, merely the metal pieces. Massive iron knives with protruding handles were part of the warriors' weaponry. There were two types of knife, one with a protrusion in the middle of the handle, and another with a straight handle.

A special characteristic of the warriors buried in Kapiteljska Njiva was represented by two iron helmets with neck guards with profiled buttons on the top and with iron cheek guards. Both helmets of the Trbinc⁸ type were laid in graves and ritually damaged. A particularity of the site was 7 quiver-shaped iron axes that were no longer part of the weaponry of the time.

Pottery

Almost 90% of pottery discovered at the site was made by hand and not on a potter's wheel, the kind that was common in other parts of Slovenia at that time. The pottery was made in the old Hallstattan tradition, ornamented with moulded decorations by means of draping and impressing with rope. The pottery was baked in various shades of brown, grey, black and yellow. Round, biconic spindles were a special characteristic of the site. Another interesting find was an earthenware baby's rattle, 3.7 cm long, discovered in grave No. 595; a hollow earthenware ball contains pieces of baked clay that produces a rattling noise when shaken. The pottery items made on a potter's wheel were of typical form, with only three examples ornamented with impressed circles or semi-circles.

Jewellery

Bracelets and anklets made of glass, bronze and silver prevailed. Of the 48 bracelets discovered, which were profiled and made of multicoloured glass, only three were preserved in their original form. All the rest were melted into a mass of yellow, brown, violet, blue and green glass. The iron bracelets were rings without ornament, the bronze ones were solid, smooth or ribbed, often with minor protrusions. Anklets with nut shaped protrusions were a particular feature. They were divided into two types: one with four larger, nut-shaped protrusions and another with nine smaller protrusions. Some bracelets were made of interwoven silver wire. The glass beads were mostly melted and there were only a few beads made of amber, since these were probably destroyed when the dead were burned. However, several large beads made of glass with different coloured centres were preserved. Among the rings discovered, two were made of gold, two of bronze and three of silver.

Fibulae

The discovered fibulae were made of iron and bronze, which was typical of the middle and late La Tène period. Fibulae were as a rule discovered among the burnt bones, so that they were badly damaged. It is therefore certain that they were burnt together with the dead. Another typical feature of fibulae was that they appeared in male as well as female graves.

Bronze belts were also among the discovered objects, such as the one in grave No. 502 consisting of rings joined by profiled links and concluded with a stylized animal head, or the belt in grave No. 643 with ornamented rectangular plates between the links. An unusual find was a tiny iron needle⁹ with an animal head.

Slovene ethnic territory was invaded by Celtic Taurisci from the regions along the Danube around 300 BC, and they settled in the area of the south-eastern Alps. The finds at Kapiteljska Njiva indicate that their settlements were very dispersed and that they managed to subjugate the early Celtic settlers, who were ethnically closest to the Illyrian tribes, but did not exterminate them. The fact that a strong indigenous substratum was to be expected was indicated by:

- 1) the location of the site in the immediate vicinity of the Old Iron Age mortuary site,
- 2) pottery made by hand, without a wheel, i.e. in a way that was foreign to the Celtic way of life,
- 3) the use of axes, foreign to Celtic newcomers, yet an obligatory part of the weaponry of the Hallstattan inhabitants of Novo Mesto.

The excavations in the archaeological site of Kapiteljska Njiva therefore reveal and extend the importance of the area of Novo Mesto into the Early Iron Age period, when social differentiation was no longer so marked, as there were no extremely rich graves similar to those of the Hallstattan princes. The arrival of the Romans transformed Novo Mesto into an unimportant, provincial settlement.

Notes:

- 1 Borut Križ, *Kapiteljska njiva*, Exhibition catalogue, Novo mesto, 1997.
- 2 Tone Knez, "Novo mesto I", *Carniola Archaeologica* 1, 1986.
- 3 Tone Knez, "Novo mesto II", *Carniola Archaeologica* 3, 1993.
- Borut Križ, "Novo mesto IV", *Carniola Archaeologica* 4, 1997.
- Borut Križ, "Novo mesto V", *Carniola Archaeologica* 5, 2000.
- Borut Križ, "Kapiteljska njiva v Novem mestu – raziskave prazgodovinskega grobišča", *Varstvo spomenikov* 37, 126 pp., 1997.
- 4 Vinko Šribar, "Zavarovalno izkopavanje latenskega grobišča na Kapiteljskem marofu", *Arheološki vestnik* 9-10, 1958-59, 108 pp.
- 5 Tone Knez, "Novo mesto – Kapiteljska njiva", *Varstvo spomenikov* 29, 1987, 245 pp.
- 6 Mitja Guštin, "Relativna kronologija grobov Mokronoške skupine", *Keltske študije*, 67 pp, Brežice, 1977.
- 7 Dragan Božič, "Keltske kulture u Jugoslaviji, Zapadna grupa", *Praistorija jugoslavenskih zemlja* 5, željezno doba, 855pp., Sarajevo, 1987.
- 8 Stane Gabrovič, "Grob s čelado s Trbinca pri Mimi", *Arheološki vestnik* 41, 105 pp.
- 9 Borut Križ, "Épingle en fer à tête de cheval de Novo mesto (Slovenie)", *Bull. Instrumentum* 9, 1999, p. 16.

Robert Peskar

Cerkev Žalostne Matere božje v Bušiči vasi

UDK 726.54.025(497.4 Bušiča vas)

UDK 75.025:726.54(497.4 Bušiča vas)

UDK 726.54.03(Bušiča vas)

Ključne besede: podružnična cerkev Žalostne Matere božje, Bušiča vas, Sv. Križ – Podbočje, restavriranje fresk, romanska arhitektura, gotska arhitektura, koroško slikarstvo, Mojster Srednje vasi pri Šenčurju, Pohod sv. treh kraljev, beneško slikarstvo

Sčasno z oblikovanjem župnijske organizacije ob spodnjem toku reke Krke, se pravi na območju, ki ga še danes pokrivajo župnije v Šentjerneju, Kostanjevici, Podbočju in nekoliko mlajša v Čatežu, je od 12. stoletja naprej nastajala tudi mreža podružničnih cerkva. Med starejše podružnice župnije sv. Križa v Podbočju sodi tudi cerkev Žalostne Matere božje v Bušiči vasi, ki nam danes po sicer še ne v celoti izvedenih obnovitvenih in restavratorskih delih razkrija svojo izredno zanimivo umetnostno preteklost.

O sami župnijski cerkvi sv. Križa v Podbočju, ki se v virih prvič omenja posredno z župnikom (*“Thomas plebanus de s. Cruce”*) 8. maja leta 1249,¹ vemo, da je bila sedež pražupnije, izoblikovane verjetno na podlagi lastniške cerkve grofov Spanhajmskih iz druge polovice 12. stoletja. Kot patriarhatska ustanova je bila župnija sprva v popolni oblasti oglejskega patriarha, dokler je ni papež Pavel II. po posredovanju cesarja Friderika III. leta 1468 dodelil samostanu v Kostanjevici kot odškodnino za šentjernejsko župnijo, ki jo je samostan odstopil za stolni kapitelj v Ljubljani.² Žal o cerkvi Žalostne Matere božje v Bušiči vasi ni govora v starejših listinah. Bušiča vas se sicer v arhivskih virih, natančneje v kamniškem urbarju, prvič omenja leta 1439 kot *“Porschendorff”*,³ cerkev *“Unser L. Frauen zu Buschendorff”* s tremi oltarji pa navaja šele Valvasor leta 1689.⁴ Velja pa na tem mestu omeniti kamnito napisno ploščo na zvoniku iz leta 1601: *“ANNO · DNI: + 1601: CHRISTE: DEI: VIVI: MISERERE: NOBIS: HOC: OPUS · F: F IOHA: KERPCHYCH T: T: V: A: S: C: CVM · V: E: MATIA · KRAVAYCH: ETC:”*, ki govori o graditvi zvonika in o dveh za to še posebej zaslužnih vaščanih ali ključarjih kot naročnikih. Nedvomno pa so o zgodovini cerkve še bolj zgovorne njena podoba in nekatere nove najdbe, ki so prišle na dan ob obsežni obnovi cerkve, zato bodo tudi glavni predmet pričujočega prispevka.

Obnovitvena in restavratorska dela

Na pobudo župnijskega urada Sv. Križ v Podbočju, ki je opozoril na slabo stanje cerkve, so leta 1987 stekle obsežne raziskave cerkvene stavbe. Že prvo poskusno sondiranje je odkrilo dve plasti

stenskih slik, na zunanjščini pa več zazidanih okenskih odprtih in ostanke arhitekturne poslikave. V ladji, na mestu podrte menze stranskega oltarja na levi strani slavoloka, je bila izvedena tudi manjša arheološka sonda, vendar ni segala globoko. Zato so bili ob tem odkriti le trije nivoji tlakov; pod sedanjim nivojem so bili odkriti: apneni estrih debeline treh do štirih centimetrov, opečni tlakovci in kamniti tlak, sestavljen iz bolj ali manj neklesanega apnenca.

Preden je steklo obsežno restavriranje stenskih slik v notranjščini cerkve leta 1990, so bila najprej izvedena restavratorska dela na posameznih stavbnih členih prezbiterja. V prvi vrsti smo rekonstruirali manjkajoče dele reber gotskega oboka in krogovičja srednjega okna ter talni zidec. Medtem ko sta bili krogovičji v oknih severovzhodne in jugovzhodne stranice dobro ohranjeni, je bilo krogovičje v oknu vzhodne stranice ohranjeno samo v fragmentih. Vendar je bilo fragmentov dovolj za rekonstrukcijo oblike krogovičja, pri čemer smo uporabili cirinški peščenjak, iz katerega je bil izdelan tudi poševno prirezan talni zidec okoli prezbiterja. Kasneje so bila gotska okna zastekljena z vitraži, izdelanimi iz okroglih pihanih stekelc nevtralnih tonov. Iz lokalnega peščenjaka smo izdelali gladko luneto glavnega portala, saj je bila prvotna skorajda v celoti uničena, profilirano ostenje portala pa je bilo delno rekonstruirano z mešanico umetnega kamna.

Ker so bili cerkveni zidovi vlažni, smo izvedli zračno kineto okoli prezbiterja in ladje ter uredili odvodnjavanje. Na južni strani cerkve so bile kamnite stopnice iz 19. stoletja, ki so vodile na pevski kor, odstranjene in nadomeščene z novim lesenim stopniščem. Odstranjena sta bila tudi lesena prižnica na južni strani slavoločne stene. Na njeno mesto smo postavili stranski oltar sv. Boštjana, ki je bil prej nameščen na severni strani slavoločne stene v cerkvi. Tako kot glavni oltar sta manj kvalitetni deli iz konca 18. ali z začetka 19. stoletja in ju vsaj za zdaj ne kaže restavrirati. Enako velja tudi za prevelik oltarni nastavek, ki je bil, razen tabernaklja, prenesen v zakristijo. Obnovitvena dela, ki zadevajo arhitekturo, seveda s tem še niso končana. Vse kaže, da bo treba zamenjati tudi današnji lesen in ometan strop, in sicer z novim lesenim, nevtralnih tonov (ubita bela lazura). Še bolj moteč element v notranjščini predstavlja masiven zidan pevski kor, ki bi ga bilo treba zamenjati s povsem novo lahko kovinsko konstrukcijo. Po eni strani bi s tem prostor pridobil potrebno zračnost, po drugi strani pa bi dobili ustreznije razmere za namestitev stenskih slik. Končno podobo bo cerkvena notranjščina dobila z zamenjavo tlakov. Na podlagi arheoloških sond, ki jih bo treba izvesti tudi v prezbiteriju, bo novi tlak verjetno izveden z opečnimi tlakovci, položenimi v utrjeno peščeno podlago.

Kot rečeno, je leta 1990 steklo obsežno restavriranje stenskih slik v notranjščini cerkve. Skromni ostanki fresk so bili sicer odkriti tudi na nekdanji zunanjščini, na zahodni steni nad portalom, to je nad obokom sekundarno prizidane vhodne lope, vendar vsebine ni mogoče prepoznati. Odkriti sta bili dve plasti: gotska in baročna. Starejša je zavzela stene in obok prezbiterja ter notranjo in zunanjo steno slavoloka, mlajša pa celotno notranjščino. Zaradi slabe ohranjenosti mlajše plasti v prezbiteriju je bila ta pri odkrivanju starejše uničena, tako da je mlajša plast danes ohranjena samo na stenah ladje. Restavriranje je zajelo običajne postopke: odkrivanje, utrjevanje, kitanje in injektiranje, retuše pa so bile za zdaj izvedene le v prezbiteriju. Bolje ohranjeni prizori so po retuširanju ponovno prevzeli prvotno likovno vlogo, razen na posameznih mestih, kjer so zaradi kasneje prebitih oken in vrat prizori uničeni in je bilo mogoče izvesti le nevtralnno toniranje.

V okviru obnove predstavlja poseben problem samo fasada, saj so na njej razberljive različne gradbene faze in celo dve plasti arhitekturne poslikave zunanjščine. Odločitvi o poenotenju zunanjščine ladje oziroma omejitvev le na eno gradbeno obdobje iz cerkvene zgodovine bosta nedvomno botrovala obseg in kakovost poslikave v ladijski notranjščini. Od tega bo odvisna tudi ureditev prostora pred vhodom v cerkev, nekakšna lopa, ki se je izoblikovala v 19. stoletju, in v sedanji obliki ne predstavlja posebno posrečeno rešitev.

Stavbna zgodovina

Kot je razvidno že iz zunanjšine cerkve in njene tlorisne zasnove, je današnja cerkvena podoba rezultat številnih gradbenih faz. Najstarejši del stavbe predstavlja pravokotna ladja, ki bi jo lahko, sodeč po fragmentu okenca na južni steni, časovno opredelili kot romansko, verjetno iz 12. ali 13. stoletja. Ker so v poznejših stoletjih, zlasti v baroku, predelali večino okenskih odprtin, so se od prvotnih romanskih oken na južni steni ohranili samo skromni ostanki. Tej prvi cerkvi so na mestu prvotnega oltarnega prostora, bržčas polkrožne apside, v prvi polovici ali okoli sredine 15. stoletja prizidali gotski prezbiterij. Da je prezbiterij nedvomno mlajši od ladje, pričajo tudi ob kopanju zračne kinete odkriti grobovi (skeleti), na katere so položili temelje prezbiterija. Čas njegove gradnje določajo novoodkrite freske iz okoli leta 1450–1460,⁵ ki so morale nastati vzporedno z gradnjo ali kmalu po njej. Sočasno z gradnjo prezbiterija so posodobili tudi ladijski del, in sicer so verjetno prebili nova okna v južni steni ladje, na zahodni strani pa namestili nov profiliran portal. Kot pove že omenjeni napis na zvoniku, so leta 1601 na zahodni strani ladje, levo od vhoda, prizidali zvonik. Vhod vanj so uredili z novim kamnitim portalom na pevskem koru. Drugih gradbenih del, če izvezemo fasado, okrašeno z geometrijskimi rozetami v tonu žgane siene, in razširitev ene okenske odprtine na južni steni ladje, se v tem času verjetno niso lotili. Pač pa so v 18. stoletju cerkev slej ali prej modernizirali s povečanjem okenskih odprtin in odpiranjem novih v prezbiteriju in na severni steni ladje, namestili pa so tudi nova oltarja in prižnico. Hkrati s tem je najbrž nastala tudi zakristija na severni strani prezbiterija, ki pa so jo kasneje (slej ali prej v 19. stoletju) podrli in zgradili novo na južni strani. V 19. stoletju so ob zvoniku pred vhodom sezidali lopo, desno od vhoda izdelali nekakšno nišo za plastiko Pieta, na južni strani ladje pa zgradili nove stopnice, ki vodijo na pevski kor.

Že iz doslej povedanega je razvidno, da je iz umetnostnozgodovinskega vidika pomembna predvsem gotska podoba cerkve, ki je obsegala starejši ladijski prostor, v katerega vodi na zahodni strani gotski profilirani portal z usločenim lokom in gladko luneto na stiliziranih konzolah, ter enopolni križnorebrasto obokan prezbiterij s petosminskim sklepom. Obe prostorski enoti ločuje šilasti slavolok s posnetimi robovi. Obočna rebra klinastega profila slonijo na geometričnih konzolah, sklepnika pa sta oblikovana kot preprosti gladki plošči. Prezbiterij osvetlujejo tri gotska šilasta okna, ki jih krasijo rekonstruirana krogovičja v obliki trilistov, pri čemer je le srednje okno dvodelno. V ladji gotskih oken, kakršne vidimo na prezbiteriju, ni opaziti. V ostenju srednjega okna v prezbiteriju in na slavoloku, ki so tako kot preostali oblikovani členi (talni zidec prezbiterija, portal, konzole, rebra) klesani iz lokalnega peščenjaka, opazimo dva kamnoseška znaka. Znaka sta edini dokaz, da sta pri graditvi sodelovala tudi dva izšolana kamnoseka, kajti figuralna plastika, ki bi govorila o stilnem profilu in delavniškem poreklu graditeljev, kot kaže, ni bila izvedena. Zato tudi ni mogoče ničesar reči o morebitnih delavniških povezavah in vzorih, saj se cerkev v Bušechi vasi danes kaže kot edini ohranjeni primer gotske arhitekture 15. stoletja na tem območju. Nekaj bližnjih primerov iz prve polovice 15. stoletja bi sicer lahko omenili (gotska cerkev v kartuziji Pleterje, romarska cerkev na Stopnem), vendar tesnejših zvez ni opaziti; cerkev sv. Mohorja in Fortunata v bližnji Krški vasi pa je bila zgrajena šele v začetku 16. stoletja.

Stenske slike

Če je bogata figuralna stavbna plastika v ambiciozno zasnovanih gotskih cerkvah običajno predstavljala posebej poudarjen vsebinski sklop, pa so pri manj pomembnih vsebinske, pomenske in likovne naloge prevzele stenske slike, kakršne so bile odkrite tudi v Bušechi vasi. Cerkev je bila dvakrat poslikana, v 15. in 17. stoletju, pri čemer sta obe plasti fresk značilen rezultat umetnostnih procesov na slovenskem ozemlju. Še posebej zanimiva je starejša, gotska poslikava, saj

sodi med bolj kakovostne primere stenskega slikarstva, ki se slogovno veže, kot bomo videli, na osrednjeslovensko oziroma koroško slikarsko produkcijo.

Gotska poslikava, katere sistematično odkrivanje se je začelo leta 1990,⁶ je zajela križnorebrast obok in stene prezbiterija ter slavoločno steno, medtem ko na ladijskih stenah ostankov gotških fresk zaradi baročne poslikave in poznejših predelav ni opaziti. Odkrite freske v prezbiteriju so le mestoma dobro ohranjene. Prvo travejo oboka so zavzeli simboli evangelistov z napisnimi trakovi, od katerih je čitljiv le Janezov ("*S(a)n(ctu)s Johannes euan...*"). Na prečnem polju oboka v petosminskem sklepu je slikar upodobil sliko *Vera icon* (Veronikin prt), ki jo uokvirja bordura s stiliziranimi oblaki, v preostalih obočnih poljih pa vidimo podobe angelov z bogato rastlinsko ornamentiko. Na poljih severne vzdolžne stene sta upodobljena pohod in poklon svetih treh kraljev. Prizora sta zasnovana tako, da sta na prvem ločnem polju upodobljena mlajši in srednji kralj na konjih, starejši kralj pa je že sestopil s konja in se priklanja malemu Jezusu in Mariji, pri čemer je ta prizor poklona zavzel že drugo polje, ki pa je zaradi kasnejše predrtega okna precej poškodovano. V ozadju so kot spremstvo kraljev upodobljeni vojaki, ki prihajajo iz treh smeri, zgoraj pa vidimo še upodobitev utrjenega Jeruzalema. Zaradi sekundarnega okna in vrat so freske močno poškodovane tudi na južni vzdolžni steni, tako da je razpoznaven samo prizor na polju ob slavoloku, kjer je zgoraj upodobljen Kristus na prestolu, obdan z mandorlo, iz ust mu rasteta lilija in meč, v rokah pa drži napisna trakova. Gre za upodobitev apokaliptičnega Kristusa, ki predstavlja osrednji motiv zadnje sodbe, na katero se v Bušči vasi navezuje upodobitev angela in neke figure v spodnji partiji polja na levi strani, kjer so običajno v tovrstnih kompozicijah upodobljeni izvoljeni, pogubljeni s peklenski pa na desni. Na severovzhodni steni vidimo v okenskem ostenju naslikana apostola Andreja in neprepoznavnega svetnika in nad oknom ostanek figure z napisnim trakom. V okenskih ostenjih vzhodne stene sta naslikana pod baldahinom Janez Evangelist in neprepoznavni svetnik, polje nad oknom pa zavzema podoba križne rože kot nadomestek arhitekturne plastike. V ostenjih jugovzhodne stene sta upodobljena neprepoznavna svetnika, nad oknom pa svetnika z napisnima trakovima. Na vzhodni steni slavoloka je upodobljen še prizor *Kajnove in Abelove daritve*, na ladijski strani slavoloka pa prizora (mogoče *Oznanjenje*) zaradi poškodb ni mogoče prepoznati. Viden je le delček glave z v omet vtisnjenim nimbom, kakršnih v prezbiteriju ni opaziti.⁷ Sam slavoločni lok krasi cikcakasta bordura.

Gotska poslikava v Bušči vasi je nedvomno zanimiva tako z ikonografske kot tudi s slogovne plati. Že na prvi pogled je razvidno, da se prizori nekoliko razhajajo s vsebinsko oziroma ikonografsko zgradbo Nebeškega Jeruzalema, ki mu sledi zamisel t. i. kranjskega prezbiterija, se pravi strogega kanona, s katerimi temami poslikati stene prezbiterijev slovenskih gotških podružničnih cerkva.⁸ Pozornost zbuja predvsem *Pohod in poklon sv. treh kraljev*, ki sta zaradi svoje likovne (in simbolične) narave običajno zavzela dolgo nečlenjeno severno steno ladje — stene prezbiterijev redkeje (opatijska cerkev v Celju) —,⁹ in pa reduciran tip upodobitve *Zadnje sodbe*, ki jo navadno srečujemo na cerkvenih zunanjščinah ali še pogosteje na zahodnih ladijskih stenah (Muljava) in slavolokih (Suha pri Škofji Loki, Kališe), kjer so v skladu s simboličnim pomenom cerkvene stavbe in njenih arhitekturnih delov imele poseben eshatološki miselni poudarek. Zato ni presenetljivo, da ta prizor na vzdolžnih stenah prezbiterijev v Sloveniji srečamo zelo redko; poznamo jo na primer v župnijski cerkvi sv. Mihaela v Mengšu, kjer je *Zadnja sodba*, delo delavnice Janeza Ljubljanskega iz okoli 1460, nameščena na severni steni, omeniti pa velja še freske v oltarni — vzhodni — tretjini cerkve v Krtini pri Domžalah s konca 15. stoletja in tamkajšnje prizore *Zadnje sodbe* na južni ter *Pohoda in poklona sv. treh kraljev* na severni steni.¹⁰ Podobno opažamo tudi v drugih alpskih deželah, med katerimi po gostoti gotškega stenskega slikarstva izstopa Koroška. Omeniti velja upodobitev *Zadnje sodbe* v cerkvi v Bistrici na Zilji (Feistritz a. d. Gail) iz obdobja okoli 1460,¹¹ kjer je prizor ravno tako zavzel zahodno polje južne stene prezbiterija. V skladu z vsemi odstopanji je tudi podoba *Vera icon* (Veronikin prt) na oboku v bistvu nadomestila običajnejšo upodobitev Kristusa sodnika.

Omembe vredno ikonografsko in kompozicijsko zasnovno prinaša tudi sam prizor *Pohoda in poklona sv. treh kraljev* (prizor poklona je žal v večji meri uničen). V osnovi sicer predstavlja tip, ki se je uveljavil s furlanskimi (gorišskimi) slikarji, vendar je zaznati nekatere razločke, ki jih lahko povežemo z razvojem te teme v prvi polovici 15. stoletja.¹² Če je splošen ikonografski okvir tega tipa navadno zajemal tri prizore: slovo kraljev od Heroda, pohod in poklon, in sicer časovno skraćeno, s po enim kraljem v vsakem prizoru (medtem ko se mladi kralj poslavlja od Heroda, je srednji na poti, starejši kralj pa je že stopil s konja in se poklanja Mariji in detetu), je v Bušechi vasi prizor Herodovega slovesa izpuščen. Ravno tako v množici spremstva ne vidimo ustaljene figure zamorca s čutarico in nekaterih bolj ali manj žanrskih figur. Zato pa je opaziti, da je slikar prizor zasnoval v treh planih. Prvega, najodličnejšega so zavzeli kralji, v drugem se kot spremstvo vrstijo tri kolone vojakov, med katere je slikar vrnil kulise skalovja, v tretjem planu pa je našla mesto upodobitev Jeruzalema. Takšen kompozicijski postopek, četudi v bogatejših različicah, je v prvi polovici 15. stoletja razvilo koroško slikarstvo, še posebno beljaški krog. Opozoriti velja na samostansko cerkev v Maria Saal in tamkajšnji prizor pohoda iz leta 1435, kjer opazimo identično rešitev z dvema kraljema na konjih, od katerih se srednji v konverzacijski gesti obrača nazaj k mlajšemu, starejši kralj pa je že v poklonu.¹³ V slovenskem okviru predstavlja najpomembnejši in najbogatejši koroško zaznamovani primer pohoda in poklona na severni ladijski steni cerkve sv. Radegunde v Srednji vasi pri Šenčurju iz okoli leta 1440,¹⁴ ki seveda tako kompozicijsko kot v detajlih močno presega rešitev v Bušechi vasi. Toda ta primer je za nas kljub temu pomemben, ker kaže zelo tesne slogovne sorodnosti. Posebej zgovorna je figura srednjega kralja, ki jo je slikar iz Bušechi vasi povzel po figuri starejšega kralja v Srednji vasi. Sorodni nista samo tipična gesta in postavitve, temveč tudi oblikovanje obraza in podajanje telesnosti. Tako za mojstra Srednje vasi pri Šenčurju kot tudi za slikarja iz Bušechi vasi je značilno, da sta figure oblikovala predvsem z risbo, ki prihaja do izraza zlasti pri slikanju obrazov in rok, zanemarila pa sta modeliranje z barvnim toniranjem.¹⁵ Največ skupnih potez kažejo obrazi, podani v tričetrtinskem profilu (srednji kralj, apostoli), manj pa frontalno postavljene figure (apokaliptični Kristus) in nekateri drugi prizori. Zaradi tega ni izključeno, da sta v Bušechi vasi delovala dva slikarja. Vsekakor pa vodilnega slikarja v Bušechi vasi na podlagi naštetih sorodnosti in nekaterih drugih detajlov, kot so upodobitev Jeruzalema in bordure (zlasti stilizirani oblaki), lahko označimo kot učenca mojstra Srednje vasi pri Šenčurju, freske pa časovno postavimo v petdeseta leta 15. stoletja.

Koliko časa je bila gotška poslikava v funkciji oziroma kdaj je bila prebeljena, ni znano, kajti tovrstnih podatkov, ki nam jih najbolj posredujejo grafiti tedanjih obiskovalcev, ne poznamo. Vsekakor pa v 17. stoletju starejše freske očitno niso več izpolnjevale predstav in zahtev vernikov ali kakega pomembnejšega mecena, saj so cerkev v celoti na novo poslikali. Zgodnjebaročna poslikava je zajela stene prezbiterija in ladje. Deloma je bila izvedena v pravi fresko tehniki, v večji meri pa na belež, zato se je tudi slabo ohranila. To še posebej velja za prezbiterij, kjer je bilo mogoče, zlasti v špaletah oken, odkriti samo rastlinsko ornamentiko, vendar je bila le-ta kasneje zaradi odkrivanja starejše gotške poslikave uničena. Zanimivo je, da je sistem baročne poslikave tradicionalno (konservativno) zasnovan in v bistvu še ustreza srednjeveškim likovnim predstavam, čeprav imamo s slogovnega vidika opraviti z zelo kakovostno slikarjo, kakršno pri nas redko zasledimo. Poslikava je horizontalno razdeljena na dva pasova. V spodnjem pasu je slikar upodobil zaveso, ki teče po vseh stenah (tudi na zahodni), zgornjega – izjema je zahodna stena ter delček severne in južne – pa so zavzele upodobitve različnih prizorov, ki so med seboj ločeni s šablonirano belo-črno borduro, s katero je slikar poslikal tudi gotška rebra, s čimer gotski konstrukcijski sistem ni izgubil svojega značaja, prej nasprotno. Zaradi slabe ohranjenosti vsebinskega koncepta ni mogoče v celoti ugotoviti, saj sta npr. od štirih prizorov na severni steni ladje z gotovostjo razpoznavna le dva: prvi prizor Jurijevega boja z zmajem je delno še ohranjen, drugi in tretji prizor sta uničili okni, tako da je od slednjega vidna le neka moška figura s psom. Edino upodobitev poklona sv. treh kraljev v vzhodnem delu stene je

nekoliko bolj ohranjena. Na južni steni ladje so prizori še bolj fragmentirani. To obžalujemo še toliko bolj, kajti prizori so bili spodaj opremljeni z daljšimi latinskimi besedili v kapitali, ki jih seveda za zdaj še ni mogoče identificirati.

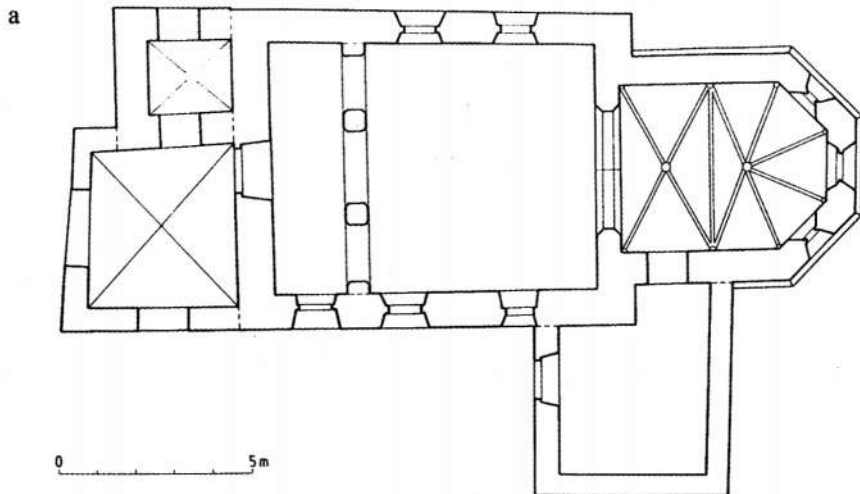
Slaba ohranjenost in dejstvo, da poslikava še ni v celoti restavrirana, sta razlog za njeno pomankljivo umetnostozgodovinsko opredelitev. Problematična je že natančnejša datacija. Poslikava je gotovo nastala pred obsežno barokizacijo cerkve v 18. stoletju. Z upoštevanjem tradicionalnega (skorajda še srednjeveškega) sistema poslikave in določenega renesančnega stilnega prizvoka bi poslikavo postavili še v drugo polovico 16. stoletja. Toda kot *terminus post quem* nam lahko služi prizidava zvonika leta 1601. Zakaj? Poslikava se zgoraj na severni steni (verjetno tudi na južni) dober meter pred zahodno steno konča, zahodna stena pa razen v spodnjem pasu pod pevskim korom sploh ni bila poslikana. Izjema je le skromna temno siva bordura tik pod ravnim stropom. Razlog, da zahodni del ladje v zgornjem pasu ni bil poslikan, je treba iskati v tem, da so tu leta 1601 namestili kamnit portal za dostop na zvonik in pevski kor. S tem se je poslikava logično prilagodila arhitekturnim danostim.

Poslikava je torej nastala po letu 1601. Okvirno bi jo morali postaviti v prvo četrtino 17. stoletja, natančnejši in zanesljivejši odgovor o dataciji pa bodo podale še poglobljene raziskave, ki bi mogoče razkrile tudi naročnika te kakovostne poslikave. S tem v zvezi bi bile gotovo pomembne ustrezne primerjave s sočasno slikarsko produkcijo tako v ožjem kot tudi v širšem slovenskem prostoru. Toda žal nas ohranjeno gradivo tega časa pušča na cedilu, saj so spomeniki (npr. poslikave grajskih kapel in dvoran — Stari grad pri Otočcu) večinoma uničeni ali slabo ohranjeni. Edino omembe vredno vzporednico predstavlja poslikava kapele gradu Fužine pri Ljubljani, kjer zbujajo pozornost prizor *Poklona sv. treh kraljev*,¹⁶ zlasti figura črnega kralja s pisanim ogrinjalom, kakršnega vidimo tudi v Bušehi vasi. Ta detajl gotovo pričča o skupnem, najverjetneje beneškem viru ali predlogi, medtem ko o drugih tesnejših zvezah vsaj za zdaj ne bi mogli govoriti. Poslikava fužinske kapele naj bi nastala v 16. stoletju (po letu 1525),¹⁷ vendar pa je tako zgoden čas nastanka vprašljiv.¹⁸

Cerkev v Bušehi vasi in njena poslikava nam torej še vedno postavlja vrsto vprašanj. Čeprav gre za sorazmeroma skromno podružnico, pa po drugi strani razkriva zelo zanimive estetske, miselne, duhovne in kulturnozgodovinske procese v preteklih obdobjih, o katerih še zdaleč nismo izrekli zadnje besede. To pa je še en razlog več, da se obnove in prezentacije cerkve lotemo nadvse premišljeno.

Opombe:

- ¹ Franz Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II, 1200–1269*, Laibach 1884, 1887, str. 128.
- ² Janez Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prelomna k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Ljubljana 1987, str. 37–38; Janez Höfler, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, 5, Dolenska II.*, Ljubljana 1997, str. 81, (razmnoženo kot tipkopis).
- ³ Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*, II, Ljubljana 1975, str. 664.
- ⁴ Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain, VIII*, Laibach-Nürnberg 1689, str. 756.
- ⁵ Robert Peskar, Gotsko stensko slikarstvo na Dolenskem in v Beli krajini – nova odkritja, *Varstvo spomenikov* 37/96, Ljubljana 1997, str. 70, 72.
- ⁶ Valentin Benedik, Restavratsorski center, *Varstvo spomenikov*, 33, Ljubljana 1991, str. 333; Tone Miklavžin, Buševa vas, *Varstvo spomenikov*, 35, Ljubljana 1995, str. 90.
- ⁷ Čeprav je na slavaloku vidna tudi bordura, kakršno vidimo v prezbitერიju, se vendarle odpira vprašanje, ali imamo mogoče opraviti celo z ostankom neke starejše poslikave, vezane še na romansko podobo cerkve s polkrožno apsido, ki so jo, kot rečeno, v prvi polovici 15. stoletja nadomestili z današnjim prezbitერიem.
- ⁸ France Stele, Slovenska gotška podružnica in njen ikonografski kanon, *Zbornik Narodnog muzeja IV. Posvečen Veljku Petroviau*, Beograd 1964, str. 315–327; France Stele, *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja*, Ljubljana 1969, str. 100–112.
- ⁹ Prim. Janez Höfler, Freske v Srednji vasi pri Šenčurju (ok. 1440) in njeni sv. trije kraji, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. IX, Ljubljana 1972, str. 10–20; Janez Höfler, *Das Treffen der heiligen Drei Könige – ein verkanntes Thema der gotischen Wandmalerei der östlichen Alpenländer, Carinthia I*, 169, Klagenfurt 1979, str. 114 in dalje.
- ¹⁰ Janez Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji, I., Gorenjska*, Ljubljana 1996, str. 117 in dalje.
- ¹¹ Janez Höfler, *Die gotische Malerei Villachs, 2*, Villach 1981, str. 31.
- ¹² Glej Janez Höfler, Freske v Srednji vasi pri Šenčurju (kot. op. 9), str. 10 in dalje; Janez Höfler, *Das Treffen der heiligen Drei Könige* (kot op. 9), str. 111 in dalje.
- ¹³ Walter Frodl, *Die gotische Wandmalerei in Kärnten*, Klagenfurt 1944, str. 33, 83–84, Taf. XII.
- ¹⁴ Glej Janez Höfler, Freske v Srednji vasi pri Šenčurju (kot. op. 9), str. 10 in dalje; Janez Höfler, *Das Treffen der heiligen Drei Könige* (kot op. 9), str. 111 in dalje.
- ¹⁵ Janez Höfler, *Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in Mojstrom sv. Andreja iz Krač*, Ljubljana 1985, str. 35.
- ¹⁶ Lev Menaše, Po sledovih renesans, *Umetnost na Slovenskem*, Ljubljana 1998, str. 138–139.
- ¹⁷ Lev Menaše, Po sledovih renesans, *Umetnost na Slovenskem*, Ljubljana 1998, str. 138–139.
- ¹⁸ Če upoštevamo zgodovinske okoliščine – kapelo sv. Karla Boromejskega v gradu Fužine je namreč leta 1621 posvetil papeški vizitator Sikst Carcano (Janez Höfler, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 20, Ljubljana 1998, str. 342), potem se zdi, da je treba datacijo poslikave vendarle pomakniti v prvo ali drugo desetletje 17. stoletja (o tem glej tudi Janez Höfler, *Nova pota slovenske umetnostne zgodovine, Acta historiae artis Slovenica*, 4, 1999, str. 214).

b

Buševa vas, a – tloris cerkve; b – kamnoseška znaka (iz arhiva ZVNKD Novo mesto)

Buševa Vas, a – floor plan of the church, b – stonemason's marks (from the archive of ZVNKD Novo Mesto)

Zunanjščina prezbiterja
Exterior of the presbytery

Pohod sv. treh kraljev
The Journey of the Magi

Zadnja sodba (detajl)
The Last Judgement (detail)

Sv. Andrej
St. Andrew

Poklon sv. treh kraljev
The Adoration of the Magi

Robert Peskar

The Church of Our Lady of Sorrows in Bušeča Vas

Key words: succursal church of Our Lady of Sorrows, Bušeča Vas, Sv. Križ–Podbočje, restoration of frescoes, Romanesque architecture, Gothic architecture, Carinthian art of painting, master from Srednja Vas near Šenčur, the Magi, Venetian art of painting

From the 12th century onwards, when the parish organisation along the lower part of the river Krka was being formed, i.e. in the area covered by the still existing parishes of Šentjernej, Kostanjevica, Podbočje and the somewhat younger one of Čatež, a network of succursal churches came into being. The earliest succursal churches of the parish of Sv. Križ in Podbočje included the church of Our Lady of Sorrows in Bušeča Vas. The uncompleted renovation and restoration works reveal its interesting artistic past.

The church was first recorded in written documents indirectly with a mention of the parish priest on 8th May 1249 (“Thomas plebanus de s. Cruce”).¹ It was the seat of the original parish, probably formed on the basis of the private church of the Counts of Spanheim from the second half of the 12th century. The parish as an institution of the patriarchate was under the complete authority of the patriarch of Aquileia until 1468, when Pope Paul II, after the intervention of Emperor Friedrich III, assigned it to the monastery in Kostanjevica as compensation for the parish of Šentjernej, which was renounced by the monastery in favour of the Chapter of Ljubljana.² Unfortunately, there are no records of the church of Our Lady of Sorrows in Bušeča Vas in earlier documents. Bušeča Vas was first recorded in the land register of Kamnik in 1439 as “Poschendorff”,³ yet the church “Unser L. Frauen zu Buschendorff” with three altars was first recorded by Valvasor in 1689.⁴ A carved stone plaque on the bell-tower from the year 1601 describing the building of the bell-tower and two worthy villagers or church wardens as commissioners should be mentioned here: “ANNO DNI: + 1601: CHRISTE: DEI: VIVI: MISERERE: NOBIS: HOC: OPUS F: F IOHA: KERPCHYCH T: T: V: A: S: C: CVM V: E: MATIA KRAVAYCH: ETC.”. Undoubtedly, the appearance of the church and some new finds discovered during the extensive renovation of the church will reveal even more, therefore they are the main subject of the present paper.

Renovation and Restoration Work

Extensive investigations of the church building began in 1987 at the behest of the parish office of Sv. Križ in Podbočje, with its warning of the poor condition of the church. The first trial boreholes discovered two layers of wall paintings, and several walled-in window openings and remnants of architectural painting on the exterior. A shallow archaeological trial borehole was

made in the nave, at the location of the demolished mensa of the side altar on the left side of the triumphal arch. Three levels of paving were discovered in the process: a 3—4 cm thick limestone floor, brick paving and stone paving consisting of more or less unhewn limestone. Restoration work was carried out on individual architectural elements of the presbytery before the extensive restoration of wall paintings in the interior of the church in 1990. First of all, the missing parts of the ribs of the Gothic vault were reconstructed and the missing tracery of the central window and the parapet wall. While the tracery in the windows of the north-eastern and south-western sides was well preserved, that in the window of the eastern side was merely fragmentary. However, sufficient fragments were preserved for the reconstruction of the form of the tracery, for which Ciringa sandstone was used, as it was for the obliquely truncated parapet wall around the presbytery. Gothic windows were subsequently glazed with circular pieces of blown glass in neutral shades. The smooth lunette of the main portal was made of local sandstone since the original was almost entirely ruined, and the profiled frame of the portal was partly reconstructed with a mixture of artificial stone.

The walls of the church were damp, therefore a ventilation shaft was installed around the presbytery and the nave, and the drainage was regulated. The stone-built staircase on the southern side of the church originating from the 19th century and leading to the organ loft was removed and replaced by a new wooden staircase. The wooden pulpit on the southern side of the triumphal arch wall was likewise removed. The side altar of St. Sebastian was moved to its former location at the northern side of the triumphal arch wall in the church. The two artefacts are, as is the main altar, works of lesser quality originating from the turn of the 18th or beginning of the 19th century, and have so far not been marked for restoration. The same holds true of the excessive base of the altar, which was moved to the vestry, with the exception of the tabernacle. The architectural renovation work did not end with this. It seems that the present wooden and plaster ceiling will have to be replaced with a new one made of timber in neutral shades. The massive stone-built organ loft is an even more obtrusive element in the interior, and will have to be replaced by a new, light metal construction. The result of such an intervention will be the creation of an airy room on the one hand, and of more appropriate conditions for the fitting of wall paintings on the other. The church will gain its final appearance with the replacement of the paving. On the basis of test boreholes drilled in the presbytery, the new floor will probably be made of brick pieces laid into a hardened sand foundation.

Extensive renovation of wall paintings in the interior of the church began in 1990. Modest remnants of frescoes were also discovered on the exterior, i.e. on the western wall above the portal, above the vault of the added vestibule, yet what they depicted was impossible to discern. Two layers were discovered: Gothic and Baroque. The earlier one comprised the walls and the vault of the presbytery, and the internal and external walls of the triumphal arch, while the newer one comprised the entire interior. Due to the bad condition of the newer layer in the presbytery, it was destroyed during the uncovering process, so that it is preserved merely on the walls of the nave. The restoration included standard procedures: uncovering, hardening, puttying and injecting, while the retouching was only executed in the presbytery. The better preserved depictions assumed their original roles after retouching, except in individual locations where they were destroyed on account of subsequently created windows and doors, so that merely a neutral toning was executed.

The facade presented a particular renovation problem, as several construction phases were discernible, including two layers of architectural painting of the exterior. The decision to unify the exterior of the nave or, rather, to limit it to one construction period of the history of the church will undoubtedly be determined by the range and quality of the painting in the interior of the nave. The same applies to the regulation of the entrance to the church, which is currently formed by a sort of vestibule added in the 19th century, which does not represent an appropriate solution.

History of the Building

The exterior of the church and its floor plan indicate that its present appearance is the result of numerous building phases. The nave represents the earliest part that can be dated, on the basis of a remnant of a small window on the southern wall belonging to the Romanesque period, probably the 12th or 13th century. Since most of the windows were rebuilt in subsequent periods, mostly in the Baroque, only a few modest remnants of the original Romanesque windows were preserved on the southern wall. The altar area of the original church, most probably a semi-circular apse, was extended into a Gothic presbytery in the 15th century. The assumption that the presbytery was of earlier origin than the nave was confirmed by the graves (i.e. skeletons) discovered during the digging for the ventilation shaft, on which the foundations of the presbytery had been laid. The date of its construction was determined by newly discovered frescoes from around 1450—1460,⁵ which were probably executed at the time of building or soon after. The nave was also modernized when the presbytery was built: new windows were created in the southern wall, and a new profiled portal added on the western side. According to the inscription on it, the bell-tower was added on the western side of the nave, to the left of the entrance, in 1601. An entrance was made by means of a new stone portal in the organ loft. Other construction work was probably not undertaken at that time, with the exception of the facade being decorated with rosettes of a baked sienna shade and the extension of one of the window openings on the southern wall of the nave. In the 18th century, however, the church was modernized by the extension of window openings and by the creation of new ones in the presbytery and on the northern wall of the nave and, further, by the addition of two new altars and a pulpit. The vestry on the northern side of the presbytery was probably built at the same time, yet it was subsequently pulled down (in the 19th century) and a new one erected on the southern side. In the 19th century a new vestibule was built in front of the entrance, next to the bell-tower and a kind of niche for the Pieta sculpture added. A new staircase leading to the organ loft was also constructed on the southern side of the nave.

From what has been said, it is clear that the Gothic appearance of the church is of particular importance from the art-historical point of view. It consists of the earlier nave with its Gothic profiled portal with a concave arch and a smooth lunette on stylized consoles leading to it on the western side, and the vaulted presbytery with ribbed cross arches with a five point octagonal moulding. The spaces are divided by a pointed triumphal arch with truncated edges. The vaulted ribs of the wedge-shaped profile are supported by geometrical consoles, and the mouldings are formed as simple, smooth plates. The presbytery is lit by three Gothic pointed windows decorated with reconstructed tracery in trifoliate form, with only the central window consisting of two parts. There are no discernible Gothic windows in the nave similar to those of the presbytery. The frames of the central window in the presbytery and on the triumphal arch are carved out of local sandstone like the rest of the carved elements (the parapet wall of the presbytery, the portal, the consoles, ribs) and there are two stonemason's marks on them. They testify to the fact that two skilled stonemasons participated in the work, since the figurative sculptures indicating the stylistic profile and the builders' workshop were not executed. It is therefore impossible to speculate about potential workshop connections and models, since the church in Bušeča Vas is the only preserved example of Gothic architecture of the 15th century in this area. Some examples from the first half of the 15th century could be mentioned (the Gothic church in the Carthusian monastery in Pleterje, the pilgrimage church in Stropno), yet there were no closer connections; the church of St. Hermagoras and Fortunatus in the near-by Krška Vas was built only at the beginning of the 16th century.

Wall Paintings

Rich figurative sculptures in ambitiously planned Gothic churches are usually of particular importance, whereas in the case of minor churches, their meaning and artistic function were taken over by wall paintings, like the ones discovered in Bušeča Vas. The church was painted twice, during the 15th and the 17th century; both layers of frescoes were characteristic of artistic processes taking place on Slovene ethnic territory. The earlier, Gothic layer is of particular importance, since it is among the best examples of wall painting stylistically connected with the central Slovene or Carinthian production.

The systematic discovery of Gothic painting has taken place since 1990.⁶ It includes the ribbed cross vault and walls of the presbytery and the triumphal arch wall, but there are no discernible traces of Gothic frescoes on the walls of the nave due to the Baroque painting and subsequent reconstructions. The frescoes discovered in the presbytery are well preserved only in parts. The first crossbeam of the vault is the location of the symbols of the evangelists with inscription banners; only the one of St. John is readable (“S(a)n(ctu)s Johannes euan...”). The Vera Icon (Veronica’s Shroud) is depicted in the moulding of the lateral field of the vault framed by a border of stylized clouds, and there are images of angels with rich floral ornaments in the rest of the vault fields. The journey and adoration of the Magi are depicted in the fields of the northern longitudinal wall. The images are designed in such a way that the first field contains the two younger kings on horseback, while the oldest king has already dismounted from his horse and is bowing to Mary and the baby Jesus, while the scene of adoration is carried over into the second field, which is considerably damaged due to a subsequently created window. Soldiers approaching from three directions are depicted in the background as the kings’ retinue and fortified Jerusalem is discernible at the top of the painting. Due to the secondary window and door, the frescoes on the southern longitudinal wall are equally badly damaged, so that only the scene in the field next to the triumphal wall is discernible, depicting Jesus Christ on the throne surrounded by mandorla, with a lily and a sword coming from his mouth, and holding two banners with inscriptions in his hands. The painting is a depiction of Apocalyptic Jesus presenting the motif of the Last Judgement. The depiction of an angel and another figure in the lower part of the field is likewise connected with it; compositions of that type usually depict the Elect in that part, while the Doomed and devils are depicted on the right. Andrew the Apostle and another unrecognisable saint are depicted in the window frames on the north-eastern wall, and there is a remnant of an inscription banner above the window. St. John the Evangelist and another unrecognisable saint are depicted beneath the baldachin in the window frames of the eastern wall, and the field above the window is occupied by an image of the flower of the cross as a substitute for architectural sculpture. Two unrecognisable saints are depicted in the window frames of the south-eastern wall, while there are two saints with inscription banners above the windows. A scene showing Cain and Abel’s Sacrifice is depicted on the eastern wall of the triumphal arch, while the depiction on the side towards the nave (perhaps the Annunciation) is not recognisable due to damage. Only a part of the head is discernible with a nimbus pressed into the plasterwork, of a kind not found in the the presbytery.⁷ The triumphal arch itself is ornamented with a zigzag border.

The Gothic painting in Bušeča Vas is undoubtedly interesting from the iconographic as well as the stylistic point of view. It is apparent that the scenes are somewhat at variance with the contents or the iconographic structure of Heavenly Jerusalem that was copied in case of the so-called Carniolan presbytery, i.e. a strict canon of themes to be depicted on the walls of the presbyteries of Slovene Gothic succursal churches.⁸ The depiction of the Journey and Adoration of the Magi is particularly interesting since the scene is, due to its artistic (and symbolic) nature usually depicted on the long, straight northern wall of the nave – very seldom on the walls of presbyteries (e.g. the abbey church in Celje)⁹ – and the reduced variant of the Last Judgement

is usually encountered on church exteriors or even more commonly on the western walls of the nave (Muljava) and triumphal arches (Suha near Škofja Loka, Kališe), where a particular eschatological meaning is rendered by them, in accordance with the symbolic meaning of the church building and its architectural parts. It is therefore not surprising that this scene is rarely encountered on the longitudinal walls of presbyteries in Slovenia; it is known, for example, in the parish church of St. Michael in Mengeš, where the Last Judgement, a product of the workshop of Janez of Ljubljana from around 1460, is located on the northern wall. The frescoes from the turn of the 15th century in Krtina near Domžale in the eastern third of the church, towards the altar, depicting the Last Judgement on the southern wall and the Journey and Adoration of the Magi on the northern wall are also worthy of mention.¹⁰ The same holds true in other Alpine regions, with Carinthia having the greatest density of Gothic painting. The scene of the Last Judgement in Feistritz an der Gail (Bistrica na Zilji) from 1460 is noteworthy;¹¹ it is likewise depicted on the western field of the southern side of the presbytery. The Vera Icon (Veronica's Shroud) on the vault in Bušeča Vas exhibits all the deviations and has basically replaced the more usual depiction of Christ the Judge.

The Journey and Adoration of the Magi is also of iconographic and compositional importance (the part with the Adoration is, unfortunately, largely destroyed). Basically, it represents the variant introduced in Slovenia by painters from Friuli (Gorizia), yet there are discernible differences, possibly connected with the development of that theme in the first half of the 15th century.¹² The general iconographic framework of this type usually includes three scenes (the Magi take their leave from King Herod, the journey and the adoration) in a temporally condensed sequence, with a single king in each scene (while the youngest king is taking leave from Herod, the middle one is on his way and the oldest one dismounting his horse and bowing to Mary and the Child). However, the depiction of the leave taking from Herod is omitted in Bušeča Vas, nor is their the usual figure of a black man with a flask and other fairly typical images of the genre. On the other hand, it is obvious that the painter designed his work in three perspectives. The first is occupied by the kings, the second by three columns of soldiers with a background of rocks, and the third by a depiction of Jerusalem. Such an approach was developed in Carinthian painting in the 15th century, although in richer variants, particularly by the Villach workshop. The monastic church of Maria Saal is a typical example, particularly the depiction of the journey from the year 1435 that uses an identical approach with two kings on horseback, one of them turning to the youngest one in a conversational way, while the oldest king is bowing.¹³ The most typical example of the journey and adoration painted under the Carinthian influence in Slovenia is the painting on the northern wall of the nave in the church of St. Radegund in Srednja Vas near Šenčur from around 1440,¹⁴ surpassing the example in Bušeča Vas by its composition and details. This painting is important to us on account of its close stylistic connections. The figure of the middle king is particularly striking, since the painter of Bušeča Vas has copied the figure of the older king from Srednja Vas. The typical gesture and arrangement are not the only similarities, but also the faces and the representation of corporality. It is typical of both masters that the figures are designed by means of drawing, which is particularly discernible in the case of faces and hands, while modelling by means of shading with colours has been neglected.¹⁵ The greatest number of common features are present in the faces, which are shown in three-quarter profile (the middle king, the apostles), while there are fewer similarities in the foregrounded depictions (the Apocalyptic Jesus) and some other scenes. It is therefore not impossible that there were two painters at work in Bušeča Vas. The leading painter can be described as a pupil of the master of Srednja Vas near Šenčur on the basis of the enumerated similarities, as well as other details such as the depiction of Jerusalem and the border (especially the stylized clouds). The painting can be dated as belonging to the 1450s. It is not known how long the Gothic painting of the church in Bušeča Vas was on view or, rather, when it was painted over, as there is no evidence testifying to this, such as the graffiti of

contemporary visitors. The older frescoes were certainly no longer fulfilling the expectations and demands of the congregation or some important patron, so the church was repainted. The early Baroque painting covered the walls of the presbytery and the nave. It was partly executed in the fresco technique, and mostly onto whitewash, therefore it was badly preserved. This was particularly true of the presbytery, where some floral ornaments were discovered in some of the window surrounds, yet they were subsequently destroyed on account of the discovery of the older Gothic painting. It is interesting that the system of Baroque painting was traditional (i.e. conservative) in design, essentially following the mediaeval artistic ideas, although the painting was of greater quality from the stylistic point of view, which is rare in Slovenia. The painting was divided horizontally into two parts. The lower part depicted a curtain, and the upper part – with the exception of the western wall and a small part of the northern and southern wall – was occupied by various scenes divided by a stencilled black-and-white border continued on the Gothic ribs, so that the construction system retained its character. It is difficult to define the thematic concept on account of the dilapidated condition. Only two out of four scenes on the northern wall are discernible with any certainty: a scene of St. George fighting the dragon is partly preserved, the second and third ones were ruined by windows, so that only a male figure with a dog is discernible in the latter. The depiction of the Adoration of the Magi on the eastern part of the wall is somewhat better preserved. The scenes on the southern wall of the nave are even more fragmented, which is regrettable since they were accompanied with longer Latin texts in capitals, which have so far proved impossible to decipher.

The poor state of preservation and the fact that the painting has not yet been completely restored are the reasons for the insufficient art-historical definition. The exact dating is particularly difficult. The painting was certainly created prior to the extensive Baroque renovation of the church in the 18th century. Considering the traditional (almost mediaeval) system of painting and a certain Renaissance touch, the painting could be dated as belonging to the second half of the 16th century. However, the construction of the bell-tower in 1601 can serve as a *terminus post quem*. Why? The painting ended on the top of the northern wall (probably the southern one as well), more than a metre away from the western one, and the latter was not painted at all, with the exception of the lower part beneath the organ loft. The exception consisted of a modest dark grey border directly beneath the flat ceiling. The reason for the unpainted upper part is to be sought in the fact that a stone portal was erected there in 1601 as access to the bell-tower and organ loft. Thus the painting logically followed the architectural work.

The painting was therefore executed after 1601. It can be broadly dated as belonging to the first quarter of the 17th century, but for a more exact definition more in-depth investigations, which could possibly reveal the commissioner of the painting, will be required. Appropriate comparisons with the contemporary art of painting on Slovene ethnic territory will undoubtedly prove important. Unfortunately, the evidence of that period is of little assistance, since the monuments in question (e.g. paintings in castle chapels and halls such as Stari Grad near Otočec) are mostly ruined or badly preserved. The only parallel of any importance is the painting of the chapel at Fužine Castle in Ljubljana with its noteworthy depiction of the Adoration of the Magi,¹⁶ particularly the figure of the black king with his colourful robe, just as in Buševca Vas. The detail undoubtedly testifies to a common, probably Venetian source or model, while no further connections have so far been established. The painting in the Fužine chapel was probably executed in the 16th century (after 1525);¹⁷ however, such an early date of origin may also be seen as questionable.¹⁸

The church in Buševca Vas and its paintings therefore still pose a series of questions. Although it is a modest succursal church, it reveals interesting aesthetic, reflective, spiritual and art-historical processes on which we have by no means said the final word. This is a further reason for a considered renovation and presentation of the church in the future.

Notes:

- 1 Franz Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain II, 1200—1269*, Laibach, 1884, 1887, p. 128.
- 2 Janez Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem*, Prelogomena k historični topografiji predjožefinskih župnij, Ljubljana, 1987, pp. 37—38; Janez Höfler, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem 5*, Dolenjska II, Ljubljana, 1997, p. 81 (typewritten text).
- 3 Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) II*, Ljubljana, 1975, p. 664.
- 4 Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain VIII*, Laibach-Nürnberg, 1689, p. 756.
- 5 Robert Peskar, "Gotsko stensko slikarstvo na Dolenjskem in v Beli Krajini – nova odkritja", *Varstvo spomenikov 37/96*, Ljubljana, 1997, pp. 70, 72.
- 6 Valentin Benedik, "Restavratorski center", *Varstvo spomenikov 33*, Ljubljana, 1991, p. 333; Tone Miklavžin, "Bušeča vas", *Varstvo spomenikov 35*, Ljubljana, 1995, p. 90.
- 7 Although traces of a border, similar to the one in the presbytery, are discernible on the triumphal arch, the question remains whether they are remnants of an earlier painting connected with the Romanesque appearance of the church, with a semi-circular apse which was replaced by the present presbytery in the first half of the 15th century.
- 8 France Stele, "Slovenska gotska podružnica in njen ikonografski kanon", *Zbornik Narodnog muzeja IV, Posvečen Veljku Petroviću*, Belgrade, 1964, pp. 315—327; France Stele, *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja*, Ljubljana, 1969, pp. 100—112.
- 9 Cf. Janez Höfler, "Freske v Srednji vasi pri Šenčurju (ok. 1440) in njeni sv. trije kralji", *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. IX, Ljubljana, 1972, pp. 10—20; Janez Höfler, "Das Treffen der heiligen Drei Könige – ein verkanntes Thema der gotischen Wandmalerei der östlichen Alpenländer", *Carinthia I*, 169, Klagenfurt, 1979, pp. 114 and on.
- 10 Janez Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji I*, Gorenjska, Ljubljana, 1996, pp. 117 and on.
- 11 Janez Höfler, *Die gotische Malerei Villachs 2, Villach*, 1981, p. 31.
- 12 Janez Höfler, "Freske v Srednji vasi pri Šenčurju (ok. 1440) in njeni sv. trije kralji", *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. IX, Ljubljana, 1972, pp. 10 and on; Janez Höfler, "Das Treffen der heiligen Drei Könige – ein verkanntes Thema der gotischen Wandmalerei der östlichen Alpenländer", *Carinthia I*, 169, Klagenfurt, 1979, pp. 111 and on.
- 13 Walter Frodl, *Die gotische Wandmalerei in Kärnten*, Klagenfurt, 1944, pp. 33, 83—84, Taf. XII.
- 14 See footnote 12.
- 15 Janez Höfler, *Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in Mojstrom sv. Andreja iz Krašč*, Ljubljana, 1985, p. 35.
- 16 Lev Menaše, "Po sledovih renesans", *Umetnost na Slovenskem*, Ljubljana, 1998, pp. 138—139.
- 17 As footnote 16.
- 18 Considering the historical circumstances – the chapel of St. Charles of Borromeo in Fužine Castle in Ljubljana was consecrated by Papal Visitor Sixt Carcano (cf. Janez Höfler, "Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem", *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 20, Ljubljana, 1998, p. 342) – it seems that the origin of the painting should be moved to the first or second decade of the 17th century (cf. Janez Höfler, "Nova pota slovenske umetnostne zgodovine?", *Acta historiae artis Slovenica* 4, 1999, p. 214).

Uroš Lubej

Cerkev sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu

Konservatorsko poročilo

UDK 726.54.025(497.4 Dvor pri Polhovem gradcu)

UDK 726.54.03(497.4 Dvor pri Polhovem gradcu)

Ključne besede: podružnična cerkev sv. Petra, Dvor pri Polhovem Gradcu, pozna gotika, renesansa, barok, sakralna arhitektura, kamnoseštvo, kiparstvo, slikarstvo, konservatorstvo, restavracijsko, grof Veit von Thurn, Gregor Ruckenstain, Anton in Gregor Facia, Valentin Metzinger

Ob prevzemu konservatorskih odgovornosti pri obnovi arhitekture in opreme cerkve sv. Petra v Dvoru sem marca in septembra 1999 zapisal temeljna izhodišča oziroma preliminarni konservatorski program njene nadaljnje obnove. V programu sem predstavil predvsem naslednje vsebinske sklope: I. Lega in status objekta, II. Zgodovina, III. Umetnostnozgodovinska oznaka posameznih stavbnih delov in oprave, IV. Konservatorske smernice za sanacijo, obnovo in prezentacijo objekta in V. Priloge iz dokumentacije.

I.

Poznogotska cerkev sv. Petra v Dvoru je podružnica polhograjske župnije. Stoji na manjši vzpetini nad cesto v zaselku Dvor v katastrski občini Babna gora, parcelna številka 2. Cerkev je bila leta 1986 razglašena za kulturni in zgodovinski spomenik z lastnostmi umetnostnega in arhitekturnega spomenika,¹ leta 1999 pa za kulturni spomenik državnega pomena.² Sakralni objekt je v lasti rimskokatoliškega škofijstva.

II.

Arhitektura in umetnostna oprema cerkve sv. Petra v Dvoru sta bili pogosto deležni podrobnih umetnostnozgodovinskih obravnav,³ zato tokrat namenjam več pozornosti nezadostno pojasnjenim zgodovinskim okoliščinam v zvezi z gradnjo cerkve oziroma s samim naročnikom tega veličastnega sakralnega objekta.

Pomenljivo ime vasi, v kateri se že 3. novembra 1453 prvič omenja tudi cerkev sv. Nikolaja,⁴ ima gotovo korenine v navzočnosti srednjeveškega dvora, torej manjše zidane upravnogospodarske stavbe polhograjskega gospostva, ki se ji iz kakršnih koli že razlogov ni uspelo osamosvojiti in prerasti v samostojno graščino. Stara gotska cerkev sv. Nikolaja je bila v 18. stoletju barokizirana in stoji na južni strani ceste, ki vodi skozi vas. V dvajsetih letih 16. stoletja so začeli na zemljišču polhograjske gosposčine, nedaleč stran od cerkve sv. Nikolaja, zidati neprimerno mogočnejšo cerkev sv. Petra. Na Slovenskem poznamo več lokacij, kjer se, po-

dobno kot v Dvoru, pojavljata dve cerkvi v neposredni bližini – npr. Sv. Primož nad Kamnikom, Dedni Dol pri Višnji Gori, Leše nad Prevaljami. Takšnih pojavov ne moremo zadovoljivo pojasniti z objektivnim razlogom, kot je bil rušilni potres iz leta 1511, niti z demografskimi spremembami v posameznih okoljih. Vaška skupnost v Dvoru se pred začetkom gradnje cerkve sv. Petra ni bistveno povečala niti ni čudežno obogatela, prej bi verjeli, da je nekaj let po zatrtem kmečkem uporu le s trudom zbrala skromna sredstva za obnovo stare cerkve sv. Nikolaja. Za gradnjo popolnoma nove cerkve ob stari je bil potreben dovolj močan osebni (zaobljuba?) ali prestižni (plemiška družinska ustanova?) razlog bogatega posameznika. Ljudsko izročilo govori o grofovski cerkvi, ki naj bi jo dali sezidati polhograjski graščaki. To izročilo na nek način potrjujejo donatorski grb družine Thurn na pročelju cerkve in podatek, da je cerkev ostala pod jurisdikcijo lastnikov polhograjskega gospostva vse do leta 1858. Iz dosedanjih objav je znano, da je bilo gospostvo z gradom Polhov Gradec leta 1504 zastavljeno znamenitemu vitezu Gašperju Lambergerju, da je vdova leta 1518 – kmalu po moževi smrti – vrnila v potresu razrušeni grad in po kmečkem uporu zanemarjeno gospostvo kranjskemu vicedomu Erazmu Braunwartu, pa tudi to, da je nadvojvoda Karel leta 1588 prodal gospostvo in graščino plemenitemu Juriju Khislu.⁵ Vmesno obdobje ni zanimivo le zaradi tega, ker so novi zastavni lastniki gospostva Polhov Gradec v tem času dali zgraditi cerkev sv. Petra v Dvoru, ampak tudi zato, ker so morali že v dvajsetih letih 16. stoletja namesto opuščenejšega starega gradu poskrbeti za primeren nov sedež urada in so v ta namen prezidali spodnji dvor (turn) v graščino. Cerkev sv. Petra v Dvoru je v virih prvič omenjena v zadnjih mesecih leta 1526 kot *zu der Newstift*,⁶ kar nas naravnost sili k temu, da si končno zastavimo še konkretno vprašanje o imenu in osebnosti zastavnega lastnika deželno knežjega gospostva Polhov Gradec v dvajsetih letih 16. stoletja, saj je imel le-ta kot naročnik gotovo tudi odločujoč mecenski vpliv na to, kje in kako se bo gradilo, pa tudi kdo bo nadzoroval gradnjo cerkve sv. Petra. Odgovor na to vprašanje se nam ponuja v naslednjem povzetku večinoma še neobjavljenih arhivskih listin, ki zadevajo predvsem eno vejo goriške plemiške družine Thurn (tudi: della Torre, a Turri). V sedemdesetih letih 15. stoletja so razdejanja turških tolpa lahko od blizu videli tudi prebivalci Furlanije, zato je zadnji goriški grof Leonard zahteval od svojih podložnikov dodatno utrjevanje na mejnem območju proti Kranjski. V skladu s temi navodili je bila po letu 1483 med drugim obzidana tudi vas Križ na Vipavskem, za nadzornika podložnikov, ki so morali sodelovati pri gradnji obzidja, pa je grof postavil viteza Antona I. Thurna. Anton je bil poročen s hčerko Jakoba de Postcastro in Lucije Frankopanske, Amoroso. Z njo je imel vsaj tri sinove – Andreja, Vida in Nikolaja st., umrl pa je ob koncu 15. stoletja. Vid Thurn (1471–1545/47), ki je del mladosti verjetno prebil v vojaški službi, je že leta 1500 opravljal službo stolonoše cesarjeve žene Marije Biance na insbruškem dvoru in tudi v kasnejših letih bi ga laže srečali v Innsbrucku kot na njegovih posestih na Kranjskem. Ko je Maksimiljan potreboval denar za Lovran in Brseč, mu je Vid posodil 4000 dukatov. V skladu z ustaljeno navado, *Vladar denar–Vid dobrobit*, mu je cesar 11. januarja 1500 prepisal v dosmrtno oskrbo gospostvo Stari grad pri Kamniku s polovico deželnega sodstva in ostalimi pritliklinami.⁷ Čez štiri leta mu je cesar zaradi vnovičnega posojila 1000 goldinarjev predal skrbništvo nad taborom Križ.⁸ V času vojne z Benečani je Maksimiljanova vojska za leto dni izgubila oblast v taboru Križ (1508/9) in Vid Thurn je bil januarja 1511 imenovan za vojnega komisarja na Goriškem. Kmalu po koncu beneške vojne je dal sezidati grad Križ na vzhodnem delu tabora. Ta je postal leta 1522, ko je bil Vidu podeljen baronski naziv, tudi osnova za razširjen plemiški predikat *vom Thurn und zum Kreuz*.⁹ Nekaj let pozneje je dobil novi baron službo na dvoru Ferdinanda I. Postal je zakladnik kraljeve soproge Ane, kralj pa mu je leta 1527, zaradi izkazane zvestobe in vdanosti cesarjema Frideriku III. in Maksimiljanu I., podelil še glavarstvo na Kranjskem in grajsko utrdbo v deželni prestolnici. V istem letu je Vid podpisal tudi zastavni reverz glede urada Polhov Gradec, ki ga je pridobil že prej na osnovi pologa 3300 renskih goldinarjev.¹⁰ Deželni glavar je bil še leta 1528, a je zaradi obveznosti na dvoru dejansko upravo glavarstva, oskrbo ljubljanskega gradu in polhograjskega

gospodstva prepustil bratu Nikolaju Thurnu (1489–1557).¹¹ Ferdinand je leta 1531 prodal zastavljeno gospodstvo in grad Polhov Gradec s pritikinami za 11000 renskih goldinarjev Vidu, ki je v naslednjih letih z nekaterimi gradbenimi posegi na gradu in pristavi povečal njuno vrednost na 15000 goldinarjev. Obenem je pridobil dosmrtno pravico do uživanja te posesti tudi za sina in s tem posredno povsem zmanjšal možnost, da bi bila še kdaj uveljavljena pravica do ponovnega odkupa, ki si jo je kralj pridržal ob prodaji. V tej zvezi se velja spomniti cerkve sv. Petra v Dvoru, saj ta prizadevanja sodijo v čas intenzivne izgradnje njenega prezbiterija in zakristije. Zato morda ni povsem zgrešeno domnevati, da se je naročnik, torej baron Vid Thurn, lotil te zidave, ker se je nameraval na stara leta umakniti z insbruškega dvora na Kranjsko, v cerkvi pa urediti družinsko grobnico. Mamljiva domneva o povodu za gradnjo sicer vabi k raziskovanju življenjske poti te osebe v tuj arhiv, kar pa tokrat žal presega okvir našega pisanja. Poleg tega je razvoj dogodkov Vidu in sakralni stavbi namenil drugačno usodo. Vid je preostanek življenja prebil kot vrhovni dvorni mojster kraljevih otrok v Innsbrucku, po njegovi smrti pa je tudi tempo gradnje oziroma finalizacije cerkvenega objekta upadel v premosorazmerju z naraščajočim protestantskim gibanjem.

Baron Franc Thurn (1509–86), sin Vida in Biance, rojene Simonetti, ki se je lahko pohvalila s slavnimi predniki iz družine della Scala, je odraščal na cesarskem dvoru. Kmalu po dopolnjeni polnoletnosti se je znašel v dvorni službi strežnika in predrezalca kraljice Ane in postal mož Ljudmile iz rodbine baronov *Berck von der Leip* (Lipa na Češkem). Družinsko premoženje, ki je poleg gradu Križ in dveh hiš v Kamniku obsegalo še zastavni gospodstvi Stari grad pri Kamniku in Polhov Gradec, je v naslednjih letih povečal še z zastavnima gospodstvoma Bela Peč (1534) in Tolmin (1543), zadnjega potomca rodbine Luegerjev, Franca pa je rešil zadolženosti z odkupom nekaterih družinskih fevdov in dvorca Rudnik pri Ljubljani (1545).¹² Barona Vid in Franc Thurn sta leta 1541 pridobila grofovski naziv, njuni sorodniki pa so bili povzdignjeni med grofe šele tri desetletja kasneje. V četrtem desetletju 16. stoletja se je Franc Thurn, ki je bil leta 1542 postavljen za glavarja poknežene goriške grofije, pogosteje zadrževal na Goriškem in Kranjskem, okrog leta 1554 pa je bil imenovan za dosmrtnega glavarja, vendar je kot kraljevi svetovalec v glavnem prebival na praškem dvoru, upravo glavarstva pa je prepuščal namestniku. Na glavarjevo povabilo se je leta 1542 v Gorico priselil sienski zdravnik Pierandrea Mattioli. Kot goriški protofizik je do leta 1554 glavarju z raznimi nasveti pomagal pri izboljšavi mestne komunalne infrastrukture, obenem pa je v sodelovanju z ilustratorjem Giacocomo Liberalem pripravljajl gradivo za književno delo, ki mu je prineslo svetovni sloves (*Discuride*). Franc in Ljudmila Thurn sta imela poleg Jurija (+1591) še sinova Ferdinanda in Joahima, vendar sta oba umrla v rani mladosti. Po ženini smrti je ljubeči mož in oče leta 1558 vsem trem postavil bronast nagrobnik v katedrali sv. Vida na Hradčanih, ki sodi v sam vrh češke renesančne nagrobne plastike.¹³ V drugem zakonu z Barbaro, hčerko grofa Hieronima Schlicka, je imel več otrok, med drugim tudi grofa Henrika Matijo Thurna (24. 2. 1567 – 28. 1. 1640), gorečneža, ki si je kot vodja protestantov ob praški defenestraciji pridobil prav posebno mesto v češki in svetovni zgodovini. Franc Thurn, ki je leta 1561 od Maksimilijana II. pridobil tudi posest na Češkem (srednjeveški grad Lipnice in mesto Nemški – zdaj Havličkov – brod), se je v ženitvami in z dejavnostjo na dvoru sčasoma povsem vključil v družabno okolje češkega plemstva. Zato je leta 1572 naznanil svojo odločitev o uradni izselitvi iz avstrijskih dežel na Češko in predaji zastavnih gospodstev Stari grad pri Kamniku in Polhov Gradec sinovom pokojnega bratranca Antona (II). Baron Ahac Thurn je prejel Stari grad, baron Janez Ambrož Thurn pa Polhov Gradec. Goriško glavarstvo in tolminsko gospodstvo je Franc Thurn predal edincu iz prvega zakona, Juriju, ki je bil že nekaj let prej vrhovni dvorni mojster vojvode Ferdinanda in vojni komisar v Furlaniji. Ob selitvi je Franc Thurn gotovo prenesel na novo domovanje tudi družinski arhiv. Če se je ta ohranil, bomo v prihodnje lahko izčrpno dopolnili pričujoče osnovne biografske podatke o družini in pojasnili tudi vprašanje, ali je bil Franc enako naklonjen kranjskim protestantom kot njegov sin Jurij, ki je že leta 1563 povabil Trubarja v Gorico in na grad Križ

(Vipavski).¹⁴ Zagotovo je užival veliko spoštovanje narodno zavednih protestantov, saj ga je Adam Bohorič v predgovoru k slovnici *Arcticae horulae* (1584) postavil ob bok Sigmundu Herbersteinu, oba pa je priporočil za vzor in zgled kranjskim plemičem.¹⁵ Grad Križ so po smrti Franca Thurna podedovali njegovi sinovi iz obeh zakonov, 15. marca 1605 pa ga je Henrik Matija Thurn prodal grofu Hermanu Attems.

Na osnovi zapisanega lahko trdimo, da je bila cerkev sv. Petra v Dvoru zgrajena po naročilu in z denarjem barona Vida Thurna. Gradnja cerkve je potekala od leta 1525 dalje, ko je bilo izravnano stavbišče in položeni temelji v celotnem obsegu cerkve na osnovi enotnega načrta. Pri postavljanju sakralnih objektov so nadzornikom in mojstrom v pomoč ponavadi pripravili tudi lesen model cerkve, zidati pa pričel na območju kora. Ko so zidarji, kamnoseki in tesarji povsem končali gradnjo prezbiterija in zakristije, so se "selili" na obodno zidovje cerkvene ladje. V prvi polovici 16. stoletja so morali Ljubljancani pri zahtevnejših delih iskati pomoči sposobnih kamnoseških mojstrov v Kamniku in Škofji Loki. Predvidevamo, da so oskrbniki turnovskih zastavnih gospoств na Kranjskem po Vidovem naročilu iskali primerne kamnoseke za dela pri graščini in cerkvi v Dvoru v kamnišem in goriško-vipavskem okolišju. Za nadzornika delavcev in koordinatorske gradnje pa so postavili Gregorja Ruckensteina. Cerkev je bila v grobem sezidana in prekrita s streho do leta 1544, saj je treba vstavitev portala z vklesanim mojstrovim sporočilom v pročelje razumeti kot zaključek gradnje obodnih zidov ladje in ostrejša celotne cerkve. Do leta 1545 ali 1546 sta bili v sklopu notranjih del zgrajeni obe arkadni lopi in prižnica ob slavoločni steni. Dekorativna poslikava v zakristiji in na pročelnih straneh arkadnih lop je bila dokončana leta 1547, torej tik po Vidovi smrti, ko je očitno prišlo do nekaterih sprememb prvotnega koncepta v notranjosti. Kaže, da je Franc Thurn opustil misel na prekrivanje ladijske dvorane z rebrastimi oboki in poskrbel le za spomin na očeta z grbovno ploščo na pročelju. Iniciali VB med številkami letnice 1548 na tej grbovni plošči so skušali pojasniti kot začetnici kamnosekovega imena in priimka, čeprav predstavljata le dopolnilo grbu. Grb namreč odkriva priimek grofovske družine, v inicialah pa sta skriti še osebni imeni obeh donatorjev – zakoncev **Vida** in **Bianke** Thurn.

Polhograjskim oskrbnikom je že v času zidave cerkve sv. Petra, zaradi nenehne odsotnosti lastnikov gospostva pripadla pomembna funkcija finančnih nadzornikov gradnje. Kasneje so bili grajski oskrbniki praviloma tudi cerkveni ključarji dvorske cerkve in so v tej vlogi odločilno vplivali na izbiro mojstrov, ki so opremljali cerkveno notranjost. Prvi od znanih Thurnovih oskrbnikov gospostva je bil Peter Kollesia, ki je imel med letoma 1497 in 1518 v posesti mlin na Gradaščici. Peter je umrl kot polhograjski oskrbnik leta 1537, njegov priimek pa se je ohranil do danes v imenu predela Ljubljane, na katerem je stal mlin (Kolezija). Petra ja na mestu oskrbnika Polhovega Gradca nasledil kamniški meščan Melhior Hasiber (+1570), njegov brat Janez Hasiber pa je bil do leta 1549 Thurnov oskrbnik na Starem gradu v Kamniku. V sedmem desetletju 16. stoletja je nastopil službo polhograjskega oskrbnika Andrej Tazel, ki se je leta 1577 oženil z Margareto, hčerko nezglednega mengeškega župnika Krištofa Schwaba von Liechtenberga. V tem letu je bil v dvorski cerkvi dokončan (poslikan) kasetiran strop nad ladjo. Sredstva zanj sta očitno prispevala prav mladoporočenca, saj je slikar leta 1577 na njem upodobil tudi družinska grba Tazelov in Schwab-Liechtenbergov.

Stavbni razvoj cerkve sv. Petra je bil z namestitvijo lesenega stropa praktično končan. Leta 1588 je postal novi lastnik polhograjskega gospostva literarno izobraženi protestant in velik ljubitelj glasbe Jurij Khisl. Kmalu po prejemu baronata (1590) je s kamnito grbovno ploščo nad portalom severozahodne fasade pokazal, da so mu pripadle tudi patronske pravice do cerkve, naslednikom Thurnov in Khislov, Mosconom in Edlingom ter njihovim oskrbnikom pa je v prvi polovici 17. stoletja pripadla naloga, da so poskrbeli za novo, poreformacijskemu času primerno oltarno in drugo opremo. Veličastna arhitektura tega sakralnega objekta je navdušila tudi ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, ko je 2. julija 1613 posvetil cerkev in oltarje sv. Petra, sv. Trojice in sv. Sebastijana. Slovesnosti se je udeležil tudi kartuzijanski prior Avguštin Brentius

in velika množica vernikov iz Vipave, Šentvida (Podnanos), s Krasa in s Primorja.¹⁶ Leta 1620 je Sikst Carcanus posvetil oltar sv. Valentina v zakristiji ter oltarja sv. Lucije in sv. Pavla v lo-pah. Leta 1627 je bil izdelan nov nastavek velikega oltarja, med letoma 1638 in 44 pa preostali nastavki šestih, še danes ohranjenih zlatih oltarjev.

V baročni dobi 18. stoletja so v delavnici polhograjskih Facijev izdelali nov nastavek velikega oltarja (1739). Takrat so starega prestavili ob jugovzhodno steno ladje in ga dopolnili z nekaterimi elementi (kip sv. Valentina, predela in dva klečeča angela na volutastih pristrešnikih) leta 1717 barokiziranega zakristijskega oltarja sv. Valentina.

V 19. stoletju so z nadzidavo zvonika in spremembo njegove strešne kape v neogotsko piramido, krito s skrilom iz Zalega Loga, precej spremenili enotno zunanjo podobo poznogotskega spomenika. Podobno kot na zvoniku so bile tudi strešine nad ladjo in prezbiterijem prvotno krite s hrastovimi skodlami. Od leta 1898, ko so na severozahodno strešino ladje in prezbiterija namestili "angleški" skrilavec, je ostrešje postopno izgubilo izvirno kritino.

V sklopu intenzivnejše prenove arhitekture in opreme te cerkve so po letu 1991 opravili tudi statično sanacijo in drenažno ureditev, prenovo poslikav na desnem in srednjem delu lesenega stropa (RC, 1991–93), izdelali fotogrametrične posnetke cerkve (Geodetski zavod RS – Ljubljana, 1992), ter obnovili naslednje oltarje: sv. Valentina (I. Pavlinec, 1994 – 96), sv. Ane (I. Bogovčič, 1997/98) in sv. Družine (I. Bogovčič, 1998 – 99) ter poslikavo na levem delu stropa (RC, 1999).

III.

1. Talna zasnova.

Cerkev je usmerjena v rahlem odklonu od pravilne orientacije. Njeno neposredno okolico obdaja nizko kamnito obzidje. V tlorisu se z jugozahoda proti severovzhodu zvrstijo: razmeroma širok in kratek – malone kvadraten (25 x 22,14 m) – triladijski prostor z dvema delilnima arkadnima stenama, ozek in podolgovat, triosminsko zaključeni prezbiterij z zunanjmi oporniki in na njegovo jugovzhodno stranico prislonjena triosminsko zaključena zakristija in zvonik.

2. Zunanjščina.

Fasade: Cerkvno ostenje je zgrajeno iz kamna in prekrito s tanko plastjo ometa, na katerem so še vidni ostanki starejše poslikave. Spodnji del zidov obkroža kamnit in pristrešen talni zidec, ki se skladno s terenom stopničasto spušča proti cesti na vzhodni strani objekta. V temeljnem vogalnem kamnu severovzhodne fasade je vklesana letnica 1525, s čimer je nekako opredeljen tudi pričetek gradnje temeljev celotnega cerkvenega objekta. Pročelje oziroma jugozahodna fasada se proti vrhu konča z ostro zašiljenim trikotnim čelom, kar mu s poudarjeno razporeditvijo odprtih v srednji osi daje določen višinski vzgon, po drugi strani pa iz njene strogo simetrične razporeditve razmeroma majhnih odprtih veje izredna resnost mogočne fasadne površine. Srednjo os nad vhodnim portalom zapolnjujejo proti vrhu še grbovna plošča, rozetno okno s krogovičjem in še eno manjše okroglo okno, obenem pa se simetrično na srednjo os fasade pojavljata še par velikih in slokih oken spodaj, povsem pri vrhu pa par majhnih šilastoločnih oken. Pri večini oken na fasadah se je še ohranila izvirna oblika zasteklitve z okroglimi šipicami, (ki jo je v naših krajih šele okrog sredine 18. stoletja začelo izpodrivati zastekljevanje z ravnimi steklenimi ploščami). Portalni del fasade je v celoti izdelan v kamnu in je sestavljen iz notranjega, šilastoločno oblikovanega vhodnega portala in zunanjega pravokotnega in poševno porezanega okvira, ki nosi zobčasto preklado s trapezasto porezано strešico. Stranice pravokotnega okvira in obroba šilastoločnega vhoda so razstavljene, neupoštevaje osnovni princip simetrije, na kamnoseško obdelane razdelke z grafično dekorativnimi plitvimi reliefi, pri katerih je kamnosek navdušeno, čeprav brez nekega koncepta, prenesel v kamen precejšen del repertoarja arhitekturnih motivov iztekajočega se poznogotskega stilnega obdobja. Preklada z nadstreškom, nepore-

zani notranji rob in enakovredno obravnavane stranice porezanega zunanjega portalnega okvira ter ploskovita grafična dekorativnost kamnoseških detajlov, po drugi strani pa vključevanje poznogotskega motivnega sveta v celotno kompozicijo so, navkljub asimetriji in slabo poudarjeni tektoniki, že izraz severnjaškega občutenja renesanse. Natančnejši popis in primerjalne analize motivov sta objavila že Marolt in Cevc¹⁷, zato ponovimo vsebino napisa na portalu: *GREGORIVS. RVCKENSTAIN. MAGISTER. OPERIS. ANNO. DOMINI. M.D.XLIII*, saj ta napis odkriva ime in priimek samozavestnega stavbnega mojstra ali pa nadzornika gradnje (Tirolca?), ki je vodil zidavo obodnih zidov ladje v letu 1544, ko je bila, kot kaže, celotna cerkev pod streho. Verjetno, čeprav ne povsem zanesljivo, se je ista oseba "podpisala" s kamnoseškim znakom v ščitku pod omenjenim napisom. Štiri leta mlajša donatorska plošča z reliefnim grbom grofov Thurnov je uokvirjena med dva kandelabrsko stebra na profilirani polici, ki nosita nadstrešeno preklado. V nasprotju s portalom je ta izdelek tudi formalno neposreden odziv na renesančne vzore iz severnoitalijanskega prostora. Kamnosek je s prepletom inicial *VB* med letnico 1548 ovekovečil imeni zakoncev Thurn – torej Vida in Biance. Ob tem velja omeniti, da je bila po isti predlogi izdelana tudi reliefna grbovna plošča grofov Thurnov, ki je bila nekdanj vzidana nad portalom gradu Križ na Vipavskem. Jugovzhodna fasada je razčlenjena na tri vertikalne okenske osi. V njih se pojavljajo enako ozka in visoka, šilastoločno zaključena dvodelna okna, ki zaradi mogočnosti ostenja dajejo vtis "rež", izgubljenih v kubični enovitosti celote. Na robovih okenskih odprtih, ki so ometani, so še vidni ostanki naslikanih šivanih robov. Stranski vhod na jugovzhodni fasadi je opremljen s kamnitim portalom, katerega zunanji rob je zaključen sedlasto, notranji pa z izrazito potlačenim šilastim lokom. Površina porezane stranice portala je dekorativno obdelana s plitvim reliefom listnega niza, kar daje portalu določen renesančni pridih. Severozahodna fasada ladje je takorekoč monolitna stena, ki bi bila lahko v ponos kateremu koli taborskemu obzidju, saj jo predira le manjši, na ajdovo zrno porezan in šilastoločno zaključen, paličasti portal. Oblikovno deluje ta portal precej bolj gotsko kot jugozahodni in jugovzhodni, čeprav je mlajši od obeh in je verjetno nastal šele v sedemdesetih letih 16. stoletja. Nad njim je v steno vzidana grbovna plošča baronov Khislov. Fasadi prezbiterija in zakristije sta precej bolj razčlenjeni kot kubično ostenje ladijskega telesa. Stopničasti gotski oporniki so neometani in sezidani iz gladko rezanega kamna. Profilirani, večkrat zalomljeni venčni zidec nad šilastoločnimi okenskimi zaključki objema fasadne ravnine prezbiterija, zakristije in opornikov. Šivani robovi okenskih odprtih so bili naknadno obdelani v zaglajenem ometu, kar naj bi gledalcu vzbujalo vtis zidave v kamnu. Fasade petetažnega zvonika so horizontalno razdeljene s štirimi venci. V posameznih etažah se pojavljajo majhne pravokotne line, pod vrhom pa bifore.

Strehe: Strešna kritina večjega dela cerkvenega ostrešja in zvonikove kape ni več ohranjena v izvorni obliki in materialu. Kapo zvonika prekriva skril, prezbiterij je krit s kanadsko tegolo, zakristija z bakreno pločevino, severozahodna strešina ladja je prekrita z angleškim skrilavcem, medtem ko je na jugovzhodni strešini in nadstrešnicah treh portalov še ohranjen izvorni tip škodlaste kritine.

3. Notranjščina.

Najboljšo priložnost za celostno doživetje cerkvene notranjščine ponuja vstop skozi glavni vhodni portal, ki mu sledi strm spust po desetih stopnicah na raven tal, ki jih prekriva cementna malta. Prostor je nenavadno osvetljen zaradi odsotnosti okenskih odprtih na severozahodni steni, zato dobi obiskovalec za trenutek vtis, da je v cerkev stopil skozi napačen vhod. Pogled vzdolž kvadratnega dvoranskega prostora popravi prvi vtis, saj dve šilastoločno arkarirani steni poudarjata longitudinalno smer in delita dvorano v tri enako visoke ladje, ki jih prekriva lesen strop. Strop je z gosto pravokotno mrežo razdeljen na številne kasete, ki jih je slikar leta 1577 poslikal predvsem z različnimi obočnimi konstrukcijami, s stiliziranimi ornamentami, pa tudi z dvema napisoma in grboma donatorjev. Prekritje dvoranskega prostora s tako nizko ležečim stropom, in to skoraj tri desetletja po koncu gradnje cerkvenega ostenja,

predstavlja odklon od izvirne zasnove, saj je povsem prekinil pričakovano višinsko dinamiko prostora, ki jo nakazujejo šilastoločne arkade z gotsko posnetimi robovi. Naslikana naročniška grba simbolno spominjata na zakonski par, ki je prispeval sredstva za izdelavo stropa oziroma njegovo poslikavo. Levi grb skriva priimek moža, sicer oskrbnika polhograjske graščine, Anderja Tázela, desni pa žene Margarete Schwab–Liechtenberg. Pri obeh napisih: *TVOS SSO ENI FUSTOBI* in *TVOEIE IENV GVELB BANIE* velja poudariti, da njun snovalec ni želel posredovati kakšne globokoumne vsebine, ampak predvsem na vidnem mestu izraziti misel v slovenskem jeziku. Leta 1999 smo pri obnovi stropne poslikave ugotovili, da renesančni strop ni več na originalni lokaciji, saj je bil ob temeljiti obnovi strešne konstrukcije (verjetno konec 19. stoletja) spuščen za okrog 30 – 40cm proti tlom. Pri znižanju stropa je bil ukinjen tudi izvorni način pritrditve – obešanja – okvira stropne konstrukcije na prečne horizontalne lege prvotne strešne konstrukcije s številnimi lesenimi, čepasto prirezanimi povezniki. Postavljeni gradbeni oder smo izrabili še za sondiranje prvotnih barvnih plasti na notranjih ometih obodnih zidov in na arkadirani delilni steni. Ugotovili smo, da je pod sedanjo prezentacijo notranjega ostenja in delilnih zidov v obliki naslikanih kamnitih kvadrov (delo Centralne komisije za Kranjsko s konca 19. stoletja) še skoraj v celoti ohranjena izvirna barvna plast renesančne poslikave. V nasprotju s sedanjo enolično monohromno monumentalnostjo, ki zbujata občutek toge ploskovitosti, je prvotna poslikava cerkvene notranjščine temeljila na resno odmerjeni barvni kontrastnosti, kar ji je dajalo značilno slikovitost zgodnjerenesančnih prostorov. Tako se bile notranje površine obeh stranskih obodnih zidov cerkve in medarkadne površine delilnih zidov povsem bele, slopi, "šivane" arkadne obrobe, špaleta in okenske obrobe pa so bili naslikani kot imitacija kvadrov iz peščenca, torej v prevladujoči topli okraški barvi, s črnimi fugami. Naslikani kvadri so bili manjši kot sedanji in ustvarjeni povsem slikarsko, nešablonsko. Te ugotovitve omogočajo oblikovanje primernih izhodišč za ponovno vzpostavitev in konserviranje (ne rekonstrukcijo) izvirne renesančne poslikave notranjega ostenja cerkve, po drugi strani pa bodo dobro vodilo pri obnovi zunanjih fasad, kjer so ohranjeni fragmenti enako zasnovane barvne poslikave špalet in okenskih obrob kot v notranjosti. Na obeh straneh slavoločne odprtine sta ob steno prislonjeni dve triločno arkadirani baldahinski lopi. Baldahinski strop je svoden z različnimi zvezdasto rebrastimi obočnimi konstrukcijami, ki še posnemajo oblikovne vzore poznogotskega stilnega obdobja, polkrožno zaključene arkadne odprtine na kamnitih stebrih z jonskimi kapiteli in bogata dekorativna poslikava prednjih stranic obeh lop pa prinašajo lopam že povsem renesančni arhitekturni izraz. Deli zidov, stranske ladijske in slavoločne stene, na katere sta prislonjeni lopi, so bili v drugi polovici 16. stoletja poslikani s freskami, ki so nekaj časa morda nadomeščale oltarje. Od leve proti desni se zvrsti osem prizorov: Zaroka sv. Katarine; Sv. Barbara, Lucija in Doroteja; Sv. Pavel in Peter; Sv. Rok, Sebastijan in Fabijan; Savlovo spreobrnjenje; Sv. Vid v kotlu; Sv. Neža in Marjeta; Sv. Družina. V štiridesetih letih 17. stoletja so štiri prizore zakrili nastavki zlatih oltarjev.

Prezbiterij je dvignjen za eno stopnico nad ladijskimi tlemi in prekrit z zvezdastim obokom, pri katerem pa je mreža vitkih reber na banjastem svodu že povsem izgubila svoj nosilni pomen. Rebra, ki slonijo na konzolnih nastavkih s ščitki, na stikih spenjajo cvetlično-dekorativni in figuralni sklepniki. Tla prezbiterija prekriva estrih. V stranskih stenah prezbiterija vzdani konzolni nosilci na podpornih slopih nosijo dve iz kamna sezidani empori. Njuni čelni stranici sta v spodnjem delu razdeljeni na več kasetnih polj, v katera so izklesane sorodne plitvoreliefne arhitekturne dekoracije kot na glavnem portalu, v zgornjem delu pa sta pročelji empor prevotljeni za arkadnimi odprtinami.

Zakristija je triosminsko zaključen dvonadstropni objekt, z vhodom iz prezbiterija skozi kamnit poznogotski portal. Za vertikalno povezavo pritličja in nadstropja, kjer je mogoče vstopiti tudi v emporo, služi kamnito polžasto stopnišče. Oba zakristijska prostora prekrivata zvezdasta oboka z rebri. Ta slonita na konzolah, od katerih sta dve opremljeni tudi z grbi. Sklepniki so izdelani v obliki rozet in grbov. Na zakristijskih fasadnih ravninah in obočnih poljih med re-

bri so freske z renesančno dekorativno motiviko, v kartuši nad središčnim oknom pa je naslikana tudi letnica 1547. Tla zakristije prekriva estrih. V delu zakristije pod zvonikom med zakristijo in zunaj fasado ladje je vhod na kamnite polžaste stopnice, ki vodijo v zgornjo etažo, prostor pa je banjasto obokan. Bronast zvon v zvoniku je iz leta 1525.

4. Oprava:

Veliki oltar sv. Petra je ekspresivno baročnega delo iz leta 1739, ki ga pripisujemo kiparski delavnici Antona in Gregorja Facia iz Polhovega Gradca,¹⁸ sicer pa precej sorodno kiparskim delom Henrika Mihaela Löhra. V atiki je oljna slika Valentina Metzingerja s prizorom Marijinega obiskovanja, oltarno nišo pa zapira slika Sv. Peter prejema ključ, ki je delo istega slikarja. Sliki datirata v pozna trideseta leta 18. stoletja.

Skupina Križanja vrh leve baldahinske lope iz druge četrtine 16. stoletja.

Kamnit kip sv. Petra vrh desne baldahinske lope, 16. stoletje.

Oltar sv. Valentina ob jugovzhodni steni ladje. Nastavek tega zlatega oltarja in večji del kipov so bili izdelani okrog leta 1627 (kiparska delavnica Jurija Scarnosa?). Napis na predeli se glasi: *DIESEN ALTAR HABEN ZVE DER EHRE GOTTES DIE IM 1627 LAHR GEWESTEN ZECHPROBST MATTIAS KHOSS PFLEGER DER HERRSCHAFFT BILLICHGRATZ VND IACOB DOLENZ VON DEM ALMOSENGELT MACHEN LASSEN*. V 18. stoletju se je umaknil velikemu baročnemu oltarju. Ob tej priložnosti so ga v skladu z novim patroncinjem dopolnili z baročnimi kipi sv. Valentina in z dvema klečečima angeloma ter predelo z napisom: *S: VALENTINE ORA PRO NOBIS 1717*. Večji del prvotne oltarne figuralike se je ohranil. Ob zadnji prenovi oltarja (1993 – 94) je dobil mesto v srednji niši oltarja starejši lesen kip sv. Petra, ki je do zadnje prenove oltarja samostojno stal v cerkveni ladji, kip sv. Valentina pa je bil prestavljen ob steno ladje.

Oltar sv. Doroteje, Lucije in Barbare v prvem "baldahinu" leve obslavoločne lope, tip zlatega oltarja, datiran 1638.

Oltar sv. Fabijana, Sebastijana in Roka v tretjem "baldahinu" leve obslavoločne lope, tip zlatega oltarja, datiran 1638.

Oltar sv. Pavla v prvem "baldahinu" desne obslavoločne lope, tip zlatega oltarja, datiran 1644.

Oltar sv. Neže in Margarete v tretjem "baldahinu" desne obslavoločne lope, tip zlatega oltarja, datiran 1644.

Oltar sv. Ane stoji prečno pod arkado leve delilne stene. Tip zlatega oltarja, datiran 1643.

Oltar sv. Družine stoji prečno pod arkado leve delilne stene. Tip zlatega oltarja, datiran 1643.

Prižnica s kasetiranimi stranicami ter leseno streho je zidana in površinsko marmorirana. Stoji ob desni stranici slavoločne odprtine. Zasnovana je bila v četrtem desetletju 16. stoletja. Pod obstoječo vrhno plastjo marmorina je ohranjena izvirna poslikava iz 16. stoletja.

Kropilnika ob arkadnih slopih sta kamnita. Levi datiran 1670, desni pa tudi signiran *M-S 1670*. Pri južnih stranskih vratih stoji na tleh starejši kropilnik kvadraste zasnove z ohranjeno izvirno poslikavo iz 16. stoletja.

Mati božja z otrokom. Dvostrano kiparsko delo iz lesa visi s stropa v srednji ladji dvorane. Izrezljano sredi 17. stoletja.

IV.

Konservatorske smernice za obnovo lesene cerkvene rezbarsko-kiparske opreme (plastike): Lesene rezbarsko-kiparske izdelke je treba obnoviti po načelu ohranitve njihove izvirne lege, materialov, zasnove in oblikovanja ter barvne podobe celote in detajlov. Ker je nujno ohraniti historično pričevalnost tovrstne opreme, je treba pri obnovi uporabljati avtentične materiale ter rezbarske in slikarsko-pozlatarske tehnične postopke.

Posamezne elemente lesene cerkvene opreme je treba obnoviti po naslednjih postopkih:

- Demontaža in po potrebi tudi priprava za prevoz v atelje.
- Impregniranje nepolihromiranih površin.
- Čiščenje polihromiranih površin.
- Utrjevanje polihromacije.
- Domodelacija manjkajočih elementov (obseg dodelav se natančneje določi na predhodnem posvetu z umetnostnim zgodovinarjem-konservatorjem).
- Klejanje poškodovanih površin.
- Kitanje črvojedih poškodb.
- Priprava poškodovanih površin za ponovno zlatenje.
- Brušenje prepariranih površin.
- Izoliranje, mikstioniranje/polimentiranje.
- Srebrjenje, zlatenje, poliranje in polihromiranje (retuširanje).
- Zaščitni premazi na polihromaciji.
- Ponoven prevoz in montaža na izvorni lokaciji.

Med obnovo je treba pisno, grafično in fotografsko dokumentirati stanje celote in detajlov v posameznih fazah obnove. V poročilu je treba poleg opisa uporabljenih tehničnih postopkov in materialov navesti tudi ugotovitve glede vrst lesa, iz katerih so posamezne plastike, obsega starejših domodelacij in polihromacij itd. V primeru, da bodo opravljene nove domodelacije, jih je treba natančno izrisati v grafičnem delu dokumentacije.

Konservatorske smernice za sanacijo neprimerne cerkvene kritine ter obnovo fasad in njihovo končno prezentacijo lahko vsebinsko opredelimo z naslednjimi nujnimi postopki:

Strehe:

- Postopna zamenjava različnih tipov sedanje strešne kritine nad ladjo, zakristijo in prezbiterijem (skril, tegola, baker), ki je z vidika zavarovanja izvirne podobe strešin povsem neprimeren, z ustrežno historično izpričano prvotno kritino – to je s hrastovimi skodlami.
- Izris obstoječe strešne konstrukcije nad zvonikom.
- Obnova ostrejša in zamenjava strešne kritine na zvoniku (skril) z enako kritino in z enakimi oblikovnimi značilnostmi polaganja, kakršne se pojavljajo na obstoječih strešinah zvonika.

Fasade:

- Dokumentiranje ohranjenih prvin prvotne poslikave na okenskih obrobah in podstrešnem vencu.
- Sondiranje fasadnih površin zaradi ugotavljanja prvotne barvne podobe fasad ter izvirne sestave in površinske strukture samih ometov.
- Strokovna obnova poškodb in površinska zaščita kamnitih fasadnih elementov (talni zidec, portalni okviri kamnite plošče z grbi donatorjev, okenska rozeta itd.).
- Mizarska obnova in po potrebi zamenjava dotrajanih lesenih elementov stavbnega pohištva (leseni okenski okviri in vrata), vendar po načelu ohranitve izvirne lege, materialov, velikosti in oblikovnih detajlov starih elementov. Ohraniti je treba tudi izvorni način okenske zasteklitve z okroglimi šipicami.
- Gradbena obnova fasad z upoštevanjem izvirnih oblik njenih dekorativnih členov (zidci, venci) ter historične sestave in strukture ometov.
- Izdelava načrta historične barvne prezentacije fasad v skladu s sondnimi ugotovitvami in renesančno zunanjo podobo te cerkve.

Ko bo projekt obnove cerkvene zunanjščine odobren, je treba izbrati strokovno usposobljene izvajalce, ki bodo obnovitvena dela opravili v skladu z usmeritvami projekta. Vseskozi je treba fotografsko dokumentirati potek obnove, končni rezultat in v kratkem pisnem povzetku navesti vsebino opravljenih del.

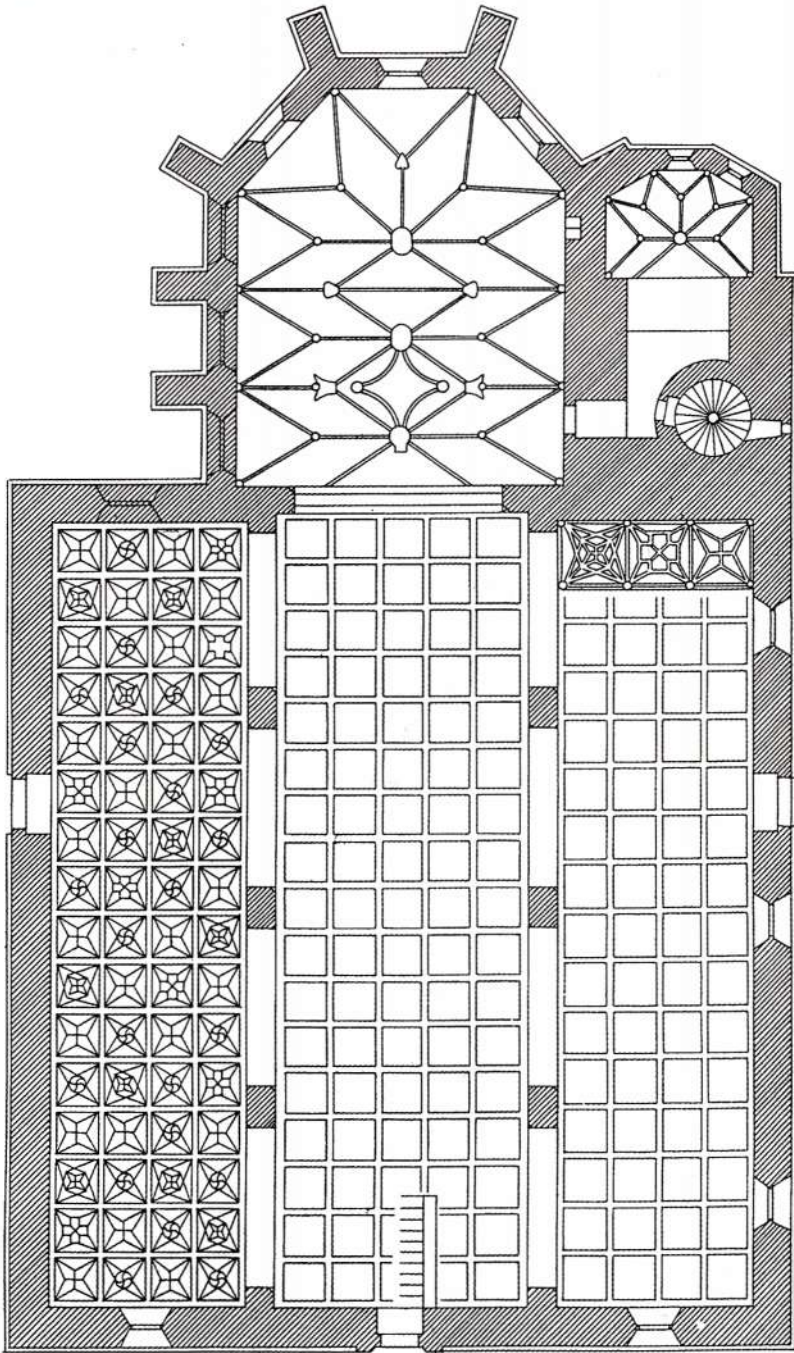
Vso dokumentacijo o obnovi je treba hraniti kot nedeljivo celoto, saj bo omogočala kakovostno strokovno delo tudi v prihodnje in bo obenem primerna osnova za nadaljnje umetnostnozgodovinske raziskave.

V.

Zunanjščina cerkve sv. Petra v Dvoru, (fotokopija fotografije iz Komeljeve Gotske arhitekture, 1973), *Tloris cerkve sv. Petra v Dvoru*, (fotokopija iz Maroltove Topografije, 1929), *Fotogrametrični posnetki cerkve*, (arhiv LRZVNKD, Geodetski zavod RS-Ljubljana, 1992), *Fotografska dokumentacija LRZVNKD (U. Lubej)*, iz leta 1994 in 1999.

Opombe:

- ¹ Odlok o razglasitvi petih podružničnih cerkva za kulturne spomenike, Uradni list SRS, št. 38-10. X. 1986, str. 2590-2591.
- ² Odlok o razglasitvi cerkve sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu za kulturni spomenik državnega pomena, Uradni list Republike Slovenije, št. 81-5. 10. 1999, str. 12600.
- ³ Marijan Marolt, *Dekanja Vrhnika*, Ljubljana 1929, str. 227-250; Nace Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966, str. 71-78; Isti, Katalog arhitekturnih spomenikov v: *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem-obdobje renesanse*, Ljubljana 1997 (razst. kat.), str. 53-56; Emilijan Cevc, *Poznogotska plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1970, 283-289; Isti, *Kiparstvo med gotiko in barokom*, Ljubljana 1981, str. 44-45, 54, 59-60, 280; Ivan Komelj, *Gotska arhitektura*, Ljubljana 1973, str. 260-263, 270; Marijan Slabe, *Door pri Polhovem Gradcu*, Ljubljana 1990; Isti, *Župnija Polhov Gradec*, Ljubljana 1994, str. 58-81.
- ⁴ Milko Kos, *Gradiivo za historično topografijo Slovenije*, 1, Ljubljana 1975, str. 109. (zum *Höflein bey sannd Nikola*).
- ⁵ Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana 1982, str. 374.
- ⁶ Anton Koblar, *Kranjske cerkvene dragocenosti I. 1526*, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, 5, Ljubljana 1895, str. 143. (Cerkev je imela v času popisa 1 srebrn kelih).
- ⁷ Državni arhiv Dunaj, XIV/14: listini 11. in 19. januar 1500.
- ⁸ Kraj (Tabor) Križ je cesar Maksimilijan povzdignil v trg leta 1507, kralj Ferdinand pa leta 1532 v mesto s pravico do dveh letnih sejmov.
- ⁹ Sinovi Andreja Thurma – Ivan, Kristof, Anton in Erazem – so prejeli baronat šele v tridesetih letih 16. stoletja.
- ¹⁰ Državni arhiv Dunaj, XIV/14: listini 18. in 21. september 1527.
- ¹¹ AS, Vic. A, Zapuščinski inventarji, M-XXXI, št. 1 (Ljubljana, 16. 2. 1595). Nikolaj Thurn je bil med leti 1522-28 in 1539-57 glavar Gradišča ob Soči (Gradišča).
- ¹² AS, Vicedomski urad za Kranjsko, fasc. I/48, št. 83; Simon Rutar, *Schloss und Herrschaft Lueg, Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 8, Ljubljana 1895, str. 11.
- ¹³ Napis na nagrobniku se glasi: *LVD MILLAE. BERCHAE. CONIVGI. ILLVSTRI. FIDEO. INCOMPARABILI. ET. FERDINANDO. AC. IOCHIMO. FILII. DVLCISS. FRANCISCVS. TVRRIANVS. COMES. DIE. XXII. OCT. M. D. LVIII. PIISS. POSVIT.*
- ¹⁴ Jože Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja, SAZU-Class. II/7*, Ljubljana 1986, str. 167-176.
- ¹⁵ *Reformacijsko slovstvo. Izbrano delo*, (zbirka: Naša beseda), Ljubljana 1976, str. 175-198.
- ¹⁶ Ana Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*, 2, Ljubljana 1988, str. 283-284.
- ¹⁷ Marolt 1929 (Op. 3), str. 228-231, Emilijan Cevc, *Portal sv. Petra v Dvoru in oglejski misali, Situla 14/15*, Ljubljana 1974, str. 339-348.
- ¹⁸ Sergej Vrišer, *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji*, Ljubljana 1979, str. 100 – 103 in 203 – 204.

Tloris cerkve sv. Petra (povzet po M. Marolt, Dekanija Vrhnika, 1929).

Floor plan of the church of St. Peter (after M. Marolt, Dekanija Vrhnika, 1929).

Vhodni portal.

Entrance portal.

Vhodni portal.

Entrance portal.

SV portal.

North-eastern portal.

JZ portal.

South-eastern portal.

Kropilnik z izvorno poslikavo (16. stol.) pod
kropilnikom iz leta 1670.

Font with the original painting from the 16th century,
beneath another font dated 1670.

Podstrešje z ostanki čepasto prirezanih poveznikov, ki so nekdanj nosili leseni strop. Vse fotografije Uroš Lubej.
Attic with remnants of wooden joints cut like bungs, by means of which the wooden ceiling used to be
hung. All photographs by Uroš Lubej.

Uroš Lubej

The Church of St. Peter in Dvor, near Polhov Gradec^{*}

Conservation Report

Key words: succursal church of St. Peter, Dvor near Polhov Gradec, late Gothic, Renaissance, Baroque, sacred architecture, stonemasonry, sculpture, painting, conservation, restoration, Count Veit of Thurn, Gregor Ruckenstein, Anton and Gregor Facia, Valentin Metzinger

When I assumed responsibility for the renovation of the architecture and furnishings of the church of St. Peter in Dvor, I began by drafting the basic starting points or, rather, the preliminary conservation programme (March and September 1999). This included: I) the position and status of the building, II) its history, III) the art-historical definition of individual parts of the building and its furnishings, IV) conservation guidelines for the restoration and presentation of the building, and V) supplements from documents.

I.

The late Gothic church of St. Peter in Dvor is succursal to the parish of Polhov Gradec. It is located on a minor elevation above the road in the hamlet of Dvor, in the cadastral municipality of Babna Gora, plot No. 2. The church was declared a cultural and historical monument with the characteristics of an artistic and architectural monument in 1986,¹ and a cultural monument of national importance in 1999.² It is the property of the Roman Catholic Church.

II.

The architecture and furnishings of the church of St. Peter in Dvor have often been the subject of detailed art-historical studies,³ therefore the present paper is focused on the inadequately explained historical circumstances connected with the construction of the church and the commissioner of this magnificent sacred building.

The name of the village, Dvor ('court'), in which the church of St. Nicholas⁴ was recorded for the first time on 3rd November 1453, was certainly derived from the existence of a mediaeval court, i.e. a smaller stone-built administrative building of the dominion of Polhov Gradec, which became independent for whatever reasons and subsequently developed into a manor. The old Gothic church of St. Nicholas located on the southern side of the road leading to the village was renovated in the Baroque style in the 18th century. In the 1520s, the construction of a larger scale church of St. Peter began on the estate of the lords of Polhov Gradec, not far from the church of St. Nicholas. There are several known locations in Slovenia with two churches built in close proximity: e.g. St. Primus above Kamnik, Dedni Dol near Višnja Gora and Leše

above Prevalje. Such cases cannot be explained satisfactorily by objective reasons alone, e.g. by the devastating earthquake in 1511 or by demographic changes in certain areas. The village community of Dvor had not substantially expanded before the construction of the church of St. Peter, nor had it grown miraculously rich. It is more likely that modest funds for the restoration of the old church of St. Nicholas were raised with great difficulties a few years after the suppressed peasant rebellion. More powerful reasons of a personal nature (a vow?) or of the prestige of a wealthy individual (a noble family institution?) were necessary for the construction of a new church next to the old one. Folk tradition had it that the church was built by the lords of Polhov Gradec. The idea was partly confirmed by the donation coat of arms of the Thurn family on the church facade and the fact that the church had remained under the jurisdiction of the proprietors of the dominion of Polhov Gradec until 1858.

It is known from the records that the dominion with the castle in Polhov Gradec was put in pledge to the famous knight Kaspar Lamberger. In 1518, soon after her husband's death, his widow returned the castle, which had been devastated in the earthquake, and the estate, neglected after the peasant rebellion, to the Vicedom of Carniola, Erasmus Braunwart. It is also known that the Archduke Karl sold the dominion and the manor to Georg Khisl in 1588.⁵ The intermediate period was interesting not only so far as the new pledge owners of the dominion of Polhov Gradec had the church of St. Peter built in Dvor, but also because a new seat had to be found instead of the deserted castle in the 1520s, and the lower court (tower) was rebuilt as a manor. The church of St. Peter in Dvor was first recorded in written documents in the closing months of the year 1526 as "zu der Newstiff"⁶. This leads us to the final question about the name and personality of the pledge owner of the dominion of the prince of the province, Polhov Gradec, in the 1520s. As the commissioner, he would certainly have had a decisive influence as a patron on the location, the manner and supervision of the construction of the church of St. Peter. The answer to that question is contained in the following abstract of mostly unpublished archival documents concerning primarily one branch of the noble family of Thurn of Gorizia (also della Torre, a Turri).

During the 1470s, the inhabitants of Friuli had experienced the devastation of Turkish bands, so Leonhard, the last Count of Gorizia, ordered his subjects to strengthen the fortifications in the border area towards Carniola. According to his instructions, the village (stronghold) of Križ in the Vipava region was walled-in after the year 1483. Anton I the Knight of Thurn was appointed supervisor of the subjects who had to participate in the construction of the town walls. Anton was married to the daughter of Jakob de Postcastro and Lucia Frankopan, Amorosa. He had at least three sons by her: Andreas, Veit and Nikolaus Sr., and he died at the end of the 15th century. Veit von Thurn (1471—1545/47) probably spent part of his youth in the army. In 1500 he had already performed the duties of the sedan bearer to Empress Maria Bianca at the court of Innsbruck, and he was more often seen in Innsbruck than on his estates in Carniola during the subsequent years. When Emperor Maximilian was in need of money for Lovran and Brseč, Veit lent him 4,000 ducats. According to the established custom (money to the Emperor, benefit to Veit), the Emperor granted him lifelong administration of the dominion of Stari Grad near Kamnik with half of the provincial judicature and other appurtenances.⁷ Four years later, the Emperor granted him tutelage of the stronghold of Križ on account of a further loan of 1,000 florins.⁸ During the war with the Venetians, Maximilian's army had lost control of Križ for a year (1508/09), and Veit von Thurn was appointed war commissioner of the Province of Gorizia. After the war, he had the Križ castle built on the eastern side of the stronghold. When Veit was granted a baronetcy, the castle became the basis for his extended aristocratic predicate, "von Thurn und zum Kreuz".⁹ Some years later, the new baron obtained a position at the court of King Ferdinand I. He was appointed Queen Anna's treasurer. In 1527 the King appointed him Governor of Carniola and granted him the fortified castle in the capital of the province, Ljubljana, on account of his loyalty and the devotion shown to the Emperors

Friedrich III and Maximilian I. In the same year, Veit signed the reverse pledge for the office in Polhov Gradec, which he had previously obtained on the basis of a deposit of 3,300 Rhenish florins.¹⁰ He held the position of the Provincial Governor as late as 1528, yet on account of his duties at the court, he entrusted the actual administration of the province, the maintenance of the Ljubljana castle and the dominion of Polhov Gradec to his brother Nikolaus von Thurn (1489—1557).¹¹ In 1531 Ferdinand sold the pledged dominion and the castle of Polhov Gradec with its appurtenances for 11,000 Rhenish florins to Veit, who commissioned some building improvements to the castle and outbuildings and thus increased their value to 15,000 florins. At the same time, he was granted the life-long benefit of the estate for his son, by means of which the possibility of redemption, which the King had withheld, was substantially reduced.

The events described above took place during a period of intense construction of the presbytery and vestry of the church of St. Peter in Dvor. It is possible to assume that the commissioner, Veit von Thurn, undertook the construction with the aim of retiring from the court at Innsbruck to Carniola and to setting up his family tomb in the church. Such a supposition about the inducement for the construction is a tempting reason for further investigation of the life of the Count in foreign archives, yet that would exceed the purpose of this paper. Furthermore, the course of events brought a different fate to Veit and the building. The Count spent the rest of his life as the master of the court of the children of the King in Innsbruck. After his death, the pace of the construction of the church decreased in proportion with the growing Protestant movement.

It is reasonable to assume on the basis of written documents that the church of St. Peter in Dvor was built upon the order of Baron Veit von Thurn and with his money. Construction began in 1525 when the plot was levelled and the foundations laid for the entire church based on a uniform plan. It was customary to prepare a wooden model of the church for the purposes of construction, and the building began in the area of the organ loft. When the builders, stonemasons and carpenters completed the construction of the presbytery and vestry, they proceeded to the external walls of the nave. In the first half of the 16th century, the inhabitants of Ljubljana were forced to seek the services of master stonemasons in Kamnik and Škofja Loka for more demanding tasks. It is assumed that the stewards of the pledge dominions of the Thurn family were ordered by Count Veit to find appropriate stonemasons for the works on the manor and church in Dvor in the regions of Kamnik, Gorizia and Vipava. Gregor Ruckenstein was appointed supervisor of the workers and co-ordinator of the construction. The church had been basically built and covered with a roof by 1544; the erection of the portal with the carved inscription of the master was to be understood as the conclusion of the construction of the external walls of the nave and the roofing of the entire church. By the year 1545 or 1546, both the internal canopies and the pulpit next to the triumphal arch wall were built. The decorative painting of the vestry and the front of the arched canopies was completed in 1547, i.e. directly after the demise of Veit von Thurn, when some changes took place in the original concept of the interior. It seems that Franz von Thurn, the son of Veit, abandoned the intention of covering the nave with ribbed vaults, and erected a plaque with the coat of arms in memory of his father. The initials VB between the numbers of the date 1548 were interpreted as the initials of the stonemason's name, although they complement the arms. The coat of arms namely revealed the name of the family von Thurn, with the names of both donors, Veit and his wife Bianca, hidden in the initials.

In the 1570s, Andreas Täzel became the steward of Polhov Gradec. He married Margaretha, the daughter of Christoph Schwab von Liechtenstein, the parish priest of Kamnik in 1577. The coffered ceiling of the nave of the church of St. Peter was completed (i.e. painted) in the same year. The funds for it were provided by the newly wed couple, since the painter included the coats of the Täzel and Schwab von Liechtenstein families in it in 1577. The construction of the church was thus concluded.

In the 19th century, the raising of the bell-tower and the transformation of its top into a neo-Gothic pyramid covered with slate from Zali Log substantially transformed the uniform

appearance of the late Gothic monument. The roofs of the nave and presbytery were originally covered with oak shingles, as was the roof of the bell-tower. Since 1988, when the north-western side of the roofs of the nave and the presbytery were covered with "English" shingles, the roofing has gradually lost its original covering.

During the intense renovation of the architecture and the furnishings of the church after 1991, static restoration and drainage were carried out, together with a renewal of the painting of the right and middle parts of the wooden ceiling (RC, 1991—93), photogrammetric pictures of the church were taken (Geodesic Institute of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 1992) and the following altars were renovated: St. Valentine (I. Pavlinec, 1994—96), St. Anne (I. Bogovčič, 1997/98) and the Holy Family (I. Bogovčič, 1998/99), and also the painting on the left side of the ceiling.

III.

1) Floor plan.

The church deviates slightly from the regular orientation. The direct environs of the church are surrounded by a low stone-built parapet wall. The floor plan consists of the following parts in the axis south-west to north-east: an almost square space (25 x 22.14m) with three naves and two arched partition walls, a narrow oblong presbytery ending in a part octagon and external buttresses, a vestry with a part octagon conclusion abutting the presbytery and a bell-tower.

2) Exterior.

The walls are built of stone and covered with a thin layer of plaster with discernible traces of earlier paintings. The lower part of the walls is surrounded by a low stone-built parapet wall gradually sloping towards the road on the eastern side of the building, according to the terrain. The foundation stone in the corner of the north-eastern facade bears the inscription 1525, which defines the beginning of the construction of the church. The south-western facade is concluded by a pointed triangular front with accentuated distribution of openings in the central axis, creating the impression of serenity. The central axis is completed at the top with a coat of arms, a rosette and another small round window. There is a further pair of large tall windows located symmetrically to the central axis at the lower part of the facade, and a pair of small pointed arched windows at the top. The original glazing with small round pieces of glass is preserved in most windows (this method of glazing was gradually replaced by sheets of glass in Slovenia after the middle of the 18th century). The front part of the facade is made entirely of stone: it consists of an internal entrance portal with a pointed arch and an external rectangular and slanting frame supporting a toothed lintel with a small projecting roof. The sides of the rectangular frame and the surrounds of the arched entrance are separated, in disregard of the basic principle of symmetry, into stone-cut parts with graphically decorative shallow relief, for which the stonemason enthusiastically, although without any clear concept, transferred into stone a substantial part of the repertoire of late Gothic architectural motifs. All these characteristics are an expression of the northern experience of the Renaissance. A more detailed description and a comparative analysis have been published by Marolt and Cevc.¹²

Let us therefore concentrate on the inscription on the portal: GREGORIVS. RVCKENSTAIN. MAGISTER. OPERIS. ANNO. DOMINI. M.D.XLIIII. This inscription probably reveals the name of the self-confident master builder or the supervisor of the construction (from the Tyrol?), who inspected the construction of the external walls of the nave in 1544, when the entire church had probably already been covered with a roof. It is possible, although not quite certain, that the same person "signed" the coat of arms beneath the inscription by means of a stonemason's mark. Four years later, a donation plaque with a relief coat of arms of the Counts of Thurn was framed between two candelabrum-like columns supporting the lintel with the projecting roof.

In contrast to the portal, this artefact was formally a direct response to Renaissance models from northern Italy. The intertwined initials VB in the date 1548 immortalize the Thurn couple – i.e. Veit and Bianca. The relief plaque of the Counts of Thurn above the portal of the Križ castle in the Vipava region was also executed after the same model.

The windows on the south-eastern facade of the church are divided into three vertical axes. The windows are equally narrow, consisting of two parts and concluded with pointed arches; on account of the strength of their frames, they create the impression of “slots” lost in the cubic homogeneity of the whole. Traces of painted stitched frames are still discernible on the edges of the window openings covered with plaster. The side entrance on the south-eastern facade is decorated with a stone portal; the external edge of the portal has a saddle-shaped conclusion, and the internal one a flattened pointed arch. The surface of the truncated side of the portal is decorated with a shallow floral relief adding a touch of the Renaissance to the portal. The north-western facade is a homogeneous wall that could have been part of a stronghold, since it is pierced only by a smaller portal with a pointed arch cut in the form of buckwheat grain. The portal creates a rather more Gothic impression than the south-western and south-eastern ones, although it is more recent and was probably built in the 1570s. The coat of arms of the Barons Khisl is built in above the portal. The facades of the presbytery and vestry are more divided than the cubic frames of the walls of the nave. The graded Gothic buttresses are built of smooth ashlar and not plastered. A profiled projection above the pointed window mouldings, with its interrupted wreath, encircles the walls of the presbytery, vestry and the buttresses. Stitched window surrounds were executed on the finished plasterwork so as to create the effect of ashlar. The facades of the five-storeyed bell-tower are horizontally divided by means of four crests. There are small rectangular embrasures on every floor and biphoras at the top.

The roof covering of the main part of the church and the bell-tower is not preserved in the original form and material. The cap of the bell-tower is covered with slate, the presbytery by Tegola Canadese, the vestry by copper plates, the north-western part of the nave by English slate, while the south-eastern side of the roof and the projecting roofs of the three portals are still covered with the original slate covering.

3) The interior.

The interior of the church can best be experienced by entering through the main portal followed by a steep descent with ten steps to the level of the floor, which is covered with cement mortar. The interior is unusually lit on account of absent window openings on the north-western side, which creates the impression of entering through the wrong entrance. Two walls with pointed arches emphasize the longitudinal orientation of the church and divide the space into three naves of equal height, rising to a wooden ceiling. The ceiling is divided into coffers by means of a rectangular framework, and the coffers are painted with various arch constructions, stylized ornaments and also two inscriptions and coats of arms of donors. The covering of the hall with such a low ceiling almost a decade after the conclusion of the construction of the supporting walls of the church was a deviation from the original plan, since it interrupted the expected height dynamics of the room indicated by the pointed arches. The coats of arms painted on the ceiling represent the couple that contributed the funds for the execution of the ceiling or its painting. The coat of arms on the left conceals the name of the steward of the manor of Polhov Gradec, Andreas Tazel, and the one on the right that of his wife, Margaretha Schwab-Liechtenberg. By means of both the inscriptions, TVOS SSO FUSTOBI and TVOEIE IENV GVELB BANIE, the author did not intend to express a profound message, but, rather, to express an idea in the Slovene language. During the renovation of the ceiling in 1999, the discovery was made that the Renaissance ceiling was no longer located at the original position, but was lowered by about 30 or 40 cm during a thorough renovation of the roof construction, probably at the turn of the 19th century. The lowering disregarded the original manner of fixing, i.e.

hanging, of the frame of the roof on the horizontal beams of the original roof construction by means of numerous wooden joints cut like bungs.

The scaffolding erected for the latest renovation was further used for making trial boreholes to determine the original layers of paint on the plasterwork of the external walls and of the arched partition wall. It was established that there was an almost entirely preserved layer of paint from the Renaissance painting beneath the current presentation of the internal frames and partition walls in the form of painted ashlar (the work of the Central Commission for Carniola from the turn of the 19th century). In contrast to the present monotonous monochromatic monumentality creating the impression of rigid one-dimensionality, the original painting of the church interior was based on a serene contrast of colours, which created the typical picturesque effect of early Renaissance rooms. Thus the internal surfaces of both side walls of the church and the surfaces between the arches of the partition walls were completely white, while the pillars of the "stitched" surrounds of the arch, the jambs and window surrounds were painted in imitation of sandstone ashlar, i.e. in the prevailing ochre shade with black grouting. The painted ashlar were smaller than the present ones and were executed in the manner of paintings, without stencils. These findings facilitate the formation of appropriate guidelines for the re-establishment and conservation (not reconstruction) of the original Renaissance painting on the internal frames of the church, and, on the other hand, for the renovation of the external facades with the preserved fragments of the colour painting on the jambs and window surrounds corresponding to the interior.

There are two triple-arched baldachin canopies against the walls on both sides of the triumphal arch wall opening. The baldachin ceiling is vaulted with various ribbed, star-shaped constructions imitating late Gothic formal models, while the arched openings with semi-circular conclusions on stone columns with Ionic capitals and rich decorative painting on the front sides of both canopies indicate a Renaissance architectural expression. Parts of the walls, the side nave and the triumphal arch wall were painted with frescoes, which replaced the altars in the second half of the 16th century. There are eight depictions, from left to right: the Betrothal of St. Catherine; Sts. Barbara, Lucy and Dorothea; Sts. Peter and Paul; Sts. Roch, Sebastian and Fabian, the Conversion of Saul; St. Vitus in a Cauldron; Sts. Agnes and Margaret; The Holy Family. Four pictures were covered by golden altars in the 1640s. The presbytery is raised one step above the floor level of the nave and covered with a star-shaped vault; the network of thin ribs no longer function as support. The ribs, supported by consoles, are joined by floral and figural mouldings. The floor is paved with traditional floor screed. There are two stone-built galleries supported by built-in consoles with supporting pillars on the side walls of the presbytery. Their fronts are divided into several coffers with stone-cut architectural decorations in shallow relief, similar to those on the main entrance, and the upper parts of the galleries are pierced with arched openings.

The vestry is a two-storeyed building with an entrance from the presbytery through a late Gothic portal. A stone spiral staircase connects the ground and first floors with access to the gallery. Both the rooms of the vestry are covered with star-shaped ribbed vaults supported by consoles, two of which are decorated with coats of arms. The mouldings in the form of rosettes and arms. The walls of the vestry and the vaulted fields are painted with Renaissance decorative frescoes, and the cartouche above the central window bears the date 1547. The floor is paved with floor screed. The entrance to the spiral staircase leading to the upper floor is in the part of the vestry beneath the bell-tower, between the vestry and the external facade of the nave. The room has tub-shaped vaults. The bronze bell is dated 1525.

4) Furnishings.

The large altar of St. Peter is an expressive Baroque work of art attributed to the workshop of the sculptors Anton and Gregor Facia from Polhov Gradec,¹³ which are similar to the works of

Henrik Mihael Lohr. The apex of the altar bears an oil painting by Valentin Metzinger depicting Mary's visitation, and the altar niche is closed by the painting of St. Peter receiving the keys, by the same artist. The paintings are dated as belonging to the late 1730s.

Crucifixion group at the top of the left baldachin canopy from the second quarter of the 16th century.

Stone sculpture of St. Peter at the top of the right baldachin canopy, 16th century.

Altar of St. Valentine by the south-eastern wall of the nave. The supporting part of the altar and most of the sculptures were executed around 1627 (perhaps in the workshop of Jurij Scarnos). The inscription on the predella reads as follows: DIESEN ALTAR HABEN ZVE DER EHRE GOTTES DIE IM 1627 IAHR GEWESTEN ZECHPROBST MATTIAS KHOSS PFLEGER DER HERRSCHAFFT BILICHGRATZ VND IACOB DOLENZ VON DEM ALMOSENGELT MACHEN LASSEN. The altar was replaced by a large Baroque one in the 18th century. On that occasion, it was completed by Baroque sculptures of St. Valentine, two kneeling angels and a predella with the inscription: S: VALENTINE ORA PRO NOBIS 1717, in accordance with the new church festival. Most of the original figures were preserved. During the last renovation of the altar (1993—94), an older wooden sculpture of St. Peter that used to be a free-standing sculpture in the nave was set up in the central niche and the sculpture of St. Valentine was moved to the wall of the nave.

Altar of Sts. Dorothea, Lucy and Barbara in the first "baldachin" of the left canopy by the triumphal arch wall; golden altar type, dated 1638.

Altar of Sts. Fabian, Sebastian and Roch in the third "baldachin" of the left canopy by the triumphal arch wall; golden altar type, dated 1638.

Altar of St. Paul in the first "baldachin" of the right canopy by the triumphal arch wall; golden altar type, dated 1644.

Altar of Sts. Agnes and Margaret in the third "baldachin" of the right canopy by the triumphal arch wall; golden altar type, dated 1644.

Altar of St. Anne located laterally beneath the arch of the left partition wall. Golden altar type, dated 1643.

Altar of the Holy Family located laterally beneath the arch of the left partition wall. Golden altar type, dated 1643.

Pulpit with coffered sides and a wooden roof is stone-built, with a marbled surface. It is located by the right side of the triumphal arch opening. It was designed in the fourth decade of the 16th century. The original painting from the 16th century is preserved beneath the existing marmoreal layer. *Fonts by the arched pillars are made of stone.* The left one is dated 1670, and the right one signed with M-S 1670. Another square font of an earlier date is located next to the side door, with the original painting from the 16th century.

Madonna and Child. A double-sided sculptural work of art hangs from the ceiling in the central nave. Carved in the middle of the 17th century.

IV.

Conservation guidelines for the renovation of wooden church carvings

Wooden carvings are to be renovated according to the principle of preservation of their original location, materials, design, form and colour of the whole and of the details. Since it is vital to preserve the historical expressiveness of artefacts, authentic materials and technical procedures are to be used in the renovation.

Individual artefacts are to be renovated according to the following procedures:

- Dismantling and transportation to the studio as circumstances require.
- Dry cleaning and preventive hardening.
- Impregnation of non-polychromatic surfaces.
- Cleaning of polychromatic surfaces.

- Hardening of polychrome.
- Remodelling of missing elements (the range of added parts is precisely determined on the basis of discussion with an art-historian and conservator).
- Gluing of damaged surfaces.
- Filling woodworm damage with putty.
- Preparation of damaged surfaces for re-gilding.
- Polishing of prepared surfaces.
- Insulating, groundwork for matt/burnished gilding.
- Silvering, gilding, polishing and polychroming (retouching).
- Protective varnishing of polychrome.
- Transportation and fitting at the original location.

The condition of the whole and of the details in individual phases of renovation are to be recorded in written, graphic and photographic forms. The materials used and the technical procedures utilized are to be described in the report, including the findings about the type of wood individual sculptures are made of, the range of earlier conclusive modelling, polychrome, etc. In case of remodelling, they are to be precisely drawn in the graphic part of the documentation.

Conservation guidelines for the restoration of inappropriate roof covering of the church, renovation of the facades and their presentation can be defined by the following urgent procedures.

Roofs:

- Gradual replacement of the current roof coverings above the nave, vestry and presbytery (slate, Tegola, copper), inappropriate from the perspective of the protection of the original appearance of the roof, with the appropriate, historically recorded original covering, i.e. oak shingles.
- Drawing of the existing roof construction above the bell-tower.
- Renovation of the roofing and replacement of the covering on the bell-tower (slate) with a covering having the same formal characteristics as the existing roof of the bell-tower.

Facades:

- Recording of preserved elements of the original painting on window surrounds and roof projection.
- Drilling test boreholes on the facades in order to establish the original colour of the facade and the original ingredients and structure of the plasterwork.
- Renovation of damaged parts and surface protection of stone elements (parapet wall, the portal frame, stone plaques with coats of arms, window rosette, etc.).
- Renovation and replacement of worn wooden elements (doors and window frames) as circumstances require, yet according to the principle of preservation of the original position, materials, size and formal details of the old elements. The original manner of glazing with round pieces of glass is to be preserved as well.
- Renovation of the facades in accordance with the original forms of decorative elements (parapet walls, crests) and the historical ingredients and structure of plasterwork.
- Preparation of a plan of the historical colour presentation of the facades in accordance with the findings of test boreholes and the Renaissance exterior of the church.

When the project of renovation of the exterior of the church is confirmed, expert contractors are to be selected to carry out the renovation procedures on the basis of the project guidelines. The entire renovation process is to be recorded photographically, and the final result described in written form, including the list of procedures carried out. The documentation is to be kept together so as to facilitate professional work in the future, and to ensure the basis for further art-historical investigations.

V

Exterior of the church of St. Peter in Dvor (copy of a photograph from Gothic Architecture by Komelj, 1973), Floor plan of the church of St. Peter in Dvor (copy from Topography by Marolt, 1929), Photogrammetric pictures of the church (archive LRZVNKD, Geodesic Institute of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 1992), Photographic documentation of LRZVNKD by U. Lubej, 1994 and 1999).

Notes:

- * The English translation is a somewhat shortened version of the original Slovene text.
- 1 Odlok o razglasitvi petih podružničnih cerkva za kulturne spomenike, Uradni list SRS, No. 38-10. X. 1986, pp. 2590-2591.
- 2 Odlok o razglasitvi cerkve sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu za kulturni spomenik državnega pomena, Uradni list Republike Slovenije, No. 81-5. 10. 1999, pp. 12600.
- 3 Marjan Marolt, Dekanija Vrhnika, Ljubljana, 1929, pp. 227-250; Nace Šumi, Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966, pp. 71-78; the same, Katalog arhitekturnih spomenikov in: Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem - obdobje renesanse, Ljubljana, 1997 (exhibition catalogue), pp. 53-56; Emilijan Cevc, Poznogotska plastika na Slovenskem, Ljubljana, 1970, pp. 283-289; the same, Kiparstvo med gotiko in barokom, Ljubljana, 1981, pp. 44-45, 54, 59-60, 280; Ivan Komelj, Gotska arhitektura, Ljubljana, 1973, pp. 260-263, 270; Marijan Slabe, Dvor pri Polhovem Gradcu, Ljubljana, 1990; the same, Župnija Polhov Gradec, Ljubljana, 1994, pp. 58-81.
- 4 Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije 1, Ljubljana, 1975, pp. 109 ("zum Höflein bey sannd Nikla").
- 5 Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana, 1982, p. 374.
- 6 Anton Koblar, Kranjske cerkvene dragocenosti I. 1526, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 5, Ljubljana, 1895, p. 143 (at that time, the church was in possession of one silver chalice).
- 7 State Archive in Vienna, XIV/14, documents 11th and 19th January 1500.
- 8 The settlement of Križ was elevated to a borough in the year 1507, and to a town with two annual fairs by King Ferdinand in 1532.
- 9 The sons of Andreas Thurn - Johan, Christoph, Anton and Erasmus - were granted baronetcy only in the 1530s.
- 10 State Archive in Vienna, XIV/14, documents 18th and 21st September 1527.
- 11 AS, Vic. A, Zapuščinski inventarji, M-XXXI, No. 1 (Ljubljana, 16. 2. 1595). Nikolaj Thurn was Head of Gradisca on Isonzo between 1522 and 1557.
- 12 Marolt 1929 (Note No. 3), pp. 228-231, Emilijan Cevc, "Portal sv. Petra v Dvoru in oglejski misali", Situla 14/15, Ljubljana, 1974, pp. 339-348.
- 13 Sergej Vrišer, Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji, Ljubljana, 1979, pp. 100-103, 203-204.

Miha Preinfalk, Barbara Žabota

Grbi v kapeli sv. Jurija na Ljubljanskem gradu – biser z napako?

UDK 75.045.025:728.8(497.4 Ljubljana)

UDK 929.6:728.8(497.4 Ljubljana)

Ključne besede: sv. Jurij, kapela, Ljubljanski grad, grbi, deželni glavarji, restavracija, Ljubljana

Povzetek:

S člankom skušava prikazati usodo grbov v kapeli sv. Jurija na Ljubljanskem gradu od njihove poslikave leta 1742 (letnico nosi načrt poslikave) oziroma 1747 (letnica, ki jo najdemo v sami kapeli) do današnjih dni. Opozoriti pa želiva tudi na številne obnove teh grbov, prve morda že leta 1747 (o tem govori napis v sami kapeli), in na napake, ki so se pojavile ob obnovah.

Poleg prve naj bi bila kapela deležna še treh večjih obnov: leta 1849 (takrat so delno porušili zahodno steno in na njej uničili grbovni okras), po potresu leta 1915, ki je potekala pod vodstvom slikarja Mateja Sternena (zahodna stena je še vedno ostala porušena), ter zadnje, verjetno edine prave restavracije, ki se je začela konec osemdesetih in se končala v začetku devetdesetih let. Takrat so v kapeli na novo zgradili zahodno steno in ji vrnili manjkajoči grbovni okras.

Ob vsaki obnovi so se pojavila številna odstopanja od prvotnega načrta poslikave iz leta 1742. Nekaj teh ima samo manjše lepotne napake, druga pa kažejo na večje zgodovinske nepravilnosti. Na te zadnje naj bi opomnil tudi najin članek. Za lažjo predstavo sva članku priložila tudi sezname grbov, ki so nastali med letoma 1742 in 1999, ter fotografije (izražajo današnje stanje) tistih grbov, kjer so odstopanja najbolj očitna.

Kapela sv. Jurija na Ljubljanskem gradu je eden izmed najlepših biserov, ki pritegnejo oko obiskovalcev te ljubljanske srednjeveške znamenitosti. Pečat ji dajejo grbovne poslikave, ki se bohoto po stenah in stropu ter dajejo prostoru videz polnosti in baročnosti. Grbe bi lahko razdelili v tri skupine. Na severni, zahodni in južni steni najdemo grbe šestdesetih kranjskih deželnih glavarjev, na svodu prezbiterija jim sledijo grbi petih avstrijskih vladarjev, celotno kompozicijo pa na stropu zaključujejo grbi vojvodine Kranjske, mejne grofije Istre in gospostva Slovenske marke. Vendar pa grbi niso bili vedno na ogled zgodovinskim navdušencem in drugim obiskovalcem. Njihova usoda je bila od nastanka zelo pisana, na trenutke celo tragična. Kapelo so z njimi prvič okrasili med letoma 1742 in 1747. Prvo letnico namreč nosi načrt poslikave, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije (ARS), letnico 1747 pa najdemo v sami kapeli, in sicer v progi, ki loči prezbiterij od ladje. Napis v progi navaja, da naj bi grbe leta 1747 obnovili, a je to verjetno napaka in so bili takrat šele naslikani.¹

Miha Preinfalk, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana.
Barbara Žabota, prof. zgodovine in sociologije, Zaloška 76, Ljubljana.

V 19. stoletju je imel grad dvakrat funkcijo vojašnice in dvakrat funkcijo kaznilnice. V tem okviru se je pisala tudi usoda grajske kapele. Leta 1849 je bila po vsej verjetnosti deležna obnove, a so takrat tudi delno porušili zahodno steno in na njej uničili grbovni okras. Ta je nato ostal skoraj stopetdeset let neznan širši javnosti. Tudi popotresna obnova kapele, ki jo je leta 1915 izpeljal slikar Matej Sternen, grbov ni povrnila v prvotno stanje. To niti fizično ni bilo mogoče, saj je bila zahodna stena še vedno na pol podrtja oziroma spremenjena v odprt pevski kor.

Resnična obnova kapele se je začela konec osemdesetih let in se je končala v začetku devetdesetih. Šele z njo je kapela, predvsem pa grbovna poslikava (vključno z zahodno steno), dobila svojo prvotno podobo. Tu bi se lahko vsa zgodba končala, vendar ...

Več člankov, ki obravnavajo kapelo na Ljubljanskem gradu, omenjajo določene nepravilnosti v napisih pod grbi.² Tudi naju so kot zgodovinarja v oči zbudile nekatere očitne zgodovinske napake. Zato sva se tudi odločila, da ta zgodovinska odstopanja predstaviva širši javnosti.

Za začetek si oglejmo nekaj seznamov z omenjenimi napisi, ki so nastajali v razdobju dvesto-petdesetih let – od leta 1742 do danes. (*Glej priloženo razpredelnico.*)

Prvi seznam prinaša verjetno stanje po prvotni poslikavi in je povzet po načrtu za poslikavo iz leta 1742. Predloga za nastanek tega seznama (ne samo vsebine, oblike in vrstnega reda napisov, temveč tudi samih grbov) je seznam deželnih glavarjev v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske.³ Na tem mestu je treba poudariti, da namen tega članka ni primarna kritika virov, se pravi ugotavljanje, ali je Valvasorjev seznam v osnovi zgodovinsko točen ali ne. Dejstvo je, da je Valvasorjevo besedilo (vsaj kar se tiče starejših obdobij) površno in nepravilno. Vendar pa je osnovni načrt poslikave kapele veran prepis Valvasorjevega seznama in ga zato tudi jemljeva kot primarni, originalni vir. Pričujoči članek se osredotoča predvsem na sekundarno kritiko vira, to pomeni, da iščeva razlike oziroma odstopanja med prvotnim in današnjim stanjem. Prav tako se posvečava zgolj samim napisom pod grbi in se ne lotevava heraldične primerjave.

Drugi seznam prikazuje današnjo obliko in vsebino napisov ter je nastal na podlagi osebnega opazovanja in prepisovanja »in situ«. Tudi vse fotografije prikazujejo grbe po zadnji prenovi in jih je v oktobru 1999 posnela soavtorica tega članka Barbara Žabota.

Tretji seznam je razdeljen na dva dela. Napise s severne, južne in vzhodne stene ter stropa sva povzela po akvarelih, ki jih je po potresu 1895 naslikal Adalbert Stradal; napise z zahodne stene pa prinaša slika Aloysija Schaffenratha, ki je nastala med letoma 1819 in 1825.⁴

Za četrti in peti seznam sva obdelala gradivo iz ARS-a.⁵ Tam namreč hranijo predloge za poslikavo kapele. Predloge so naslikane na listih formata A5 in so kljub določenim odstopanjem v slogu pisanja primerljive z izvirnim načrtom poslikave. V isti škatli je poleg omenjenih predlog shranjen še en (mlajši) popis glavarjev (*Verzeichniss über die in der St. Georgs = Kapelle sich befindlichen Wappen*), na osnovi katerega je nastal najin peti seznam.

Že na prvi pogled je razvidno, da se vseh pet seznamov med seboj precej razlikuje. Pri vseh štirih mlajših seznamih opazimo številna odstopanja od prvotnega, najstarejšega, vendar sva se odločila, da bodo v tem članku v ospredju le razlike med prvotnim (1742) in današnjim (1999) stanjem. V prvi vrsti gre predvsem za oblikovno odstopanje, kar pa pravzaprav ni odločilnega pomena. Za samo zgodovinsko točnost ni tako bistveno, ali se npr. Majnhard piše kot Mayhart ali Mainhard ali Meinhard; in ali se npr. Gorica piše kot Gorz ali Görtz. Bolj moteče so druge drobne površnosti (?), ki jih npr. zasledimo pri grbih št. 9, 21 in 56, kjer sta zamenjani črki E in F (SEVFNIG namesto SEVENIG pri št. 9 in SAYERID namesto SAYFRID pri št. 21 in 56). V tem kontekstu se lahko omeni tudi grb št. 43, kjer se je restavratorju kratica za »begraben« (pokopan) zapisala kot BERG. namesto BEGR. Ali pa npr. grb št. 47, kjer sta danes besedi TRETET in AN pisani brez presledka, tako da se zdi, kot da je to ena sama beseda. Napis na grbu mejne grofije Istre verjetno zbode vsakogar, ki si za ogled kapele vzame nekaj več časa. Napis namreč vsebuje kar tri R-je, torej ISTERREICH. To napako zasledimo sicer že na Stradalovem akvarelu, vendar je vprašanje, ali je smiselno pri restavriranju ponavljati takšno napako, še posebej, če vemo, da je na prvotnem načrtu napisano le ISTERICH.

Naslednjih dvanajst grbov nosi danes nepravilne letnice, in so tako z zgodovinskega stališča napačne:

Grb št. 3: Ulrich Schenck von Habsbach je živel v 13., in ne v 14. stoletju. Kljub temu, da sta zadnji dve številki v njegovi letnici vprašljivi, saj je bil Valvasor kot vir v tem pogledu precej nenatančen,⁶ pa bi pravilna letnica vsekakor morala biti 1273, in ne 1373.

Grb št. 5: V prvi vrsti je vprašljivo, ali je grof Ulrik Vovbrški sploh bil kranjski deželni glavar. Vendar na tem mestu to ni tako pomembno. Valvasor ga omenja in je zato tudi umeščen med druge deželne glavarje. Problematična je letnica. Valvasor omenja dve – 1278 in 1279.⁷ Prvotni načrt iz leta 1742 se poslužuje druge (1279), vsi preostali sezname (vključno z današnjim) pa navajajo prvo (1278).⁸

Grb št. 14: Leutold Stadeški se kot kranjski deželni glavar v virih omenja leta 1360; to funkcijo je obdržal največ dve leti.⁹ Vsi sezname pravilno navajajo letnico 1360, danes pa je letnica napačna – 1369.

Grb št. 17: Letnica 1588 pri Hugu Devinskem predstavlja največjo zgodovinsko napako. Hugo Devinski je živel v 14. stoletju, kranjski deželni glavar pa je postal leta 1385. Napačno letnico zasledimo tudi pri Stradalu. Vsi drugi sezname prinašajo pravilno letnico 1388, ki je glede na kronološko zaporedje grbov v kapeli veliko bolj logična tudi za zgodovinsko manj podkovane obiskovalce.

Grb št. 19: Tudi pri Hermanu Celjskem so problematične letnice. Valvasor omenja dve – 1392 in 1398,¹⁰ Kozina pa glede na listine Hermanovo glavarstvo omejuje z letnicama 1390 in 1397.¹¹ Prvotni načrt ponuja salomonsko rešitev – letnic sploh ni. Stradal je pri risanju akvarela opazil letnico 1390, danes pa pod grbom najdemo letnico 1396. Postavlja se vprašanje, kako je restavrator prišel do te letnice.

Grb št. 23: Viljem von Rabenstein je še eden tistih, ki jih napačna letnica umešča v napačen čas. Če pustimo ob strani, da Valvasor navaja letnico 1413,¹² Kozina pa le 1412,¹³ pa je današnja letnica 1443 vsekakor preveliko odstopanje, ki ga preostali sezname ne poznajo.

Grb št. 26: Precej problematičen je tudi Jurij Turjaški. Današnji napis prinaša samo letnico 1428, čeprav so drugi sezname bolj natančni – navajajo tudi letnico 1425, ko naj bi bil Jurij deželni glavar, letnica 1428 pa naj bi predstavljala leto njegove smrti. Čeprav je tudi pravilnost teh navedb več kot vprašljiva, bi se moral restavrator, vsaj po najinem mnenju, kljub temu držati prvotne oblike napisa.

Grb št. 49: Tudi pri Vajkardu Turjaškem, ki je na mestu kranjskega deželnega glavarja nasledil leta 1575 umrlega brata Herbarda, je današnja letnica 1585 edina, ki odstopa od letnice na prvotnem načrtu – 1580. Sicer pa je tudi slednja letnica povzeta po Valvasorju, ki omenja, da je Vajkard tega leta še živel, čeprav drugi viri omenjajo, da je umrl že leta 1577.¹⁴

Grb št. 52: Letnice Jurija Lenkovića delijo usodo z drugimi letnicami, ki so bile že omenjene v tem članku. Zgodovinsko so sicer netočne (deželni glavar je postal leta 1592, umrl pa je leta 1601),¹⁵ vendar pa je letnica 1503, ki jo danes najdemo pod njegovim grbom, le prevelika napaka.

Grb št. 54: Knez Janez Anton Eggenberg je bil Valvasorjev sodobnik, zato lahko podatke, ki jih navaja Valvasor, vzamemo za resnične. Eggenberg je deželni glavar postal leta 1637, umrl pa je leta 1649, kot je pravilno omenjeno v prvotnem načrtu. Današnji (in pa Stradalov) napis, da je Eggenberg umrl leta 1637, je zatorej napačen.

Grb št. 58: Pri Janezu Gašperju Cobenzlu je letnica nepopolna, zato vnaša v celoten napis določeno nejasnost. Namesto številke 17, ki je v današnjem napisu mišljena kot letnica (?), bi se pravilna letnica morala glasiti 1714.

Grb št. 59: Grof Wolf Vajkard Gallenberg ima danes popolnoma napačne letnice. Kranjski deželni glavar je postal leta 1723, in ne 1745, umrl pa je 20. februarja 1733, in ne 1753.¹⁶

Grb št. 60: Pri zadnjem deželnem glavarju ni problematična letnica, temveč kratica. Prvotni načrt namreč navaja, da je bil grof Korbinjan Saurau leta 1742 namestnik v Notranji Avstriji (STATTHALTER IN I. Ö.), današnji napis pa namesto tega pravi le STATTHALTER IN

JAHR A 1742 (torej se beseda »leto« ponovi dvakrat – enkrat nemško, drugič latinsko, kar je precej nelogično). Poleg tega je beseda STATTHALTER napisana napačno – STATTHATLER.

Grb nadvojvode Karla: Datum smrti nadvojvode Karla se danes (1. julij 1590) od datuma na prvotnem načrtu (1. junij 1590) razlikuje za en mesec, vendar nobeden od njiju ni pravilen. Pravilni datum se glasi 10. julij 1590.¹⁷

Grb vojvodinje Marije: V napis pod grbom bavarske vojvodinje Marije, ki je bila žena zgoraj omenjenega nadvojvode Karla, sta se prikradli dve precej neprijetni napaki. Če prevedemo prvi dve vrstici napisa, ki je nastal po obnovitvi, dobimo naslednje: MARIA ALBERT IV, HČI ČEŠKEGA VOJVODE ... To je seveda povsem narobe. Pravilni napis najdemo na originalnem seznamu iz leta 1742: MARIJA, HČI BAVARSKEGA VOJVODE ALBERTA V ... Pokončna črta, ki danes tvori rimsko štirico IV, je pravzaprav črka I in sodi k imenu ALBERT. Tako dobimo besedo ALBERTI, ki je roditeljska oblika imena Albertus – torej (hči) Alberta (V.). Druga napaka pa je zamenjava Bavarske s Češko. Na današnjem napisu lahko preberemo besedo BOEHMEN, ki bi pravzaprav morala biti originalno BAYERN. Marija je bila namreč bavarska vojvodinja, na kar opozarja tudi njen grb – srebrno-modra kombinacija, ki še danes predstavlja heraldične barve Bavarske.¹⁸

Kakšni zaključki se torej ponujajo ob koncu? Odločitev, da se obnovi grajska kapela ter da se njena podoba, vključno s ponovno pozidavo zahodne stene in obnovo grbovnega okrasja, povrne v prvotno stanje, je vsekakor hvalevredno dejanje. Ljubljanski grad je tako dobil še eno privlačno točko, ki privablja veliko obiskovalcev. Hkrati pa se je na ta način ohranil zgodovinski spomenik, ki na izredno zanimiv in slikovit način predstavlja neko obdobje naše preteklosti. Vendar pa je, kot smo videli, pri obnovi kapele prišlo do več napak, ki kazijo njeno zgodovinsko verodostojnost in izpovednost. Na žalost do zaključka pisanja tega članka ni bilo mogoče dobiti načrtov kapele oziroma podobe grbov pred zadnjo obnovo. Tako se ne more z gotovostjo reči, ali je zadnja obnova verodostojno povzela prejšnje stanje (torej vključno z vsemi napakami, ki so nastale ob prejšnjih obnovah) ali pa je katera od napak posledica zadnjih posegov. Poraja se torej vprašanje, ali je smiselno slepo obnavljati zadnje stanje (kljub očitnim napakam) ali je bolje restavrirati prvotno in zgodovinsko pravilnejšo podobo. Nevajeno oko vsakdanjih obiskovalcev teh napak verjetno ne opazi, a to še ne pomeni, da napak ni. Pred restavratorje zato postavlja zanimivo dilemo, ki bo postala aktualna ob naslednji obnovi. Se bodo odločili za obnovo sedanjega (zgodovinsko napačnega) stanja ali pa bodo sledili originalnemu načrtu izpred poltretjega stoletja in grbom v kapeli vrnili zgodovinsko verodostojnost?

Odločitev je na strani restavratorjev, zgodovina je svoje povedala.

Opombe:

¹ Ferdinand Tancik, *Grbi v kapeli Sv. Jurija na Ljubljanskem gradu*, v: Kronika XVIII, št. 3, 1970, str. 158-169.

² Martin Pečar, *Grbi v kapeli Sv. Jurija na Ljubljanskem gradu*, v: Heraldica Slovenica I, št. 1, 1998.

³ J. V. Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, IX. knjiga, Laibach 1679, str. 15-69. (Valvasor, *Ehre*) Seveda Valvasor prinaša le prvih šestinpetdeset kranjskih deželnih glavarjev, se pravi tiste, ki so Kranjsko upravljali do izida njegove knjige.

⁴ Oba vira hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja.

⁵ Zbirka grbov 3, AS 1071, sk. 5, št. 356-415.

⁶ Kritike Valvasorjevega seznama se je že v prejšnjem stoletju z listinami in drugimi viri lotil Georg Kozina. Del članka temelji tudi na njegovih ugotovitvah. Prim. Georg Kozina, *Die Landshauptleute von Krain bis gegen das Ende des 15. Jahrhunderts*, v: Jahresbericht der Oberrealschule in Laibach 12, 1864. (Kozina, *Landshauptleute*)

⁷ Valvasor, *Ehre*, str. 15.

⁸ V tem pogledu je treba omeniti, da Valvasorjeve letnice ne sledijo nekemu ustaljenemu konceptu. Včasih letnica predstavlja leto nastopa službovanja deželnega glavarja, včasih le leto, ko se glavar prvič omenja v listinah, včasih pa letnica zaznamuje leto njegove smrti.

⁹ Kozina, *Landshauptleute*, str. 10.

¹⁰ Valvasor, *Ehre*, str. 18.

¹¹ Kozina, *Landshauptleute*, str. 13.

¹² Valvasor, *Ehre*, str. 19.

¹³ Kozina, *Landshauptleute*, str. 14.

¹⁴ Npr. Ivan Ludvik Schönleben, *Genealogia illustrissimae familiae principum, comitum et baronum ab Aursperg*, Labaci 1681, str. 10.

¹⁵ Vasko Simoniti, (geslo) *Jurij Lenkovič*, v: Enciklopedija Slovenije 6, Krek-Marij, Ljubljana 1992, str. 132.

¹⁶ Prim. Božo Otorepec, (geslo) *Gallenberg*, v: Enciklopedija Slovenije 3, Eg-Hab, Ljubljana 1989, str. 177.

¹⁷ Ferdo Gestrin, (geslo) *Karel II*, v: Enciklopedija Slovenije 4, Hac-Kare, Ljubljana 1990, str. 416.

¹⁸ Prim. G. Heilingsetzer, (geslo) *Maria*, v: Brigitte Hamann (ur.), *Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon*, Wien 1988, str. 288-289.

Grbi v kapelici sv. Jurija na Ljubljanskem gradu

št.	verjetno stanje leta 1742	stanje po renovaciji (1999)	Adalbert Stradal (1895)
1	RUDELINUS VON PIRNBAUM. A: 1261.	RUDELINUS VON PIERNBAUM A: 1261.	RUDELINUS VON PIERNBAUM. A: 1261.
2	VLRIH VON DÜRNHOLZ STIRBT A: 1271.	ULRICH VON DÜRNHOLZ STIRBT A 1271	ULRICH VON DÜRNHOLZ. A: 1271.
3	ULRICH SCHENCK VON HABSACH. A: 1273.	ULRICH SCHENCK VON HABSACH A.1373	ULRICR SCHENCK VON HABSACH.
4	MAYHART GRAF ZU GÖRTZ. A: 1277.	MAINHARD GRAF ZU GORZ A 1277	MAINHARD GRAF ZU GÖRZ A: 1277.
5	ULRICH GRAF VON HAYMBURG. A: 1279.	ULRICH GRAF VON HAINBURG A.1278	ULRICH GRAF VON HAINBURG 1278.
6	N. GRAF VON ORTENBURG. A: 1300.	N. GRAF VON ORTENBURG A 1300.	IV. GRAF VON ORTENBURG. 1300.
7	STEPHAN FRANGENPAN VON MODR. A: 1309.	STEPHAN VON MUDRUSH A 1309.	STEPHAN VON MODRUSCH 1309.
8	MEYNHARD GRAF VON ORTENBURG. A: 1331.	GRAF MAINHARD VON ORTENBURG 1331	GRAF MAINHARD VON ORTENBURG 1331.
9	FRIDERICH VON SEVENEKG. A: 1340.	FRIDRICH VON SEVFNIG A 1340.	FRIDRICH VON SEVENIG. A: 1340.
10	N. HARDECK VON PETTAU. A: 1350.	N: HARDEC VON PETAU A 1350	HARDEC VON PETAU A: 1356
11	N. VON GURCK. A: 1351.	N: VON GURCK A 1351.	N: VON GURCK. A: 1351.
12	RUDOLPH VON LICHTENSTEIN. A: 1355.	RUDOLPH VON LIECHTENSTEIN A 1355.	RUDOLPH VON LICHTENSTEIN. A: 1355.
13	OTTO GRAF VON ORTENBURG. STIRBT 1370.	OTTO GRAF VON ORTENBURG STIRBT 1370.	OTTO GRAF VON ORTENBURG STIRBT 1370
14	LEUTHOLD VON STADEGK. A: 1360.	LEÜTHOLD VON STADECK A.1369	LEUTHOLD VON STADECK.
15	ULRICH GRAF VON CILLY. A: 1365.	ULRICH GRAF VON CILLY. A 1365.	ULRICH GRAF VON CILLY. A: 1365.
16	CONRAD VON KREIG. A: 1387.	CONRAD VON KREIG A 1387.	CONRAD VON KREIG. A: 1387.
17	HUGO VON TYBEIN. A: 1388.	HUGO VON TUBEIN A 1588	HUGO VON TYBEIN. A: 1588
18	WILHELM GRAF VON CILLY. A: 1396.	WILHELM GRAF VON CILLY. 1396.	WILHELM GRAF VON CILLY 1396
19	HERMAN GRAF VON CILLY.	HERMAN GRAF VON CILLY A 1396	HERMAN GRAF CILLY A: 1390
20	HANS NEYDECKER. A: 1400.	HANS NEYDECKER. A 1400	HANS NEYDECKER A: 1400.
21	SEYFRID VON GALLENBERG. A: 1405.	SAYERID VON GALLENBERG A 1405.	SAYFRID VON GALLENBERG A: 1405.
22	JACOB VON STUBENBERG. A: 1408.	IACOB VON STUBENBERG A.1408	IACOB VON STUBENBERG A: 1408.
23	WILHELM VON RABENSTEIN. A: 1413.	WILHELM VON RABENSTEIN A.1443	
24	ULRICH SCHENCK VON OSTERVITZ.	ULRICH SCHENCK VON OSTERWIZ	
25	HEINRICH GRAF VON GÖRTZ. A: 1422.	HEINRICH GRAF VON GORTZ A 1422	
26	GEORG VON AURSPERG. A: 1425. STIR: 1428.	GEORG VON AURSPERG A 1428	
27	ULRICH SCHENCK VON OSTERVITZ. A: 1428.	ULRICH SCHENCK VON OSTERWIZ A 1428	
28	JOBST SCHENCK VON OSTERVITZ. A: 1429.	JOBST SCHENCH VON OSTERWIZ A.1429	
29	STEPHAN GRAF VON FRANGEPAN U. MOD. A: 1443.	STEPHAN GRAF VON FRANGEPAN U. MODR A.1443	
30	ULRICH VON SCHAUMBURG. A: 1443.	ULRICH VON SCHAUMBURG A.1443	
31	TROJAN GRAF VON FRANGEPAN. A: 1444.	TROIAN GRAF VON FRANGEPAN A.1444	
32	GEORG VON TSCHERNEMBL. A: 1450.	GEORG VON TSCHERNEMBL A.1450	
33	ULRICH GRAF VON SCHAUMBURG. A: 1451.	ULRICH GRAF VON SCHAUMBURG A.1451	
34	STEPH: GRAF VON FRANGEPAN U. MOD: A: 1453.	STEPHAN GRAF VON FRANGEPAN V. MOD: A.1453	
35	ULRICH GRAF VON SCHAUMBURG. A: 1462.	ULRICH GRAF VON SCHAUMBURG A 1462	
36	SIGMUND VON SEBRIACH. A: 1466.	SIGMUND VON SEBRIACH A.1466	
37	ANDREAS VON HOCHENBART. A: 1469.	ANDREAS VON HOCHENWART A.1469	
38	SIGM: VON SEBRIACH. A: 1487.	SIGM VON SEBRIACH A.1487	

39	WILHELM VON AURSPERG. A: 1499.	WILHELM VON AURSPERG A.1499	
40	JOHANN VON AURSPERG. A: 1522.	JOHANN VON AURSPERG A.1522	
41	VEIT VON THURN. A: 1527.	VEIT VON THURN A.1527	
42	CHRISTOPH RAUBER BISCHOFF ZU LABACH. 1530.	CHRISTOPH RAUBER BISCHOFF ZU LAYBACH A 1530.	CHRISTOPH RAUBER BISCHOFF ZU LAMBACH A: 1530.
43	HANS KAZIAN FREYH: VON KAZENSTEIN A: 1537. STIRBT 25. OBER. A: 1538. BEGR: ZU OBERBURG.	HANS KAZIANER FREYH: VON KAZENSTEIN A: 1537 STIRBT 25. OBER A 1538. BERG: ZU OBERBURG	HANS KAZIANER FREYH VON KAZENSTEIN A. 1537 STIRBT 25. OCBBER A: 1538 BEGR. ZU OBERBURG
44	NICOLAUS JURITSCHIZ. A: 1540.	NICOLAUS JURITSCHIZ A: 1540	NIKOLAUS IURITSCHIZ 1540.
45	JOSEPH FREYH: VON LAMBERG A: 1554.	JOSEPH FREYH VON LAMBERG A: 1554	IOSEPH FREY: VON LAMBERG 1554
46	JOHANN WELZER VON SPIGLBERG. A: 1557.	IOHANN WELZER VON SPIEGLBERG A 1557.	IOHANN WELZER VON SPIEGLBFRG A. 1557
47	JACOB VON LAMBERG TRETTET AN 1558. STIRBT 1566.	IACOB VON LAMBERG. TRETTETAN 1558. STIRBT A 1566.	IACOB VON LAMBERG. TRETTET AN 1558 STIRBT A 1566.
48	HERWARD FREYHERR VON AURSPERG. A: 1575.	HERWARD FREYHERR VON AURSPERG A 1575.	HERWARD FREYHERR VON AURSPERG A: 1575
49	WAICKARD FREYHERR VON AURSPERG. A 1580.	WAICKARD FREY VON AURSPERG A.1585	WEICKARD FREY VON AURSPERG A: 1580.
50	JOH. AMBROS GRAF VON THURN. A: 1585.	JOH. AMBROS GR. VON THURN A.1585	IOH. AMBROS GR. VON THURN 1585.
51	HANS COBENZL VON PROSECK. T. O. R. A: 1592.	HANS COBENZL VON PROSECK T O: R. A 1592	HANS COBENCI VO PROSECK T. O: R A. 1592
52	GEORG LENCKOVITSH FREYHERR. A: 1593. STIRBT 1602.	GEORG LENCKOVITSH FREYHERR A 1503 STIRBT 1602.	GEORG LENKOVITSH FREIHERR A: 1593 STIRBT 1602.
53	HANS ULRICH FÜRST ZU EGGENBERG. STIRBT 1634.	HANS ULRICH FÜRST ZU EGGENBERG STIRBT STIRBT A: 1634	HANS ULRICH FÜRST ZU EGGENBERG STIRBT A 1634.
54	JOHANN ANTONI FÜRST ZU EGGENBERG STIRBT 1649.	IOHANN ANTON FURST ZU EGGENBERG STIRBT STIRBT	IOHANN ANTON FÜRST ZU EGGENBERG STIRBT A 1637.
55	WOLFF ENGELBERT GRAF VON AURSPERG STIRBT DEN 28. APR. A: 1673.	WOLF ENGBRECHT GRAF VON AURSPERG STIRBT DEN 28 APR. A 1673	WOLF ENGBRECHT GRAF ZU AURSPERG STIRT DEN 28. APR. A. 1673.
56	JOHANN SEYFRID FÜRST ZU EGGENBERG WIRD WIRD INSTAL: DEN 17. MAY A: 1674.	JOHANN SEYERID FURST ZU EGGENBERG WIRD INST. DEN 17 MAY 1674	IOHANN SEIFRID FÜRST ZU EGGENBERG 1674.
57	JOHANN ANT. JOSEPH FÜRST ZU EGGENBERG. A: 1692.	JOHANN ANT. JOSEPH FÜRST ZU EGGENBERG A.1692.	IOHANN ANT. IOSEPH FÜRST ZU EGGENBERG 1692.
58	JOHANN CASPAR GRAF COBENZL A. 1714. WIRD KAY. CARL DES VI. HOFFMARSCH: A: 1723.	JOHANN CASPAR GR. COBENZL A 17. WIRD KAY. CARL DES VI. HOFFMARSCH A.1723	IOHANN GASPAR GE. COBEZI A: 17. WIRD KAY. ALBFRTS VI. HOFMARSCH. A: 1723.
59	WOLFF WEICKARD GRAF UND HERR VON GALLENBERG, WIRD INSTAL A: 1723. STIRBT 20. FEBR. A. 1733.	WOLF WEICKHARD GRAF UND HERR VON GALLENBERG WIRD INSTALIRT 1745 STIRBT DEN 20. FEBR. 1753.	WOLF WEICKARD GRAF UND HERR VON GALLENBERG WIRD INSTALIRT. 1745. STIRBT DEN 20. FEBRUAR 1753.
60	CORBINIAN GRAF VON SAURAU, WIRD INSTAL: 1734. STATTHALTER J. Ö. A: 1742.	CORBINIAN GRAF VON SAURAU WIRD INSTA: A: 1734 STATTHALTER IN JAHR A 1742.	CORBINIAN GRAF VON SAURAN, WIRD INSTA: 1734 STATHALTER IN. I. O. 1742.
61	RUDOLPHUS I. RÖM: KAY: GRAF ZU HABSURG LANDGRAF LANDGRAF ZU ELSAS GESTOR: 15. JUN. 1291.	RUDOLPHUS I. RÖM KEY GRAF ZU HABSURG LANDGRAF ZU ELSASS GESTOR 15 JUNY 1291	RUDOLFUS I. RÖM. KEY. GRAF ZU HABSURG LANDGRAF ZU ELSASS GESTOR. 15 JUNY 1791.
62	CARL ERZHERTZOG ZU ÖST: STIRBT 1. JUNY. 1590.	CARL ERZHERTZ ZU OES. STIRBT 1. JULY 1590	CARL ERZHERTZ ZU OES. STIRBT 1. IULY 1590.
63	MARIA ALBERTI V. HERTZ: IN BAYRN TOCH: ERTZH: CAROLI ERZH: CAROLI GEMALIN, STIRBT 30. APRIL. 1608.	MARIA ALBERT I.V. HERTZ: IN BOEHMEN TOCH. ERZH: GEMALIN STIRBT 30. APRIL 1608	MARIA ALBERT. I. V. HERTZ: IN BOEHMEN TOCH. CAROLI GEMALIN STIRBT 30. APRIL 1608
64	CARL VI. RÖM: KAY: ERZHER: ZU ÖSTER: STIRBT 20. OCTO: 1740.	CARL VI. RÖM KEY. ERZHER ZU OESTER. STIRBT 20. OCTO. 1740.	CARL VI. RÖM KEY. ERZHER ZU OESTER. STIRBT 20 OCTO. 1740.
65	MARIA THERESIA KÖNIGEN ZU HUNG: UND BÖHEM ERTZHERT: ZU ÖSTER: KOMET ZUR REGI: 1740.	MARIA TERESIA KOENIGIN ZU HUNG. UND BOEHM: ERZHERT: ZU OESTER KOMMT ZUR REGI: 1740	MARIA TERESIA KOENIGIN ZU HUNG: UND BOEHM: ERZHEBT ZU OESTER: KOMMT ZUR REGI: 1740.
66	DIE WÜNDISCHMARCH	DIE WINDISCHMARCK	DIE WINDISCHMARK.

67	ISTERICH	ISTERRREICH	ISTERRREICH.
68	DES HERTZOGTHUMS CRAIN VOM KEY: FRIDERICH DEM III. VERBESSERTS WAPPEN LAUT DIPLOMA, GEBEN ZU DER NEWSTAT AN MITTICHEN NACH SANND ERHARTSTAG. ERHARTSTAG A 1463.	DES HERZOGTHUMS CRAIN VOM KEY: FRIDERICH DEM III. VERBESSER WAPPENLAUT DIPLOMA GEBEN ZU DER NEWNSTAT AN MITIHCHEN NACH SANND ERHARTSTAG	DES HERZOGTUMS CRAIN VOM KEY: FRIDERICH DEM III. VERBESSER. WAPPEN LAUT DIPLOMA GEBEN ZU DER NEWNSTATAN MITIHCHEN NACH, SANND A: 1463. A: 1463

Aloys Schaffenrath (1819 - 1825)

ARS, Zbirka grbov 3, šk. 5

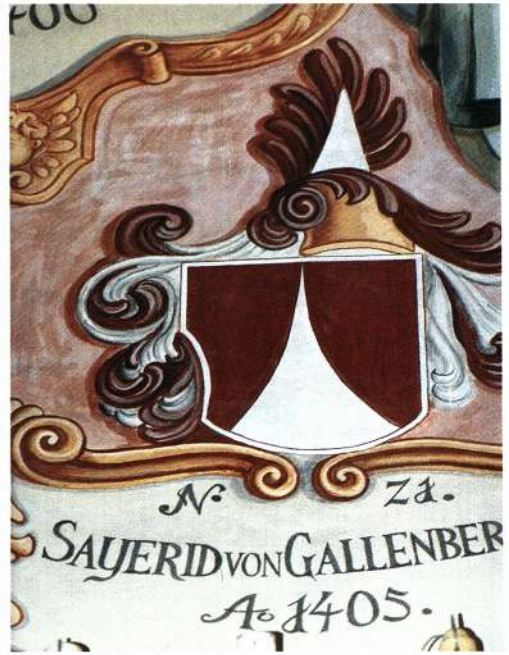
Verzeichniss ...

	RUDELINUS VON PIERNBAUM A: 1261	RUDELINUS VON PIERNBAUM A 1261.
	ULRICH VON DÜRNHOLZ STIRBT A. 1271.	ULRICH VON DÜRNHOLZ STIRBT A: 1271.
	ULRICH SCHENCK VON HABSACH A. 1273.	ULRICH SCHENK VON HABSACH A: 1273.
	MAINHARD GRAF ZU GÖRZ. A: 1277	MEINHARD GRAF ZU GÖRZ. A: 1277.
	ULRICH GRAF VON HAINBURG. A: 1278.	ULRICH GRAF VON HAINBURG. A: 1278.
	N. GRAF VON ORTENBURG. A: 1300.	N. GRAF VON ORTENBURG. A: 1300.
	STEPHAN VON MODRUSH A: 1309.	STEPHAN VON MODRUSCH A: 1309.
	GRAF MAINHARD VON ORTENBURG. A: 1331.	GRAF MEINHARD VON ORTENBURG. A: 1331.
	FRIDRICH VON SEVENEK. A: 1340.	FRIEDERICH VON SEVENEK. A: 1340.
	N. HARDEC VON PETAU. A: 1350.	N. HARDEC VON PETAU. A: 1350.
	N. VON GURK. A: 1351.	N. VON GURK. A: 1351.
	RUDOLPH VON LIECHTENSTEIN. A: 1355.	RUDOLPH VON LIECHTENSTEIN. A: 1355.
	OTTO GRAF VON ORTENBURG. STIRBT A: 1370.	OTTO GRAF VON ORTENBURG. STIRBT A: 1370.
	LEÜTHOLD VON STADEGK. A: 1360.	LEUTHOLD VON STADEGK. A: 1360.
	ULRICH GRAF VON CILLY. A: 1365.	ULRICH GRAF VON CILLY. A: 1367.
	CONRAD VON KREIG A: 1387.	CONRAD VON KREIG A: 1387.
	HUGO VON TYBEIN A: 1388.	HUGO VON TYBEIN A: 1388.
	WILHELM GRAF VON CILLY A: 1396.	WILHELM GRAF VON CILLY A: 1396.
	HERMAN GRAF VON CILLY	HERRMANN GRAF VON CILLY
	HANS NEYDECKER A: 1400.	HANS NEYDECKER A: 1400.
	SAYFRID VON GALLENBERG A: 1405.	SAYFRIED VON GALLENBERG A: 1405.
	JAKOB VON STUBENBERG A: 1408.	JAKOB VON STUBENBERG A: 1408.
	WILHELM VON RABENSTEIN. A: 1413.	WILHELM VON RABENSTEIN. A: 1413.
	ULRICH SCHENK VON OSTERVITZ.	ULRICH SCHENCK VON OSTERWIZ
	ULRICH GRAF VON GÖRZ. A 1422.	HEINRICH GRAF VON GÖRTZ. A: 1422.
	GEORG VON AUERSBERG A. 1425. STIRBT A 1428.	GEORG VON AUERSPERG STIR. A: 1428.
	ULRIH SCHENK VON OSTERVIZ A 1428.	ULRICH SCHENCK VON OSTERWIZ A: 1428.
	IOBST SHENK VON OSTERWIZ A 1429.	IOBST SCHENCK VON OSTERWIZ A: 1429.
	STEPHAN GRAF VON FRANGEPAN V MOD A 1443	STEPHAN GRAF VON FRANGEPAN U. MODR. A: 1443.
	ULRICH VON SCHAUMBURG. A 1443.	ULRICH VON SCHAUMBURG A: 1443.
	TROIAN GRAF VON FRANGEPAN. A 1444.	TROJAN GRAF VON FRANGEPAN A: 1444.
	GEORG VON TSCHERNEMBL. A 1450.	GEORG VON TSCHERNEMBL A: 1450.
	ULRIH GRAE. VON. SCHAUMBURG A 1451.	ULRICH GRAF VON SCHAUMBURG A: 1451.
	STEPH. GR. V. FRANGEPAN. V. MOD A 1453.	STEPH. GR. V. FRANGEPAN U. MOD. A: 1453.

ULRICH GRAF VON SCHAUMBURG. A 1462	ULRICH GRAF VON SCHAUMBURG A: 1462.	ULRICH GRAF VON SCHAUMBURG A: 1462.
SIGM VON SEBRIAH. A 1466.	SIGMUND VON SEBRIACH A: 1466.	SIGMUND VON SEBRIACH A: 1466.
ANDRES VON HOCHENBART A 1469.	ANDREAS VON HOCHENBART A: 1469.	ANDREAS VON HOCHENBART A: 1469.
SIGM. VON SEBRIACH. A 1487.	SIGM VON SEBRIACH. A: 1487.	SIGM. VON SEBRIACH. A: 1487.
WILHELM VON AUERSPERG A 1499.	WILHELM VON AUERSPERG A: 1499.	WILHELM VON AUERSPERG A: 1499.
IOHANN VON AUERSPERG A 1522.	JOHANN VON AUERSPERG A: 1522.	JOHANN VON AUERSPERG A: 1522.
VEIT VON THURN. A 1527.	VEIT VON THURN. A: 1527	VEIT VON THURN A. 1527.
	CHRISTOPH RAUBER BISCHOFF ZU LAYBACH A: 1530.	CHRISTOPH RAUBER BISCHOFF ZU LAYBACH A: 1530.
	HANS KAZIANER FREYH. VON KAZENSTEIN A: 1537	HANS KAZIANER FREYH. VON KAZENSTEIN A: 1537
	STIRBT 25. OBER 1538 BEGR. ZU OBERBURG.	STIRBT 25. OBER A: 1538 BEGR. ZU OBERBURG.
	NICOLAUS JURITSCHIZ A: 1540.	NICOLAUS JURITSCHIZ A: 1540.
	JOSEPH FREYH. VON LAMBERG. A: 1554.	JOSEPH FREYH. VON LAMBERG A: 1554.
	JOHANN WELZER VON SPIEGLBERG A: 1557.	JOHANN WELZER VON SPIEGLBERG A: 1557.
	JACOB VON LAMBERG. TRETET AN 1558 STIRBT A: 1566.	JACOB VON LAMBERG TRETET AN 1558 STIRBT A: 1566.
	HERWARD FREYHERR VON AUERSPERG. A: 1575.	HERWARD FREYHERR VON AUERSPERG. A: 1575.
	WAICKARD FREY. VON AUERSPERG A: 1580.	WAICKARD FREY. VON AUERSPERG A: 1580.
	JOH. AMBROS GR. VON THURN A: 1585.	JOH. AMBROS GR. VON THURN A: 1585.
	HANS COBENZL VON PROSSECK. T. O: R: A: 1592.	HANS COBENZL VON PROSSECK. T. O: R. A: 1592.
	GEORG LENCKOVITSCH, FREYHER A: 1593, STIRBT 1602.	GEORG LENCKOVITSCH, FREYHERR A: 1593, STIRBT 1602.
	HANS ULRICH FÜRST ZU EGGENBERG. STIRBT A: 1634.	HANS ULRICH FÜRST ZU EGGENBERG STIRBT A: 1634.
	JOHANN ANTONI FÜRST ZU EGGENBERG. STIRBT A: 1649.	JOHANN ANTONI FÜRST ZU EGGENBERG STIRBT A: 1649.
	WOLF ENGLBRECHT GRAF VON AUERSPERG. STIRBT DEN 28. APRIL A: 1673.	WOLF ENGLBRECHT GRAF VON AUERSPERG STIRBT DEN 28. APRIL A: 1673.
	JOHANN SEYFRID FÜRST ZU EGGENBERG WIRD INST. DEN 17. MAY 1674.	JOHANN SEYFRID FÜRST ZU EGGENBERG WIRD INST. DEN 17. MAY 1674.
	JOHANN ANT. JOSEPH FÜRST ZU EGGENBERG A: 1692.	JOHANN ANT. JOSEPH FÜRST ZU EGGENBERG A: 1692.
	JOHANN CASPAR GR. COBENZL A: 1714 WIRD KAY. CARL DES VI. HOFFMARSCH. A: 1723.	JOHANN CASPAR GR. COBENZL A: 1714 WIRD KAY. CARL DES VI. HOFFMARSCH. A: 1723.
	WOLF WEICHARD GRAF UND HERR VON GALLENBERG WIRD INSTAL. A: 1723. STIRBT 20. FEBR. A: 1733	WOLF WEICHARD GRAF UND HERR VON GALLENBERG WIRD INSTAL. A: 1723. STIRBT 20. FEBR. A: 1733
	CORBINIAN GRAF VON SAURAU INSTA. A: 1734.	CORBINIAN GRAF VON SAURAU WIRD INSTA. A: 1734.
	STATTHALTER IN JAHR A: 1742	STATTHALTER IN JAHR A: 1742

Grb št. 9
Arms No. 9

Grb št. 21
Arms No. 21

Grb št. 56
Arms No. 56

Grb št. 43

Arms No. 43

Grb št. 47

Arms No. 47

Grb mejne grofije Istre

Arms of the Margravate of Istria

Grb št. 5

Arms No. 5

Grb št. 3

Arms No. 3

Grb št. 14

Arms No. 14

Grb št. 17

Arms No. 17

Grb št. 23

Arms No. 23

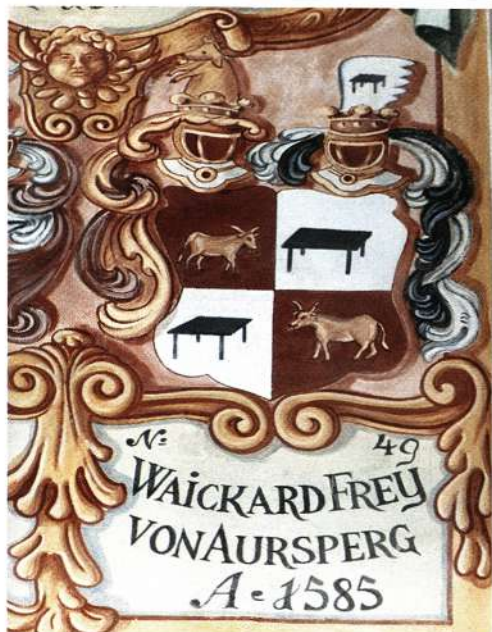
Grb št. 19

Arms No. 19

Grb št. 26

Arms No. 26

Grb št. 49
Arms No. 49

Grb št. 59
Arms No. 59

Grb št. 52
Arms No. 52

Grb št. 54

Arms No. 54

Grb št. 58

Arms No. 58

Grb št. 60, napis

Arms No. 60, inscription

Del grba Kneginje Marije in napis

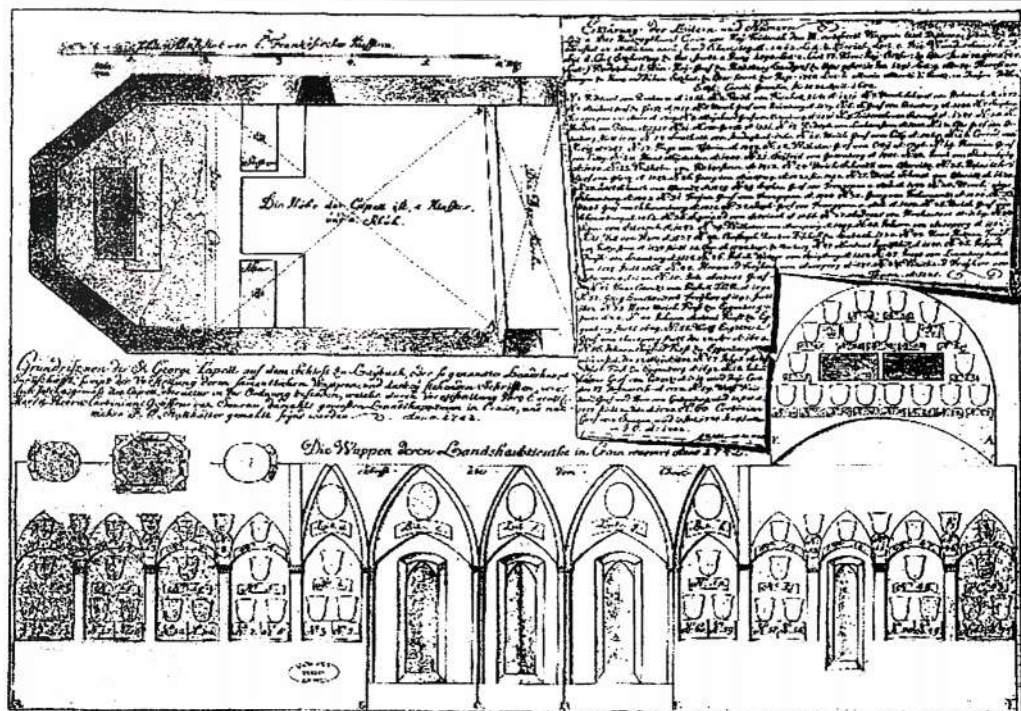
Part of the coat of arms of Duchess Maria and the inscription

Napis na grbu Nadvojvode Karla

Inscription on the coat of arms of Archduke Karl

Vse fotografije Barbara Žabota.

All photographs by Barbara Žabota

Načrt slikanja kapele sv. Jurija iz leta 1742 (original hrani ARS)

Plan of the painting of the chapel of St. George from 1742 (original kept in ARS)

Miha Preinfalk, Barbara Žabota

Coats of Arms in the Chapel of St. George in Ljubljana Castle: A Pearl with a Flaw?

Key words: Ljubljana, Ljubljana castle, St. George, chapel, coats of arms, provincial governors, restoration service.

Abstract

The aim of the present article is to present the fate of the coats of arms in the chapel of St. George in Ljubljana Castle painted between 1742 (the date in the plan of the painting) or 1747 (the date in the chapel itself) and the present. The authors wish to draw attention to numerous renovations (the first perhaps as early as 1747, according to the date in the chapel itself) and to the errors made in the process.

The chapel probably underwent three further renovations: in 1849 (when the western wall including the ornamental coat of arms was partly demolished); after the earthquake in 1915, under the guidance of the painter Matej Sternen (the western wall remained unrepaired); and the final one, probably the only proper restoration, which began in the late 1980s and was concluded in the early 1990s. The western wall was rebuilt and the missing ornament of the arms was replaced.

Each renovation caused numerous deviations from the original plan of the painting from 1742. Some of them led to only minor errors, whereas others led to more severe historical irregularities. It is the latter that the authors wish to point out. A list of coats of arms created between 1742 and 1999 and photographs of those with the severest deviations are appended to the article.

The chapel of St. George in Ljubljana Castle is one of the pearls that attract the attention of visitors to this mediaeval site. It is decorated with richly painted coats of arms on the walls and the ceiling, which create a Baroque impression of plenitude. The arms can be divided into three groups. The northern, western and southern sides bear the arms of 60 Governors of the Province of Carniola (today Kranjska), followed by the arms of five sovereigns of Austria on the vault of the presbytery. The composition is concluded by the arms of the Province of Carniola, the Margrave of Istria and the dominion of the Slovenian Mark.

However, the arms have not always been on view to history enthusiasts and other visitors. Their fate was quite eventful from the very beginning, and occasionally even tragic. The chapel was first ornamented with arms in the period between 1742 and 1747. The first date was written in the plan for the painting kept by the Archive of the Republic of Slovenia (ARS), and the second was inscribed in the chapel itself, i.e. on the stripe dividing the presbytery and the nave. The

Miha Preinfalk, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, History Institute of Milko Kos, Ljubljana.

Barbara Žabota, Prof. of History and Sociology, Zaloška 76, Ljubljana.

inscription indicated that the coats of arms were supposedly renovated in 1747, which was probably an error, the actual date being that of the painting.¹

During the 19th century, the castle twice acquired the function of barracks and twice that of a penitentiary. The fate of the chapel developed within this framework. It was probably renovated in 1849, yet the western wall including the ornament of the arms was partly demolished at that time. As a consequence, the ornament has remained unknown to the public for almost a century and a half. The restoration of the chapel executed in 1915 by the painter Matej Sternen did not reconstruct the original state of the coats of arms either. Such a reconstruction was physically impossible since the western wall was half demolished and transformed into an open organ loft for choirs.

The actual restoration of the chapel began in the late 1980s and was concluded in the early 1990s. During the process, the chapel and primarily the ornamental painting with the arms regained its original appearance (including the western wall). The story could have ended here, yet...

Several articles dealing with the chapel in Ljubljana Castle mentioned certain irregularities in the inscriptions beneath the arms.² The authors of the present article could not but notice some obvious historical errors. As a consequence, they decided to present them to the public.

Let us begin with some lists, including the above-mentioned inscriptions which were created in the period between 1742 and the present. (*See the appended items*)

The first list probably presented the state of affairs after the original painting and was made based on the plan for the painting from 1742. The outline for the list (not merely the contents, form and order of inscriptions, but also of the arms themselves) was the list of the provincial governors from Valvasor's *Glory of the Duchy of Carniola*.³ It has to be stated here that the purpose of this article is not primarily to criticise the sources, i.e. to establish whether Valvasor's list was historically accurate or not. The fact remains that his book (at least as far as the early periods were concerned) was superficial and incorrect. Nevertheless, the original plan of the painting of the chapel was a correct transcript of Valvasor's list, therefore it is considered the primary, original source in this paper. The present article concentrates on the secondary criticism of the source, i.e. aims to establish the differences or deviations between the original state and the present condition. The authors additionally concentrate on the inscriptions beneath the arms and do not attempt a heraldic comparison.

The second list gives the present form and contents of the inscriptions, and was created on the basis of personal observations and transcriptions "in situ". The photographs present the coats of arms after the last restoration; they were taken by the co-author of the present article, Barbara Žabota.

The third list is divided into three parts. The inscriptions from the northern, southern and eastern walls were copied from the watercolours drawn by Adalbert Stradal after the earthquake in 1895. The inscriptions from the western wall were depicted in a painting by Aloysius Schaffenrath between 1819 and 1825.⁴

The fourth and fifth lists were made on the basis of the material from ARS⁵ since the plans for the painting of the chapel were kept there. The outlines were drawn in A5 format and were comparable with the original plan for the painting, despite certain deviations in the style of writing. The same box in the archive additionally contained another (subsequent) list of governors (*Verzeichnis über die in der St. Georgs = Kapelle sich befindlichen Wappen*) which served as the basis for the fifth list.

It is obvious that there are quite a few differences between the lists. Numerous deviations from the original plan are discernible in all four subsequent lists. Nevertheless, the authors of the article have decided to focus on the differences between the original state of affairs (1742) and the present one (1999). The deviations concern primarily the form, which is not of decisive importance. As far as the historical accuracy is concerned, it is not of vital importance whether,

for example, Majnhard was spelt as Mayhart or Mainhard or Meinhard; whether Gorica is spelt as Gorz or as Görtz. Other minor errors are far more disturbing, e.g. in the arms Nos. 9, 21 and 56 where the letters E and F were reversed (SEVFNIG instead of SEVENIG in No. 9, and SAYERID instead of SAYFRID in Nos. 21 and 56). Another coat of arms to be mentioned in this context is No. 43: the person renovating it mis-spelt the word "begraben" (buried) as BERG. instead of BEGR. Or in No. 47, where the words TRETET and AN are spelt as a single word without a space. The inscription of the Margravate of Istria probably strikes anybody who studies the arms more carefully: it contains three Rs and is thus spelt as ISTERREICH. The mistake can be traced back to Stradal's watercolour, yet the question remains whether it is sensible to repeat such errors in the restoration, especially since the original plan recorded ISTERICH.

The following twelve arms bear incorrect dates so that they are historically inaccurate:

Arms No. 3: Ulrich Schenck von Habsbach lived in the 13th century, not the 14th. Although the final two numbers of the date are incorrect as Valvasor was an unreliable source in this respect,⁶ the correct date should certainly be 1273, not 1373.

Arms No. 5: Primarily, it is questionable whether Count Ulrich von Hainburg was Governor of the Province of Carniola at all. Nevertheless, the question is of no consequence here. Valvasor mentioned him, therefore he was included among other provincial governors. It is the date that is questionable. Valvasor mentioned two: 1278 and 1279.⁷ The original plan from 1742 used the latter (1279), yet all the other lists (including the present one) give the former date (1278).⁸

Arms No. 14: Leuthold von Stadegek was recorded in sources as Governor of Carniola in 1360; he held the position for two years at the most.⁹ The correct date, 1360, was recorded in all lists, yet the present one is incorrect: 1369.

Arms No. 17: The date 1588 for Hugo von Tybein presents the most serious historical error. He lived in the 14th century, and became Governor of Carniola in 1385. The wrong date was also recorded by Stradal. All the other lists recorded the correct date, 1388, which was more logical, in view of the chronological sequence of arms in the chapel, even for visitors less knowledgeable about history.

Arms No. 19: The dates for Count Herman von Cilly are also questionable. Valvasor recorded two: 1392 and 1398,¹⁰ and Kozina, according to documents, limited Herman's office as Provincial Governor with the dates 1390 and 1397.¹¹ The original plan presented a Solomonic solution: there were no dates at all. Stradal noticed the date 1390 while creating his watercolour, yet the present date to be found beneath the arms is 1396. The question remains where the restorer obtained such a date.

Arms No. 23: The arms contained a date assigning Wilhelm von Rabenstein to the wrong period. Leaving aside the fact that Valvasor recorded the date as 1413,¹² and Kozina as 1412,¹³ the present date 1443 is a severe deviation, unprecedented in previous lists.

Arms No. 26: Georg von Auersperg is rather questionable as well. The present inscription bears merely the date 1428, although the former lists were more precise: they additionally recorded the date 1425 when he was supposedly appointed Provincial Governor, and 1428, the date of his supposed demise. Although the records were more than questionable, the restorer should, in our opinion, have respected the original form of the inscription.

Arms No. 49: Weickhard von Auersperg succeeded his brother Herward, who died in 1575, as Provincial Governor. The present date in his arms – 1585 – is the only one deviating from the original plan, which recorded the date as 1580. The latter date was taken from Valvasor, who mentioned Weickhard as still alive in that year, contrary to other sources recording 1577 as the date of his death.¹⁴

Arms No. 52: The dates beneath the arms of Georg Lenckovitsch share the fate of others mentioned so far in the present article. They are historically inaccurate, and the date presently

inscribed beneath the arms, 1503, is an intolerable error. (He was appointed Provincial Governor in 1592 and died in 1601.)¹⁵

Arms No. 54: Prince Johann Anton von Eggenberg was a contemporary of Valvasor, therefore the information conveyed by him may be considered reliable. Eggenberg was appointed Provincial Governor in 1637 and died in 1649, as was correctly recorded in the original plan. The present inscription (Stradal's) indicating the death of Eggenberg in 1637 is therefore incorrect.

Arms No. 58: The dates of Johann Caspar Cobenzl are incomplete, which rendered the inscription somewhat vague. The proper date should be 1714, instead of the number 17 in the present inscription.

Arms No. 59: The arms of Count Wolf Weickhard von Gallenberg contain utterly incorrect dates. He was appointed Provincial Governor in 1723, not 1745, and died on 20th February 1733, not 1753.¹⁶

Arms No. 60: The arms of the last Provincial Governor contain a questionable abbreviation, not a date. The original plan recorded that Count Corbinian von Saurau was Deputy in Inner Austria in 1742 (STATTHALTER IN I.Ö.), yet the present inscription states only STATTHALTER IN JAHR A 1742 (so that the word "year" is repeated twice, once in German and once in Latin, which is fairly illogical). Apart from that, the word STATTHALTER is spelt incorrectly: STATTHATLER.

Arms of Archduke Karl: The renovated date of the demise of the Archduke (1st July 1590) differs from the date in the original plan (1st June 1590) by a month, yet neither is correct. The proper date is: 10th July 1590.¹⁷

Arms of Duchess Maria: Two rather serious errors appear in the inscription beneath the arms of Maria Duchess of Bavaria, the wife of the above-mentioned Archduke Karl. A translation of the first two lines of the renovated inscription would read: MARIA ALBERT IV, DAUGHTER OF DUKE OF BOHEMIA, which is utterly incorrect. The correct inscription recorded in the original list from 1742 was: MARIA DAUGHTER OF ALBERT V DUKE OF BAVARIA. The vertical line forming the Roman number IV was actually the letter I belonging to the name ALBERT, thus forming the word ALBERTI as the genitive form of the name Albertus: therefore (daughter) of Albert (V.). The second error is the substitution of Bavaria by Bohemia. The present inscription contains the work BOEHMEN, which should actually be BAYERN. Maria was Duchess of Bavaria, as indicated by her arms, with its combination of silver and blue, still presenting the heraldic colours of Bavaria.¹⁸

What conclusions are to be inferred here? The decision to renovate the castle chapel and to restore its original appearance, including the reconstruction of the western wall and the renovation of the coats of arms, was undoubtedly a praiseworthy one. Ljubljana Castle has gained another attraction, which draws numerous visitors. A historical monument presenting a certain period of our past in an interesting and picturesque manner has been restored.

However, the renovation of the chapel led to a number of errors, which mar the historical credibility and expression of the monument. Unfortunately, it was impossible for the authors of the present article to obtain the plans of the chapel or the image of the coats of arms before the final renovation. It is therefore uncertain whether the renovation copied the former state of affairs (including all the errors committed during former renovations), or some of the errors were the consequence of this latest intervention. The question remains whether it is sensible to renovate the former state (despite obvious errors), or whether it is better to restore the original, historically more correct image. The average visitor is unlikely to notice such errors, which, however, does not make them disappear. Restorers face an interesting dilemma, which will have to be resolved before the next renovation: should they decide for a renovation of the present (historically incorrect) state of affairs, or, rather, follow the original plan from two and a half centuries ago and restore the historical credibility of the arms in the chapel.

The decision is to be taken by the restorers; but history has made its point.

Notes:

- 1 Ferdinand Tancik, "Grbi v kapeli sv. Jurija na Ljubljanskem gradu", in: *Kronika XVIII*, No. 3, 1970, pp. 158—169.
- 2 Martin Pečar, "Grbi v kapeli Sv. Jurija na Ljubljanskem gradu", in: *Heraldica Slovenica I*, No. 1, 1998.
- 3 J. V. Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Vol. IX, Laibach 1679, pp. 15—69. (From now on: Valvasor, Ehre)
- 4 Both sources are kept in the Graphic Cabinet (Grafični kabinet) of the National Museum (Narodni muzej).
- 5 Zbirka grbov 3, AS 1071, box 5, No. 356—415.
- 6 Georg Kozina was the first to attempt a criticism of Valvasor by means of documents and other sources in the 19th century. A part of the present article is based on his findings. Cf. Georg Kozina, "Die Landeshauptleute von Krain bis gegen das Ende des 15. Jahrhunderts", in: *Jahresbericht der Oberrealschule in Laibach* 12, 1864. (From now on: Kozina, "Landeshauptleute")
- 7 Valvasor, Ehre, p. 15.
- 8 It has to be mentioned that Valvasor's dates did not follow a fixed concept. Sometimes, the date presented the year of the appointment of the Provincial Governor, sometimes merely the year when he was first recorded in documents, and sometimes the year of his demise.
- 9 Kozina, "Landeshauptleute", p. 10.
- 10 Valvasor, Ehre, p. 18.
- 11 Kozina, "Landeshauptleute", p. 13.
- 12 Valvasor, Ehre, p. 19.
- 13 Kozina, "Landeshauptleute", p. 14.
- 14 E.G. Ivan Ludvik Schönleben, *Genealogia illustrissimae familiae principum, comitum et baronum ab Aursperg*, Labaci 1681, p. 10.
- 15 Vasko Simoniti, "Jurij Lenkovič" (entry), in: *Enciklopedija Slovenije*, Vol. 6, Ljubljana 1992, p. 132.
- 16 CF. Božo Otorc, "Gallenberg" (entry), in: *Enciklopedija Slovenije*, Vol. 3, Ljubljana 1989, p. 177.
- 17 Ferdo Gestrin, "Karel II." (entry), in: *Enciklopedija Slovenije*, Vol. 4, Ljubljana 1990, p. 416.
- 18 CF. G. Heilingsetzer, "Maria" (entry), in: Brigitte Hamann (ed.), *Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon*, Vienna 1988, pp. 288—289.

Tamara Vodopivec

Mariborski trgi znotraj srednjeveškega obzidja: zgodovinski razvoj in obnove

UDK 711.523(497.4 Maribor) (091)

UDK 71/72.025(497.4 Maribor)

Ključne besede: Maribor, trgi, spomeniško varstvo, urbanizem, arhitektura

Samo ime nam pove, da je vsebinska zasnova trga trgovanje. V nadaljnjem razvoju je pridobil še druge vsebine, saj so meščani potrebovali neki skupni zaključeni prostor za potrebe javnega življenja (srečevanja, sejme, praznovanja ipd.). Kmalu se je pojavila diferenciacija trgov: v središču mestnega vrveža je bil glavni trg z rotovžem in pomembnimi palačami, nekoliko odmaknjen, v zatišju je bil cerkveni trg, manjši trgi pa so prevzemali točno določeno namembnost (npr. mesni trg, trg za moko).

Najstarejša oblika trgov je lijakasta. Za srednjeveške trge je značilno, da dajejo vtis zaprtega in statičnega prostora; stranice so grajene sklenjeno in med ozkimi hišami ni vmesnega prostora. Ulice so ozke in se priključijo trgov navadno pod kotom, tako da se nam pogled odpre nena doma, ko stopimo nanje. Baročni slog temelji na dinamičnosti in dramatičnih vizualnih doživetjih. V tem obdobju na obravnavanem območju sicer niso nastali novi trgi, bilo pa je več posegov v srednjeveške z novimi stavbami (ali le s fasadami), predvsem pa s kipi ali kiparskimi kompozicijami religioznega značaja. Lep primer za to je Glavni trg v Mariboru s kužnim znamenjem Jožefa Strauba iz leta 1743. Devetnajsto stoletje je močno spremenilo podobo starih mest. Z njihovim razvojem in rastjo je prihajalo do sprememb, ki so najbolj opazne prav na javnih površinah, v prvi vrsti na trgih. Nekdanja mesta so se počasi spremenila v mestna jedra, trgi pa so začeli izgubljati svojo identiteto zaradi nerazumevanja, kakšen je njihov pomen v mestnem organizmu. Po večini so se spremenili v zapuščene površine, ki si jih je zlahka prisvojil promet, in se tako vrnil v zavest ljudi kot njihova logična sestavina; počasi je spreminjal njihovo funkcijo in jih preobrazil v križišča in parkirišča. To pa je seveda onemogočilo vse nekdanje funkcije trga, ki temeljijo na zbiranju ljudi. Vendar so razlogi tudi drugi. Družbene spremembe so namreč prinesle drugačno javno življenje, ki ni več toliko potrebovalo skupnega prostora na prostem. Devetnajsto stoletje je bilo gradbeno izjemno aktivno in je veliko rušilo; spomeniškovarstvena načela pa se takrat še niso uveljavila. Nove stavbe velikih razsežnosti so v trge, in v mesta nasploh, vnašale drugačna razmerja. Treba pa je omeniti tudi 'olepševalna' društva, ki so poskrbela, da so na številnih trgih nastali parki, na ulicah pa drevoredi.

Šele zdaj, v postmodernem času smo trge spet začeli ceniti in jim vračati njihovo nekdanjo (pomembno) vlogo. Mestna jedra se danes prenavljajo po sodobnih konservatorskih načelih, v okviru teh procesov pa se iščejo nove oblike življenja trgov. Prav v zadnjem času je v Sloveniji zaznati povečano zanimanje za prenovo trgov in ulic, kar se kaže v najnovejših razpravah. "Za pisce (arhitekturne in spomeniškovarstvene stroke, op. av.) je značilno strinjanje, da gre za dileme novih posegov, ki v določeni meri preoblikujejo historična jedra, za usklajevanje novih zahtev z vrednostmi že oblikovanega prostora, toda tudi za spremenljivost kriterijev vrednotenja estetskih, vsebinskih in konceptualnih zasnov trgov. Pri tem nimam v mislih različnih kriterijev posameznih teoretikov, temveč razlike, ki so nastale v desetletjih, odkar poteka prenova večjih prostorskih enot. Razlike so zanimive zlasti zato, ker odsevajo evolucijo odnosa do javnih prostorov tudi v okviru spomeniškovarstvene službe. Pojasnimo jih lahko s spremenljivostjo potreb družbe, ki ustvarja odnose med mestom in trgovom, pa tudi z razkorakom med realnostjo in vizijo rabe javnih prostorov."¹

Prav to spreminjanje odnosa do trgov se pokaže tudi v mojem prispevku, in sicer na primeru Maribora in njegovih petih trgov znotraj srednjeveškega mestnega obzidja. To je le manjši del gradiva, ki sem ga zbrala v svoji diplomski nalogi.² V njej sem podala zgodovino teh trgov v kontekstu razvoja mesta Maribor od začetkov v 12. stoletju do današnjega časa. Osredotočila sem se predvsem na 20. stoletje, na analize izvedenih in neizvedenih preureditev tržnih površin kot tudi novih arhitektur na obodu trgov, saj so bile takrat spremembe največje, poleg tega pa je ta čas najmanj raziskan. Gradivo nam namreč zelo hitro uhaja iz rok, zato sem imela kar nekaj težav s pridobivanjem le-tega (predvsem načrtov, natečajnega gradiva ipd.). Zanimalo me je tudi, kako je preučevala te trge konservatorska stroka, ki se je v tem času intenzivno razvijala in izpopolnjevala svojo metodologijo dela.

Preučevanje in varstvo historičnih ambientov pri nas³

Na prelomu 19. v 20. stoletje se je v spomeniškovarstveni stroki začelo uveljavljati spoznanje, da je treba obravnavanje posameznih spomenikov razširiti tudi na njihovo okolico. Prej je namreč stroka vso svojo pozornost posvečala le posameznim, posebej pomembnim spomenikom. Tako se je začelo razmišljati tudi o varovanju historičnega mestnega prostora oz. ambienta, ki je prav tako pomemben kot sami spomeniki. Leta 1931 je bila v Atenah mednarodna konferenca arhitektov in inženirjev, na kateri so oblikovali prva mednarodna priporočila - Atensko listino.⁴ Predstavlja izhodišče sodobnih načel varstva in obnove arhitekturne dediščine. Druga mednarodno zelo pomembna je bila Beneška listina iz leta 1964⁵, ki je načela Atenske listine dopolnila s sodobnimi dognanji. Razlika je še v širši definiciji pojma kulturna dediščina; vključeni so tudi arhitekturni kompleksi, naselja in krajine. Pomemben mednarodni simpozij je bil *Evropski simpozij historičnih mest* v Splitu leta 1971. Split je namreč v jugoslovanskem prostoru prednjačil s projekti obnove po načelih aktivnega varstva kot vzorčni primer za metodološki princip dela. Sprejeli so Splitsko deklaracijo⁶, ki poudarja vlogo lokalnih oblasti pri načrtovanju obnove starih mestnih jeder. Amsterdamska deklaracija iz leta 1975⁷ je posebej opozorila tudi na pomen 'manj kakovostnega' stavbnega fonda. Revitalizacija naj bo temeljno izhodišče za varstvo, obnovo in kontinuiteto arhitekturne dediščine. Postati mora neločljiva sestavina urbanističnega in regionalnega načrtovanja.

V medvojni Jugoslaviji posebnega spomeniškega zakona ni bilo (čeprav je bil v pripravi), je pa bil vsebovan (od istega leta kot Atenska listina iz leta 1931) v gradbenem zakonu, in sicer v 24. (Zgodovinsko-umetniška mesta) in 25. členu (Zgodovinsko-umetniške zgradbe). Pri nas je imel na tem področju vodilno vlogo France Stele, ki je bil začetnik spomeniškega varstva. K nam je prenašal sodobna mednarodna priporočila. Temeljne zapovedi stroke in svoje lastne poglede je objavil leta 1936 v članku *Problem varstva spomenikov v slovenskih mestih*⁸. Zglede je iskal predvsem v nemškem prostoru, saj je bilo tam varstvo visoko razvito, poleg tega pa je tudi sam iz-

hajal iz dunajske šole (bil je Dvořakov učenec). France Stele je med obema vojnama neposredno sodeloval pri prenovi Ljubljane; že so razmišljali o vključevanju prenove v procese načrtovanja razvoja mest. To dogajanje je prekinila druga svetovna vojna.

V petdesetih letih pa so znova začeli načrtovati prenove starih naselij. Nace Šumi je bil sestavljalec prvih spomeniškovarstvenih elaboratov za Ljubljano. Izdal je drobno, a pomembno knjižico *Prenova Ljubljane*⁹, v kateri je predstavil temeljna izhodišča stroke. Kot umetnostni zgodovinar je nadaljeval Steletovo delo s poglobljenim preučevanjem historičnega urbanizma. V šestdesetih letih so bila mestna jedra tema posvetov in simpozijev pri nas in v svetu. Takrat je postalo aktualno vključevanje spomeniškega varstva v urbanistično načrtovanje. Pomemben je bil simpozij *Varstvo in oblikovanje kulturne pokrajine Slovenije* leta 1965 v Piranu¹⁰. Kmalu, leta 1967, je bil sprejet *Zakon o urbanističnem planiranju*¹¹, ki je spomeniško službo vključil v načrtovanje urbanega in ruralnega prostora; to je zanj pomenilo veliko spremembo področja dela¹². Sprožil je začetek obsežnih akcij dokumentiranja in valoriziranja stavb, naselij in celotnih območij. Sedemdeseta leta so bila v Sloveniji za spomeniškovarstveno stroko izredno uspešna. Prenove starih mestnih jeder, ruralnega prostora in kulturne krajine so bile v središču pozornosti. Uveljavljanje novih spomeniškovarstvenih metod so sicer ovirali togi zakonski postopki, vendar so se kljub temu začele širše akcije mestnih prenov¹³. Pomembno je, da je bila izdelana uspešna metodologija prenove, ki je temeljila na interdisciplinarnem sodelovanju strok, ki imajo opravka s konservatorsko problematiko. Osemdeseta leta so v primerjavi s predhodnim desetletjem pomenila določeno stagnacijo. Ravno narobe pa se je zgodilo v Mariboru, kjer je v tem času prišlo do široko zasnovane akcije revitalizacije starega mestnega jedra. Zavod za urbanizem Maribor (ZUM) je namreč med letoma 1981 in 1983 izpeljal pripravo *Projekta za revitalizacijo starega mestnega jedra mariborskega*, katerega nosilca sta bila arhitekta Bogdan Reichenberg in Igor Recer¹⁴. Lahko bi rekli, da je vzorčen primer, ki bi ga moralo imeti vsako mesto s starim jedrom. Zasnovan je interdisciplinarno in razčlenjuje ter valorizira staro mestno jedro iz vseh zornih kotov. Seveda temu sledijo tudi konkretni predlogi kot izhodišča za uresničitve, izdelani pa so še modeli različnih pristopov k revitalizaciji. K sodelovanju so povabili tudi Inštitut za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, ki je probleme osvetlil s sociološkega stališča. Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor je k temu projektu prispeval morfološko analizo¹⁵. V njej so zbrani osnovni podatki stavb po uličnih in tržnih številkah, vsebuje pa tudi poglavje o mestni gradbeni zgodovini. Pomanjkljivost študije pa je predvsem ta, da obravnava večinoma starejšo arhitekturo, vključuje nekaj arhitektur iz časa med obema vojnoma, povojnim pa se večinoma izogne. Prav tako je pomanjkljiva valorizacija parternih ureditev. Najprej je uspešno stekla izvedba prenove Pristana oz. Lenta, s katero je živelo vse mesto. Končana je bila leta 1987. Avtorji projekta so tega leta zanj dobili republiško Borbino nagrado za arhitekturo. Sledilo je obdobje počivanja na lovorišah. Dokončno pa se je vse ustavilo leta 1991, ob osamosvojitvi Slovenije. Spremenjeni družbeni red in novi zakoni (predvsem zakon o denacionalizaciji) zahtevajo spremembo modelov prenove, česar pa se pristojni še niso lotili. Medtem pa je zaradi gospodarske krize v Podravju upadlo tudi splošno zanimanje za to problematiko.

Kratka gradbena zgodovina Maribora¹⁶

Mesto Maribor je ustanovil mejni grof Bernard Spanheimski. Potem ko si je na Piramidi zgradil grad, je uredil tudi naselbino podložnikov pod njim, in sicer na mestu, kjer je reko Dravo prečkal že rimski most. Okoli leta 1130 je s privoljenjem salzburškega nadškofa Konrada I. Abensberga ustanovil mariborsko pražupnijo, ki se prvič omenja okoli leta 1165. Maribor je postal trg pred letom 1209, pred letom 1254 pa mesto. V drugi polovici 13. stoletja je bila mariborska gradbena dejavnost na višku. Med letoma 1255 in 1275 je mesto dobilo obsežno

obzidje. V 15. stoletju so prejšnje tesane in butane hiše počasi zamenjevali z zidanimi; začelo se je kazati zanimanje tudi za stilno oblikovanje. Mesto so prizadejale številne nesreče: od požarov (v letih 1438, 1450, 1468) do napadov Madžarov (1481) in Turkov (med 1471 in 1494). Zaradi tega so meščani seveda izpopolnjevali obrambne utrdbe, prenavljali oz. gradili pa so tudi stanovanjske zgradbe, ki so bile vedno znova poškodovane ali uničene. Italijanski stavbeniki so v obdobju od srede 16. do četrtnine 17. stoletja zapustili pomembne sledove. Šele z njihovim nastopom je bil v Mariboru premagan poznogotski tradicionalizem in je bila odprta pot renesančnemu manierizmu in zgodnjebaročnemu eklekticizmu. Mesto so uničevali številni požari, zato so se hiše do danes ohranile samo v stavbnih zasnovah. Gradili so le za zadostitev najnujnejših potreb meščanov brez kakšnih višjih ambicij, in sicer večinoma po močno sprovincializiranih poznorenesančnih in zgodnjebaročnih vzorih iz Italije in deloma iz Francije. Mestu je 18. stoletje prineslo večje spremembe. Spet je bilo veliko požarov - tisti v prvi polovici stoletja so pospešili barokizacijo, tisti v drugi pa kitasti slog in klasicizem. Meščanske hiše s konca 18. stoletja so nastale v slogu provincialnega poznega baroka, ki je zadnjič ambientalno poenotil mesto.

Maribor je takrat postal kresijsko središče ozemlja med Muro in Dravo ter vojaško zbirališče. V jožefinskem času so začeli ukinjati cerkve oz. samostane, njihove prostore pa je uporabila vojska za skladišča ali oblačilnice. V prvi polovici 19. stoletja je v Mariboru vladal neoklasicizem. Zaradi gospodarske krize je bila gradbena dejavnost skromna po obsegu in oblikovnih ambicijah. Mestna komunala je bila precej skromna. Kanalizacije ni bilo, ulice so spremljali odprti jarki. Prav tako ni bilo pločnikov ali uličnega tlaka; edina javna razsvetljava so bile gostilniške svetilke. Razvoj Maribora se je začel sredi 19. stoletja, ko je mesto stopilo v obdobje gospodarskega liberalizma, birokracije, živilske industrije in trgovine ter železnice. Ta dinamični razvoj je potegnil za seboj rast celotnega mesta in prinesel velik napredek. Poleg tega da se ga je dotaknila železniška proga Dunaj-Trst, je postal tudi novi sedež lavantinske škofije. Mesto je tedaj izgubilo velik del svojih srednjeveških utrb. Gradile so se pomembnejše zgradbe, ki so se zgledovale po graških in dunajskih vzorih. V drugi polovici stoletja pa je nastopil čas historičnih slogov. Urejati se je začela komunala: zgradili so kanalizacijo, uvedli javno razsvetljava s petrolejkami, ulice in trge so označili, dobili so tudi prvi tlak s pločniki. V sedemdesetih in osemdesetih letih se je v Mariboru pojavil čisti neorenesančni slog. Velikopotezne zgradbe z bogatim okrasjem so vnašale v mesto nova razmerja. Za zadnje desetletje 19. stoletja je značilno, da je nastalo veliko hiš z najemniškimi stanovanji, in sicer pod dunajskim vplivom. Ta čas je bil, kar se gradnje tiče, zelo pomemben za mesto, saj se je takrat največ gradilo. Glede varovanja stavbne dediščine so bile zanimive le umetnostno posebej dragocene stavbe, ne pa še anonimna arhitektura ali urbani prostor. Zato je bilo mogoče velikopotezno rušiti in spreminjati trge ali ulice v samih srednjeveških jedrih starih mest.

Maribor je vse do 19. stoletja ostal v okvirih srednjeveškega mestnega obzidja. Na prelomu v 20. stoletje pa so sledile velike spremembe. Potem ko so se razvila predmestja vzdolž glavnih prometnic, se je mesto razlilo prek obzidja. Dušilo se je v močno zgoščenem in neurejenem prometu. Njegova estetska podoba je bila zanemarjena. V začetku stoletja so v Mariboru zagrešili hudo urbanistično napako, ki ima močan negativni vpliv vse do današnjih dni. Med letoma 1909 in 1913 so namreč zgradili novi most, ki se je priključil nabrežju v višini Glavnega trga, in s tem izoliral Pristan ter uničili precejšen del starega mestnega jedra.

Prva svetovna vojna je mesto ločila od skupnega razvoja z avstrijskimi mesti in ga priključila Jugoslaviji. Medvojni čas je še zelo slabo raziskan, čeprav bi si zaslužil podrobnejšo obravnavo. Nastalo je kar nekaj novih stavb. Reguliran je bil Glavni trg, začela se je prenova mariborske stolnice pod vodstvom Marjana Mušiča, mestni grad je bil prenovljen in spremenjen v muzej. Bombardiranja v drugi svetovni vojni so mesto zelo prizadela: porušena je bila večina hiš in mostov. V povojnih obnovah velikokrat niso bile upoštewane historične vrednote. Glede interpolacij, novih arhitektur v starem mestnem jedru, je zanimivo, da je nastalo sorazmerno veliko

veleblagovnic. S svojimi gabariti zanikajo drobno mestno strukturo, saj zaradi svoje funkcije zahtevajo večje razsežnosti. Trgi so se v povojnem obdobju urejali postopoma, drug za drugim: Rotovski konec petdesetih let, Slomškov v drugi polovici šestdesetih, Glavni v sedemdesetih in Grajski v prvi polovici devetdesetih let. Vojašniški trg pa je ostal kljub močni degradaciji prostora zunaj teh dogajanj.

Slomškov trg

Slomškov trg se je razvil okoli mariborske pražupnije, cerkve, ki se prvič omenja leta 1180. Nastala je na severnem robu prvotnega naselja. Ko se je mesto počasi širilo, se je znašla približno v sredini. Trg okoli cerkve se je razvijal počasi, stavbe so zapolnile vse stranice trga najkasneje v 17. stoletju. Trg je bil za polovico manjši kot danes. Hiše so bile pritlične ali nadstropne, tako da je v prostoru dominirala stolnica z mestnim stolpom. Zahodno ob cerkvi je bilo župnišče z obzidanimi vrtovi, okoli cerkve pa ovalno, prav tako obzidano pokopališče. Na trgu je bil sejem za seno in slamo. Tukaj so bile razne ustanove, kot so sirotišnica, bolnišnica, šola, gledališče, vojaški magazin. V drugi polovici 19. stoletja se je začel trg močno spreminjati. V času historičnih slogov so bile zgrajene številne stavbe na njegovem robu¹⁷, ki so zaradi svoje višine in mase začele konkurirati stolnici in zmanjševati njeno prevlado. Velika prelomnica je bilo leto 1890: takrat so podrli župnišče z vrtovi med stolnico in hranilnico ter na praznem prostoru uredili nasad geometrične oblike. Trg je odtlej enkrat večji, razmerja v njem so popolnoma spremenjena. Tako povečan trg je bil razkosan na dve polovici: na nov nasad in na območje starega trga. Stolnica se je v prevelikem prostoru kar izgubila, močan nasprotni pol ji je predstavljala velika stavba hranilnice. Z novimi vsebinami (hranilnica, pošta) je trg dobil tudi drugačen značaj, predvsem pa povečano frekventnost.

V začetku 20. stoletja se je pojavil avtomobilski promet, ki je prinesel velike spremembe in odprl novo problematiko. Regulirati ga je nameraval že Marjan Mušič leta 1939¹⁸, vendar do uredništvene projekta ni prišlo. Poleg Černigojevega načrta za Glavni trg je bil Mušičev med prvimi tovrstnimi načrti v Mariboru, ki je bil nekoliko bolj ambiciozen v smislu preučevanja in poudarjanja prostorskih kvalitet in ni stremel le za golo ureditvijo prometa.

Leta 1947 je bil na zahodni polovici trga urejen še danes obstoječi park z visokimi drevesi. Diagonalno je razrezan s potmi, saj je trg frekventna pot pešcev v smeri vzhod–zahod. Vzhodna polovica trga s stolnico je ostala neurejena. Avtor tega parka je bil verjetno arh. Ljubo Humek, ki je v letih po vojni izpeljal vrsto projektov za ozelenitev javnih mestnih površin v Mariboru (promenada v mestnem parku (1952), park na Glavnem (1950/51) in na Maistrovem trgu (1947/48)¹⁹). Jože Plečnik je leta 1956 napravil sijajno skico načrta ureditve tal. Izhodišče kompozicije je v tlaku nakazan velik oval okoli cerkve, ki je reminiscenca na nekdanje pokopališko obzidje. Na zahodu je nasad dreves oblikoval v polkrogu pred hranilnico in jo tako naredil za nasprotni pol stolnici, s čimer je uravnotežil kompozicijo. Ta ideja je bila uresničena v drugi polovici šestdesetih let v nekoliko drugačnem načrtu Branka Kocmuta²⁰. Zmanjšanje 'Plečnikovega' ovala zaradi ohranitve parka Ljuba Humka, je znova poudarilo razpolovljenost trga na dve polovici, kar je Plečnik že presegel. Tako so bili pešci ločeni od prometa, ki je bil speljan po robu trga, znotraj ovala pa je spet prišla do veljave cerkev s svojim vzgonom v višino. Trg je postal edino urejeno parkirišče v mestnem jedru, kar je sčasoma pripeljalo do neznosne situacije, saj so avtomobili zapolnili vsak prosti kotiček. Pomembno je tudi dejstvo, da je trg postal pomembno križišče pešcev. Doslej neizvedena, vendar že stara ideja je povezava (za pešce) Slomškovega trga z Gosposko ulico, *Projekt revitalizacije starega mestnega jedra mariborskega* pa je dodal ideje še za nekatere nove smeri preboja skozi notranja dvorišča karejev (proti vzhodu in jugu)²¹.

Dejstvo je, da bo trg treba prej ali slej zapreti za promet, še posebej zaradi vsebin stavb njegovega plašča (gledališče, stolnica, bodoči rektorat univerze). Primerna priložnost za novo uredi-

tev se je ponudila prav ob odločitvi, da bivše poslopje hranilnice zasede rektorat mariborske univerze. Ta nova vsebina največje stavbe na trgu je zahtevala poleg obnove in predelave notranjščine stavbe tudi spremembo prostora pred njo. To je v letu 1995 pripeljalo do arhitekturnega natečaja²² in do nastanka novega, odličnega ureditvenega načrta arh. Borisa Podrecce, ki pa še ni uresničen. Prostor trga je odprl in njegovo površino poenotil, obdržal pa je v tlaku nakazano elipso in posamezna visoka drevesa na zahodu. Zaradi nove vsebine hranilnice, je le-ta dobila poudarjen in slovesen dostop, saj ga taka ustanova nujno potrebuje, pa tudi sama stavba lahko spet učinkuje s svojo mogočno fasado in sodeluje pri uravnoteženju kompozicije trga. Takoj ko je bila javnost seznanjena z načrtom ureditve, so se začele polemike zaradi ohranitve parka oz. dreves²³. Pritožbe so padale le na arhitekta, kar pa je nesmiselno, saj so bile take smernice v samem natečaju²⁴. Krivdo nosi tudi stroka, ker ni predvidela, da se bodo meščani tako burno odzvali. Če bi namreč že pred natečajem opravila raziskave (javnega mnenja npr.), bi lahko v izhodiščnih smernicah navedla večjo zaščito parka, in arhitekt bi svoj načrt seveda temu prilagodil.

Parka v današnjem obsegu in obliki v prihodnosti ne more več biti, in sicer zaradi samega značaja trga, njegove funkcije v mestnem prostoru (tako sedanje kot prihodnje). Park onemogoča poenotenje (celovitost) trga, saj ustvarja dvojnost površine. Prav tako moti pri vsakodnevem pretoku pešcev, saj ima trg danes predvsem prehodni, tranzitni pomen. Tudi ni primeren za zbiranje ljudi ob prireditvah, saj drevesa zakrivajo pogled, večje travnate površine pa bi zasedle prostor, ki je pri takšnih javnih dogodkih potreben za množico. Poleg teh praktičnih razlogov so tu še oblikovni, estetski. Če pogledamo vse projekte, ki so v preteklosti nastali za ureditev trga, vidimo, da je načrt arh. Podrecce njihovo logično nadaljevanje v smeri poenotene, celovite tržne površine, stran od razdvojenega trga. Tržna ploskev je pregledna, čista, brez nepotrebnih novih elementov, ki bi jo zapolnili kot v kakšnem strahu pred praznim prostorom. Prav zaradi tega številni očitajo, da je ureditev asketska, to pa je prej prednost kot slabost. Z uredništvijo le-te bi Maribor dobil v svojem jedru kakovostno tržno ureditev.

Glavni trg

Glavni trg je nastal v prvi polovici 13. stoletja kot lijakasta razširitev na koncu Koroške ceste, vzhodno od prvotnega naselja. Namenjen je bil trgovanju s kmetijskimi pridelki. Ko je obzidje spremenilo prometni režim v mestu, je Glavni trg postal križišče prometnih poti, sem se je preselila tudi mestna hiša. Trg je bil za polovico manjši, saj je bila njegova vzhodna stranica v podaljšku Gosposke ulice. To nekdanjo vzhodno stranico lahko vidimo na starih fotografijah, najstarejša je iz leta 1872²⁵. Na današnjem vzhodnem delu trga je bila do leta 1497 (ko so bili izgnani) židovska četrt z najmočnejšo židovsko skupnostjo na današnjem slovenskem ozemlju. Trg je imel dva vodnjaka, na vzhodu in zahodu, v sredi med njima pa je bilo kužno znamenje. Stavbe na obodu trga so bile večinoma nadstropne, z dvema ali tremi osmi. Velikokrat so bile prezidane (barok, klasicizem, 19. stoletje), vendar so v jedrih še srednjeveške.

Danes so na trgu tri dominante. Najpomembnejši je renesančni rotovž iz leta 1565. Zgradili so ga italijanski gradbeniki po vzoru graške deželne hiše. V sredi je bil že od začetka portal, ki skozi vežo pripelje na Rotovški trg. Druga dominantna je kužno znamenje iz leta 1743. Ustvaril ga je Jožef Straub, ki je za Francescom Robbo najizrazitejša kiparska osebnost slovenskega baroka. Z njegovo delavnico je baročno kiparstvo v Mariboru doseglo svoj vrh. Kužno znamenje ima velikopotezno kompozicijo, ki spominja na baročni oltar, s katerega se v višino požene stebel z Brezmadežno. Nekoliko manjša dominantna je jezuitski kolegij s cerkvijo sv. Alojzija iz let 1767–1769. Njegov avtor je Janez Nepomuk Fuchs, ki je bil vodilni mariborski arhitekt na meji med poznim barokom in klasicizmom. Celota je edini baročni sakralni objekt v Mariboru, ki je bil zgrajen po enotnem načrtu.

Hiše na Glavnem trgu so seveda vseskozi spreminjale svojo podobo, vendar je harmonijo zmeraj ustvarjalo enotno merilo stavb, enotne strešne kritine, usklajene fasade. Tako je bilo do začetka 20. stoletja, potem pa se je to ravnovesje začelo rušiti. Zgradili so npr. neogotsko stavbo na Glavnem trgu 9 oz. v Poštni ulici 1 in nekoliko kasneje še Terezijin dvor ali Veliko kavarno nasproti rotovža. S preveliko maso obe predstavljata tujek v svojem okolju.

Leto 1913 je velika prelomnica. Zgradili so nov most, ki se je navezal neposredno na Glavni trg na mestu prejšnje Dravske ulice. Most je s svojo napačno lokacijo izrazito negativno vplival na mestno središče, saj je ves promet odslej moral skozi to ozko grlo. Njegova nasilna lokacija je povzročila rušenje številnih stavb v Pristanu ter na Glavnem trgu. S tem je bil uničen historični trg v svoji sklenjenosti in skladnosti, saj so podrli vse stavbe vzhodno od njega, in tako se je povečal za še eno dolžino. Pri tem niso uredili tal. Na oboju tega novega dela trga so nastale zgradbe velikih dimenzij (v secesijskem in historičnih slogih), ki se niso skladale z majhnimi stavbami historične polovice trga. Glavni trg je bil prvič reguliran med letoma 1935 in 1938. Jaroslav Černigoj je zanj naredil regulacijski načrt, ki je eden izmed prvih bolj kakovostnih v Mariboru²⁶. Gledal je predvsem na to, da bi bil v okviru takratnih zmožnosti tudi uresničljiv. Ponovno zaprtje vzhodne stranice takrat namreč ni prihajalo v poštev. Vsako polovico trga je obravnaval ločeno. V obeh je načrtoval velik otok: tisti v starem delu je bil namenjen živilski tržnici, tisti v novem delu pa je bil obdan z visokimi topoli, ki so ga optično zaprli, od pogledov pa so ločili tudi avtobusno postajo. Tako je vrnil trgu vsaj nekaj stare zaključenosti. Promet je potisnil na robove trga, obe sredinski površini pa namenil zgolj pešcem. Sama izvedba načrta je bila na žalost precej drugačna, in prav tisto najkakovostnejše je bilo spremenjeno na slabše: obveljala je rešitev s tremi pustimi in praznimi otoki. Takrat je nastala na trgu tudi glavna mestna avtobusna postaja z znamenito markantno železo betonsko nadstrešnico. Na žalost je bila leta 1995 porušena. Za to dejanje ni bilo nobenega pravega vzroka. Dejstvo pa je, da ni bila spomeniško zaščiten in da pristojni organi niso dovolj učinkovito ukrepali. Bila je spomenik *“enega redkih obdobj arhitekture Maribora, pionirske in klasične moderne, ki s svojim slovesom in deli seže daleč iz okvirov mariborskega provincializma”*²⁷.

Med drugo svetovno vojno je Glavni trg ponovno doživel večje spremembe. Leta 1941 je bil razstreljen most; obnovili so ga še istega leta, vendar je izgubil svoj prvotni secesijski videz. V letih 1944/45 je mesto doživelo hude letalske napade, tako da je bilo ob koncu vojne močno poškodovanih kar 47 odstotkov zgradb pa tudi komunalnih naprav. Po vojni je tako ob severnem robu Glavnega trga med Gosposko in Vetrinjsko ulico zazijala praznina. Trg je s tem dokončno izgubil svojo podobo, postal je vizualno neobvladljiv. Arh. Ljubo Humek je po vojni uredil v mestu vrsto parkov in nasadov; leta 1950/51 tudi nasad na Glavnem trgu na mestu kareja, ki je bil v vojni uničen.

Kot prvo stavbo po vojni na tem trgu je leta 1952 Jaroslav Černigoj sprojektiral stanovanjski blok TAM na Glavnem trgu 25. Stoji na občutljivem delu Glavnega trga, zato si je arhitekt prizadeval, da bi jo čim bolj skladno vključil v okolje. To mu ni v celoti uspelo. Fasada je tridelna, štirinadstropna mreža iz umetnega kamna, klinker opeke in stekla.

Mariboru je bila posvečena 15. številka revije Arhitekt iz leta 1954. Predvsem je bila aktualna ureditev Glavnega trga. Predstavljen je načrt arh. Branka Kocmuta²⁸, ki teži k (delni) rekonstrukciji prvotne zaprtosti trga. *“Seveda se ob tej nedvomno lepi misli javlja več delikatnih vprašanj, nanašajočih se na plastično merilo in arhitektoniko dopolnila, ki ga more rešiti mimo tvegane koncepcije v smislu historiziranja edinole kreativni poseg arhitekta.”*²⁹ Prvi pogoj pa je seveda preusmeritev prometa: križišče v obliki črke T to omogoča, saj zavzame le južni del trga. Avtobusna postaja je ostala na istem mestu. Na mestu nekdanje zaključitve trga je postavil veliko zgradbo pravokotnega tlorisa, ki zapre tudi raztrgan konec Gosposke ulice. Tako je v starem delu trga dobil veliko, mirno in oblikovano ploščad. Druga ploščad je ob mostu; tja je postavil stolpnico, ki naj bi bila akcent na vhodu v mesto. To je najslabša ideja tega načrta, ki je dolgo burila duhove. Taki višinski poudarki v staro mestno jedro ne sodijo. Značilna veduta mesta, njegovo pročelje ob Dravi, bi bilo uničeno. Do njegove izgradnje k sreči ni prišlo.

Arh. Milan Černigoj je imel leta 1960 povsem drugačno vizijo Glavnega trga³⁰. Glede oblikovanja prostora pomeni korak nazaj, saj se ni spopadel z vprašanjem prostorskih kvalitet historičnega trga: mere nasilno povečanega trga je pustil nespremenjene. Novi del je oblikoval moderno in se ni oziral na srednjeveško mestno merilo, sredi katerega je lociran. V starem delu trga je promet speljal ob južni stranici, podobno kot v Kocmutovem načrtu. Talna ureditev vzhodnega dela trga pa je ostala glede na predvojno ureditev skoraj nespremenjena (podoben prazen in pust otok). Tudi on je pustil avtobusno postajo na istem mestu. Ob mostu je, tako kot pri Kocmutu, ploščad s stolpnico v njenem jugovzhodnem kotu. Povsem drugačen pa je sever vzhodnega dela trga. Tukaj je projektiral nove stavbe, ki so okolju starega mestnega jedra neprilagojenih oblik; nekdanja prostorska razmerja, ki jim nedvomno ni odrekli kvalitet, pa ne bi rekonstruiral. Zaradi tega menim, da je načrt za ta prostor nesprejemljiv.

Med letoma 1968 in 1970 so zgradili trgovsko hišo Kvik³¹ na severovzhodnem delu Glavnega trga, ki je urbanistično zelo občutljivo mesto. Zaradi nje so porušili skoraj celo severno stranico nekdanje Ozke ulice. Avtor je Borut Pečenko s sodelavcema Magdo Kocmut in Mirkom Zdovcem (Komunaprojekt). Leta 1973 je Glavni trg dobil novo prometno ureditev, in sicer semaforizirano T-križišče, ki je večino starega dela trga prepustila pešcem. Prometnica teče odtelej od Koroške ceste prek historičnega dela trga ob južnem robu, potem se obrne v diagonalni proti severovzhodu in se izteče v Ulico kneza Koclja. Glavno avtobusno postajo so preselili k železniški postaji na drugem koncu mesta, ostalo pa je avtobusno postajališče. Železo betonska nadstrešnica je bila edini ostanek nekdanje tržne ureditve.

Leta 1974 so prenovili zahodno ploskev trga po načrtih Pavla Pečenka in Vilija Premzla. Po površini so postavljeni osmerokotniki, tlakovani z granitnimi kockami. Okrog te osnovne ploskve je asfaltna steza. Prvotno so bila po robovih osnovnih likov razvrščena cvetlična korita. Znotraj posameznih likov so bile načrtovane različne vsebine: v prvem ob podaljšku Gosposke ulice bi bila fontana, v drugih pa cvetlični trg, gostinski vrt, občasn timereditveni prostor ipd. Večina teh vsebin pa se kasneje ni uresničila. Ta ureditev trga po mojem mnenju ni kakovostna, saj preveč razdrobi površino trga. Osrednja ploščad stoji sama zase sredi prostora, distancirana od stavb na tržnem robu. Pomembne in kvalitetne zgradbe na obodu bi potrebovale boljše povezavo s prostorom. Posebej bi moral biti poudarjen rotovž kot najpomembnejša stavba na trgu. Dobra stran načrta je ta, da je poskušal trgu vrniti nekdanjo vsebino, in s tem življenje (čeprav mu to ni uspelo), pa tudi ta, da je pot pešca ločil od močne prometne žile. Podaljšek te ploščadi proti vzhodu je takrat ostal še zmeraj katastrofalno neurejen, čakalo se je namreč na novogradnjo poslovne stavbe, ki bi zaprla vzhodno stranico na nekdanjem mestu. Taka zapuščenost mesta seveda takoj zasedejo avtomobili: na njem je na mestu nekdanjega Humkovega parka nastalo makadamsko parkirišče. Avtomobili so zasedli prazen prostor tudi drugod po trgu. Glavni trg v tistem trenutku po pomenu že zdavnaj ni bil več glavni: vizualno je bil iznakažen in vsebinsko izpraznjen.

Leta 1977 je bila na razstavi *Idejnoprogramske načrti delnih ureditev in izgradnje v starem Mariboru* (ob 25-letnici Komunaprojekta) predstavljena zanimiva maketa mariborskega središča z ureditvami, kot so si jih zamislili posamezni arhitekti³². Peter Kocmut, takrat še absolvent arhitekture, je prispeval študijo zavidave in ureditve Glavnega trga, in sicer popolno zaporo vzhodne stranice. Zaprl jo je z veliko, a v masi razdrobljeno stavbo v obliki črke L. Stavba, ki naj bi zaprla vzhodno stranico, je bila po dolgotrajnih pripravah le zgrajena leta 1981 po načrtih Vlada Jandla oz. Igorja Medveščka in Ljubice Ostaševski. To je bil prvi korak v smeri revitalizacije tega predela; že so se razvijale tudi ideje o zapori mostu, in s tem ukinitve dinamičnega prometa, s čimer bi ponovna oživitve trga dosegla svoj cilj. Pri načrtovanju je bilo ključnega pomena pet kategorij: stavba mora spoštovati historični tloris trga; upoštevati je treba dve glavni peš smeri (od Gosposke ulice proti mostu in od Koroške ceste do Ulice kneza Koclja); notranji atrij je potreben zaradi velike mase objekta, da se le-ta razbije na manjše strukture in postane dostopnejši človeškemu merilu; oblikovati je treba sklenjene prostorske enote (iztek Vetrinjske ulice, atrij kot notranji trg,

vzhodni del kot gradbena celota); pritličje mora biti v celoti namenjeno javnim in trgovskim programom³³. Načrtovani sta bili dve fazi: najprej bi pozidali severni del stavbe, v nadaljevanju pa še južni del, s katerim bi premostili cesto in stranico trga dokončno zaprli. Končana je bila le prva faza, druga pa ni prišla nikoli na vrsto. Projekt ni bil izpeljan do konca, ostal je na pol poti. Tržna stranica je le polovično zaprta, tako pa ni mogla vzpostaviti nekdanjega stanja. To je največja pomanjkljivost stavbe. Poleg tega pa celota tudi estetsko ne zadovoljuje. Stilno in oblikovno je zelo nevtralna; s to lastnostjo se je hotela čim bolj nenasilno vključiti v zgodovinsko okolje. Za tak pristop pa je prevelika in na urbanistično preveč občutljivem mestu. Potrebna bi bila drznejša in bolj kakovostna arhitektura, ki bi stopila v dialog z okoliškimi stavbami.

ZUM je leta 1983 pripravil *Projekt revitalizacije starega mestnega jedra mariborskega*³⁴. V njem je zapisana tudi ideja o 'Strossmayerjevem' mostu (v podaljšku istoimenske ulice, ki teče tik ob nekdanjem obzidju). Definiran je kot mestni (lokalni) most, ki bi prevzel večino prometa močno preobremenjenega starega mostu in Glavnega trga. Omogočil bi njuno zaprtje za promet. Vendar bi zahteval velika grotna sredstva, zato se o njegovi izvedbi še ni razmišljalo.

Obstaja pa še ena dobra ideja, katere uresničitev je zadnji trenutek padla v vodo; gre za podzemno povezavo Glavnega trga z Lentom oz. Pristanom³⁵, z namenom, da bi tja privabili čim več ljudi. Obenem bi manj pešcev uporabljalo za prehod križišče na površini, kar bi zmanjšalo prometne zastoje. Na natečaju ZIM-a (Zavod za izgradnjo Maribora) leta 1990 je zmagal Komunaprojekt s svojim projektom Ulica, ki so ga izdelali arhitekti Marjan Ekert, Peter Kocmut in Iztok Vodušek. Podhod, katerega vhod bi bil na izteku Gosposke ulice na trg, so zasnovali kot podzemno ulico s trgovskimi in gostinskimi lokali, navezoval pa bi se tudi na podzemne garaže pod trgom. Končal bi se pod prvim obokom mosta, kjer je izhod na Lent. Najbolj problematična točka je oblikovanje dostopa v podzemlje iz Glavnega trga oz. Gosposke ulice, da ne bi v površini trga zarezal preveliko odprtino, ki bi delovala kot cezura. Je pa to vprašanje v projektu dobro rešeno.

Trg še zmeraj čaka na popolno zaprtje vzhodne stranice, prav tako pa se razmišlja o spremembi talne ureditve. Še vedno v njem prevladuje prometna funkcija. Vsa oživljanja z letnimi vrtovi gostišč, stojnicami, tržnicami so se po krajšem času izjalovila. Po mojem mnenju bi oživljanje uspelo le, če bi prometno funkcijo trga občutno zmanjšali, in sicer z delno zaporo trga in glavnega mosta za promet. Trg pa bi obogatile zlasti uresničitve številnih dobrih, že dolgo pripravljenih idej.

Rotovski trg

Rotovski trg je nastal v 16. stoletju kot iz vseh strani zaprto dvorišče mestne hiše, vendar je bil ves čas javna površina, namenjena trgovanju (bil je trg za moko). Na severu je imel tudi prehod na Slomškov trg. Dominanto nedvomno predstavlja renesančna dvoriščna arkadna fasada rotovža na južni stranici trga, pa tudi neobaročna stavba knjižnice na severni. Ker je trg zanimiva in močno frekventirana pasaža, sta leta 1960 arhitekta Ivan Kocmut in Borut Pečenko izvedla njegovo regulacijo³⁶, ki je bila prva povojna ureditev kakega trga v starem mestnem jedru Maribora. Rešitev je zelo kakovostna, čeprav načrt ni bil izveden v celoti (npr. ni prehoda na Gosposko ulico, nekatere stavbe niso bile obnovljene oz. jih niso nadomestili z novimi). Trg je bil zaradi svojega zaprtega ambienta namenjen prireditvam na prostem, vendar v tem oziru ni nikoli prav zaživel. Ista arhitekta sta zgradila tudi konstruktivistično stavbo na Rotovškem trgu 9³⁷. Z modernimi oblikovnimi sredstvi se je poskušala približati arkadni fasadi rotovža, kar ji je delno tudi uspelo. Vendar pa je formalno nevtralna in še zdaleč ne moremo govoriti o kakovostni arhitekturi.

Trg je s to ureditvijo dobro urejen in ni potrebe po spreminjanju. Arh. Milko Lovše je leta 1994 pripravil načrt preureditve trga za primer, če bi se županstvo selilo nazaj v rotovž in bi potrebo-

valo trg za svoje protokolarne potrebe. Dobro je osnovno izhodišče, namreč to, da trga ne bi popolnoma zaprli za javnost, ampak bi ga predelili na dva, tudi višinsko ločena, dela; severni del bi ostal javna površina, in sicer bi bil tukaj cvetlični trg s stojnicami, klopmi in fontano. Zelo slaba pa je arhitektova zamisel, da bi v sredo trga postavil velik piramidast paviljon za razstaviščno in večmedijsko dejavnost (čeprav transparenten), saj bi tako velik objekt zakril tisto, kar je na trgu najkvalitetnejše: dvoriščno fasado rotovža. Poleg tega pa se tudi oblikovno ne bi vključil v okolje. Ta načrt ni bil uresničen; trg ima še danes kvalitetno ureditev iz leta 1960 in z oblikovnega stališča ni potrebe, da bi jo spreminjali; potrebuje samo obnovo.

Grajski trg

Grajski trg trikotne oblike je nastal pred južno fasado mestnega gradu ob takratnih Ulrikovih mestnih vratih. Uporabljali so ga kot manipulativni prostor za vozove, ki so dovažali tovor v grajsko kaščo in kleti. V njegovem južnem kotu je bil že od 13. stoletja dvor vetrinjskih cistercijanov. Starejši manjši mestni grad na severni stranici je med letoma 1478 in 1480 zamenjal nov deželnoknežji grad, ki je dobil današnjo podobo po prezidavah v 16. in 17. stoletju. Zahodno ob njem je bilo turnirsko dvorišče, v katerega je vodil portal med grajskim gospodarskim poslopjem in loretansko kapelo. Sredi trga, ob vodnjaku, so leta 1701 postavili kip sv. Florijana. Ko je v 18. stoletju promet narasel, je to območje zaslovelo po gostiščih - predvsem Črni orel na Grajskem trgu, kjer so se ustavljale težke konjske vprege. Promet se je še bolj okreplil z zgraditvijo železnice leta 1846; kolodvor je zrasel v Graškem predmestju. Ko je padlo obzidje, so speljali ob gradu proti severu novo (danes Grajsko) ulico. Historični slogi so vnesli tudi v ta trg nova razmerja: neobaročna stavba na Grajskem trgu 2 (iz zadnje četrtine 19. stoletja) in Scherbaumova palača na št. 5 (Hans Pruckner, 1910)³⁸. Slednja je še posebej neprimerna, saj stoji ob gradu in mu s svojo višino zmanjšuje dominantno. Med obema vojnoma so grajsko klet znali dobro izrabiti: v njej je delovala znamenita gostilna, poslikana s freskami Mateja Sterne- na. V tem obdobju so nastale na trgu nekatere nove zgradbe. Negativen primer je povečava hotela Orel iz leta 1929, saj se prevelika stavba ni dobro vključila v okolje. Kavarna Astoria iz istega leta je sicer tudi nekoliko prevelika, vendar se je vključila uspešneje. Izredno pozitiven primer pa je stanovanjska stavba s kinodvorano iz leta 1935, delo arh. Vladimirja Šubica, in sicer v funkcionalističnem slogu. Mestni grad so med letoma 1937 in 1940 revitalizirali za potrebe muzeja. Franjo Baš je označil nakup gradu in njegovo adaptacijo za mestni muzej za največje obnovitveno delo profane arhitekture na Slovenskem v predaprilski Jugoslaviji³⁹. V po- vojnem času je Grajski trg dobil svojo prvo ureditev. V sredini so uredili otok, okoli katerega je bil speljan promet. Po vsej površini tal so namestili lesena korita z zelenjem. Trg pa je, na žalost, takoj zasedel tudi mirujoči promet (parkirani avtomobili). Leta 1970 je bilo rekonstruirano pred desetletji izginulo znamenje sv. Florijana, s tem, da sta kapitel in kip svetnika izvirna. Nastalo naj bi okoli leta 1680, vendar dr. Sergej Vrišer po nekaterih podrobnostih domneva, da gre že za konec baroka oz. ga postavlja celo v 19. stoletje⁴⁰.

Na Zavodu za urbanizem v Mariboru so leta 1979 pripravili načrte talne obdelave Grajskega trga in Vetrinjske ulice⁴¹. Na načrtu je vsa površina tlakovana v istem nivoju, vzorec tlaka pa je oblikovan v radialnih trakovih, ki tečejo iz središča v Florjanovem spomeniku.

Stvari so se začele premikati leta 1988, ko je bil izveden natečaj za ureditev trga. Predvideli so zaprtje trga za promet. Obnova naj se ne bi končala le pri pročeljih, ampak naj bi se izpeljala revitalizacija celotnega območja. Za drugi krog dodelave so bili izbrani štirje projekti: Jedro (Inženiringbiro), Smeri (Komunaprojekt), Alter in Grad (oba ZUM). Zmagal je Komunaprojekt, ki je nato iz vseh štirih izdelal končni načrt; za Grajski trg pa je obveljal ustrezeni del projekta Alter arh. Bogdana Reichenberga. Glavni elementi so naslednji: gradu je treba povečati dominantno, zato so potrebne višinske korekture nekaterih stavb (predvsem hotela Orel); grajski portal je poudaril z

dvema jamboroma in predvidel ponovno odprtje gostilne Grajska klet; zanimiva je zamisel z elipso, nakazano v tlaku, ki zajema tudi velik del dvorišča za stavbami vzhodne stranice trga, tako da je uredil tudi ta predel. Izvedba iz leta 1995 je na žalost nekoliko drugačna od tega načrta, predvsem pa osredotočena le na samo tržno površino, ne pa tudi na bližnje območje.

Danes ugotavljam, da je trg ureden, vendar kakovostnega načrta, s katerim bi Grajski trg veliko pridobil, na žalost niso izpeljali do konca. Obnovljeni so bili prostori kavarne Astoria. Na obnovo in otvoritev pa še zmeraj čaka Grajska klet, znamenita gostilna s Sternenovimi freskami, ki bi trg dodatno vsebinsko obogatila.

Vojašniški trg

Vojašniški trg je najstarejši mestni ambient, saj stoji na mestu prvotne naselbine neznanega imena iz 11. stoletja. Je lijakast trg, ki se je razvil z razširitvijo prvotne glavne prometne poti. Na njem so živele predvsem obrti, povezane z vodo: mlinarstvo, strojarstvo, mesarstvo in pristaniška skladišča. V 13. stoletju so se sem naselili minoriti, ki so si zgradili samostan ob prejšnji filialni cerkvi Marijinega vnebovzjetja. Kmalu je bila z zgraditvijo mestnega obzidja prekinjena prometnica, ki so jo speljali po drugi poti, in Vojašniški trg je opustel ter postal preddverje samostana. Le-ta je bil s svojo cerkvijo zmeraj prostorska dominantna, saj so bile stavbe na tržnem robu skromne in večinoma pritlične. Kot tržnica se je sčasoma specializiral za meso. V 17. in 18. stoletju sta bila samostan in cerkev močno predelana. Sredi 18. stoletja je cerkev dobila markantno baročno vhodno pročelje, ki sooblikuje ves trg. V tem času sta nastali tudi pritlični gospodarski poslopji samostana, ki ločujeta njegovo dvorišče od Vojašniškega trga, in sta ambientalno zelo pomembni. Po letu 1784 so minoriti samostan izgubili in takrat se je začel njegov propad, ki traja še danes. Cerkev je vojska porabila za mondurno skladišče, cel kompleks pa se je v začetku 19. stoletja spremenil v kasarno. Pristan je v tistem času spremenil svoj značaj – postal je četrt gostiln, trgovcev in obrtnikov. Znamenita gostilna Pri Treh babah je bila v hiši Vojašniški trg 3. V 19. stoletju se je začela njegova postopna degradacija, zadnji udarec pa je celotni Pristan doživel v začetku 20. stoletja. Med letoma 1909 in 1913 so v Mariboru zgradili nov most. Ker je pripeljal ves promet naravnost na Glavni trg, je bil Lent zdaj pod njegovim nivojem, in tako odrezan od preostalega mesta je začel pospešeno propadati.

Med obema vojnoma so samostan predelali v stanovanjske namene. Takoj po vojni so na Vodnikovem trgu, ki leži zahodno od Vojašniškega, uredili mestno tržnico, tako da je vsa njegova okolica dobila ta značaj; na Vojašniškem trgu je veliko skladišč za potrebe tržnice, večinoma je zaparkiran z avtomobili. Trg je danes zanemarjen in neurejen, stavbe pa propadajo, predvsem minoritski samostan, ki je izpraznjen že nekaj let, pa tudi cerkev, čeprav so v njej pred leti priredili celo nekaj gledaliških predstav. Obstajajo sicer vse potrebne smernice, kako prostor urediti, vendar do uresničitve ni prišlo. Arh. Branko Kocmut je že leta 1975 pripravil sijajen idejno-programski načrt⁴² za preureditev minoritskega kompleksa in bližnjega Žičkega dvorca v pokrito letno gledališče, glasbeno in baletno šolo, koncertno dvorano, razstavišče itn.⁴³ Ta funkcija mu je bila namenjena tudi v *Projektu revitalizacije starega mestnega jedra mariborskega*⁴⁴, ki jo je leta 1983 pripravil ZUM. Vojašniškemu trgu pa so že od nekdaj namenili tržno funkcijo. Branko Kocmut omenja to že leta 1975 v projektu Minoriti, leta 1982 pa je izdelal še *Provero razvojnih možnosti tržnice*. Montažne stojnice bi služile živilskemu trgu in boljšemu sejmu, v nekdanjih gospodarskih poslopih samostana na južni stranici trga pa bi uredili pokrito tržnico. Pritličja drugih stavb naj bi gostila razne obrtne dejavnosti, spet pa naj bi oživili nekdanjo gostilno Pri Treh babah. Razširitev tržnice na Vojašniški trg je načrtovana tudi zato, ker se namerava opustiti južna polovica tržnice na Vodnikovem trgu. Tukaj so predvidena parkirišča, saj bi bilo območje Pristana predvidoma zaprto za tranzitni promet. Parkirišča bi bila tako nameščena na njegovem robu, torej zunaj obzidja.

Do leta 1987 je Pristan v okolici mostu dobil novo podobo. Tega leta je ta projekt dobil republiško Borbino nagrado za arhitekturo. Načrtovano je bilo nadaljnje urejanje v zahodni smeri proti minoritskemu kompleksu, vendar so se dela ustavila. V devetdesetih letih je bilo območje Vojašniškega trga še bolj degradirano: samostan z gospodarskimi poslopji in Žički dvorec ter nekatere hiše so bile popolnoma izpraznjene, in propad se je še pospešil. V minoritski cerkvi je SNG Maribor nekaj časa sicer prirejalo gledališke predstave, vendar pri tem same stavbe niso obnovili.

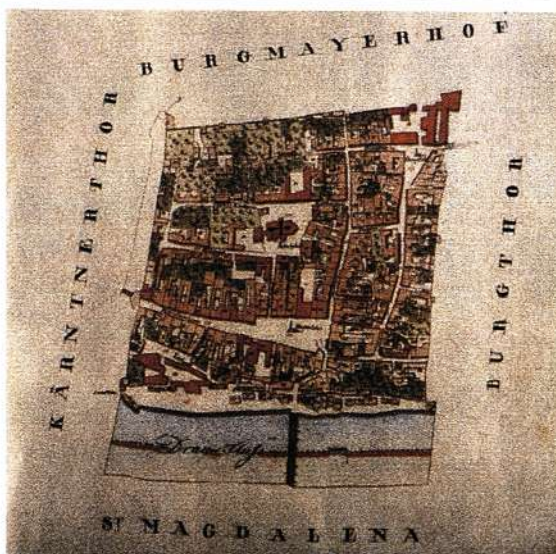
Trg je danes še zmeraj zanemarjen in neurejen, stavbe pa žalostno propadajo.

Sklep

Morda bi si želeli bolj enotno ureditev ulic in trgov v celotnem starem mestnem jedru, kar bi lahko bila njegova prepoznavna identiteta. Vendar v Mariboru ni bilo nikoli velikopoteznosti. Zamisli je sicer dovolj, narejenih je veliko projektov, njihova šibka točka pa je izvedba. Trgi so se v povojnem obdobju urejali postopoma, eden po eden: Rotovski konec petdesetih let, Slomškov v drugi polovici šestdesetih, Glavni v sedemdesetih in Grajski v prvi polovici devetdesetih let. Vojašniški trg je ostal nedotaknjen. Premalo je raziskano obdobje med obema vojnama, ki je dalo prve kakovostne tržne ureditve, takrat je bilo zgrajenih tudi veliko novih stavb. Pomembna so bila sedemdeseta in osemdeseta leta, ko se je začelo izgrajevati javno mnenje o nujnosti revitalizacije starega mestnega jedra. Mariborčani so se začeli živo zanimati za tovrstne probleme, kar je počasi vodilo v ugodno ozračje za uresničevanje teh ciljev. Leta 1980 je bil v Mariboru podpisan družbeni dogovor o usmerjeni prenovi starega mestnega jedra za dobo desetih let. Narejen je bil obsežen *Projekt revitalizacije starega mestnega jedra mariborskega*. Sledila mu je izgradnja Lenta, s katero je živelo vse mesto. Vendar se v devetdesetih letih dobro začeto delo ni nadaljevalo in vse skupaj je zamrlo. Sedaj je najpomembnejše, da se poskrbi za spremembo modelov prenove, ki so zaradi spremenjenega družbenega reda in novih zakonov neuporabni. Na različne načine je treba v javnosti ponovno obuditi zanimanje za to problematiko (npr. z razstavami, članki v časopisih, televizijskimi oddajami). Obnovljena in revitalizirana stara mestna jedra so pomembna, saj izboljšujejo kakovost bivanja in življenja, kot taka pa jih lahko ohranimo tudi za prihodnje generacije.

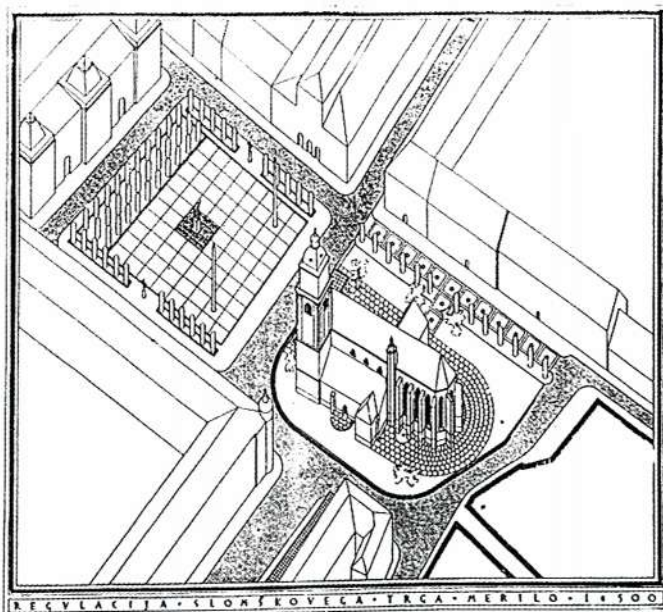
Opombe:

- ¹ Maja Črepinšek: Trendi preoblikovanja trgov v starih mestnih jedrih, v: *Varstvo spomenikov, 1997/36*, str. 98.
- ² Diplomatska naloga *Mariborski trgi znotraj srednjeveškega obzidja, Zgodovinski razvoj in obnove*, Oddelek za umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 1999.
- ³ Opozorila bi le na dve publikaciji, ki obravnavata tematiko tega poglavja: Jelka Pirkovič: Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji, *Vestnik, XI*, Ljubljana 1993, in M. Črepinšek: *Prenova stavbne dediščine v Sloveniji*, Ljubljana 1993. Obe sta opremljeni z obsežno bibliografijo.
- ⁴ Njen povzetek je objavljen v: Peter Fister: *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine*, Ljubljana 1979, str. 49 - 50, (odslej: Fister: Obnova in varstvo).
- ⁵ Mednarodna listina o konservaciji in restavraciji spomenikov in spomeniških območij, v: *Varstvo spomenikov, XII.*, 1969, str. 153 - 154; Fister: Obnova in varstvo, str. 51 - 52.
- ⁶ Kot priloga je objavljena v knjigi: Tomislav Marasović: *Zaščita graditeljskega nasljeda*, Zagreb - Split 1983, str. 141 - 144.
- ⁷ Objavljena je v: Fister: Obnova in varstvo, str. 53 - 58.
- ⁸ France Stelč: Problem varstva spomenikov v slovenskih mestih, v: *Kronika slovenskih mest* (odslej: KSM), 1936/1, str. 31 - 37. Kronika slovenskih mest je bila takrat osrednja publikacija, ki je seznanjala javnost s teorijo in prakso urbanizma, arhitekture ter spomeniškega varstva.
- ⁹ Nace Šumi: *Prenova Ljubljane*, Ljubljana 1978.
- ¹⁰ Referati niso bili objavljeni; njihovi tipkopisi so na voljo v knjižnici Oddelka za umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani.
- ¹¹ *Uradni list SRS, št. 16/1967*.
- ¹² Maja Črepinšek: *Prenova stavbne dediščine v Sloveniji*, Ljubljana 1993, str. 16.
- ¹³ *Ibid.*, str. 30.
- ¹⁴ Skrajšan je bil izdan tudi v knjižni obliki: Igor Recer, Bogdan Reichenberg: *Generalni plan prenove starega mestnega jedra mariborskega*, Maribor 1984.
- ¹⁵ J. Mikuž, J. Curk, E. Jerman, M. Podmenik: *Maribor - usmerjena prenova starega mestnega jedra: morfološka analiza*, Zavod za spomeniško varstvo Maribor, Maribor 1982 (odslej: Morfološka analiza).
- ¹⁶ Opirala sem se zlasti na naslednje vire: Morfološka analiza; J. Curk: Maribor (urbanistično - gradbeni zgodovinski oris), I., v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* (odslej: ČZN), 1966/2, str. 63 - 95; isti: *Viri za gradbeno zgodovino Maribora do 1850*, Viri I., Maribor 1985 (odslej: Viri I.); *Maribor skozi stoletja* (zbornik), Razprave I., Maribor 1991 (odslej: Stoletja); I. Premrov: Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru, v: *ČZN, št. 2, 1974/10*, str. 341 - 378; Morfološka analiza; J. Pirkovič - Kocbek: *Izgradnja sodobnega Maribora*, Ljubljana 1982; *Projekt revitalizacije starega mestnega jedra mariborskega*, Zavod za urbanizem Maribor (odslej ZUM), Maribor 1983 (odslej: Projekt revitalizacije).
- ¹⁷ Iztok Premrov: Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru, v: *ČZN, št. 2, 1974/10*, str. 341 - 378.
- ¹⁸ Marjan Mušič: Razvoj Slomškovega trga v Mariboru, v: *KSM, 1939/2*, str. 84 - 91.
- ¹⁹ Jelka Pirkovič - Kocbek: *Izgradnja sodobnega Maribora*, Ljubljana 1982, str. 49.
- ²⁰ Načrt hranijo v arhivu Mestne uprave Maribor pod številko 3714/CE.
- ²¹ *Projekt revitalizacije*, str. 144.
- ²² Vsi nagrajeni projekti natečaja so predstavljeni v: Dragan Barbutovski: Slomškov trg bo drugačen, v: *Mariborčan*, 15. 2. 1996, str. 24 - 26; Različni avtorji, različna videnja, v: *Večer*, 6. 2. 1996, str. 18.
- ²³ Glej npr. članek: Vojko Pavčič: Stroka je sodila, "mesto" je obsodilo, v: *Večer*, 6. 2. 1996, str. 17.
- ²⁴ V okviru razpisa *Natečaja za ureditev Slomškovega trga v Mariboru z vpadnimi ulicami ter preoblikovanje pročelja objekta Slomškov trg 1* so izhodiščne zahteve podane v poglavju *Natečajno gradivo*, in sicer sta pri tem pomembni podpoglavji *Programska izhodišča za natečaj* ter *Spomeniško in naravovarstvena izhodišča*.
- ²⁵ Ohranila se nam je na razglednici založbe Platzer v Mariboru iz leta 1911. Hranijo jo PAM, inv. št. 2216, objavljena pa je bila v članku: S. Vrišer: Mariborski Glavni trg na starih fotografijah, v: *Kronika, 1974/2*, str. 129 - 132.
- ²⁶ Jaroslav Černigoj: K študiji za regulacijo mariborskega Glavnega trga, v: *KSM, 1935/2*, str. 152 - 154.
- ²⁷ Tomaž Kancler: Stara nadstrešnica avtobusne postaje na Glavnem trgu, v: *Večer*, 23. 5. 1995, str. 14.
- ²⁸ Branko Kocmut: Adaptacije, opreme in ureditve v povojnem Mariboru, v: *Arhitekt, 1954/15*, str. 13.
- ²⁹ Marjan Mušič: Urbanistično izročilo Maribora v pogledu razvojnih perspektiv, v: *Arhitekt, 1954/15*, str. 10.
- ³⁰ Mariborski urbanisti: Izvajanje regulacijskih zamisli v povojnem Mariboru, v: *Arhitekt, 1960/2*, str. 26.
- ³¹ Borut Pečenko: Trgovska hiša "KVIK", Maribor, v: *Sinteza, 1971/20*, str. 52, 53.
- ³² M. G. P.: Stari Maribor v načrtih, v: *Večer, 11. 2. 1977*, str. 6; S. Vrišer: Za staro mesto in njegov sodobni utrip, v: *Večer, 23. 2. 1977*, str. 6; V. Vuk: Prihodnost spominov, v: *Naši razgledi, 11. 3. 1977*, str. 111.
- ³³ Tehnični del zazidalnega načrta IMOS C2 Glavni trg, ZUM, Maribor 1978, str. 3 - 5.
- ³⁴ *Projekt revitalizacije*, str. 147.
- ³⁵ Idejno študijo sta že leta 1989 naredila B. Reichenberg in I. Žnidaršič (ZUM).
- ³⁶ I. Kocmut, B. Pečenko: Ureditev Rotovskega trga v Mariboru, v: *Arhitekt, 1961/2*, str. 24, 25.
- ³⁷ Načrt hranijo v PAM pod inv. št. PAM-Ma/1371.
- ³⁸ Iztok Premrov: Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru, v: *ČZN, 1974/2*, str. 372, 373.
- ³⁹ Franjo Bač: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, v: *Varstvo spomenikov, V.*, 1953 - 54, str. 31.
- ⁴⁰ Sergej Vrišer: Znamenja in javni spomeniki v Mariboru do 1941, v: *ČZN, 1971/2*, str. 178, 179.
- ⁴¹ Z. B.: Staro mesto: nova tla?, v: *Večer, 17. 7. 1979*, str. 8.
- ⁴² *Tehnično poročilo k Idejno - programskemu načrtu kompleksa minoritov v Mariboru*, Komunaprojekt Maribor, 1975.
- ⁴³ Sergej Vrišer: Kulturno oživiljanje Pristana, v: *Večer, 23. 5. 1975*, str. 8.
- ⁴⁴ *Projekt revitalizacije*, str. 149.

Načrt Maribora - franciscejski kataster iz leta 1824 (iz: S. Vrišer: *Maribor*, Maribor 1993, p. 10).

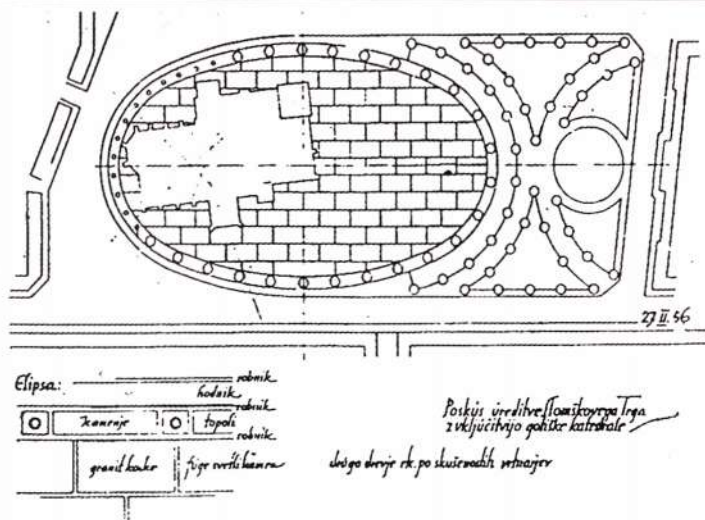
Plan of Maribor — cadastre from the period of Emperor Franz I of Austria from 1824 (from: S. Vrišer, *Maribor*, Maribor 1993, p. 10).

41. Regulacija Slomškovega trga aah. Marjana Mušiča iz leta 1939, vzeto iz članka: Marjan Mušič: *Razvoj Slomškovega trga v Mariboru*, v: *KSM*, 1939/2, p. 90

Načrt Marjana Mušiča za preureditev Slomškovega trga iz leta 1939 (iz: M. Mušič: *Razvoj Slomškovega trga v Mariboru*, v: *KSM*, 1939/2, p. 90).

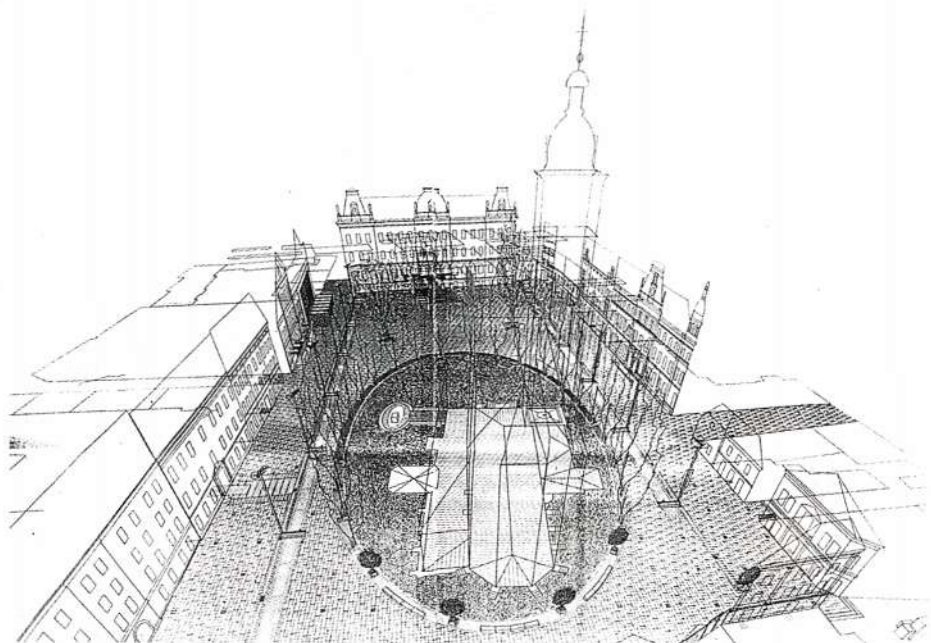
Plan by Marjan Mušič for Slomškov Trg from 1939 (from: M. Mušič, "Razvoj Slomškovega trga v Mariboru" in: *KSM*, 1939/2, p. 90).

42. Idejni osnutek za ureditev Slomškovega trga arh. Jožeta Plečnika iz leta 1956, vzeto iz članka: Mariborski urbanisti: Izvajanje regulacijskih zamisli v povojnem Mariboru, *Arhitekt*, 1960/2, p. 25

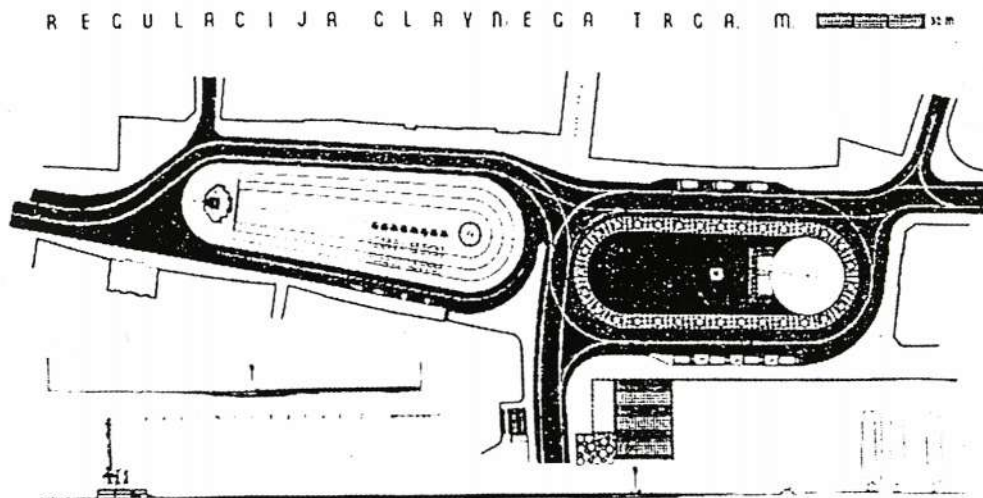
Idejni osnutek J. Plečnika za ureditev Slomškovega trga iz leta 1956 (iz: Mariborski urbanisti: *Izvajanje regulacijskih zamisli v povojnem Mariboru*, v: *Arhitekt*, 1960/2, p.25).

Preliminary design by Jože Plečnik for the regulation of Slomškov Trg from 1956 (from: Mariborski urbanisti, "Izvajanje regulacijskih zamisli v povojnem Mariboru" in: *Arhitekt*, 1960/2, p. 25).

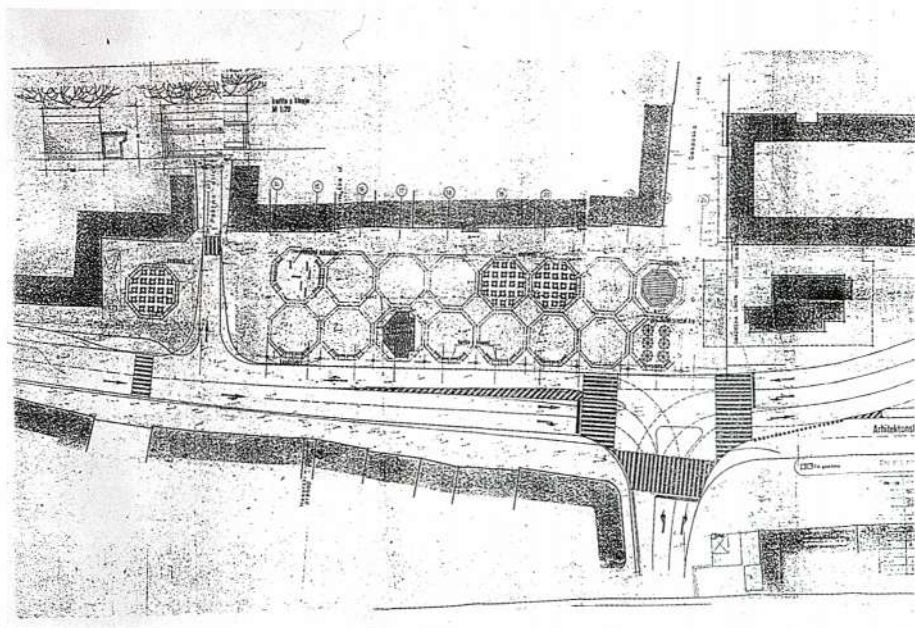
Načrt Borisa Podrecca za ureditev Slomškovega trga iz leta 1995.

Plan by Boris Podrecca for Slomškov Trg from 1995.

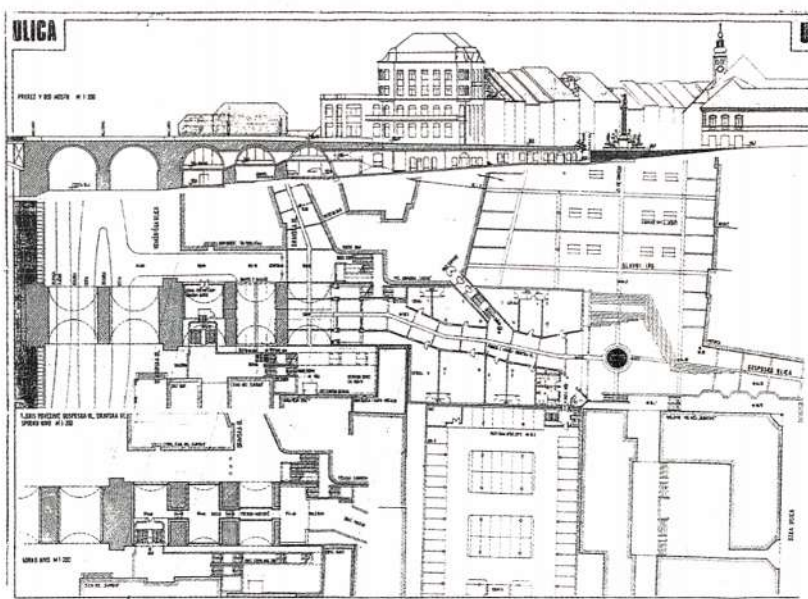
Načrt Jaroslava Černigoja za regulacijo Glavnega trga iz leta 1935 (iz: J. Černigoj: *K študiji za regulacijo mariborskega Glavnega trga*, v: KSM, 1935/2, p. 153).

Plan by Jaroslav Černigoj for Glavni Trg from 1935 (from: J. Černigoj, "K študiji za regulacijo mariborskega Glavnega trga" in: KSM, 1935/2, p. 153).

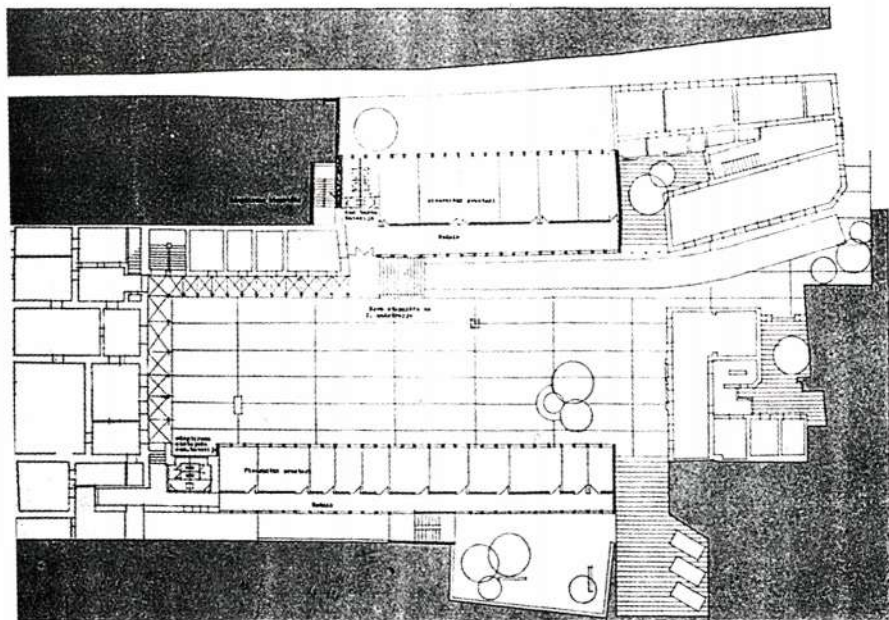
Načrt Pavla Pečenka in Vilija Premzla za ureditev zahodne ploščadi Glavnega trga iz leta 1973.

Plan by Pavel Pečenko and Vili Premzl for the western platform of Glavni Trg from 1973.

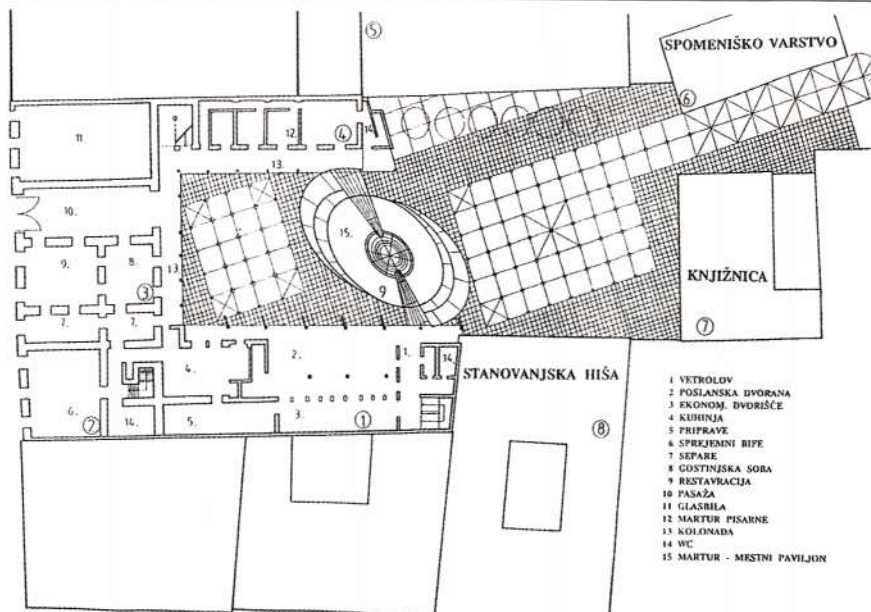
Projekt ULICA za podhod od Glavnega trga do Pristana (Komunaprojekt) iz leta 1990.

"Ulica" project for the underground connection of Glavni Trg with Pristan (by Komunaprojekt) from the year 1990

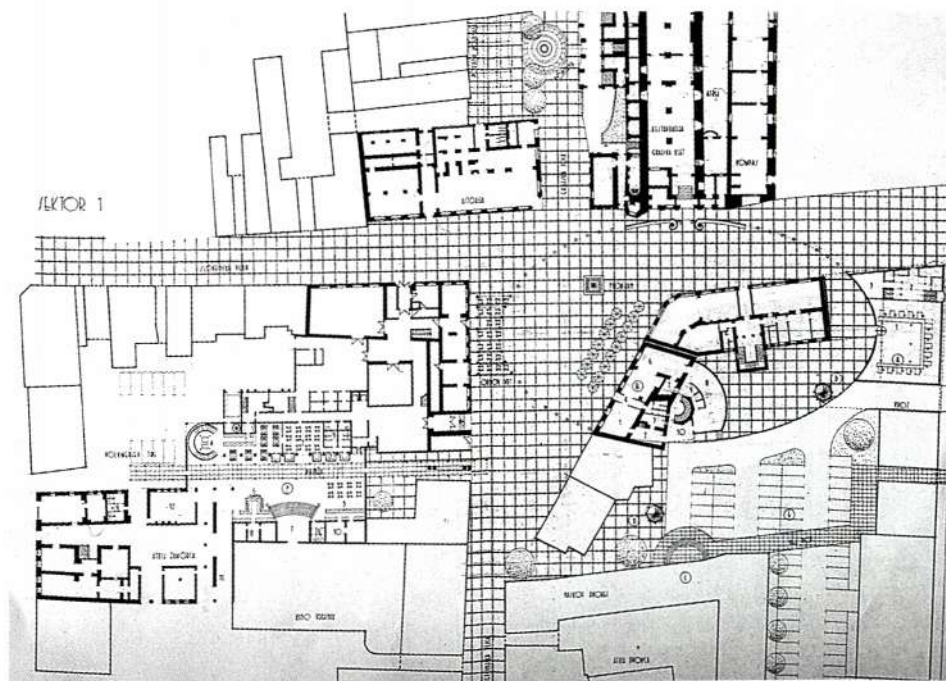
Načrt I. Kocmuta in B. Pečenka za ureditev Rotovskega trga iz leta 1958 (iz: Kocmut, Pečenko: *Ureditev Rotovskega trga v Mariboru*, v: Arhitekt, 1961/2, p. 25).

Plan by I. Kocmut and B. Pečenko for Rotovški Trg from 1958 (from: Kocmut, Pečenko, "Ureditev Rotovskega trga v Mariboru" in: Arhitekt, 1961/2, p. 25).

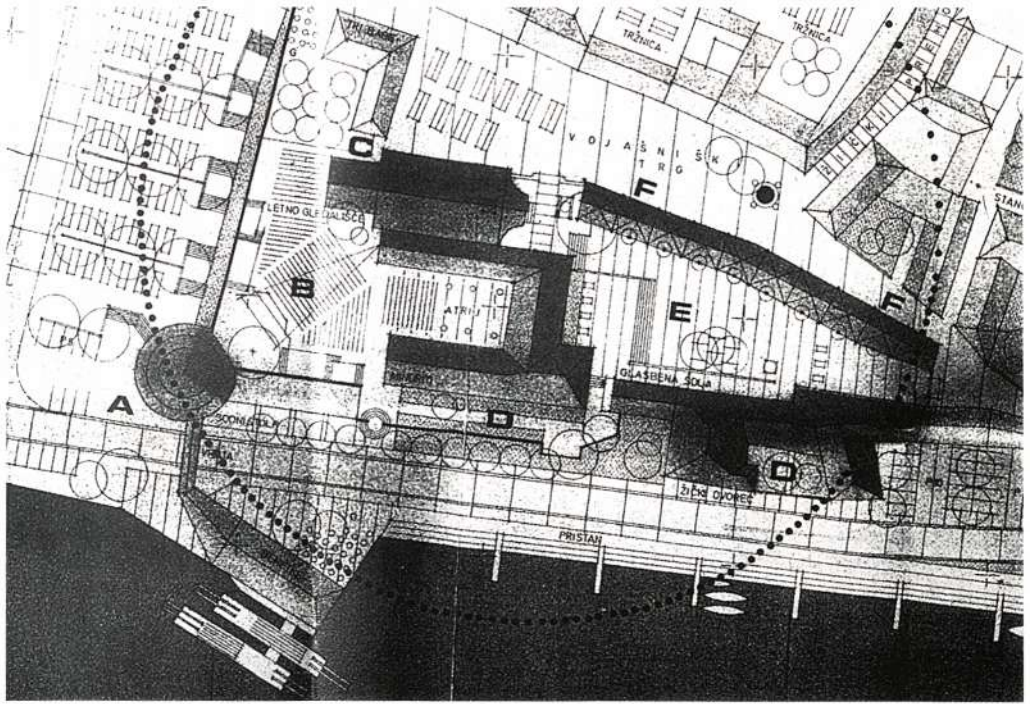
Načrt Milka Lovšeta za preureditev Rotovškega trga iz leta 1994.

Plan by Milko Lovše for the renovation of Rotovski Trg from 1994.

Projekt ALTER B. Reichenberga (ZUM) za ureditev Grajskega trga in okolice iz leta 1988.

"Alter" project by B. Reichenberg (from ZUM) for Grajski Trg and the surrounding area from 1988.

Idejno-programski načrt B. Kocmuta za preureditev minoritskega samostana za kulturne namene iz leta 1975: A: sodni stolp kot razstavišče, B: letno gledališče, C: vhod v letno gledališče, D: Žički dvorec, E: notranje dvorišče in razstavišče na prostem, F: nekdanja gospodarska poslopja kot restavratsorske delavnice. Zahodno od samostana je mestna tržnica, ob Dravi pa rekonstruirane "Benetke".

Preliminary design by B. Kocmut from 1975 for the renovation of the Minorite monastery for cultural purposes: A: judicial tower as exhibition space, B: outdoor theatre, C: entrance to the outdoor theatre, D: Žički Dvor manor house, E: inner courtyard and outdoor exhibition space, F: former outhouses as conservation workshops. The town market is to the west of the monastery, and reconstructed "Venice" along the river Drava.

Tamara Vodopivec

The Squares of Maribor within the Town Walls: Historical Development and Renovation

Key words: Maribor, squares, monument protection, regional planning, architecture

Squares were the areas where markets were held. Subsequently they developed other functions, as townsfolk were in need of a common space for public events such as meetings, fairs, festivals etc. Differences between squares in Maribor therefore arose according to their function: the main square, including the town hall and several important mansions, developed in the centre of the town, while a more secluded one became the church square and smaller squares acquired their specific functions (e.g. the butchers' market, the flour market etc.). The funnel-shaped square was the earliest form to develop. Mediaeval squares typically created the impression of a closed or static area; their sides were contiguous, and there was no space between the narrow houses. The streets were narrow and usually joined the square at an angle, so that one would come upon them quite suddenly. The Baroque style was dynamic and based on dramatic visual experiences. During the Baroque era, no new squares were created in Maribor, yet there were several interventions in the mediaeval ones: new buildings were constructed (or merely their facades) and, above all, new statues and statuary compositions of a religious character were added. The main square, Glavni Trg, with the plague monument by Josef Straub from 1743 is a good example. The appearance of old towns was substantially transformed during the nineteenth century. Their growth and development caused changes that were particularly discernible in public areas, primarily squares. Ancient towns were gradually transformed into city centres, and squares gradually lost their identity, due to lack of understanding of their importance as integral parts of a city. They were mostly turned into deserted areas considered appropriate only for traffic, and were consequently transformed into crossroads and parking places. The original functions of squares as meeting places were thus rendered impossible. Yet there were further reasons for such development. Social transformations created different forms of public life, without the need for common open air spaces. The nineteenth century was extremely active as far as reconstruction was concerned, and numerous buildings were pulled down; however, the principles of monument protection had not yet been established. New buildings of vast proportions introduced different spatial relations in squares and towns in general. The "embellishment societies" should be mentioned here: they fostered the creation of parks in squares and avenues of trees along the streets. It was only in the post-modern age that a new appreciation of squares and their former (important) roles appeared. Town centres are now being renovated within this framework. In

Slovenia, a revived interest in the restoration of squares and streets has become discernible in the latest debates. "It is characteristic of authors (i.e. in the field of monument protection) that they agree in considering the issue of new interventions which, to a certain extent, transform the historical town centres, as harmonizing new demands with the characteristics of the existing space; but the variability of evaluation criteria for the aesthetic, thematic and conceptual basis of squares is also characteristic. What I have in mind is not the variety of criteria used by different authors, but, rather, the differences emerging through the decades since the beginning of the renovation of larger spatial units. The differences are interesting primarily as they reflect the evolution of attitudes towards public areas within the framework of the monument protection service. They can only be explained by the variability of the needs of the society that creates the relationship between the town and the square, yet also with the difference between reality and the vision of the use of public areas."¹

It is precisely this variability of attitude towards squares that is explored in the current article about Maribor and the five squares within its mediaeval town walls. It is based in part on the material gathered for my diploma thesis.² The thesis presented the history of the squares within the context of the development of Maribor, from its origins in the twelfth century to the present. I concentrated primarily on the twentieth century, on analyses of the implemented transformations of squares and those not carried out, and also on new buildings around the edges of squares, since this was the least investigated period in history when the greatest transformations took place. I faced a number of difficulties while gathering the often-elusive material (primarily plans, tender documents etc.). My primary interest was to determine the manner of research on the part of the conservation service, which has developed considerably during this period and has improved the procedures involved.

The Study and Protection of Historical Locations in Slovenia³

The recognition that historical monuments were to be treated as parts of their surroundings began to prevail in monument protection studies at the turn of the twentieth century, in contrast to the former practice where only individual monuments of special importance were the subject of preservation efforts. The protection of the historical space or ambience of a town was thus stressed to the same extent as individual monuments. An international conference of architects and engineers took place in Athens in 1931 and drafted the first international recommendations – the Athens Charter.⁴ This laid the foundations for advanced concepts of the protection and renovation of cultural heritage. The Venice Charter followed in 1964,⁵ supplementing the principles of the Athens Charter with new findings. The notion of cultural heritage was defined in broader terms, and architectural complexes, settlements and landscapes were included. The next step was the European Symposium of Historical Towns in Split in 1971. Split was a leading city within Yugoslavia at the time as far as projects based on the principles of active preservation were concerned. The Split Declaration was passed,⁶ emphasizing the role of local authorities in the planning of the renovation of old town centres. The Amsterdam Declaration of 1975⁷ drew attention to the importance of buildings of "lesser quality". It stated that revitalisation should become the basic principle of protection, renovation and the continuity of architectural heritage – that it should become an indispensable part of regional planning.

There were no laws concerning monument protection in inter-war Yugoslavia (although drafts were prepared), yet some provisions were included in the Construction Bill of 1931 (the same year as the Athens Charter), specifically in Articles 24 (Art-historical Towns) and 25 (Art-historical Buildings). The leading authority in Slovenia at that time was France Stele, initiator of the protection of cultural monuments. He introduced advanced international recommendations to Slovenia and published them, together with his personal views, in the 1936

article *The Problem of Cultural Monument Protection in Slovenian Towns*.⁸ He used models primarily from German culture, which was not surprising since he came from the Vienna school (as a student of Dvorak) France Stele took part in the restoration of Ljubljana during the inter-war period, when the notion of protection as part of town planning processes was already under consideration. The Second World War interrupted this process.

In the 1950s, planning for the restoration for the restoration of old settlements re-commenced. The first expert reports for Ljubljana in the field of monument protection were formulated by Nace Šumi. He published a tiny, yet important book under the title *The Renovation of Ljubljana*,⁹ in which he introduced the basic principles of the field. As an art-historian, he continued the work of Stele with in-depth investigations of historical regional planning. During the 1960s, town centres were the subject of conferences and symposia in Slovenia and abroad. The question of the introduction of monument protection in regional planning was one topic of discussion. A symposium under the title *The Preservation and Formation of the Cultural Landscape of Slovenia* was held in Piran in 1965.¹⁰ Two years later the Regional Planning Act was passed,¹¹ through which the monument protection service was included in urban and rural environmental planning. This Act brought major changes to this field of work.¹² Extensive procedures for the documentation and evaluation of buildings, settlements and entire areas were introduced.

The 1970s were a successful decade for the monument protection service in Slovenia. Public attention was focused on the renovation of old town centres, the rural environment and cultural landscapes. The introduction of new preservation methods was hindered by rigid legal procedures, yet further restorations of old towns were set in motion.¹³ It was important that a proper methodology of restoration was created, based on the interdisciplinary co-operation of services dealing with conservation. The 1980s generally represented a decade of stagnation compared to the 1970s. However, this was not the case in Maribor, where extensive revitalisation of the town centre was begun. The Institute for Town Planning (ZUM) prepared a revitalisation plan for the old town, based on the work of architects Bogdan Reichenberg and Igor Recer.¹⁴ It could be said that the plan represented a model that every old town should emulate. The plan was based on an interdisciplinary approach, and it analysed and evaluated the old town centre from different perspectives. The analyses were followed by basic proposals for implementation and by models based on different approaches. The Institute of Sociology and Philosophy of the University of Ljubljana was invited to explore the issues from a sociological perspective, whilst the Institute for the Protection of the Natural and Cultural Heritage contributed a morphological analysis.¹⁵ This contained basic data on buildings according to their street and square numbers and a chapter on the construction history of the town. The disadvantage of the study was the fact that it comprised mostly older buildings, a limited number from the inter-war period, and almost completely overlooked the post-war era. The evaluation of ground plan distribution was also deficient. The renovation of the riverside, known as Pristan or Lent, was the first to take place, with great public support. It was completed in 1987. Those responsible received an architectural award from the magazine *Borba*. A period of complacency followed, which ended in 1991 when Slovenia gained its independence. At present, a change of renovation strategies is needed because of the new social order and new legislation (particularly the law on denationalisation), but those responsible have failed to act. In the mean time, the economic crisis in the Drava region has led to a decrease in public interest in the issue of renovation.

A Brief Construction History of Maribor¹⁶

The town of Maribor was established by count Margrave Bernard of Spanheim. After building a castle on the Piramida hill, he organised a settlement of bondsmen beneath it at the very location where a Roman bridge had crossed the River Drava. He established the original parish

of Maribor around 1130, with the blessing of Conrad I of Abensberg, the Archbishop of Salzburg. The original parish was first recorded in documents in 1165. Maribor became a borough before 1209, and a town before 1254. Construction activity reached its peak in the second half of the 13th century. Town walls were constructed between 1255 and 1275. Houses of timber and clay were gradually replaced by stone-built ones during the 15th century, when an interest in stylistic construction also becomes discernible. Various misfortunes befell the town: from fires (in 1438, 1450, 1468) to attacks by the Hungarians (1481) and the Turks (between 1471 and 1494). The inhabitants improved the town's fortifications and renovated or reconstructed the houses, which had repeatedly been damaged or destroyed. Italian constructors left important traces in the town in the period between the middle of the 16th and the first quarter of the 17th centuries. Their arrival brought an end to Gothic traditionalism and paved the way for Renaissance mannerism and early Baroque eclecticism. The town was later damaged by numerous fires, and consequently only the foundations of houses have been preserved. Houses were constructed so as to meet the basic needs of the inhabitants, without any higher ambitions, mostly according to provincial Italian and, to some extent, French models of the late Renaissance and early Baroque. Substantial changes were introduced in the 18th century, when once again there were numerous fires. Restoration after the fires in the first half of the century increased the pace of Baroque development, whilst that in the second half of the century introduced the so-called 'plaited style' and Classicism. Town houses from the late 18th century were constructed in the provincial, late Baroque style, which was the last style to unify the town.

At that time Maribor became the administrative centre for the region between the rivers Mura and Drava and a military centre. The reign of the Austrian Emperor Joseph II saw the closure of several churches, monasteries and convents; the buildings were converted into military warehouses and warehouses for clothing. The first half of the 19th century was a period of Neo-classicism. Construction activities in Maribor were modest in scope and ambition due to the economic crisis. The infrastructure of the town was rather modest, too. There was no sewage system, only open ditches along the streets, which were unpaved and without pavements, while the only public lighting was the lights of inns. The development of Maribor began in the middle of the 19th century when the town entered a period of economic liberalism, of bureaucracy, with a food industry, trade and a railway. The dynamic development influenced the growth of the entire town and brought great progress. The town was located on the railway from Vienna to Trieste, and it also became the new seat of the Diocese of Lavant. Numerous mediaeval fortifications were pulled down and new buildings were constructed after the models of Graz and Vienna. The second half of the century was a period of Historicist styles. The infrastructure of the town was constructed: the sewage system was put in place, public lighting was furnished with oil lamps, streets and squares were given name plates, and the roads were paved and furnished with pavements. A clear Neo-Renaissance style appeared in the 1870s and 1880s. Large-scale buildings with rich ornamentation introduced new relationships into the town. It was typical of the last decade of the 19th century that numerous houses with rented flats were constructed under the influence of Vienna. The period was very important for the town on account of the intense construction that took place. As far as the preservation of architectural heritage was concerned, only the outstanding buildings were appreciated, and not the anonymous architecture or the urban area as such. Demolition on a large scale was therefore possible, and streets and squares in the very centre were thoroughly transformed.

Maribor remained within the framework of the mediaeval town walls until the 19th century. However, great changes took place at the turn of the 20th century. After the suburbs had developed along the main traffic routes, the town spilled out beyond the walls. It was suffocated by dense and chaotic traffic. The aesthetic appearance of the town was neglected. A major planning fault was committed at the turn of the century, the effect of which is still evident.

Between 1909 and 1913 a new bridge over the River Drava was constructed, reaching the bank at the level of the main square, Glavni Trg, by means of which a substantial part of the ancient town centre was destroyed.

The First World War isolated the town from the development of Austrian towns and relegated it to Yugoslavia. The inter-war period has not yet been sufficiently investigated, although it deserves detailed research. Several new buildings were constructed at that time. Glavni Trg was regulated, the renovation of the cathedral, led by architect Marjan Mušič, began and the town castle was renovated and turned into a museum. Bombing during the Second World War caused great damage to the town: the majority of houses and bridges were destroyed. The post-war renovations often disregarded the historical features of the town. It is striking that quite a number of department stores were interposed between old buildings in the town centre. Their height ignored the overall scale of the town, since larger dimensions were needed on account of their function. The town's squares were gradually renovated: the town hall square, Rotovski Trg, at the end of the 1950s, Slomškov Trg (Slomšek Square), in the second half of the 1960s, the main square, Glavni Trg, in the 1970s and the castle square, Grajski Trg, in the first half of the 1990s. The garrison square, Vojašniški Trg, has yet to be renovated, in spite of its degraded condition.

Slomškov Trg

Slomškov Trg developed around the church that was first recorded in written documents in 1180 and was the seat of the original parish of Maribor. The church was erected on the northern edge of the original settlement. The growth of the town transformed its location into a central position. The square around the church developed gradually, and the buildings filled up all the sides of the square in the 17th century at the latest. The square was then half the size it is today and consisted of single-storey or two-storey houses, so that it was dominated by the cathedral and the town tower. A rectory with walled gardens was located to the west of the cathedral, which was surrounded by an oval-shaped walled churchyard. The square was the location of the hay and straw market. There were also several institutions: an orphanage, a hospital, a school, a theatre and a military storehouse. In the second half of the 19th century the square underwent a major transformation. Numerous buildings were erected at its edge during the period of Historicist styles,¹⁷ so that their heights and masses competed with the cathedral and reduced its dominance. The year 1890 was a turning point: the rectory and its gardens between the cathedral and the savings bank was pulled down and a new park of geometric forms was planted in the space created. The transformation enlarged the square and utterly changed its proportions. As a consequence, the square was divided into two parts: the park and the area of the old square. The cathedral appeared diminished in the large area, and the savings bank assumed the role of a strong counterpart. New functions of the square (a bank, a post office) additionally transformed its character and increased traffic levels. Car traffic appeared at the start of the 20th century; it brought major changes and raised new problems. The architect Marjan Mušič hoped to regulate it as early as 1939,¹⁸ yet his project was never implemented. Apart from the plan by Černigoj for Glavni Trg, the plan by Mušič was one of the earliest of its kind in Maribor: it was ambitious in the sense of exploring and emphasizing spatial features, and its purpose was not merely to regulate the traffic.

In 1947 a new park with tall trees, still existing today, was planted on the western side of the square. It was divided by diagonal paths to create a pedestrian connection in an east-west direction. The eastern part with the cathedral was not regulated. The creator of the park was probably architect Ljubo Humek, who implemented a series of projects for parks and gardens in Maribor in the post-war period: the promenade in the town park in 1952, the parks in Maistrov Trg in 1947/48 and Glavni Trg in 1950/51.¹⁹

The famous architect Jože Plečnik executed a brilliant sketch for the ground plan of the square in 1956. The starting-point of his composition was an oval created around the church, reminiscent of the ancient churchyard. The trees on the western side were arranged in a semi-circular form in front of the savings bank, thus functioning as a counterpoint to the cathedral that balanced the composition. This idea was executed in the second half of the 1960s in a slightly modified version by Branko Kocmut.²⁰ The reduction of Plečnik's oval in order to preserve the park by Ljubo Humek emphasized the division of the square into two parts, which had been overcome by Plečnik. The pedestrians were consequently separated from the traffic, which was channelled along the edge of the square, and the cathedral with its dominant height was again emphasized within the oval form. The square was turned into the only regulated parking space in the town centre, which gradually became intolerable on account of the numerous cars that filled up every corner. The square was additionally important as a pedestrian intersection. Another old idea, not yet implemented, was the connection of Slomškov Trg to Gosposka Ulica, and the "Project for the Revitalisation of the Old Town Centre of Maribor" added new connections through the inner courtyards of quadrangles (to the east and south).²¹

The fact remained that the square would have been closed to traffic sooner or later, particularly on account of the buildings along its margins and their function (the theatre, cathedral and the future rectorship of the university). The decision to locate the rectorship in the previous savings bank offered a new opportunity for renovation. The transformation of the largest building in the square demanded a transformation of its interior, renovation of the facade, and also a change to the area in front of it. Architectural tenders for the project were invited in 1995,²² and an excellent new plan by architect Boris Podrecca was selected. He opened up the square's space, unified its surface and kept the elliptical shape marked by the paving and individual trees to the west. The entrance to the former savings bank was emphasized, according to the demands of the new rectorship of the university, and the building itself with its magnificent facade was again made part of the balanced composition of the square.

As soon as the public had been informed of the restoration plan, discussion was initiated as to whether to preserve the park and the trees.²³ Some accusations were levelled at the architect, which were misguided since he had merely followed the directions contained in the tender.²⁴ The authorities were to blame for not anticipating such a response from the public. Some research should have been carried out before tenders were invited, so that the directions could have contained provisions for the protection of the park and, consequently, the architect could have adapted his plan accordingly.

The park in its present shape and size is ill-suited for the future function of the square within the ambience of the town. The character of the park prevents the unification of the square. It additionally hinders the daily passage of pedestrians, which is in opposition to the transitional character of the square. The park is further ill-suited for large gatherings: the trees are a visual obstacle and the lawns occupy the surface that should be intended for people on the occasion of different festivals. There are further aesthetic or formal reasons against the park, apart from the functional ones. Considering all the existing plans for the square that were drafted so far, the one by Podrecca presents their logical continuation in the direction of a unified area. The ground plan would be clear and pure, without any superfluous new elements expressing uncertainty regarding empty space. It is for this reason that some reproach Podrecca with asceticism, which is actually an advantage rather than a disadvantage. With the execution of the plan Maribor would gain a public area of great quality.

Glavni Trg

The main square, Glavni Trg, was constructed in the first half of the 13th century as a funnel-shaped extension of Koroška Cesta, to the east of the original settlement. It was intended as a food market. After the town walls had transformed the traffic regime, Glavni Trg became an intersection of important routes and the town hall was moved to the square. The square was half as large at that time since the eastern side was an extension of Gosposka Ulica. The former eastern side is clearly discernible in old photographs, the earliest of which date from 1872.²⁵ The present eastern part of the square used to be a Jewish quarter, which held the largest Jewish community on Slovene ethnic territory until 1497 (when the Jews were banished). There were two wells in the square, at the east and west ends, and a plague monument between them. The buildings around the square were mostly bi-axial or tri-axial two-storey houses. They were frequently rebuilt during the Baroque and Classical periods and in the 19th century, yet their foundations remained mediaeval.

The present square is characterised by three dominant features. The town hall, Rotovž, dating from 1565, is the outstanding building. It was constructed by Italian builders after the model of the town hall in Graz. The portal was originally in the middle of the facade, leading through the hall to the square, Rotovški Trg. The second dominant feature is the plague monument dating from 1743. It was created by Josef Straub, the outstanding Baroque sculptor in Slovenia after Francesco Robba. His workshop presented the heyday of Baroque sculpture in Maribor. The plague monument is characterised by a large-scale composition, reminiscent of a Baroque altar, with a soaring column supporting a statue of the Blessed Virgin. The Jesuit College and church of St. Aloysius from the period between 1767 and 1769 is the third and somewhat less dominant feature of the square. It was constructed by Janez Nepomuk Fuchs, the leading architect of Maribor during the period of the late Baroque and Classicism. The college and the church were the only sacred buildings in Maribor constructed according to a uniform plan. The appearance of the houses in Glavni Trg had changed throughout history, yet an impression of harmony had always been created by their uniform scale, roof covering and facades. However, this harmony began to be destroyed at the turn of the 20th century. A Neo-gothic building was constructed at Glavni Trg 9 or in Pošna Ulica, and Terezijin Dvor or Velika Kavarna (the large coffee-house) opposite the town hall. The large scale of the buildings made them ill-suited to their surroundings.

The year 1913 was a turning point. A new bridge was constructed, connecting directly with Glavni Trg at the location of the former Dravska Ulica. This bridge, with its misjudged location greatly affected the town centre, creating a traffic bottle-neck. The arbitrary location of the bridge led to the demolition of numerous houses in the old town, in Pristan and Glavni Trg. The unity and harmony of the historical square was destroyed since all the old buildings on the eastern side were removed and the length of the square was doubled in the process. Yet the ground plan of the square was not regulated in the renovation. New buildings of vast proportions in Secession and Historicist styles were constructed along its edge, in contrast to the smaller houses of the historical part of the square.

Glavni Trg was first regulated between 1935 and 1938. Jaroslav Černigoj drafted a regulatory plan, which was one of the first quality plans in Maribor.²⁶ His main purpose was to prepare a feasible plan. The eastern side of the square could not be closed once again. Černigoj considered each half of the square separately. He planned a large island in both: the one in the old part was intended as a market and the one in the new part was visually enclosed by tall poplars dividing the square from the bus station. By means of his interventions, at least some unity was re-established in the square. The traffic was relegated to the edges, and the central areas were reserved for pedestrians. Unfortunately, the execution of the plan deviated from the original concept to such an extent as to turn the advantages into disadvantages: a solution with three

bleak, empty islands prevailed. The main bus station was constructed in the square at that time, including a prominent projecting roof made of ferro-concrete, which was regrettably destroyed in 1995. The monument protection service neglected its duties in this instance. The projecting roof was a scheduled monument of "one of the rare periods of architecture of Maribor, of the pioneering and classical Modern period, famous for its works beyond the borders of Maribor provincialism."²⁷

During the Second World War Glavni Trg underwent major transformations. The bridge was blown up in 1941; it was restored in the same year, but lost its original Secession appearance. The town experienced devastating air raids in the years 1944 and 1945: 47 per cent of buildings and public infrastructure were destroyed. After the war, there was a large gap on the northern edge of Glavni Trg between Gosposka Ulica and Vetrinjska Ulica. The square had finally lost its appearance and become visually uncontrollable. Architect Ljubo Humek created several parks and plantations in the town after the war, among them the plantation in Glavni Trg in 1950 and 1951, instead of the quadrangle that was destroyed during the war.

The first building constructed in the square in the post-war period was the TAM block of flats at Glavni Trg 25, which was planned by Jaroslav Černigoj. As it was located at a vulnerable part of the square the architect strove to incorporate it into the neighbourhood. His achievement was not completely successful. The facade was a tripartite, four-storeyed net made of artificial stone, vitrified brick and glass.

The magazine *Arhitekt* devoted issue No. 15 in 1954 to Maribor. The regulation of Glavni Trg was presented as the most important issue and the plan by architect Branko Kocmut,²⁸ which leaned towards the partial reconstruction of the originally enclosed form of the square, was introduced. "This undoubtedly splendid idea gives rise to several difficult questions related to the plastic dimension and architectonics of the addition, which can, beyond a risky historicizing conception, only be answered by a creative intervention on the part of the architect."²⁹ The first condition for the achievement of this goal was to divert traffic by means of a T-shaped intersection that took up only the southern part of the square. The bus station remained where it was. A large building with a rectangular floor plan was constructed instead of the former conclusion of the square, thus closing up the irregular end of Gosposka Ulica. An expansive and peaceful area was consequently created in the old part of the square. Another area was created beside the bridge; the architect devised a high-rise building there to emphasize the entrance to the town. That was the worst part of the plan and it agitated the public for a long time. Buildings of that height have no place in an old town centre. The characteristic skyline of the town, the facade along the River Drava, would have been ruined. Fortunately, the high-rise building was never constructed.

Architect Milan Černigoj prepared an utterly different vision of Glavni Trg in 1960.³⁰ His plan represented a step backwards as far as regional planning was concerned as he did not deal with the issue of the spatial features of the historical square: the dimensions of the arbitrarily expanded square were left unchanged. The new part was designed in a modern way, with a disregard for the mediaeval town centre, in the centre of which it was located. The traffic in the old part was regulated along the southern side, in a similar way to the plan by Kocmut. The ground plan in the eastern part remained almost unchanged compared to the pre-war state of affairs (i.e. a similarly empty and bleak island). Černigoj also left the bus station unchanged. A skyscraper was planned in the south-eastern corner of the area next to the bridge, similar to the plan by Kocmut. Yet the northern part of the square was to be completely different: new buildings were planned there, formally ill-suited to the ambience of the old town – the former spatial proportions, although appreciated, were not to be recreated. I believe the plan by Černigoj was unacceptable precisely for this reason.

Between 1968 and 1970 a new department store, *Kvik*³¹, was constructed on a very sensitive location in the north-eastern part of Glavni Trg. Almost the entire northern side of the former

Ozka Ulica was pulled down for this purpose. The architect of the project was Borut Pečenko, assisted by Magda Kocmut and Mirko Zdovc (from Komunaprojekt). The traffic in Glavni Trg was regulated in 1973 by a T-shaped intersection with traffic lights, which consigned the main part of the old square to pedestrians. As a consequence, traffic was channelled from Koroška Cesta across the historical part of the square along the southern edge and then diagonally to the north-east to Ulica Kneza Koclja. The main bus station was moved to another part of the town, next to the railway station, so that only a bus stop was left in Glavni Trg. The ferro-concrete projecting roof was the only remainder of the former regulation of the square.

The western part of the square was renovated in 1974 according to a plan by Pavel Pečenko and Vili Premzl. The surface was decorated with octagons paved with granite cobble-stones. An asphalt path surrounded this area. In addition, flower holders were positioned around the octagons. Each octagonal area was planned to serve a different purpose: one of them was to contain a fountain, another a flower garden, the next one the garden of an inn or an occasional stage for festivals, etc. Most of these ideas were never carried out. In my opinion, the plan was of poor quality since it over-fragmented the surface of the square. The main open area remained in the middle of the space, distanced from the buildings on the edge of the square. The important buildings around the square should have been more appropriately connected with it. The town hall, Rotovž, as the most prominent building among them should have received more emphasis. The strength of the plan, on the other hand, was its attempt to restore the former purpose of the square (although this did not succeed), and also the way in which pedestrians were separated from the traffic route. The extension of the eastern part of the square was still disastrously chaotic at that time in anticipation of the construction of a business complex shutting off the eastern side of the square where it had been in the past. Such derelict sites were immediately taken over by cars: a car park appeared there instead of the former park by Humek. Cars filled up every other space in the square as well. The main square was thus visually deformed and devoid of purpose.

An interesting model of the centre of Maribor devised by individual architects was presented in 1977 at an exhibition of plans for the regulation of the old town and construction in it, celebrating the 25th anniversary of the Komunaprojekt company.³² Peter Kocmut, merely a graduate of architecture at that time, contributed a study for the construction and regulation of Glavni Trg that included a complete closure of the eastern side by means of a vast, yet fragmented mass of a building with an L-shaped floor plan. The building was finally constructed in 1981 after the plan by Vlado Jandl or, rather, Igor Medvešček and Ljubica Ostraševski. That was the first step in the direction of the revitalisation of the area; it was even followed by ideas to close the bridge and thus shut out traffic, which would have presented the final aim of the revitalisation of the square. The planning emphasized five criteria: the building was to respect the historical ground plan of the square; two pedestrian routes were to be taken into consideration (from Gosposka Ulica towards the bridge, and from Koroška Cesta to Ulica Kneza Koclja); the inner courtyard was required on account of the huge mass of the building so as to fragment it into smaller structures more appropriate to the human scale; contiguous spatial units were to be formed (the end of Vetrinjska Ulica, the inner courtyard as the inner square, the eastern part as a construction unit); and the ground floor was to be assigned to public places and shops.³³ Two phases were planned: the northern part was to be constructed first, followed by the southern part, bridging over the road and finally closing that side of the square. Unfortunately, only the first phase was executed; the project remained incomplete. The main disadvantage of the building was that the side of the square was only half-closed by it and it therefore failed to restore the former state of affairs. Furthermore, the building as a whole failed to meet aesthetic requirements. It was stylistically and formally neutral so as to be incorporated into the historical surroundings. Yet it was too large to conform to such an approach, and located at a too sensitive a position. A more daring architecture of greater quality was required to correspond to the surrounding houses.

The Institute for Town Planning prepared the "Project for the Revitalisation of the Old Town Centre of Maribor" in 1983.³⁴ It included the idea of a "Strossmayer" bridge, as an extension of the street of the same name along the former town walls. It was defined as a local bridge, the function of which would have been to carry the main part of the traffic over the overburdened old bridge and Glavni Trg and thus to facilitate their closure to traffic. But as the construction of the bridge would be very costly, no steps were taken to realise this plan.

Another good idea that was abandoned at the last moment was a subterranean link between Glavni Trg and Pristan / Lent,³⁵ the purpose of which was to attract more people to the old part of the town by the river. Another consequence of the plan would be fewer pedestrians on the surface crossing, which would have relieved traffic jams. The tender was won in 1990 by Komunaprojekt with its "Ulica" project by Marjan Ekert, Peter Kocmut and Iztok Vodušek. The subterranean connection, beginning at the conjunction of Gosposka Ulica with the square, was planned as an underground street with shops and restaurants, additionally linked underground garages beneath the square. It was to end beneath the first arch of the bridge with an exit to Lent. The greatest difficulty was the formation of the entrance from Glavni Trg or Gosposka Ulica without opening up too large an area, forming an interruption. Yet the project successfully tackled this issue.

Glavni Trg still awaits the closure of its eastern side and a new consideration of its surface regulation. So far, the traffic function prevails. All attempts to revive the square by means of inns, stalls, markets and the like, have failed relatively quickly. In my opinion, the revival can only succeed if there is a substantial reduction of the traffic function of the square by means of a partial closure of the square and bridge. The square could be enriched by the numerous valuable ideas already in existence.

Rotovški Trg

The town hall square, Rotovški Trg, developed in the 16th century as a closed courtyard of the town hall, Rotovž, yet it had always been a public place created as a flour market. There was a passage to Slomškov Trg in the north. The dominant feature of the square was undoubtedly the Renaissance arched facade of the Rotovž on the southern side of the square, and the neo-Baroque building of the library on the north side. Since the square was an interesting and greatly frequented passage route, the architects Ivan Kocmut and Borut Pečenko designed a new regulation of it in 1960,³⁶ which was the first post-war regulation of a square in the old town centre of Maribor. Their approach was a good one, although the plan was not fully implemented (e.g. there was no passage to Gosposka Ulica, some buildings were not renovated or were replaced by new ones). On account of its closed ambience, the square was intended for open-air events, yet not successfully. The same architects planned the constructivist building No. 9 in Rotovški Trg³⁷ and attempted to harmonise with the arched facade of the Rotovž using modern formal means, in which they partly succeeded. Yet the building was formally neutral and its quality left much to be desired.

The square was thus completed, and, consequently, there was no need for further change. In 1994, the architect Milko Lovše prepared a plan for a new regulation, in case the mayor moved back to Rotovž and the square was needed for protocol purposes. The starting-point was good, namely the idea that the square was not to be closed to the public, but, rather, divided into two parts at different levels: the northern part was to remain public with a flower market, benches and a fountain. Regrettably, the subsequently proposed idea was ill-suited to the square: the construction of a large pyramid-shaped pavilion (although a transparent one) for exhibitions and multimedia activities in the middle of the square, since the pavilion would have concealed the courtyard facade of the Rotovž, which is the square's most prominent feature. Additionally,

the pavilion would not have formally corresponded to the surrounding area. The plan has never been implemented; the square has retained the appropriate regulation of 1960 and, formally, there is no need to transform it, merely to renovate it.

Grajski Trg

The castle square, Grajski Trg, developed in front of the southern facade of the town castle, next to the then Ulrich town gate. It was used as a coach yard where carts with provisions for the castle granary and cellar were unloaded and parked. A residence of the Cistercians of Vetrinj was erected in the southern corner of the square as early as the 13th century. The smaller town castle at the northern edge was replaced by a new one for the prince of the province between 1478 and 1480. The present appearance of the castle was the result of renovations carried out during the 16th and 17th centuries. There was a tournament court to the west of the castle, with a portal leading into it between the castle outhouse and the Mary of Loretto chapel. A statue of St. Florian was erected in the middle of the square, next to the fountain, in 1701. When the traffic increased in the 18th century, the area became famous for inns – primarily the Black Eagle in Grajski Trg, where heavy carts pulled up. The traffic increased even more with the construction of the railway in 1846; the railway station developed in Graško Predmestje. When the town walls were pulled down, a new street, the present Grajska Ulica, was constructed alongside the castle to the north. Historicist styles introduced new spatial dimensions into the square: the neo-Baroque mansion at No. 2 Grajski Trg (dating from the final quarter of the 19th century) and the Scherbaum mansion at No. 5 (by Hans Pruckner, 1910).³⁸ The latter was particularly ill-suited, since it was constructed next to the castle and its height diminishing the castle's dominant position. During the inter-war period, the castle cellar was occupied by the famous Grajska Klet restaurant, with its frescoes by Matija Sternen. Some new buildings were constructed during that period. The enlargement of the Orel Hotel in 1929 was a negative example, since the building did not correspond to the surrounding area. The Astoria Coffee House from the same year was also slightly too large, yet better adapted to the square. An exceptionally positive example was the apartment building containing a cinema, which was constructed in the functionalistic style in 1935 after a plan by architect Vladimir Šubic. The castle was revitalised as a museum between 1937 and 1940. Franjo Baš described the purchase of the castle and its adaptation into a museum as the greatest renovation of secular architecture in Slovenia within the then Yugoslavia.³⁹ Grajski Trg was regulated for the first time in the post-war period. An island was constructed in the middle and the traffic routed around it. Wooden flower holders were placed across the entire square. Yet, unfortunately, the square was taken over by parked cars. In 1970 the monument of St. Florian, lost decades earlier, was reconstructed with the original column and statue of the saint. It was supposedly erected around 1680, but because of certain details, Dr Sergej Vrišer believes it dates from the end of the Baroque period or even from the 19th century.⁴⁰

The Institute for Town Planning prepared plans for the surface regulation of Grajski Trg and Vetrinjska Ulica.⁴¹ The entire area was to be paved at the same level and a pattern formed in radial strips focused on the monument of St. Florian.

In 1988, tenders were invited for the regulation of the square. It was envisaged that the square would be closed to traffic. The renovation was to include not only the facades but also the revitalisation of the entire area. Four projects were chosen for the next round: "Jedro" (by Inženiringbiro), "Smeri" (by Komunaprojekt), and "Alter" and "Grad" (by ZUM). Komunaprojekt won the tender and completed the plan on the basis of all four projects; the project by architect Bogdan Reichenberg was used for Glavni Trg. Among the main elements of the project: emphasizing of the dominant position of the castle, involving a limit to the heights

of some buildings (particularly the Orel Hotel); the castle portal was to be emphasized by two flagpoles and the Grajska Klet restaurant reopened; the eastern part of the square was to be regulated by means of an interesting concept, i.e. an ellipse marking off the paving including the main part of the courtyards behind the buildings along the margin. Regrettably, the execution in 1995 deviated somewhat from the plan; it concentrated primarily on the surface of the square to the exclusion of the surrounding area.

The square is well kept at present, yet the plan, which was of high quality, was unfortunately not carried out completely. The Astoria Coffee-house has been renovated. The Grajska Klet restaurant with its famous frescoes by Sternen, which would also enrich the square, still awaits restoration.

Vojašniški Trg

The garrison square, Vojašniški Trg, is the oldest urban environment in the town, located at the site of the original settlement of unknown name from the 11th century. It was a funnel-shaped square, developed from the extension of the original main traffic route. It was the location of various crafts connected with water: milling, tanning, butchery and port warehouses. Minorite friars settled there in the 13th century and built a monastery close to the former succursal church of the Assumption of the Virgin Mary. After the construction of the town walls, the main traffic route was diverted, so that Vojašniški Trg became like a desolate vestibule of the monastery. The latter, with its church, had always been a dominant spatial feature, since the buildings along the edges of the square were mostly modest, single-storey houses. The market in the square gradually came to specialize in butchery. The church and the Minorite monastery were substantially renovated during the 17th and 18th centuries. In the middle of the 18th century the prominent Baroque facade of the church was constructed, affecting the entire square. The two single-storey outhouses dividing the monastery from Vojašniški Trg were built in the same period and were also of great importance from the point of view of the ambience. After the year 1784, the monastery was lost for the Minorites and its decay began, continuing to the present. The church was utilised by the army as a warehouse for clothing, and the entire complex was converted into barracks at the beginning of the 19th century. The character of the port area, Pristan, changed completely during that period: it became a quarter of inns, merchants and artisans. The famous inn, the Three Hags, was located at No. 3 Vojašniški Trg. A gradual degradation of the square began in the 19th century, yet the final blow to the entire Pristan was delivered at the beginning of the 20th century. A new bridge was constructed between 1909 and 1913. It brought the traffic directly to Glavni Trg, leaving Pristan beneath its level and cutting it off from the town, and, consequently, prompting its decay.

The Minorite monastery was converted into residential buildings during the inter-war period. After the war, the town market was installed in Vodnikov Trg, to the west of Vojašniški Trg, which transformed the character of the surrounding area. Vojašniški Trg became the location of warehouses for the market and parked cars. At present, the square is untidy and neglected, the buildings are decaying, especially the Minorite monastery, vacant for years, and the church as well, although some theatrical performances were held there some years ago. As early as 1975, a plan was prepared by architect Branko Kocmut for the renovation of the entire complex of the Minorite monastery and the near-by Žički Dvor manor house,⁴² yet it has not been implemented. His project anticipated an in-door summer theatre, a music and ballet school, a concert hall, an exhibition hall, etc. in the manor house.⁴³ The "Project for the Revitalisation of the Old Town Centre of Maribor" prepared by The Institute for Town Planning in 1983 included the same function for Žički Dvor,⁴⁴ and Vojašniški Trg had always been intended as a market place. Branko Kocmut mentioned it in his "Minoriti" project in 1975, and in 1982

he drafted the directions for its development. Prefabricated stalls were to be utilised for a food market and flea market, and the former outhouses of the Minorite monastery were to be converted into an in-door market. The ground floor of the surrounding buildings was to be devoted to various crafts, and the former Three Hags Inn revived. The extension of the market to Vojašniški Trg was planned so as to facilitate the closing of the southern part of the market in Vodnikov Trg. The area was not to be converted into parking places but, rather, the entire area of Pristan was to be closed to traffic. Parking places were to be located along the edges of the square, i.e. outside the town walls.

The restoration of the Pristan area, which was completed in 1987, created a new appearance for the surrounding area of the bridge. The project won an award from Borba magazine in the same year. Further restoration was planned for the area towards the Minorite monastery, yet the works were discontinued. The area of Vojašniški Trg degraded even further during the 1990s: the monastery with its outhouses and the Žički Dvor manor house were emptied, which prompted their decay. The National Theatre Maribor staged some theatrical performances in the Minorite church, but the building was not renovated. The square is still untidy and neglected, and the buildings are in a bad state of repair.

Conclusion

A more unified renovation of streets and squares in the old centre of Maribor creating a discernible identity for the town is desirable. However, there have been no large-scale approaches in Maribor. Abundant ideas have been expressed in numerous projects, yet never executed. The squares were renovated gradually during the post-war period: Rotovski Trg at the end of the 1950s, Slomškov Trg in the second half of the 1960s, Glavni Trg in the 1970s and Grajski Trg in the first half of the 1990s. Vojašniški Trg has remained untouched. The inter-war period, which saw the first qualitative regulation of squares, with numerous new buildings added has not yet been properly investigated. The 1970s and 1980s were important, as public opinion began to favour the revitalisation of the old town centre. The inhabitants of Maribor developed a keen interest in restoration, which created a favourable atmosphere for the implementation of such projects. In 1980, a public agreement was signed for a targeted renovation of the old town centre over a period of ten years. An extensive "Project for the Revitalisation of the Old Town Centre of Maribor" was prepared. The restoration of the Pristan/Lent area was executed with strong public support. Yet the works were discontinued in the 1990s and the restoration came to a halt.

Now the priority should be changes to the renovation approaches, as the previous ones have been rendered useless by the transformation of the social order and legal system. Once again, public support needs to be gained for this issue – through exhibitions, newspaper articles, television programmes and so on. Renovated and revitalised town centres are important, as they improve the quality of urban life and should be preserved for future generations.

Notes

- 1 Maja Črepinšek, "Trendi preoblikovanja trgov v starih mestnih jedrih", *Varstvo spomenikov* 1997/36, p. 98.
- 2 Mariborski trgi znotraj srednjeveškega obzidja, *Zgodovinski razvoj in obnove, diploma, Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1999.*
- 3 Let me mention two publications dealing with the subject of this chapter: Jelka Pirkovič, *Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji*, Vestnik XI, Ljubljana 1993, and M. Črepinšek, *Prenova stavbne dediščine v Sloveniji*, Ljubljana 1993. Both contain extensive bibliographies.
- 4 An abstract was published in: Peter Fister, *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine*, Ljubljana 1979, pp. 49–50 (from now on: *Obnova in varstvo*).
- 5 "Mednarodna listina o konservaciji in restavraciji spomenikov in spomeniških območij", in: *Varstvo spomenikov XII*, 1969, pp. 153–154; Fister, *Obnova in varstvo*, pp. 51–52.
- 6 Published as a supplement in the book by Tomislav Marasovič, *Zaščita graditeljskog nasljeđa*, Zagreb — Split 1983, pp. 141–144.
- 7 Published in: Fister, *Obnova in varstvo*, pp. 53–58.
- 8 France Stele, *Problem varstva spomenikov v slovenskih mestih*, in: *Kronika slovenskih mest (KSM)*, 1936/1, pp. 31–37. KSM was a central publication at that time informing the public of the theory and practice of regional planning, architecture and protection of cultural monuments.
- 9 Nace Šumi, *Prenova Ljubljane*, Ljubljana 1978.
- 10 The proceedings were not published; typewritten texts are available in the library of Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- 11 Uradni list SRS, No. 16/1967.
- 12 M. Črepinšek, *Prenova stavbne dediščine v Sloveniji*, Ljubljana 1993, p. 16.
- 13 *Ibid.*, p. 30.
- 14 A curtailed version was published in book form: Igor Recer, Bogdan Reichenberg, *Generalni plan prenove starega mestnega jedra mariborskega, Maribor* 1984.
- 15 J. Mikuž, J. Curk, E. Jerman, M. Podmenik, *Maribor — usmerjena prenova starega mestnega jedra: morfološka analiza*, Zavod za spomeniško varstvo Maribor, Maribor 1982 (from now on: *Morfološka analiza*).
- 16 The following publications were used: *Morfološka analiza*; J. Curk, *Maribor (urbanistično-gradbeni zgodovinski oris)*, I, in: *Časopis za zgodovino in narodopisje* (from now on: *ČZN*), 1962/2, pp. 63–95; J. Curk, "Viri za gradbeno zgodovino Maribora do 1850", *Viri I*, Maribor 1985 (From now on: *Viri I*); "Maribor skozi stoletja" (proceedings), *Razprave I*, Maribor 1991 (from now on: "Stoletja"); I. Premrov, "Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru", in: *ČZN*, No. 2, 1974/10, pp. 341–378; J. Pirkovič-Kocbek, *Izgradnja sodobnega Maribora*, Ljubljana 1982; "Projekt revitalizacije starega mestnega jedra mariborskega, Zavod za urbanizem Maribor" (from now on: *ZUM*), Maribor 1983 (from now on: "Projekt revitalizacije").
- 17 Iztok Premrov, "Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru", in: *ČZN*, No. 2, 1974/10, pp. 341–378.
- 18 Marjan Mušič, "Razvoj Slomškovega trga v Mariboru", in: *KSM*, 1939/2, pp. 84–91.
- 19 Jelka Pirkovič-Kocbek, *Izgradnja sodobnega Maribora*, Ljubljana 1982, p. 49.
- 20 The plan is kept in the archive of the city administration, Mestna uprava, Maribor, under the number 3714/CE.
- 21 *Projekt revitalizacije*, p. 144.
- 22 All the projects that received awards were presented in: Drago Barbutovski, "Slomškov trg bo drugačen", in: *Mariborčan*, 15. 2. 1996, pp. 24–26; "Različni avtorji, različna videnja", in: *Večer*, 6. 2. 1996, p. 18.
- 23 See the article: Vojko Pavčič, "Stroka je sodila, mesto je obsodilo", in: *Večer*, 6. 2. 1996, p. 17.
- 24 The basic requirements for the tender "Natečaj za ureditev Slomškovega trga v Mariboru z vpadnimi ulicami ter preoblikovanje pročelja objekta Slomškov trg 1" are published in chapter entitled "Natečajno gradivo"; the subchapters "Programska izhodišča za natečaj" and "Spomeniško in naravobarstvena izhodišča" are of primary importance.
- 25 Preserved on a postcard of the publishing house Platzer in Maribor from 1911. It is kept in the Maribor museum, PAM, inventory no. 2216 and was published in the article: S. Vrišer, "Mariborski Glavni trg na starih fotografijah", in: *Kronika*, 1974/2, pp. 129–132.
- 26 Jaroslav Černigoj, "K študiji za regulacijo mariborskega Glavnega trga", in: *KSM*, 1935/2, pp. 152–154.
- 27 Tomaž Kancler, "Stara nadstrešnica avtobusne postaje na Glavnem trgu", in: *Večer*, 23. 5. 1995, p. 14.
- 28 Branko Kocmut, "Adaptacije, opreme in ureditve v povojnem Mariboru", in: *Arhitekt*, 1954/15, p. 13.
- 29 Marjan Mušič, "Urbanistično izročilo Maribora v pogledu razvojnih perspektiv", in: *Arhitekt*, 1954/15, p. 10.
- 30 "Mariborski urbanisti: Izvajanje regulacijskih zamisli v povojnem Mariboru", in: *Arhitekt*, 1960/2, p. 26.
- 31 Borut Pečenko, "Trgovska hiša 'Kvik', Maribor", in: *Sinteza*, 1971/20, pp. 52, 53.
- 32 M. G. P., "Stari Maribor v načrtih", in: *Večer*, 11. 2. 1977, p. 6; S. Vrišer, "Za staro mesto in njegov sodobni utrip", in: *Večer*, 23. 2. 1977, p. 6; V. Vuk, "Prihodnost spomenikov", in: *Naši razgledi*, 11. 3. 1977, p. 111.
- 33 The technical part of construction plan "IMOS C2 Glavni trg", *ZUM*, Maribor 1978, pp. 3–5.
- 34 "Projekt revitalizacije", p. 147.
- 35 The preliminary design was drafted in 1989 by B. Reichenberg and I. Žnidaršič (*ZUM*).
- 36 I. Kocmut, B. Pečenko, "Ureditev Rotovškega trga v Mariboru", in: *Arhitekt*, 1961/2, pp. 24, 25.
- 37 The plan is kept in Maribor museum, PAM, under the no. PAM-Ma/1371.
- 38 Iztok Premrov, "Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru", in: *ČZN*, 1974/2, pp. 372, 373.
- 39 Franjo Baš, "Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti", in: *Varstvo spomenikov*, V. 1953/54, p. 31.
- 40 Sergej Vrišer, "Znamenja in javni spomeniki v Mariboru do 1941", in: *ČZN*, 1971/2, pp. 178, 179.
- 41 Z. B., "Staro mesto: nova tla?", in: *Večer*, 17. 7. 1979, p. 8.
- 42 "Tehnično poročilo k Idejno-programskemu načrtu kompleksa minoritov v Mariboru", *Komunaprojekt Maribor*, 1975.
- 43 Sergej Vrišer, "Kulturno oživiljanja Pristana", in: *Večer*, 23. 5. 1975, p. 8.
- 44 "Projekt revitalizacije", p. 149.

Breda Mihelič

Vilska četrt med Prešernovo cesto in Tivolijem v Ljubljani ter prenova Wettachove vile

Problemi varovanja in prenove stanovanjske četrti

UDK 728.37.025(497.4 Ljubljana)

Ključne besede: urbanizem, arhitektura, zgodovina, urbanistična dediščina, arhitekturna dediščina, varstvo spomenikov

Razvoj vilske četrti med Prešernovo cesto in Tivolijem ter problematika njene prenove

Vilska četrt med Prešernovo cesto in parkom Tivoli je veljala za enega najbolj reprezentativnih stanovanjskih predelov Ljubljane. Urbanistično je bila zasnovana v zadnji četrtini prejšnjega stoletja, pozidana pa v dveh obdobjih, po potresu in med obema vojnama. Prve vile so bile zgrajene na prelomu stoletja, večinoma v neohistoričnih slogih, redke s primesmi secesije, med obema vojnama pa je bila na nepozidanih parcelah zgrajena vrsta funkcionalističnih vil, ki so dale značaj zlasti predelu ob Vrtači in Levstikovi ulici.

Prvi posegi v ta prostor segajo v sredo devetnajstega stoletja, ko je na novo zgrajena železniška proga Dunaj–Trst postavila zahodno mejo mesta proti Tivoliju in Rožniku. Prvi osnutek regulacijskega načrta za del mesta med Slovensko in Tivolijem je izdelala leta 1873 ustanovljena Kranjska stavbna družba¹, ki je kmalu po ustanovitvi tu kupila obsežna zemljišča z namenom, da bi jih pozidala. Načrt sicer ni ohranjen, znano pa je, da je predvideval podaljšanje stare Tržaške ceste do Celovške, v poteku sedanje Prešernove. Leta 1876 je Kranjska stavbna družba na pobudo občinskega svetnika F. Potočnika izdelala nov regulacijski načrt za zahodni del mesta, ki ga je podpisal mestni inženir A. Wagner. V tem načrtu je bila poleg podaljšane Tržaške ceste predvidena tudi ureditev pravokotne ulične mreže med sedanjo Slovensko cesto in Tivolijem². Leta 1882 je Kranjska stavbna družba magistratu predložila še en načrt za preložitve stare Tržaške ceste in njeno povezavo z Gosposvetsko cesto v poteku sedanje Prešernove³. Po tem načrtu je bila Prešernova cesta tudi urejena, vendar šele več kot desetletje pozneje. V Fabianijevem osnutku regulacijskega načrta Ljubljane⁴ iz leta 1895 je sedanja Prešernova cesta postala del na novo načrtovane okrožne ceste, širokega bulvarja s stranskimi drevoredi, ki naj bi kot prstan obdal celo mesto. Fabiani je v svojem načrtu predlagal, naj se zemljišča onkraj te ceste, še posebej v smeri proti sedanjemu Tivoliju, pozidajo z največ dvonadstropnimi hišami in vilami. Zapisal je tudi, da mora "ravno najlepši ta kraj

mesta ohraniti svoje *cottage-am* podobno lice”, ob cestni strani pa naj ga krasijo mali lepi vrtiči. Ulice, ki so razdelile to mestno četrt v smeri vzhod–zahod, so bile podaljški ulic na vzhodni strani Prešernove ceste. V smeri sever–jug pa je četrt na novo razdelila samo Levstikova ulica, ki se je odcepila od Šubičeve in stekla v ravni smeri proti jugu do Vrtače, kjer se je prelomila in se nato pravokotno navezala na Tobačno. Parceliranje zemljišč znotraj na novo regulirane mreže ulic je potekalo postopoma. Najprej so razparcelirali zemljišča ob Prešernovi cesti in na Vrtači, ki jih je kupila Kranjska stavbna družba in na njih že pred potresom začela intenzivno zidati.⁵ Na vogalu Erjavčeve in Levstikove ulice je Kranjska stavbna družba leta 1894⁶ zgradila svojo pisarniško stavbo, ki jo je kasneje prodala mestni občini, da je v njej uredila osnovno šolo. Zdaj je v njej Akademija za likovno umetnost. Ob Prešernovi cesti pa je Kranjska stavbna družba zgradila vrsto reprezentativnih najemniških stanovanjskih poslopij, ki jih je pozneje prodala raznim ljubljanskim meščanom⁷.

Prvi dve vili je družba zgradila že leta 1879 na vzhodni strani Prešernove ceste med Tomšičevo in Cankarjevo. Prvo, sedanjo vilo Tomšičeva 12 je družba že naslednje leto prodala Vollheimu, od njega pa jo je čez nekaj let kupil ljubljanski podjetnik Zeschko, drugo (zdaj Cankarjeva 13) pa je kupil lekarnar Piccoli. Vile med Prešernovo in Tivolijem pa so začeli graditi v glavnem šele po potresu. Mestna četrt je sodila v zunanji mestni okraj, kljub temu pa so bile parcele po velikosti enake parcelam znotraj strnjeno zazidanega mesta, na katerih so gradili velike najemniške stanovanjske bloke. Merile so od 1500 pa tudi do 2000 m², kar je omogočalo graditev sorazmerno velikih hiš na razkošnih vrtovih. Način zazidave mestne četrti je načelno določil že Fabiani v svojem osnutku regulacijskega načrta, bolj natančna pravila glede zazidave pa je predpisal leta 1896 sprejet stavbni red⁸. V njem je zapisano, da morajo biti vile postavljene vzporedno s cesto, pomaknjene v notranjost parcele, najmanj 5 m stran od ceste in 6 m od meja sosednjih parcel; med hišami in cesto morajo biti predvrtovi, “dostojno vzdrževani in urejeni”, ter od ceste ločeni z ograjami. Te morajo biti transparentne in postavljene na masivni podstavek, ki ne sme biti višji od 80 cm; hiše ne smejo biti višje od dveh nadstropij nad pritličjem oziroma 17 m od tal do strešnega venca; oblikovanje stavb mora biti očem prijetno, imeti morajo lepo oblikovano ulično fasado, vogalne stavbe dve, proti sosednjim stavbam pa ne smejo imeti požarnih zidov.

Ta preprosta določila so zadostovala, da je četrt že do prve svetovne vojne razvila v enega najbolj reprezentativnih mestnih predelov, kamor so se naseljevali predvsem bogatejši ljubljanski meščani. Kljub slabemu vzdrževanju stavb je takšno urbanistično podobo ohranila tako rekoč vse povojno obdobje. Po osamosvojitvi Slovenije, ko je Ljubljana postala državna prestolnica, pa se je pritisk na ta mestni predel naenkrat izredno povečal. Večji priliv kapitala v mesto je spodbudil hitrejšo prenovu stavb, in četrt je ponovno začela dobivati bolj reprezentativni značaj. To je nedvomno kvalitetna novost, in mesto bi moralo te akcije vsekakor spodbujati. Ker pa gre za popolnoma stihijsko prenovu, imajo ti posegi pogosto tudi izredno izredno negativne posledice in nevarnost je, da bo četrt s prenovu izgubila ravno tiste kvalitete, zaradi katerih jo varujemo.

Ena izmed najbolj negativnih posledic te prenove je spreminjanje stanovanjskih vil v poslovne za potrebe raznih gospodarskih in političnih predstavništev. Zaradi intenzivnejše nestanovanjske izrabe se vrtovi, ki so dajali bistven značaj tej četrti, spreminjajo v tlakovana parkirišča, nekateri pa se celo odločajo za pozidavo vrtov z raznimi prizidki, garažami in drugimi pomožnimi objekti. Spomeniška služba se je pred to nevarnostjo sicer že leta 1993⁹ poskušala zavarovati z odlokom. Odlok varuje četrt kot urbanistično celoto s posebnim varstvenim režimom, ki ščiti njen pretežno stanovanjski značaj, tipično parcelacijo in zazidalni sistem ter značilno arhitekturo. Izkušnje pa kažejo, da odlok ne zdrži pritiskov. Trgovina z nepremičninami se namreč v tej četrti odvija povsem mimo določil tega odloka in vsakdo, ki ima denar, lahko kupi meščansko vilo brez kakršnihkoli vnaprejšnjih omejitev. To velja tudi za tuja diplomatska predstavništva. Po mednarodni zakonodaji postajajo vile skupaj z zemljišči tuje državno ozemlje, na ka-

terem veljajo tuji gradbeni in varnostni predpisi. Prav zaradi tega je izredno težko uveljavljati varstvene zahteve že na ravni zunanjega videza stavb, kaj šele v notranjščinah objektov.

V nasprotju z odlokom je bila tako popolnoma prezidana, nadzidana in dozidana Windischerjeva vila (Tomšičeva 9), delo arhitekta Josipa Costaperaria, mogočen prizidek je dobila Wettachova vila (Tomšičeva 7) arhitekta A. Bayerja, iz enotnega gabarita Prešernove ulice je izstopila ograja nemškega veleposlaništva, nato se ji je pridružila še ograja ameriškega veleposlaništva, garaže so postavljene na vrtu avstrijskega veleposlaništva, rekonstrukcija z nadzidavo in prizidavo grozi vili Madelaine na vogalu Veselove in Tivolske itd. In ne nazadnje: kljub odloku se je tudi vrt nekdanjega dekliškega liceja in Mladike spremenil v asfaltirano parkirišče z mogočno zapornico za avtomobile.

Za tuje velja skoraj pravilo, da prihajajo z arhitekturnimi načrti, izdelanimi do detajla in po njihovih predpisih ter prilagojenimi njihovim potrebam. Vsaka prilagoditev zahtevam odloka torej zahteva izjemne napore, ki so pogosto brez uspeha. Brez soglasja na ravni mesta o varovanju urbanistične in arhitekturne podobe četrti nam bodo stvari povsem ušle iz rok, kar se je deloma že zgodilo. Četrta bi morala ostati pretežno stanovanjska, saj edino mestni prebivalci za zdaj še zagotavljajo, da se ponoči sem in tja le še prižge kakšna luč. Morda bi bilo bolj smiselno, da bi v tem predelu urejali rezidence veleposlaništev namesto njihovih uradov ter zaostriili politiko "citizacije", ki zdaj prav spodbuja spreminjanje stanovanj v poslovne prostore. To pa je eden izmed problemov, ki bi ga nemudoma moralo začeti reševati mesto na območju celotnega mestnega središča Ljubljane.

Nič manjša nevarnost za četrt pa niso novi domači vlagatelji. Ti se sicer načeloma morajo držati pravil, ki so bila postavljena z odlokom o varovanju vilske četrti kot urbanističnega spomenika, v praksi pa je to povsem drugače. Popolnoma nerazumljivo je, kako lahko lastniki brez kakršnikoli dovoljenj prezidujejo in dozidujejo celo tiste objekte, ki so zavarovani z dvema varovalkama – kot sestavni del urbanističnega spomenika in kot arhitekturni spomenik. Pravzaprav sploh ne vemo, kaj se znotraj ograjenih vrtov dogaja. Povsem naključna odkritja novih arhitekturnih umotvorov nam zastavljajo vprašanje, ali je varovanje tovrstnih spomenikov sploh smiselno in potrebno. Naj omenim samo najbolj boleč primer, ki smo ga nazadnje povsem po ključju odkrili, to je prezidavo Šubičeve vile na Levstikovi 16, ki jo odlok varuje kot arhitekturni spomenik in kot del urbanističnega spomenika in ki jo še vedno omenjamo kot enega izmed najlepših primerov funkcionalistične stanovanjske arhitekture. Vila je bila, menda že pred leti, brez vednosti in soglasja Zavoda do nespoznavnosti prezidana na dvoriščni strani.

Zdi se torej, da so vsi napor, da bi varovanje seglo tudi na področje urbanizma in tako imenovane banalne stanovanjske arhitekture, zaman. Dokler ustrezne službe ne bodo dosegle soglasja, kaj odlok o razglasitvi spomenikov v resnici pomeni in kako ga izvajati, ter dokler kršitelji in črnograditelji ne bodo dosledno kaznovani tako z denarno kaznijo ter bodo prisiljeni na svoje stroške črno gradnjo porušiti in vzpostaviti prvotno stanje, bodo vsi predpisi, odloki in smernice samo odvečni papir, službe za varstvo spomenikov in dediščine pa nepotrební strošek davkoplačevalcev.

Wettachova vila

Zgodovina

Dvornadstropno vilo je leta 1897 dal zgraditi Heinrich Wettach, dunajski akademski slikar, ki se je v Ljubljano priselil okrog leta 1885 in nato tu z družino živel do konca prve svetovne vojne. V Ljubljani je deloval kot samostojni slikar. V svojem ateljeju v novo zgrajeni hiši je do leta 1914 vodil zasebno slikarsko šolo, poleg tega pa je služboval kot občasni pomožni učitelj risanja in umetnostne zgodovine na II. in na I. gimnaziji¹⁰, nekaj časa pa tudi na nemškem zasebnem dekliškem učiteljsišču. Ukvarjal se je tudi z glasbo. Bil je član nemške Filharmonične družbe

ter je pogosto nastopal v njenem komornem godalnem orkestru. Za njihovo dvorano (zdaj Slovenska filharmonija) je leta 1891 narisal tudi štiri slike genijev. Sicer pa se je uveljavil predvsem kot portretist¹¹ in krajinar ter slikar nabožnih podob.

Wettach je z družino leta 1901 sprejel evangeličansko vero. Njegova žena Maria Wettach je postala zelo dejavna članica evangeličanske cerkvene skupnosti in predstojnica ženskega društva. Po prvi svetovni vojni so se v novi državi razmere za evangeličansko versko skupnost, ki je bila pretežno nemška, naenkrat hitro spremenile in 35 evangeličanskih družin je tedaj zapustilo Ljubljano, med njimi tudi Wettachova. Izselili so se na Koroško, v kraj St. Andrä pri Beljaku. Tam je Heinrich Wettach leta 1929 tudi umrl.

Wettach je ob odhodu iz Ljubljane stavbo prodal Ivanu Grobelniku, veletrgovcu iz Ljubljane, ki je imel v lasti tudi hišo na Ciril-Methodovem trgu 1. Leta 1929 je postala lastnica hiše njegova hči Meta Grobelnik. Ta je leta 1940 prodala hišo Državnemu zakladu kraljevine Jugoslavije. Po drugi vojni, leta 1947, je vila postala državna last FLRJ, in 1951. leta je upravljanje s stavbo prevzela Tehniška visoka šola v Ljubljani, ki jo je odstopila za potrebe Centralne tehniške knjižnice. Danes je stavba last ameriške vlade.

Arhitektura

Wettachova vila sodi med bogatejše ljubljanske vile. Kljub temu je bila, tako kot večina po potresu zgrajenih ljubljanskih vil, večstanovanjska. V Ljubljani do konca prve svetovne vojne skoraj ne poznamo razkošnih enodružinskih vil. Le redki ljubljanski meščani so si take stavbe lahko privoščili. Največkrat so lastniki živeli v visokem pritličju ali nadstropju, preostala stanovanja pa so tako kot v najemniških stanovanjskih blokih oddajali ter na ta način krili investicijske in vzdrževalne stroške. Tudi v tlorisni zasnovi so te vile podobne najemniškim stanovanjskim blokom. Iz skupnega stopnišča, ki je bilo glede na velikost stavbe v sredini stavbe ali na strani, so bili v vsakem nadstropju vhodi v eno stanovanje oziroma dve. Stanovanja so bila klasično razdeljena na reprezentativne stanovanjske prostore, ki so bili obrnjeni na cesto, in pomožne prostore, orientirane v notranjščino parcele. Kljub lepim in velikim vrtovom torej stanovanja z njimi niso bila niti vizualno niti funkcionalno povezana.

Tudi Wettachova vila je bila zgrajena kot večstanovanjska hiša. Od večine drugih vil v okolici se je razlikovala po tem, da je imela dve nadstropji. V gradbenem spisu zasledimo, da je bilo investitorju izdano stavbno dovoljenje samo za enonadstropno stavbo in da je moral plačati visoko globo, ker je zgradil dve nadstropji. Kljub temu pa je hiša ostala taka, kot si jo je arhitekt zamislil.

Hiša ima simetrično tlorisno zasnovo. V vsakem nadstropju sta bili prvotno po dve stanovanji, dostopni iz središčno postavljene veže, v drugem nadstropju si je razkošnejše stanovanje uredil lastnik Wettach. Vila je bila obdana z velikim vrtom, obdanim s kovano ograjo. Njena zunanjsčina je izrazito razgibana (rizaliti, pomol, loggie, vogalni stolp itd.) in oblikovana v stilu sočasnih neorenesančnih vil v Avstriji, Nemčiji in Švici.

Načrte za vilo je Wettach leta 1897 dal napraviti dunajskemu arhitektu Alfredu Bayerju, poslopje pa je gradilo stavbno podjetje Viljem Treo¹².

Zunanjsčina stavbe je bogato členjena in vsaka od štirih fasad je drugače oblikovana. Sprednjo fasado in stranski dve členijo izstopajoči rizaliti, ki se na vrhu zaključujejo s čopastimi strehami. V srednji osi glavne fasade proti Prešernovi cesti od pritličja do drugega nadstropja sega loggia, ki je v pritličju zidana, v nadstropjih lesena in v mansardnem nadstropju zaključena z odprtim lesenim balkonom.

Vogali rizalitov in vogalnega stolpa so poudarjeni s šivanimi robovi, narejenimi v gladkem ometu, plastično oblikovan zobčasti zidni venec deli pritličje od prvega nadstropja, fasada mansardnega nadstropja ima leseno predalčno konstrukcijo (Fachwerk), ki je bila zlasti pri nemškem delu prebivalstva v tistem času zelo priljubljena. V Ljubljani je bila tako zasnovana vrsta mansardnih nadstropjih v četrti med Prešernovo in Tivolijem, v Rožni dolini in tudi na Poljanah.

Oba vogala proti Prešernovi sta še dodatno poudarjena. Vogal glavne in južne fasade poudarja okrogli pomol v drugem nadstropju, ki stoji na prstanasti konzoli in se zgoraj zaključuje s strmo stožčasto streho, iz katere raste kositrni drog s kroglo in zastavico, podobno kot na srednjeveških grajskih stolpih. Vogal glavne in severne fasade je poudarjen z vogalnim stolpom, iz katerega izstopa v pritličju in prvem nadstropju polkrožen prizidek, v drugem nadstropju zaključen s polkrožnim balkonom, obdanim s balustrado. Stolp ima zvončasto streho, iz katere raste ožji stolpič z lanterno, prav tako krit z zvončasto streho in zaključen z enakim kositrnim drogom kot pomol na nasprotni strani fasade. Kositrni zaključki s krogli, vendar brez zastavice, krajšo tudi vrhove čopov, ki zaključujejo rizalite glavne in stranskih dveh, in strešne zaključke mansardnih oken.

Streha je razgibana in členjena z vrsto mansardnih oken in dimnikov, kritih z dvokapnimi strešicami.

Prenova stavbe za potrebe ameriškega veleposlaništva

Ameriška vlada je stavbo za potrebe svojega veleposlaništva v celoti prenovila. Prenova je zajela stavbo z vrtom v celoti. Za prenovo so bile že leta 1993 izdelane konservatorske smernice. Vendar je bila podrejena tudi ameriškim varnostnim predpisom, to pa je nujno pripeljalo do nesoglasij in kompromisnih rešitev.

Prenovo je vodil arhitekt Ron Tomasso v imenu Office of Foreign Building Operations pri U. S. Department of State. Ta je dal načrte za prenovo stavbe leta 1996 dal izdelati arhitektom Oudens & Knoop iz Washingtona, projekte za lokacijsko in gradbeno dovoljenje pa je na osnovi teh načrtov pripravil biro Genius Loci (arhitekt Andrej Černigoj). Projekt, s katerim so Američani prišli v Ljubljano, je predvidel postavitev nove vrtno ograje, prizidek na dvoriščni strani, ureditev novega vhoda na Prešernovi cesti, obnovo fasade in strehe ter prenovo notranjščine.

Dvoriščni prizidek je bil narejen v nasprotju z odlokom¹³. Zgrajen je bil zaradi posebnih ameriških varnostnih predpisov, ki zahtevajo ločitev stopnišča za osebje veleposlaništva od stopnišča za obiskovalce. Pri oblikovanju prizidka so se arhitekti zgledovali pri prizidku k Muzeju novejšje zgodovine v Tivoliju, vendar varnostni predpisi niso dopuščali, da bi bil oblečen v steklo.

Varnostni predpisi so narekovali tudi postavitev nove ograje okrog vrta. V lokacijski odločbi je bila višina ograje omejena na 3 m – toliko nad normalno višino ograj ob Prešernovi je že prej lahko segla ograja nemške ambasade –, a so jo Američani v skladu z njihovi varnostni predpisi najprej povišali na 4,5 m. Na zahtevo Ljubljanskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine so ograjo pozneje znižali.

V notranjščini objekta so arhitekti bolj ali manj upoštevali osnovni tlorisni koncept s centralno postavljenim stopniščem in prostori nanizanimi po obodu stavbe. Kljub temu pa je stavba v notranjščini popolnoma spremenila videz. Od originalne stavbne opreme je ostala samo stopniščna ograja in nekaj vrat, sicer pa je notranjščina v celoti prenovljena z novimi materiali, novim stavbnim pohištvo in notranjo opremo.

Obnova fasadne dekoracije

Vse štiri fasade stavbe so bile bogato poslikane, deloma v fresko, deloma v zgrafito tehniki, in sicer predvsem v drugem nadstropju, kjer je bilo Wettachovo stanovanje. Poslikave so bile delo Heinricha Wettacha. Na izvirnih načrtih stavbe, ki jih je podpisal arhitekt Bayer, so poslikave nakazane na dveh poljih med okni v drugem nadstropju severne fasade stavbe, na zidnem vencu med prvim in drugim nadstropjem, ki teče okrog in okrog stavbe, na štirih poljih med okni drugega nadstropja na južni fasadi, nad pritličnim oknom severnega vogalnega stolpa in v poljih ob balkonskih vratih istega stolpa v drugem nadstropju. Zelo verjetno pa je, da vsa polja sploh niso bila poslikana.

Žal so bile freske uničene, zelo verjetno že po prvi vojni, ko se je Wettach odselil iz Ljubljane. To sklepamo po tem, da ni ohranjena niti ena fotografija iz obdobja po prvi ali pa po drugi

svetovni vojni, s katere bi bilo mogoče še ugotoviti, kakšna je bila motivika na freskah. Prav tako se nobeden od živečih prebivalcev te četrti, ki smo jih vprašali, ne spominja, da bi te freske obstajale oziroma kaj bi predstavljale. Poizvedovali smo tudi na Dunaju pri Wettachovih potomcih, da bi v družinski zapuščini odkrili kakršnokoli dokumentacijo o poslikavah stavbe, vendar tudi tam niso ničesar našli. Edina fotografija, s katere je mogoče razbrati, da je bila vila dejansko poslikana, izvira iz začetka 20. stoletja, vendar z nje ni mogoče razbrati, kakšna je bila motivika. Vzrok za to, da so bile freske uničene in nikoli obnovljene, bi lahko iskali tudi v tem, da so bili motivi morda iz evangeličanske ikonografije, vendar je to le špekulacija.

Bolje so se ohranile poslikave v zgrafito tehniki. Zidni venec med prvim in drugim nadstropjem je bil poslikan z neorenesančnim rastlinskim vzorcem. Ta je bil mestoma prekinjen z motivom po dveh grifonov, ki držita ščit v barvah avstro-ogrske zastave. Ker je bila poslikava črnobela, so bile barve v skladu s pravili heraldike simbolično nakazane reliefno.

V poljih na severni fasadi stavbe, ki so bila prav tako obdelana v zgrafito tehniki, sta dve celopostavni moški figuri: leva ima ob sebi neke vrste kolo, v roki pa napravo, ki spominja na tiskarski stroj, desna drži v roki pisalo, zadaj pa knjige. Glede na to, da ikonografski zakoni ob koncu 19. stoletja niso bili več tako strogi, bi figuri lahko predstavljali dve od sedmih *artes liberales*. Nadaljnja špekulacija pa bi bila, da je bilo preostalih pet naslikanih na freskah južne fasade.

Stavba je bila večkrat prenovljena, nazadnje, leta 1991, je bila prenovljena fasada in streha. Fasada je bila prepleškana na osnovi barvne študije, ki jo je na osnovi sondiranja izdelal Restavratorski center Republike Slovenije.¹⁴ Sondiranje, ki ga je tedaj opravil Restavratorski center, je pokazalo, da je bila fasada po vojni prebrizgana s sivim cementnim obrizgom, ki je njen videz močno spremenil, predvsem pa dokončno prekril in uničil vse ostanke fresk, ki so prvotno krasile južno fasado. Sondiranje je potrdilo obstoj poslikav v poljih med okni drugega nadstropja v rizalitu južne fasade, ki so nakazane na izvornih načrtih, ni pa potrdilo poslikave na drugih poljih, ki so prav tako označene na načrtih, kar pomeni, da vseh poslikav verjetno sploh niso nikoli izvedli. Že tedaj se je izkazalo, da so freske tako uničene, da jih s tedaj razpoložljivimi sredstvi in tehnikami ne bi bilo mogoče obnoviti.

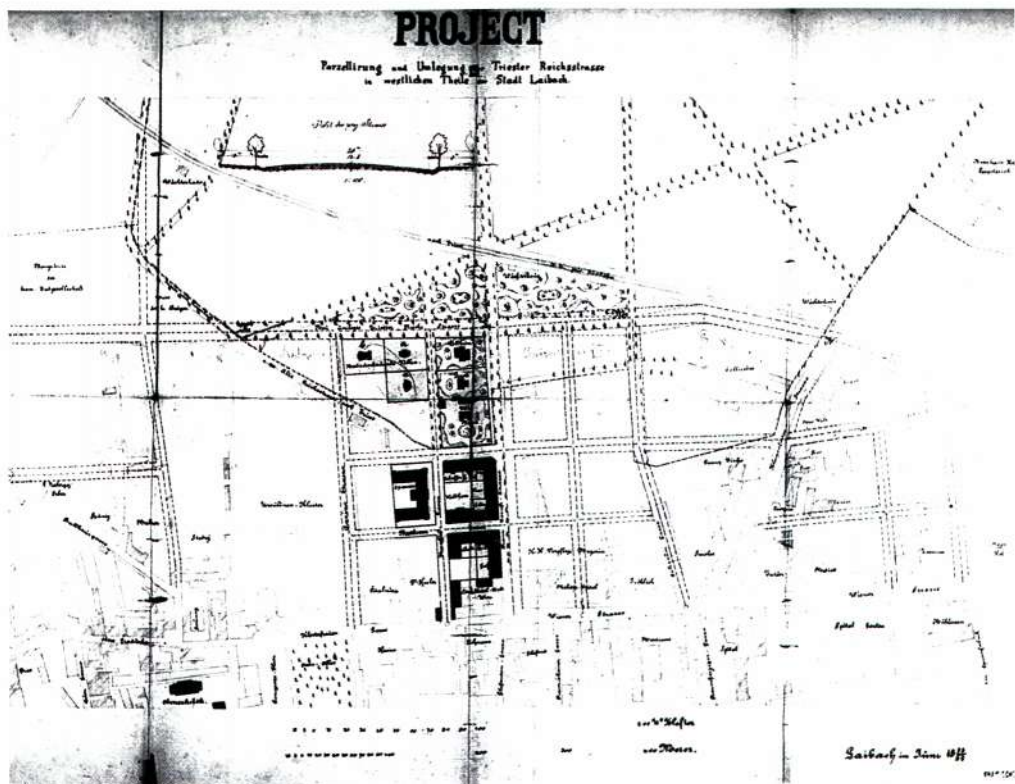
Vlagaletji so se zato skupaj s konservatorji in restavratorji odločili, da polja, kjer so bile odkrite poslikave na fasadi, obarvajo z beležem, in na ta način ostanke zaščitijo ter preložijo prenavo na boljše čase.

Zdelo se je, da so boljši časi prišli, ko je stavbo kupila ameriška vlada za svoje veleposlaništvo. Tedaj smo se ponovno lotili raziskav, ki bi omogočile restavriranje oziroma vsaj rekonstrukcijo poslikav na fasadah stavbe. Uspelo nam je rekonstruirati dekorativni pas na zidnem vencu med prvim in drugim nadstropjem v zgrafito tehniki. Na osnovi skenirane podloge in hkratne analize sočasne dekorativne motivike v literaturi iz konca prejšnjega stoletja je Restavratorski center izdelal predloge za rekonstrukcijo dekorativnega vzorca. Prav tako smo na osnovi skeniranih starih fotografij lahko rekonstruirali tudi osnovne obrise obeh celopostavnih figur, ki krasijo polja med okni na severni fasadi. Rekonstrukcijo zgrafitnega venca in dveh panojev na severni fasadi je na tej osnovi izvedel restavrator Drago Bac.

Polja, na katerih so bile že pri prenovi leta 1991 dokazane freske, so tudi po tokratni prenovi ostala bela in investitor je pristal na našo zahtevo, da se ob morebitni najdbi kakršnihkoli dokumentov, iz katerih bi bilo mogoče razbrati, kakšna je bila motivika originalnih fresk, plačal in omogočil naknadno rekonstrukcijo poslikanih polj. Glede na obsežnost dosedanjih raziskav pa se zdi, da je možnosti za takšno najdbo zelo malo.

Opombe

- ¹ V. Valencič, *Ljubljanski regulacijski načrti do 1918*, ZAL, rokopisna zbirka.
- ² Plan des West, ZAL, zbirka načrtov, mapa 00/4.
- ³ ZAL, Reg I, fasc. 996, fol.201.
- ⁴ Maks Fabiani, *Poročilo k načrtu občne regulacije deželnega stolnega mesta Ljubljane*, Ljubljana 1895.
- ⁵ Mestni stavbni urad: Situacijski načrt Levstikovih ulic od Nunske ulice do C.Kr. Tobačne tovarne, ZAL, Reg I, sv. XVI/2, f.1138, fol.552.
- ⁶ *Krainische Baugesellschaft in Laibach, 1873-1898: Denkschrift über die Thätigkeit der Krainischen Baugesellschaft während des ersten Viertel-Jahrhundertes ihres Bestandes*, Laibach 1898.
- ⁷ Med njimi stavbe gospe Ludwig, barona Schweegel, Karla in Huga Leskoviča (1891), tovarnarja Samasse itd.
- ⁸ *Stavbinski red za občinsko ozemlje deželnega stolnega mesta Ljubljane*, Ljubljana 1896.
- ⁹ Odlok o razglasitvi spomenikov naravne in kulturne dediščine na območju občine Ljubljana Center med Aškerčevo, Tivolsko in Slovensko cesto; Ur.list RS 29.10.1993, št.III/60, str. 2937-2944.
- ¹⁰ Izvestja I. in II. državne gimnazije ter nemškega zasebnega učiteljišča v Ljubljani.
- ¹¹ V Adresarju Ljubljana iz leta 1900 (Fischer's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger: Adressbuch für die Landeshauptstadt Laibach mit ihren Vororten nebst Unter- und Ober Šiška, Laibach 1900) je zaveden kot Porträtmahler.
- ¹² ZAL, Reg XVI/2, f. 1144.
- ¹³ cf. op. 9.
- ¹⁴ Restavratsorski center Republike Slovenije (Beta Benko Mächtigt), *Centralna tehnična knjižnica: sondiranje fasade, preiskava vzorcev, predlog barvne prezentacije fasade*, Ljubljana 1991.

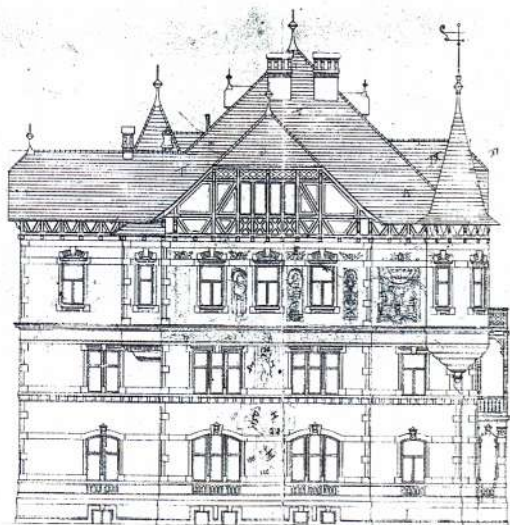
Kranjska stavbna družba: 1876, Regulacijski načrt zahodnega dela mesta, podp. A. Wagner.

Kranjska Regional Building Association, 1987, "Regulative Plan for the Western Part of the City of Ljubljana", signed by A. Wagner.

Mestna četrt ob Tivoliju, posnetek iz okrog 1930. leta.

The town quarter near Tivoli park, photograph from ca. 1930.

Linke Seitenansicht.

A. Bayer: Načrt dvonadstropne vile za H. Wettacha, 1897, fasada.

A. Bayer, plan of the two-storey villa for H. Wettach, 1897, facade.

Wettachova vila pred 1. svetovno vojno. Fotografija kaže, da je bila južna fasada stavbe bogato poslikana.

The Wettach villa before the First World War. The photograph indicates the southern facade was richly painted.

Detajl originalne vrtno ograje; foto Katarina Višnar.

Detail of the original garden fence; photograph by Katarina Višnar.

Wettachova vila - Centralna tehnična knjižnica pred prenovi, 1997; foto Miran Kambič

Wettach villa – the Central Technical Library before the renovation, 1997; photograph by Miran Kambič.

Wettachova vila - Veleposlaništvo ZDA, po prenovi 1999; foto Katarina Višnar.

Wettach villa – USA embassy, after the renovation, 1999; photograph by Katarina Višnar.

Prizidek k stavbi ameriškega veleposlaništva, 1999; foto Katarina Višnar.

Extension to the American Embassy building, 1999; photograph by Katarina Višnar.

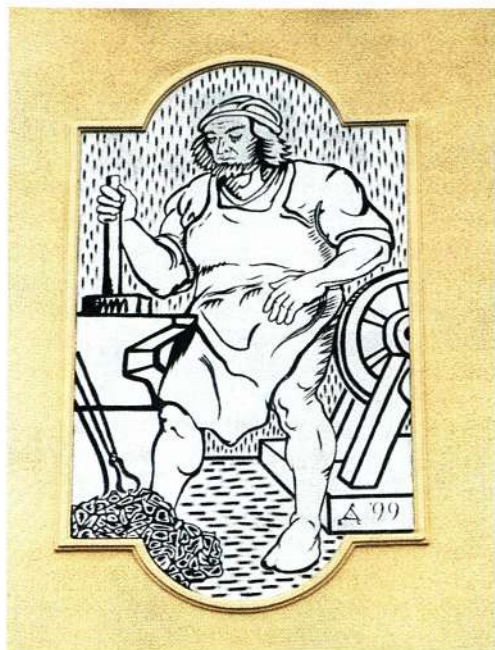
Fotografija originalne poslikave na severni fasadi stavbe.

Photograph of the original painting on the northern facade of the building.

Rekonstruiran motiv dekorativnega friza na zidnem vencu okrog hiše; foto Katarina Višnar.

Reconstructed motif of the decorative frieze on the wall projection encircling the house; photograph by Katarina Višnar.

Rekonstrukcija originalne poslikave; zgrafito tehnika; foto Katarina Višnar.

Reconstruction of the original painting in sgraffito technique; photograph by Katarina Višnar.

Breda Mihelič

The Villa Quarter between Prešernova Cesta and Tivoli Park in Ljubljana and the Renovation of the Wettach Villa

Problems of the Protection and Renovation of a Residential Quarter

Key words: town planning, architecture, history, town planning heritage, architectural heritage, monument protection

The Development of the Villa Quarter between Prešernova Cesta and Tivoli Park in Ljubljana and Problems of Renovation

The Villa Quarter between Prešernova Cesta and Tivoli Park is considered one of Ljubljana's most prestigious residential districts. It was planned in the last quarter of the 19th century and constructed during two periods: after the earthquake of 1895 and in the inter-war period. The first villas were built at the turn of the 19th century, mostly in neo-Historicist styles, with some Secession elements. A series of functionalistic villas was constructed there on vacant plots during the inter-war period, particularly in the area next to Vrtača and Levstikova Ulica.

The first interventions in the district date from the middle of the 19th century, when the newly constructed railway from Vienna to Trieste delineated the western border of the city towards Tivoli Park and Rožnik hill. The first draft for a regulatory plan for the part of the city between Slovenska Cesta and Tivoli Park was prepared by Kranjska Regional Building Association (Kranjska Stavbna Družba),¹ which was established in 1873. Soon after its establishment, the Association purchased large plots of land for building. The plan has not been preserved, yet it is known that an extension of the old Tržaška Cesta as far as Celovška Cesta was anticipated along the course of the present Prešernova Cesta. At the behest of the City Councillor F. Potočnik, a new regulatory plan for the western part of the city was prepared by the Kranjska Regional Building Association in 1876 and signed by the city engineer A. Wagner. Apart from the extension of Tržaška Cesta, the plan anticipated the creation of a rectangular network of streets in the area between the present Slovenska Cesta and Tivoli Park.² In 1882 the Kranjska Regional Building Association presented another plan to the Ljubljana City Council for the transposition of the old Tržaška Cesta and its connection with Gosposvetska Cesta along the course of the present Prešernova Cesta.³ It was more than a decade later that Prešernova Cesta was regulated according to this plan. According to the draft for a regulatory plan for Ljubljana⁴ by architect Maks Fabiani from 1895, the present Prešernova Cesta became part of a newly planned circular road, a broad boulevard with avenues of trees on

Breda Mihelič, Ph.D., Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia, Ljubljana.

both sides, surrounding the entire city like a ring. Fabiani proposed that two-storey houses and villas be built on the plots along the road, particularly in the direction of the present Tivoli Park. He additionally noted that “the most beautiful part of the city must preserve its cottage-like face” and should therefore be enhanced by small attractive gardens along the road.

The streets dividing the city quarter in the east-west direction were extensions of the streets on the eastern side of Prešernova Cesta. In the south-north direction, the quarter was newly divided only by Levstikova Ulica, which branched off Šubičeva Ulica leading to the south as far as Vrtača, where it was connected at right angles with Tobačna Ulica. The division of the land into plots within the newly regulated network of streets was gradual. The land along Prešernova Cesta and Vrtača was the first to be divided into plots; these were purchased by Kranjska Regional Building Association, so that intensive construction began even before the earthquake of 1895.⁵ The office building of Kranjska Regional Building Association was erected at the corner of Erjavčeva Ulica and Levstikova Ulica in 1894,⁶ and it was subsequently sold to the city to open as a school. A series of residential blocks of flats for rent was constructed by Kranjska Regional Building Association along Prešernova Cesta, and they were subsequently sold to various Ljubljana residents.⁷

The first two villas were constructed on the eastern side of Prešernova Cesta between Tomšičeva Ulica and Cankarjeva Ulica as early as 1897. The first villa, the present No. 12 Tomšičeva Ulica, was sold by Kranjska Regional Building Association to a Mr Vollheim in the following year; some years later it was bought from him by a businessman called Zeschko. The second villa (the present No.13 Tomšičeva) was bought by an apothecary called Piccoli. The construction of villas between Prešernova Ulica and Tivoli Park began mostly after the earthquake of 1895. The city quarter belonged to the outer district of the city, yet the plots were of the same size as those inside the serried construction of the city, where smaller blocks of flats for rent were built. Their area was between 1,500 and 2,000 square metres, which facilitated the construction of relatively large houses in luxurious gardens. The type of construction had already been determined by Fabiani in his draft for the regulatory plan, and more detailed regulations were defined by the construction order passed in 1896.⁸ The order stated that villas were to be located parallel to the road, located well inside the plot, distanced at least 5m from the road and 6m from neighbouring plots; there were obligatory front gardens between the houses and the road, “decently kept and maintained” and divided from the road by fences. These were to be see-through and set on bases no more than 80 cm in height. The houses were to project no more than two storeys above the ground, reaching a maximum height of 17m from the ground to the roof projection. The design of the house was to be pleasing to the sight, with a finely shaped street facade, or two facades in the case of corner houses, and without fire walls toward the neighbouring buildings.

These simple provisions sufficed for the quarter to develop into one of the most prestigious parts of the city before the First World War, in which the wealthiest citizens of Ljubljana resided. Despite inadequate maintenance of the buildings, the quarter retained its appearance more or less through the entire post-war period. After Slovenia gained its independence (in 1991) and Ljubljana became the capital, the pressure on this part of the city increased substantially. A greater influx of capital encouraged a more rapid renovation of buildings, and the more prestigious character of the quarter was gradually regained. The city should undoubtedly promote activities that offer new quality to the quarter. However, the renovations have been largely unplanned and uncontrolled, with negative results, so that the quarter is now in danger of losing the very qualities that led it to be protected.

One of the negative results of the renovation was the transformation of residential villas into business premises or embassies. Due to more intense non-residential use, the gardens that should have marked the character of the quarter were transformed into paved parking places, in some cases even used as the location for various extensions, garages and other auxiliary buildings.

The Monument Protection Service strove to prevent such damage by a decree as early as 1993.⁹ The decree protected the quarter as a whole, with a particular protective regime defining the basically residential character of the area, the typical division into plots, the construction system and the typical architecture. However, it has turned out that the decree cannot stand up to the pressures being exerted. The real estate business in this quarter is conducted completely against the provisions of the decree, and anybody wealthy enough can purchase a villa without any restrictions. The same holds true of foreign embassies. According to international law, the villas and their plots become foreign territories under foreign construction and security regulations. On account of this, it is very difficult to enforce protective requirements regarding the external appearance of the buildings, let alone their interiors.

Examples of villas that were utterly reconstructed, heightened or extended are: the Windischer villa (No. 9 Tomšičeva Ulica), originally the work of architect Josip Costaperaria; the Wettach villa, originally by architect Alfred Bayer, has been enlarged by a vast extension (No. 7 Tomšičeva Ulica); the fence of the German embassy stands above the homogeneous level of Prešernova Ulica, and was followed as an example by the fence of the American embassy; garages are located in the garden of the Austrian embassy; the Madelaine villa at the corner of Veselova Ulica and Tivolska Cesta is under threat of reconstruction with an extension, and, last but not least, the garden of the former secondary school for girls and Mladika was transformed into an asphalted parking place with a large barrier for cars.

As a rule, foreigners who purchase villas in this quarter bring detailed architectural plans of their own corresponding to their regulations and their requirements. Each adaptation of such a plan to the provisions of the Ljubljana decree requires exceptional efforts, which are usually of no avail. Without consensus at the level of the city regarding the protection of the town-planning and architectural appearance of the quarter, conditions will become utterly uncontrollable, which has already happened to a certain extent. The quarter should preserve its predominantly residential character: city residents are the only guarantee that an occasional light will be switched on here and there during the night. It might be more sensible to establish residencies for foreign embassies in this area instead of their offices and to avert the policy of "citification" which at present encourages the transformation of flats into business premises. This is one of the problems that require immediate attention of the city for the entire area of the city centre of Ljubljana.

Domestic investors pose an equal to the quarter. In principle, they are obliged to respect the provisions of the decree concerning the protection of the villa quarter as a town-planning monument, yet the reality is quite different. It is utterly incomprehensible how owners may reconstruct or extend, without a permit, even buildings protected by two provisions: as parts of the town-planning monument and as architectural monuments. We simply do not know what is happening behind garden fences. Coincidental discoveries of new architectural artefacts pose the question whether the protection of such monuments is reasonable and necessary at all. Let me mention here the most painful example discovered by chance: the reconstruction of the Šubič villa in No. 16 Levstikova Ulica, which was protected as part of the town-planning monument and as an architectural monument, and was considered one of the finest examples of functionalistic residential architecture in Ljubljana. The rear side of the villa was totally transformed, admittedly some years ago, without the knowledge or permission of the Monument Protection Service.

It seems that all efforts to extend protection into the field of town-planning and banal residential architecture are of no avail. Until the services in question can reach a consensus as to the actual meaning of the decree concerning the protection of monuments, until trespassers and constructors without permits are consistently fined and forced to pull down illegal constructions and re-establish the original conditions at their own expense, all the regulations, decrees and directives will be merely worthless paper, and all the services for the protection of monuments and heritage merely an unnecessary expense for the tax payer.

The Wettach Villa

History

Heinrich Wettach, a Viennese painter who moved to Ljubljana in about 1885 and lived there with his family until the end of the First World War, had the two-storey villa built in 1897. He worked as an independent artist in Ljubljana. He led a private art school in his studio in the newly built villa after 1914 and additionally worked as an assistant teacher of drawing and art history in the I. and II. grammar school,¹⁰ and for some time also in the German private teachers' training college for girls. He was also a musician, a member of the German Philharmonic Society in Ljubljana performing in the chamber string orchestra. He executed the paintings of the four muses for their hall (the present Philharmonic Society of Slovenia) in 1891. He was particularly known as a painter of portraits,¹¹ landscapes and religious themes.

In 1901 Wettach and his family became Evangelicals. His wife Maria Wettach became an active member of the Evangelical congregation and head of the female society. After the First World War, the conditions for their congregation, which was basically German, were suddenly greatly changed, so that 35 families of that religion left Ljubljana, among them the Wettach family. They moved to Carinthia in Austria, to St. Andrä near Villach. Heinrich Wettach died there in 1929. On leaving Ljubljana, Wettach sold his villa to Ivan Grobelnik, a wholesaler from Ljubljana, who owned a house at No. 1 Ciril-Metodov Trg. The villa passed to his daughter, Meta Grobelnik, in 1929. She sold it in 1940 to the National Treasury of the Monarchy of Yugoslavia. After the Second World War, in 1947, the Federal People's Republic of Yugoslavia took possession of the villa, and in 1951 the building was taken over by the Ljubljana Technical College, which transferred it to the Central Technical Library. The villa is now the property of the USA government.

Architecture

The Wettach villa was one of the richest villas of Ljubljana. In spite of that, it contained several flats, as did most of the villas constructed after the earthquake of 1895. There were no luxurious single-family villas in Ljubljana before the end of the First World War. Few citizens could have afforded such buildings. The proprietors mostly lived on the elevated ground floor or the first floor, and the rest of the flats were rented out, so as to cover the investment and maintenance expenses. The floor plans of such villas were similar to blocks of flats for rent. The common staircase, which was either in the middle of the building or one side, according to the size of the villa, led to one or two flats on each floor. The flats were traditionally divided into smarter dwelling rooms facing the street and utility rooms facing the interior of the plot. The flats were neither visually nor functionally connected with the large, beautiful gardens.

The Wettach villa was constructed as a building with several flats. It was distinguished from most of the villas in the neighbourhood by its two floors. The construction documents reveal that the investor was granted a construction permit for a single-storey building and was subsequently fined heavily for the construction of two floors. Despite that, the house retained the original appearance designed by the architect.

The floor plan of the house was symmetrical. There were originally two flats on each floor with entrances from a centrally located hall, and a more luxurious flat was designed for the proprietor. The villa was located in a large garden surrounded by a wrought-iron fence. The exterior was very varied, including floor balconies, loggias, a corner turret, etc., designed in the style of contemporary neo-Renaissance villas in Austria, Germany and Switzerland.

Wettach had the plans for the villa drawn up by the architect Alfred Bayer from Vienna in 1897, and the building was constructed by the construction company of Viljem Treo.¹²

The exterior of the villa had numerous architectural elements and each of the four facades was designed in a different way. There were prominent full-length balconies topped by crested roofs

on the front and side facades. A loggia was located at the axis of the main facade facing Prešernova Cesta, reaching from the ground floor to the second floor. The lower part of the loggia was stone-built, the floors were made of timber, and the upper part was concluded by an open wooden balcony.

The corners of the full-length balconies and the corner turret were emphasized with stitched edges executed in smooth plaster, a toothed wall projection divided the ground- and first floors; the facade of the attic had a timber framed construction (Fachwerk), which was very popular at that time, particularly with the German population. A number of attic levels in the quarter between Prešernova Cesta and Tivoli Park, and also in Rožna Dolina and in Poljane, were constructed in this way.

Both corners facing Prešernova Cesta were additionally emphasized. The corner of the main and southern facades was marked with a circular balcony on the second floor, supported by a ring-formed console and concluded by a steep conical roof with a ball and flag on the top of a tin pole, reminiscent of mediaeval castle turrets. The corner of the main and northern facades was marked by a corner turret with a prominent semi-circular extension on the ground- and first floors and concluded by a semi-circular balcony surrounded by a balustrade on the second floor. The turret had a bell-shaped roof with a smaller turret and a lantern on top of it, with a corresponding bell-shaped roof and tin pole as on the opposite side of the facade. The tops of the gables concluding the full-length balconies of the main and side facades and the conclusions of attic windows were additionally ornamented with tin poles with balls, yet without flags.

The roof was lively, with a series of dormers and chimneys covered with small ridged roofs.

Renovation for the Requirements of the American Embassy

The building was thoroughly renovated to meet the requirements of the American Embassy. The renovation included the whole building and garden. The conservation directives for renovation were prepared as early as 1993. However, the renovation was submitted to American security regulations, which necessarily resulted in disagreements and compromises.

The renovation was conducted by architect Ron Tomasso in the name of the Office of Foreign Building Operations with the U. S. Department of State. Architects Oudens & Knoop were commissioned to execute the plans in 1996, and the projects for the planning and building permits were prepared on the basis of the plans by architect Andrej Černigoj from the Genus Loci bureau in Ljubljana. The project brought to Ljubljana by the Americans anticipated the construction of a new garden fence, an extension on the rear side, regulation of a new entrance on Prešernova Cesta, renovation of the facade and restoration of the interior.

The extension in the yard was constructed contrary to the decree.¹³ It was erected due to special American security regulations requiring the separation of the staircase for employees from the one for visitors. The design of the extension followed the extension of the Museum for Contemporary History in Tivoli Park, yet the security regulations prevented the use of glass for the facade.

Security regulations further dictated the construction of a new fence around the garden. Planning provisions limited the height of the fence to 3m, which exceeded the heights of other fences in Prešernova Cesta to the same extent as the German Embassy fence. However, the Americans raised the fence to 4.5m in accordance with their security regulations. At the request of the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Ljubljana, the fence was subsequently lowered.

In the interior of the house, the architects more or less followed the basic floor plan with the central staircase and the rooms located around it. In spite of that, the appearance of the interior was completely transformed. Only the balustrade and some doors were preserved from the original contents of the villa; the rest was renovated with new materials, new windows and doors, and new furnishings.

Renovation of the Facade Decoration

All four facades were originally richly painted, partly in fresco and partly using sgraffito technique, particularly on the second floor where the Wettach flat used to be. The paintings were the work of Heinrich Wettach. The original plans by architect Bayer indicated paintings in two fields between the windows on the second floor of the northern facade of the building, on the wall projection between the first and second floors encircling the building, in the four fields between the windows of the second floor on the southern facade, above the ground floor window of the northern corner turret and in the fields by the balcony door of the same turret on the second floor. However, some of the fields were probably never painted.

The frescoes were regrettably ruined, most probably after the First World War when Wettach moved out of Ljubljana. Such a conclusion is based on the fact that not a single photograph showing the frescoes has been preserved from the period after the First or Second World Wars. Additionally, none of the surviving inhabitants of the quarter were able to remember the existence of frescoes. The heirs of the Wettach family in Vienna were also questioned about the existence of any documents regarding the paintings, but to no avail. The only photograph actually indicating the fact that the villa was painted dated from the beginning of the 20th century, yet it was impossible to determine the motifs of the frescoes. A possible reason for their destruction might have been the motifs originating from Evangelical iconography, but this is really speculation.

The paintings in the sgraffito technique were better preserved. The wall projection between the first and second floors was painted with a neo-Renaissance floral pattern. It was occasionally interrupted with the motif of two gryphons holding a coat of arms in the colours of the Austro-Hungarian flag. Since the painting was in black and white, the colours were indicated in relief, according to heraldic rules.

The fields on the northern facade executed in the sgraffito technique contained two full-size male figures: the left one was depicted with a kind of wheel holding a device reminiscent of a printing machine, and the right one with a pen and some books in the background. Considering the fact that iconographic rules were no longer so strict at the end of the 19th century, the figures could have represented two out of seven "artes liberales". A further speculation would indicate that the remaining five were depicted in the frescoes on the southern facade.

The building was renovated several times, for the last time in 1991 when the facade and the roof were restored. The facade was painted after a colour survey prepared on the basis of trial boreholes executed by the Restoration Centre of the Republic of Slovenia.¹⁴ The trial boreholes indicated that the facade was sprayed with a coat of grey cement after the war, which greatly transformed the appearance of the villa and finally covered and destroyed the remains of the frescoes originally decorating the southern facade. The trial boreholes confirmed the existence of paintings in the fields between the windows of the second floor on the balcony of the southern facade, as indicated in the original plans. However, there was no evidence of paintings in other fields equally indicated in the plans, which led to the conclusion that the paintings there were probably never executed. The survey proved the frescoes were ruined to such an extent that they were beyond repair by then available means and techniques.

The investors decided together with the conservators and restorers to whitewash the fields in order to protect the remains and postpone the restoration to a more favourable time in the future.

The favourable time seemed to have come when the villa was bought by the American government to serve as its embassy. Research was resumed to facilitate the restoration or at least reconstruction of the paintings on the facades of the villa. The decorative section in the sgraffito technique on the wall projection between the first and second floors was successfully reconstructed. On the basis of scanning and simultaneous analysis of contemporary motifs from late 19th century literature, the Restoration Centre executed the outlines for the

reconstruction of the decorative pattern. The basic outlines of the two figures decorating the fields between the windows on the northern facade were reconstructed on the basis of scanned old photographs. The reconstructions were performed by restorer Drago Bac. The fields containing the original frescoes as indicated by the investigation during the renovation in 1991 remained whitewashed, and the investor agreed to finance and facilitate a subsequent restoration of the painted fields should any evidence be discovered as to the original fresco motifs. In view of the extensive research performed so far, the chances for such a discovery are poor.

Notes:

- 1 V. Valenčič, Ljubljanski regulacijski načrti do 1918, ZAL, manuscript collection.
- 2 Plan des West, ZAL, collection of plans, folder 00/4.
- 3 ZAL, Reg I, facs. 996, fol. 201.
- 4 Maks Fabiani, Poročilo k načrtu občne regulacije deželnega stolnega mesta Ljubljane, Ljubljana, 1895.
- 5 Mestni stavbni urad, "Situacijski načrt Levstikovih ulic od Nunske ulice do C. Kr. Tobačne tovarne", ZAL, Reg I, sv. XVI/2, f. 1138, fol. 552.
- 6 Krainische Baugesellschaft in Laibach, 1873—1898, Denkschrift über die Thätigkeit der Krainischen Baugesellschaft während des ersten Viertel-Jahrhundertes ihres Bestandes, Laibach, 1898.
- 7 Among them the buildings of Mrs. Ludwig, Baron Schweegel, Karl and Hugo Leskovič (1918), the factory-owner Samasse, etc.
- 8 "Stavbinski red za občinsko ozemlje deželnega stolnega mesta Ljubljane", Ljubljana, 1896.
- 9 "Odlok o razglasitvi spomenikov naravne in kulturne dediščine na območju občine Ljubljana Center med Aškerčevo, Tivolško in Slovensko cesto", Uradni list RS 29. 10. 1993, No. III/60, pp. 2937—2944.
- 10 "Izvestja I. in II. gimnazije ter nemškega zasebnega učiteljsišča v Ljubljani".
- 11 In the address book "Ljubljana" from 1900, Fischer's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger, Adressbuch für die Landeshauptstadt Laibach mit ihren Vororten nebst Unter- und Ober Šiška, he is noted as portrait painter, "Porträtmaler".
- 12 ZAL, Reg XVI/2, f. 1144.
- 13 Cf. Note No. 9.
- 14 Restavratsorski center Republike Slovenije (Beta Benko Mächtig), Centralna tehnična knjižnica: sondiranje fasade, preiskava vzorcev, predlog barvne prezentacije fasade, Ljubljana, 1991.

Mojca Tercej Otorepec

Budnarjeva hiša, Pr' Matjaž, Zgornje Palovče št. 5

Pregled konservatorskih posegov na objektu ob njegovi novi namembnosti – etnološki vidik

UDK 728.6.025(497.4 Zgornje Pavlovče)

UDK 719:39(497.4 Zgornje Pavlovče)

Ključne besede: etnologija, raziskovanje nepremičnih kulturnih spomenikov in dediščine, spomeniškovarstvena organizacija, obnova domačije, multidisciplinarni pristop, Zgornje Palovče, Kamnik

Povzetek

Besedilo je povzetek etnološko-konservatorske pripravniške naloge, ki je obravnavala pregled obnovitvenih posegov na Budnarjevi hiši v Zgornjih Palovčah šte. 5 v občini Kamnik. Etnološki vidik je tu izpostavljen zato, ker hiša s svojo vsebino predstavlja način življenja Palovčanov skozi dediščino stavbarstva in bivalno kulturo na kamniškem podeželju v 19. stoletju.

Pri pregledu konservatorskih posegov na objektu smo uporabili deduktivno, primerjalno, analitično-rekonstrukcijsko metodo, značilno za etnološki pristop pri obnavljanju različnih območij in objektov v izbranem časovnem obdobju in prostoru. Uveden je bil med drugim tudi poskus, kako vzpostaviti sodelovanje z drugo disciplino, v tem primeru s krajinsko arhitekturo, s katerim želi avtorica prikazati multidisciplinarni postopek dela, ki ga tovrstne ustanove omogočajo. V prispevku je govor o uporabi etnoloških védenj v spomeniškovarstvenih organizacijah, ki jih je mogoče dovolj kakovostno uporabiti pri osnovnih raziskavah zavarovanih območij in posameznih objektov v povezavi z drugimi disciplinami, ki delujejo in sooblikujejo dela znotraj zavodov za varstvo naravne in kulturne dediščine v Sloveniji, čeravno smo v obdobju razdružitvenih procesov.

Uvod

Budnarjeva hiša, Pr' Matjaž (EŠD 885), v Zgornjih Palovčah šte. 5 stoji na območju občine Kamnik, v katastrski občini Palovče. Stavbo so pod okriljem pristojne ustanove – Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju že več let obnavljali. V letu 1998 se je pričela sklepna faza obnovitvenih del, ki smo jih dejansko končali 20. novembra 1998, ko smo domačijo odprli za javnost.

Pri dokončni ureditvi domačije sem začela delati junija 1998. Zunanost hiše je bila že obnovljena, za predstavitev je bilo treba prilagoditi in urediti predvsem notranje prostore.

Ker sem želela razumeti celoten potek obnovitvenih del na domačiji, sem se najprej lotila pregleda vseh del, ki jih je opravil Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju v sodelovanju z Ministrstvom za kulturo Republike Slovenije in z občino Kamnik. Obnovljeni spomenik ljudskega stavbarstva naj bi končno zaživel kot spomenik, v katerem bi potekale "dejavnosti etnološkega značaja" (Kupoprodajna pogodba 1986: 1). Predstavljal naj bi način življenja Palovčanov skozi dediščino stavbarstva in bivalno kulturo kamniškega podeželja v 19. stoletju.

Pri delu sem uporabila različne metode. Kot prvo naj omenim deduktivno metodo, ki sem jo uporabila pri spoznavanju terena oz. območja, na katerem stoji obravnavani objekt. Ker sem hišo prvič videla junija 1998, torej proti koncu obnavljanih del, sem hotela obravnavano območje spoznati kar najširše. Kasneje sem ga zoževala na manjše enote do objekta samega. Tako v okviru uvoda predstavljam kamniško zaledje v najširšem pogledu, hkrati sem se ukvarjala z evidentiranjem naselij in zaselkov ter posameznih stavb v k. o. Palovče, z zaselkom Zgornje Palovče in nazadnje z Budnarjevo hišo, ki je predmet obravnave. Drugi del uvoda je strokovni opis domačije z vsemi podatki, ki so bili na voljo. Pregled obnovitvenih posegov obsega tri faze:

- priprave za odkup domačije,
- postopke obnavljanja med letoma 1985 in 1997 in
- etnološko konservatorske posege na objektu med junijem in novembrom 1998.

S stanjem domačije pred obnovo sem se seznanila prek fotografij in tehnične izmere stavbe ter vse dokumentacije, ki jo hrani ZVNKD v Kranju. Poleg tega so mi pomagali tudi domačini, ki na tem območju živijo, napotke sem prejela od mentorja Vladimirja Knifica, mnogo pa mi je povedala gospa Mici Vrhovnikova, ki izhaja iz te hiše.

Pri analitično-rekonstrukcijskem delu sem uporabila model raziskovanja načina življenja ljudi v Palovčah (intervjuji z domačini), bivalno kulturo na tem območju pa sem raziskovala s primerjavo in s pomočjo terenskih skic je nastala današnja postavitev inventarja v hišo.¹

V članku predstavljam Budnarjevo hišo, njen opis, ki zajema gradbene in vsebinske značilnosti, njeno novo namembnost ter vrednotenje le-te in predlog za ureditev okolice. Jedro je pregled vseh konservatorskih posegov na hiši in v njej, s poudarkom na etnološkem zornem kotu. Konservatorske posege je od leta 1985 usmerjal arhitekt konservator. Leta 1991 je nastal prvi konservatorski program – načrt za obnovo Budnarjeve hiše.²

Pri dokončni ureditvi hiše, ki je danes namenjena javnosti, smo izdelali analizo stanja in opremljenosti. Načrt namestitve inventarja smo naredili med samo akcijo, v obdobju med junijem in novembrom 1998.

Ker sem prepričana, da dokončna ureditev obnovljene stavbe pomeni tudi ureditev okolice oz. zemljišča, na katerem obravnavani objekt stoji, sem k sodelovanju pritegnila konservatorko za naravno dediščino, ki je ovrednotila zemljišče in podala smernice za njegovo ureditev.³ S tem sem želela vzpostaviti t. i. multidisciplinarni način dela, ki ga tovrstne službe omogočajo, in tako zaokrožiti podobo obnovljenega spomenika tudi z vidika ureditve njegove okolice.

Budnarjeva hiša, Pr' Matjaž

Budnarjeva hiša je dobila ime po svojem zadnjem lastniku Cvetu Budnarju. "Stoji na izpostavljeni pribrežni, sončni legi ob cesti na začetku vasi. Tricelični, stegnjeni dom srednjega kmeta predstavlja prehodni tip med gorenjskim (stegnjenim) in osrednjeslovenskim (vrhhlevnim) tipom. Po svoji talni zasnovi in ohranjenih prvotnih stavbnih elementih – način zidave temeljev, izvedba vogalnih vezi 'na cink' in ustno izročilo – kaže, da je nastala v sredini 17. stoletja. Prvotno je imela hiša dva prostora (dvocelična zasnova), ki sta ju sestavljali veža s 'črno' kuhinjo in 'hiša', kasneje so ji dodali še 'kamro' in gospodarski del." (Cevc, Koželj: 1992).

Domačija je ovrednotena kot objekt izjemnega pomena. Zanj je bila predlagana sanacija nosisilnega zidu v hlevu in šupi ter zamenjava preperelih brun z brunmi iz gospodarskega poslopja v

bližini. Poleg drenažnih del je bila predlagana tudi odstranitev zgornje plasti ceste do prvotnega nivoja (Cevc, Koželj : 1992).

Za domačijo je značilno, da pod isto streho združuje tako stanovanjske kot gospodarske dele. Spodnji, zidani del je bil namenjen gospodarskim dejavnostim (klet, ovčjak, šupa in hlev). Gornji del je služil stanovanjski namembnosti in je bil delno zidan, delno lesen. Veža s črno kuhinjo in ognjiščem je bila zidana, osrednji bivalni prostor – hiša pa lesena in je bila z notranje strani ometana in pobeljena. Značilna je bila brunasta konstrukcija sten, ki je bila sestavljena iz brun, stesanih s treh strani. Ob veži so pozneje dozidali še kamro in gospodarski del, pod katerim je bil hlev. Sleme strehe je potekalo v isti višini in liniji, od stanovanjskega dela hiše do konca gospodarskega dela.

Kratek pregled konservatorskih posegov na objektu

Na pobudo Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju in Kulturne skupnosti v Kamniku je lastnik Cveto Budnar leta 1986 domačijo prodal Kulturni skupnosti v Kamniku. Kupoprodajna pogodba je bila sklenjena maja 1986. Obnova in ureditev domačije je bila zaradi velike etnološke vrednosti vključena v srednjeročni program Kulturne skupnosti v Kamniku in Kulturne skupnosti Slovenije za obdobje 1986 do 1990. V kupoprodajni pogodbi so se podpisniki zavezali, da bo po obnovi hiša namenjena kulturnim dejavnostim etnološkega značaja (Iz kupoprodajne pogodbe, maja 1986). Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju je predlagal, da domačijo razglasijo za kulturni spomenik. Odločbo o začasni razglasitvi je junija 1991 izdala občina Kamnik.

Med letoma 1986 in 1990 je bila sanirana lupina hiše in delno tudi notranji prostori. Inventar hiše je bil ob začetku obnavljalnih del, leta 1985, v celoti ohranjen. Po pripovedovanju je predstavljal bogato dediščino bivalne kulture prebivalcev hiše. Ob izdelavi konservatorskega programa so leta 1991 inventar tudi prvič pregledali, inventarizirali in popisali, vendar je bil ohranjen v že zelo okrnjeni podobi. Drobcji še ohranjene notranje opreme so bili do leta 1998 shranjeni na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju, preostali materialni ostanki dediščine načina življenja v Budnarjevi hiši pa so bili shranjeni v objektu samem, v gospodarskem poslojpu in na podstrešju hiše.

Pred konservatorskimi posegi je Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju dal napraviti tehnično izmero zunanosti in notranosti objekta. Najprej so obnovili ostrešje in zamenjali strešno kritino, ki je bila prvotno slama. Dotrajano slamnato kritino je zamenjala nova kritina – skodle, zato je bilo treba spremeniti tudi strešno konstrukcijo. Kot začasno kritino so uporabili strešno lepenko. Obnavljalna dela so zajemala še: statično sanacijo zaradi preobtežitve nove strešne konstrukcije; zamenjavo zatrepnega ganka in obeh gankov na dvorišni strani stavbe; privez stropa v črni kuhinji; odstranjena je bila tudi protipožarna malta nad "hišo", saj je statično ogrožala leseno konstrukcijo nosilnih sten; v notranjosti "hiše" je bil odstranjen omet in očiščene so bile lesene površine; saniran je bil nosilni zid hiše in plombirani nosilni zidovi gospodarskega poslopja; zamenjana so bila štiri bruna v leseni konstrukciji sten poda, v istem prostoru so odstranili tlake, ker se je pojavila lesna goba; odstranili so od gobe poškodovana bruna in deske, očistili hlev, ovčjak in listnjak ter delno odkopali temelje v hlevu, zapolnili pa so tudi reže med kuhinjo in "hišo". V letu 1991 so na osnovi predloga načrtov gradbenega mojstra Franceta Pelka z Bleda in tesarja Bojana Koželja iz Tunjic pri Kamniku začeli pripravljala dela za odvodnjavanje. Na novo so pozidali nosilne stene hleva in nosilne stene pod kuhinjo.

Konservatorski načrt za obnovo Budnarjeve hiše iz leta 1991 je vseboval še seznam namernih posegov (npr. izolacijo podstrehe in ureditev le-te za primerno namembnost, ureditev vodovoda in odtoka v kamri, ureditev hleva, ovčjaka, listnjaka in kleti za prezentacijo ipd.).

Vendar teh del ni bilo mogoče opraviti, ker se je pojavilo pogrezanje lesene konstrukcije ostenja na "hiši". Poglavitni vzrok za ta pojav naj bi bila pretežka strešna konstrukcija.

Še danes ohranjeni primerki delno zidanih in delno lesenih hiš v katastrski občini Palovče in na celotnem območju občine Kamnik imajo lesena ostenja izdelana iz brun s tremi tesanimi stranicami, kar je verjetno posledica ročnega tesanja. Današnji tesarji bi se morali tega zavedati, če se lotevajo obnove konserviranih oz. spomeniško varovanih hiš. Predvsem pa je to védenje pomembno za konservatorje, ki se lotevajo posameznih obnov, zato menim, da je treba predhodno raziskati in analizirati celotno območje, v katerem je objekt ali domačija, ki jo imamo namen obnoviti.

V letu 1997 so na novo izolirali leseno ostenje "hiše", tlake v notranjosti "hiše" in kamre so obložili z lesenimi podnicami, namestili so električno napeljavo, del inventarja je bil prenešen na Budnarjev pod. Odkupili so tudi staro leseno stiskalnico za sadje in v nekdanjem listnjaku uredili sanitarije. Izbrana je bila tudi oskrbnica hiše, gospa Iva Šubelj Kramar.

Na koncu sanacijskih del so bili predvideni tudi: oprema hiše, veže in črne kuhinje ter funkcionalna prilagoditev nekdanje kamre v oskrbnikov pomožni prostor za pripravo jedi za obiskovalce. V okolici objekta so predvideli izdelavo greznice in vodovoda, okolico pa so imeli namen urediti za občasne prireditve (Klobčar 1997: 1-2).

Etnološko-konservatorska dela med junijem in novembrom 1998

Sestavni del opravil, ki jih morajo usvojiti etnologi, ki se zaposlijo na zavodih za naravno in kulturno dediščino v Sloveniji, je dobro poznavanje območij, na katerih delajo. Seznaniti se morajo s stanjem nepremične kulturne dediščine svojega območja, tisto, kar je še pomembnejše, pa je poznavanje načina življenja ljudi, s katerimi se pri terenskem delu srečujejo. Etnološke metode dela se nekoliko razlikujejo od drugih metod, kajti etnologi smo izrazito terenski delavci, ki na osnovi ustreznega koncepta dela in pregleda pisanih virov ter literature raziskujemo način življenja ljudi v izbranem prostoru in času. V konservatorskih vrstah se ta način življenja veže na nepremične kulturne spomenike in dediščino, na preučevanje bivalne kulture v najširšem pomenu.

Po ogledu domačije sem zapisala svoje ugotovitve, nato sem napravila načrt, ki sem ga poimenovala *Koncept ureditve – postavitve inventarja v za prezentacijo namenjene prostore*. Njegovi sestavni deli so bili:

- 1) zunanost obnovljene domačije,
- 2) notranjost obnovljene domačije,
- 3) stara in nova namembnost domačije,
- 4) okolica domačije in
- 5) načini dela za postavitve inventarja nazaj v hišo.

Prednostno je bilo treba končati gradbena dela⁴ na zunanosti in v notranjosti objekta. Na jugozahodni strani hiše so spojili pohodni podest med vstopnim in razglednim gankom, hkrati so odstranili del dvoravnih stopnic. Ker je objekt namenjen turistični dejavnosti, je bil takšen varnostni ukrep potreben. Odstranili so tudi rožno polico, na preostalem delu stopnic pa so zapolnili oprijemalno ograjo, oljno barvo na njej so delno odstranili in ograjo prebarvali s premazom za les. Na dvorišču so na novo izdelali tudi triprekatno greznico, vanjo pa napeljali vodovodne cevi iz stavbe. Uredili so bili tudi peskolove in na novo nasuli plast peska. Nad leseno sadno stiskalnico so postavili nadstrešek. Prav tako so odstranili neuporaben gradbeni material.

V notranjih prostorih so v "hiši" odstranili ostanke ometov na okenskih okvirjih in emajlu krušne peči, očistili vrata, prostor pa v celoti izpraznili. V veži s črno kuhinjo so odstranili vso nesnago, zazidali vrzel v kotu med steno hiše in veže, očistili so ognjišče in notranji del peči, restavrirali

leseno smetišnico. V kamri so očistili okenske okvirje in tlake, prostor pa izpraznili. Hišni inventar, ki je bil shranjen na podu, je bil inventariziran in fotografsko dokumentiran, očistili so tudi obe omari, neuporabljeni inventar pa deponirali na podstrehi.

Sledila je analiza opremljenosti hiše z rekonstrukcijsko postavitvijo inventarja nazaj v notranjost. V pričujočem besedilu sem se omejila le na prostor, ki je zidan – na vežo s črno kuhinjo. Največ težav je povzročala prav oprema tega prostora, ker je bila v zelo slabem stanju, precej je je tudi manjkalo. Med manjkajočimi predmeti sva s sodelavcem iz programa javnih del na terenu v Tuhinjski dolini pridobila lopar za potiskanje kruha v peč. Po pripovedovanju edine še živeče potomke družine Budnar je bil ta prostor, tudi ko so še živeli v njem, precej prazen. Tu so v glavnem pripravljali hrano za ljudi in živino. Na osnovi njenega pripovedovanja in tlorisne skice, smo hiši vrnili podobo s konca 19. stoletja.

Temeljna podlaga za izdelavo rekonstrukcije je bila skica, na osnovi katere smo s pomočjo posameznih intervjujev z bližnjimi sosedi in potomko te hiše – gospo Mici Budnarjevo pripravili postavitev inventarja nazaj v stavbo. Nakateri predmeti so bili v komaj zadovoljivem stanju, npr. škaf za vodo s korcem za zajemanje vode. Nasproti ognjišča smo postavili omaro za živila, ob zidanem svinjskem kotlu pa nekatera poljedelska orodja. Lopar za potiskanje kruha smo postavili pod stopnice na podstrešje, kjer je stal tudi takrat, ko je v hiši živelo še vseh deset ljudi. Burklje smo postavili blizu kurišča.

Obnovljena Budnarjeva hiša je ovrednotena kot nepremični etnološki spomenik, ki je zavarovan v okviru prostorsko ureditvenih pogojev občine Kamnik. "Neka stavba je samostojen kulturni spomenik, ki je zavarovana z odločbo, druga pa to ni, čeprav je tudi ta lahko spomeniško zavarovana, a le kot sestavni – ambientalni – del nekega varovanega naselja." (Knific 1978: 76) Njena evidenčna številka je 885, gre pa za nepremični etnološki (kulturni) spomenik, zavarovan le z odločbo o začasni razglasitvi.

Multidisciplinarni pristop k ureditvi obnovljenega objekta

Pri obnovah nepremičnih kulturnih spomenikov in dediščine vedno sodeluje večja skupina ljudi, ki se vključujejo v obnovo z različnih temeljnih disciplin (raziskovalci konservatorji, arhitekti, krajinski arhitekti, geografi, umetnostni zgodovinarji, etnologi, arheologi ipd.), in cela vrsta zunanjih sodelavcev – od projektantov do različnih obrtnikov, med katerimi je prav v primeru obnove etnološke nepremične dediščine veliko mojstrov domače obrti. Pri obnovi gre za sodelovanje različnih temeljnih disciplin, ki jim pripadajo konservatorji, kjer lahko vsak iz svojega zornega kota prispeva svoj delež k dokončni obnovi. Ob primernem združevanju tako različno usmerjenih konservatorjev se je mogoče ob temeljitem konservatorskem načrtu kakovostno lotiti obnove. Takšen način je idealen, vendar je prav zaradi večjega števila konservatorjev in njihovih vsakdanjih obveznosti večkrat zelo težko izvedljiv. Gre pravzaprav za multidisciplinarni način dela, ki je mogoče le, če na zavodih obstaja interes za to.

Budnarjeva hiša je danes obnovljena in predstavlja bivalno kulturo 19. stoletja. Okolica, ki je sestavni del domačije, še čaka na dokončno ureditev. V okviru etnološko-konservatorske naloge sem k sodelovanju pritegnila tudi krajinsko arhitektko, konservatorko za naravno dediščino, kot to določa Beneška listina v poglavju Konservacije v 1. odstavku 6. člena (VS/12, 1967 : 153). Budnarjeva hiša je bila, ko je bila še naseljena, domačija z urejeno okolico, značilno za to hribovsko pokrajino, z urejenim kmečkim vrtom, o katerem danes priča le še stari pušpan.

S krajinskega vidika je zemljišče okoli Budnarjeve hiše ovrednoteno kot neurejeno. Razgaljeni so kanalizacijski jaški, betonski temelji, železni nosilci konstrukcije ostrejša nad stiskalnico za sadje. Zato smo predlagali smernice za ureditev okolice domačije. Za izdelavo ureditvenega načrta bi bilo treba natančno opredeliti območje urejanja in izdelati poenostavljeno geodetsko podlago z vrisanimi obstoječimi objekti. Smernice vključujejo: ureditev cestišča ob objektu in

dvorišča, na vzhodni strani bi bilo zaradi strmine urediti terasaste stopnice, sidrane z lesenimi okroglicami ali grobo obdelanim lomljencem, na spodnjem, južnem koncu dvorišča pa zasuti vse betonske dele. Tu bi lahko postavili preproste lesene klopi, severovzhodno od napajalnika bi lahko obnovili vrtiček ipd. (Koruza 1999 : 41).

Sklep

Pri načinu dela sem sledila osnovni opredelitvi varstva spomenikov, ki je "raziskovalna dejavnost, ki s ciljem, pripraviti gradivo za konservatorski poseg v ožjem pomenu besede preučuje kulturni spomenik v njegovih snovnih in vsebinskih komponentah in preučuje odražanje nameravanih in nenameravanih sprememb na snovi in vsebini spomenika." (Curk 1977 : 10,11) Ker so na Budnarjevi hiši pri njeni obnovi izvajali tako posege "na snovi in vsebini spomenika", sem se odločila za raziskovalni način dela. Domačija je sedaj v celoti obnovljena. Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju je Budnarjevo hišo predal sedanji lastnici – občini Kamnik – 20. novembra 1998, ta je ključke izročila upraviteljici, gospe Ivi Šubelj Kramar, ki danes v hiši uspešno vodi izobraževalne delavnice, povezane z letnimi, delovnimi in koledarskimi šegami, načinom življenja ljudi na kamniškem območju in drugod po Sloveniji.

Vloga etnologa v konservatorskih vrstah je predvsem raziskovanje nepremične kulturne dediščine in spomenikov, kar predstavlja osnovo za izdelavo evidenc spomenikov in dediščine in vodi do poglobljenih podatkov o dediščini in spomenikih, ki jo predstavlja topografija območij in posameznih objektov. Za etnologa je poleg ohranjanja kulturne dediščine pomembna vsebina preučevanih objektov ali območij – to je način življenja ljudi z vidika duhovne, socialne in materialne kulture v stavbah in v njihovi neposredni okolici. Poleg ohranjanja samega območja ali objekta mora poskrbeti tudi za življenje v zavarovanih stavbah, predvsem je pomembno vedeti, kakšna je lahko njihova prihodnja namembnost oz. kaj se v njih lahko dogaja in kaj ne. Odnos človeka do bivalnega in delovnega okolja torej predstavlja enega izmed ključnih predmetov preučevanja in dela etnologov v spomeniškovarstveni službi.

O dveh tipih etnologov je pisal tudi dr. Ivan Sedej. To sta tip klasičnega etnologa konservatorja, ki izhaja iz umetnostnozgodovinske metodologije, in tip konservatorja – raziskovalca odnosov do dediščine, predvsem raziskovalca na terenu, ki se spušča na raven imetnikov posameznih spomenikov (Bogataj 1984 : 35).

Menim, da je osnova takšnega dela v prvi vrsti **evidenca** (védenje o stanju in številu nepremične kulturne dediščine), ki jo pridobimo s pomočjo raziskovalnega dela na terenu, kar doprinese k **topografiji** objektov ali območij. V to je vključena tudi sociološko-strukturalna metoda dela. Naslednja stopnja je **kategorizacija** (razvrščanje glede na vrste spomenikov in dediščine po pomembnosti) ter **valorizacija** (ovrednotenje posameznih spomenikov in dediščine), kjer poleg etnologov sodelujejo še druge temeljne discipline, ki sooblikujejo delo znotraj spomeniškovarstvenih organizacij. "Spomeniško varstvo izhaja namreč vedno prvenstveno iz stroke, ki ji spomenik pripada, kar pomeni, da je nek objekt lahko spomeniško pomemben le tedaj, če je hkrati pomemben za stroko, bodisi arheologijo, etnologijo, umetnostno zgodovino ipd." (Zadnikar 1977 : 25).

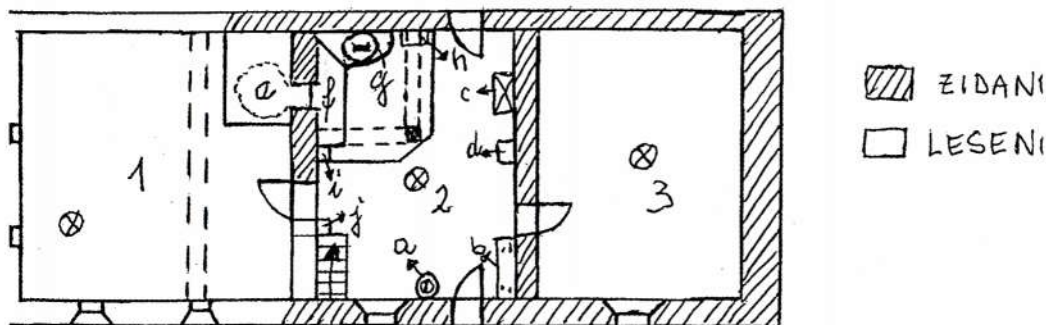
Končno ovrednotenje nekega objekta je rezultat interdisciplinarnega pristopa (sodelovanje večih temeljnih disciplin v konservatorstvu). Zanje je značilna multidisciplinarno sestavljena ekipa konservatorjev, ki s skupnimi znanji sodeluje pri kar najbolj celostni obnovi. Nemogoče bi bilo pričakovati, da bi ena oseba združevala vsa znanja, ki jih sicer vsak predstavnik svoje matične discipline lahko prispeva v konservatorstvo.

Opombe:

- ¹ Model je povzet po Vito Hazler: Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem. Ljubljana 1999.
- ² Konservatorski načrt za obnovu izbranega spomenika naj bi vključeval predhodno raziskavo načina življenja ljudi na izbranem območju in naj bi vnaprej predvidel tudi njegovo namembnost po obnovi. V primeru obnove Budnarjeve hiše se je na to v celoti pozabilo. Na tem mestu lahko uporabim besede svojega profesorja, dr. V. Hazlerja, ki nam je že na fakulteti dopovedoval, da etnolog v spomeniški službi pri t. i. "akcijah prenove etnološke dediščine in spomenikov" predstavlja "ideologa prenove". Tudi Budnarjeva hiša bi na začetku obnavljajlnih del potrebovala takega "ideologa prenove", ki bi v prvi vrsti moral biti etnolog, saj je bil objekt namenjen "dejavnostim etnološkega značaja", z njim bi morala sodelovati ekipa predstavnikov drugih disciplin, npr. gradbeniki, arhitekti, obrtniki različnih usmeritev, ter krajinar kot strokovnjak za ureditev obnovljenega spomenika.
- ³ Prvotno sem zasnovala udeležbo konservatorke za naravno dediščino, ki bi izdelala idejni načrt ureditve okolice. Zaradi manjkajočih tehničnih podatkov – geodetske izmere stavbnega zemljišča in zemljišča, ki pripada obnovljeni hiši, to ni bilo mogoče.
- ⁴ Napotki mentorja Vladimirja Knifca so bili, da je treba najprej izprazniti prostore. Šele nato je mogoče napraviti načrt za namestitev inventarja nazaj v hišo.

Literatura in viri

- Tone Cevc, Zvezda Koželj: *Ovrednotenje Budnarjeve hiše v Zgornjih Palovčah št. 5*, Ljubljana 1992. (Tipkopis, hrani Arhiv ZVNKD v Kranju)
- Iva Curk: Definicije iz metodologije varstva spomenikov (kulturnih spomenikov). *Vestnik 4*. Ljubljana 1977, str. 10 – 11.
- Vladimir Knific: *Etnologija in spomeniško varstvo*. Etnologija in sodobna slovenska družba. Brežice 1978, str. 76.
- Janez Bogataj: Etnološka dediščina in posledice razhajanja med teorijo in prakso v slovenski etnologiji. *Varstvo spomenikov 26*. Ljubljana 1984, str. 35.
- Vito Hazler: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana 1999.
- Barbara Možina, Mojca Tercej: *Bivalna kultura na Gočah*. Seminarska naloga 2. in 1. Filozofska fakulteta. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Ljubljana 1987.
- Marijan Zadnikar: Valorizacija in kategorizacija. *Vestnik 4*. Ljubljana 1977, str. 25.
- Mojca Tercej Otorepec: *Terenski zapiski*, Palovče 1998.
- Kupoprodajna pogodba, sklenjena 30. 5. 1986, arhiv ZVNKD v Kranju.
- Odločba o začasni razglasitvi Budnarjeve domačije za kulturni spomenik, julij 1991.
- Silvester Gaberšček: *Obnova Matjaževe domačije*, maja 1991, arhiv ZVNKD v Kranju.
- Marija Klobčar: *Letno poročilo o delih na Budnarjevi hiši*, Kranj 1997, arhiv ZVNKD v Kranju.
- Nataša Koruza: *Konservatorske smernice za ureditev Budnarjeve hiše v Zgornjih Palovčah*. Budnarjeva hiša, Zgornje Palovče 5. Pregled konservatorskih posegov na objektu ob njegovi novi namembnosti – etnološki vidik. ZVNKD v Kranju. Kranj 1999, str. 40–41.

Skica celotnega gornjega bivalnega prostora s poudarkom na veži s črno kuhinjo

Legenda:

1. hiša – osrednji bivalni prostor
2. veža s črno kuhinjo
3. kamra, pozneje spremenjena v belo kuhinjo z zidanim štedilnikom. Danes je to pomožni prostor za oskrbnico:
 - a. lesena posoda za mast (bana), b. klopi, c. omara za živila (marajna), d. stol, na katerem je lesen škaf za vodo s korcem, e. kuriščna odprtina v peči, f. zidana odgalna polica pred vratci – ognjišče, g. zidan svinjski kotel, h. orodje za delo na polju in za pripravo drv, i. lopar in burklje, j. smetišnica z metlo

Floor plan of the upper rooms of the house emphasizing the hall with the black kitchen.

- 1) house – the main dwelling area
- 2) hall with the 'black kitchen'
- 3) closet, subsequently turned into a "white" kitchen with a built-in oven. Today a utility room for the keeper:
 - a) wooden container for lard, b) bench, c) larder, d) chair, wooden pail and dipper, e) opening to the stove, f) built-in ledge in front of the stove, g) stone svinjski kotel where pig food was cooked, h) tools for work in the field and for wood cutting, i) oven-peel and fire-tongs, j) dustpan and broom.

Budnarjeva hiša pred konservatorskim posegom, pogled z jugozahoda, 1986.

The Budnar house before the restoration, viewed from the south-west, 1986.

Stanje Budnarjeve hiše ob prevzemu naloge, junij 1998, foto: M. T. O.

The condition of the Budnar house in June 1998 (by M.T.O).

Primer ene izmed ohranjenih delno zidanih, delno lesenih hiš na obravnavanem območju, foto: M. T. O.

Example of a house, partly stone-built and partly made of timber, in the investigated area (by M.T.O.).

Veža s črno kuhinjo danes, foto: M. T. O.

The hall with the black kitchen today (by M.T.O.).

Mojca Tercelj Otorepec

Budnar's House, or At Matjaž's, No. 5 Zgornje Palovče

A Review from an Ethnological Viewpoint of Conservation Work Due to the Building's New Function

Key words: ethnology, investigation of built heritage, monument protection organisation, restoration of a farm house, multi-disciplinary approach, Zgornje Palovče, Kamnik, Slovenia

Abstract

The text is an abstract of an ethnological-conservation trainee project investigating restoration of the Budnar house, No. 5 Zgornje Palovče in the municipality of Kamnik. The ethnological aspect is emphasized as the house shows the way of life of the inhabitants of Palovče through their building heritage and the residential culture of the province of Kamnik in the 19th century.

This review of conservation work on the building utilises a deductive, comparative, analytical-reconstructive method typical of the ethnological approach to the restoration of various buildings at a selected location during a particular time period. An attempt has been made to establish co-operation with another disciplines, in this case landscape architecture, by means of which the author attempts to present a multidisciplinary approach. The text describes the use of ethnological knowledge that can be part of a quality approach taken by monument protection organisations in basic investigations of protected areas and individual buildings, in connection with other disciplines that guide and affect the work of institutes for the protection of natural and cultural heritage in Slovenia – although we are currently witnessing the separation of such functions.

Introduction

The Budnar house (IRN¹ 885) is located at No. 5 Zgornje Palovče in the municipality of Kamnik, cadastral municipality of Palovče. The house was renovated for several years under the guidance of the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj. The final stage of restoration began in 1998 and was concluded on November 20th 1998 when the farm house was opened to the public.

My participation in the final stage of restoration began in June 1988. The exterior of the house was already completed at that time, but the interior had yet to be adapted and renovated for public display.

In order to gain an overview of the entire restoration, my first task was to survey all the works performed by the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj in co-operation with the Ministry of Culture of the Republic of Slovenia and the municipality of

Mojca Tercelj Otorepec, Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage, Kranj.

Kamnik. The renovated monument of folk architecture was to be revived as the location of various “ethnological activities” (Deed of sale 1986: 1). It was to represent the way of life of the inhabitants of Palovče through their built heritage and the residential culture of the province of Kamnik in the 19th century.

Various methods were used in the process. The first was the deductive method, which was used to examine the grounds or the area surrounding the building under consideration. As I was first able to inspect the house only in June 1998, when the restoration work was near completion, I decided to survey the entire surroundings. The area under consideration was subsequently narrowed down to smaller units and to the building itself. The entire hinterland of Kamnik is also presented in this article from a broad perspective by way of an introduction. During the survey, records were kept of individual settlements, hamlets and houses within the cadastral municipality of Palovče, including the hamlet of Zgornje Palovče and, finally, the Budnar house as the subject of the study. The second part of the introduction comprises a description of the farm house with all the available data. The restoration survey consisted of three phases:

- preparations for the purchase of the farm house
- procedures of restoration between 1985 and 1997
- ethnological-conservation work between June and November 1998.

I was acquainted with the condition of the farm house prior to the restoration through photographs, technical measurements of the building and all the documentation kept by the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj. I obtained additional help from the inhabitants of the area and valuable advice from my mentor, Vladimir Knific, and from Mici Vrhovnik, from the Budnar family.

In the analytical-reconstructive part of my work I researched the way of life of the inhabitants of Palovče, interviewing a number of people; the residential culture was studied by means of comparisons; and the present arrangement of the inventory of the house was created by means of field sketches.²

The article presents the Budnar house and includes a description of construction characteristics and the original function, the present purpose of the house and an evaluation of it, together with some suggestions for the surrounding area. The central part of the article reviews all the conservation work on the house, emphasizing the ethnological aspect. Since 1985 conservation work has been directed by an architect conservator. In 1991 the first conservation plan was prepared – the plan for the restoration of the Budnar house.³

An analysis of the existing condition of the house and its contents was executed during the final restoration for the public display of the building. The plan of the inventory was prepared during the works themselves, in the period between June and November 1998.

As I was convinced that the final regulation of the restored building was also to include the regulation of the surrounding area where the house was located, I invited a natural heritage conservator to co-operate in the process by evaluating the premises and providing guidelines for their regulation.⁴ My intention was to establish a multi-disciplinary approach facilitated by this kind of service, and thus complete the appearance of the restored monument from the point of view of its surroundings.

The Budnar House

The Budnar House was named after the last proprietor, Cveto Budnar. “It is located on an exposed sunny site at the foot of a hill, by the road at the start of the village. The tri-cellular, extended home of a moderate farmer represents a transitional type between the variety characteristic of the province of Gorenjska (extended type) and that of central Slovenia (above-the-stable type). The floor plan and the preserved construction elements (the manner of the construction of the foundations, the

execution of corner ties as 'merlons'), as well as oral tradition, indicate that the house was constructed in the 17th century. Originally, it consisted of two rooms (a bi-cellular structure) represented by an entrance hall with a 'black kitchen' and a 'house'; subsequently, a closet and an outhouse were added." (Cevc, Koželj: 1992)

The house was evaluated as a building of exceptional importance. The restoration of supporting walls in the stable and shed was proposed, and rotten beams were to be replaced with those from the near-by outhouse. Apart from drainage work, the removal of the upper layer of the road was also proposed so as to re-establish the original level of the terrain (Cevc, Koželj: 1992).

It was typical of farm-houses in this area that residential quarters and utility rooms were under the same roof. The lower, stone-built part was intended for utility rooms (cellar, sheep stable, shed and stable), whilst the upper part was residential and was partly stone-built, partly timber. The hall with its 'black kitchen' (i.e. a kitchen with an open fireplace) was stone-built, the main residential quarter – known as 'the house' – was made of timber, and its interior plastered and whitewashed. The construction of walls consisting of timber beams hewn on three sides was also a typical feature. A closet and outhouse were subsequently added to the house, and stables were constructed below the outhouse. The thatched roof extends at the same height from the residential quarters to the end of the outhouse.

A Brief Review of Conservation Work on the Building

The then proprietor, Cveto Budnar, sold the house to the Kamnik Cultural Society in 1986, at the behest of this organisation and the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj. The deed of sale was concluded in May 1986. On account of its exceptional ethnological value, the restoration and regulation of the farm house were included in the medium-term plan of the Kamnik Cultural Society and the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj for the period between 1986 and 1990. The signatories of the deed of sale were obliged to use the house for cultural activities of an ethnological nature after the restoration (from the deed of sale, May 1986). The Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj suggested that the house be scheduled as a cultural monument. A decree to that effect was issued by the Municipality of Kamnik in June 1991.

Between 1986 and 1990 the exterior of the house was restored and, partly, the interior as well. The contents of the house were completely preserved at that time, i.e. in 1985. According to hearsay, it displayed the rich heritage of the residential culture of the inhabitants. The contents were first catalogued in 1991 during the preparation of the conservation plan, but had been curtailed to a great extent by then. Part of the contents of the house were moved to the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj before 1998, and the remainder stored in the outhouse and the attic of the house.

The Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj ordered technical measurements of the exterior and interior of the house before conservation work began. First the roofing was renovated and the roof covering replaced. As the original thatched roof, badly deteriorated by then, was replaced by a new covering of shingles, the construction of the roof had also to be changed. Roofing card was used as a temporary covering before the shingles were ready. The restoration work also included the following: the foundations of the house were strengthened on account of the greater weight of the new roof construction; the gable balcony and both the balconies above the farmyard were replaced; the ceiling in the black kitchen was repaired; the fireproof plaster above the 'house' which endangered the timber construction of supporting walls was removed; the plaster inside the 'house' was also removed and the wooden surfaces cleaned; the supporting wall of the house was renovated and the outhouse walls filled; four beams from the timber construction of the walls of the barn were replaced; the floor in the barn was removed

on account of dry rot; rotten beams and boards were removed; the stable, sheep stable and the leaf shed were cleaned; the foundations in the stable were partially dug out and the gaps between the kitchen and the 'house' were filled. Preliminary work on the drainage of the house began in 1991 on the basis of the plans drafted by the builder France Pelko from Bled and the carpenter Bojan Koželj from Tunjice near Kamnik. The supporting walls of the stable and those beneath the kitchen were rebuilt.

The conservation plan for the restoration of the Budnar house from 1991 contained a list of planned works (e.g. insulation of the attic and its renovation for new functions, regulation of the pipe work and sink, renovation of the stable, sheep stable, the leaf shed and the cellar for their subsequent public display, etc.). However, these tasks could not be carried out due to the sinking of the timber construction of the frame of the 'house'. The primary cause for this was the construction of a roof that was too heavy.

Still preserved examples of houses, partly stone-built and partly made of timber, in the cadastral municipality of Palovče and in the whole area of the municipality of Kamnik, have wooden frames made of beams with three hewn sides, which were probably produced by manual hewing. Carpenters who take part in the renovation of houses protected as monuments should take this into consideration. Such knowledge is also of primary importance for conservators who take part in individual restorations, therefore I believe that the entire area within which the monument is located should be subject to preliminary investigation.

In 1997, the wooden frames of the 'house' were insulated, a wooden floor and electrical wiring was installed, part of the contents was moved to the Budnar barn, an old fruit press was bought and toilets were installed in the former leaf shed. Iva Šubelj Kramar was appointed keeper of the house.

The final work planned on the house was to include: furnishing the house, hall and black kitchen and the functional adaptation of the former closet for a utility room for the preparation of food for visitors by the keeper. A cesspit and water mains were planned near the house, and the surroundings and farmyard were to be adapted for occasional events (Klobučar 1997: 1—2).

Ethnological-Conservation Work between June and November 1998

Expert knowledge of the areas in which works are to take place is an important part of the expertise required of ethnologists from institutes for the protection of natural and cultural heritage. They need to be familiar with the condition of the built heritage in their area and, above all, with the way of life of the inhabitants they encounter in their regular fieldwork. Ethnological working methods differ somewhat from other methods since ethnologists are primarily fieldworkers who investigate the way of life in a selected area and period of time on the basis of an appropriate concept of work and a review of written sources and literature. Such a way of life is connected with built heritage, and with the study of residential culture in the broadest sense.

After an examination of the farm house, I recorded my findings and drafted a plan entitled "Concept of the Arrangement of Contents in the Rooms Intended for Public Display". It included:

- 1) the exterior of the renovated farm,
- 2) the interior of the renovated farm,
- 3) the former and current functions of the farm house,
- 4) the surroundings of the farm house and
- 5) procedures for restoring the contents to the house.

Priority was given to the construction work on the exterior and interior of the house.⁵ The entrance balcony and the balcony on the south-eastern side of the house were connected by a landing and

part of the double staircase was removed. Such a precaution was necessary as the house would be open to tourist visits. The flower ledge was removed and the banisters were completed on the rest of the staircase. The oil paint on the banisters was partly removed and replaced by a coating of varnish. A three-part cesspit was dug in the yard and sink pipes installed into it from the house. Sand filters were also regulated and the sand layers replaced. A projecting roof was constructed over the wooden fruit press and superfluous building material was also removed.

In the "house", the remains of plasterwork from the window frames and the enamel coating of the bread oven were removed, the doors were cleaned and the room emptied. The dirt was removed from the hall containing the black kitchen, a gap in the corner between the walls of the 'house' and the hall was filled in, the fireplace and the interior of the oven were cleaned, and a wooden dustpan was repaired. The window frames and the floor of the closet were cleaned and the room emptied. The house contents stored in the barn were catalogued and photographed, both the wardrobes were cleaned, and superfluous items stored in the attic.

The next step was an analysis of the contents of the building and a reconstruction of the interior. The present article deals only with the stone-built part of the house – the hall containing the black kitchen. The contents of that part caused most difficulties since they were in very bad condition, with numerous items missing. One of them was an oven-peel. I was fortunate enough to be able to replace it with an appropriate example obtained in the Tuhinjska Dolina valley with the help of an assistant from the public works programme. According to the only living relative of the Budnar family, Mici Budnar, the room under consideration used to be fairly empty while still occupied by the family. It was mostly used for the preparation of food for both people and animals. The original appearance of the house from the end of the 19th century was restored on the basis of her information and a floor plan sketch.

The sketch and interviews with neighbours and with Mici Budnar formed the basis for the reconstruction of the contents of the house. Some items, such as the water pail and dipper, were in satisfactory condition. A larder was set up opposite the fireplace and some tools for work in the field were placed next to a stone *svinjski kotel* (where pig food was cooked). The oven-peel was placed beneath the staircase leading to the attic where it used to be located while the house was still inhabited by ten people. The fire-tongs were placed near the fireplace.

The renovated Budnar House was evaluated as an immovable ethnological monument protected within the regional planning regulations of the municipality of Kamnik. "One building may be an independent cultural monument protected by decree, whereas another is not, although it may be under monument protection as an integral part of a protected settlement." (Knific 1978: 76) The registration number (IRN) of the house is 885, and it is an immovable ethnological (cultural) monument protected only by a temporary decree.

A Multidisciplinary Approach to the Regulation of the Restored Building

The restoration of immovable cultural monuments and heritage always requires the co-operation of a large group of people from different disciplines (researchers conservators, architects, landscape architects, geographers, art-historians, ethnologists, archaeologists, etc.) and a number of external assistants – from project planners to various craftsmen (in the case of the restoration of immovable ethnological heritage primarily masters of home crafts). Restoration involves the co-operation of the various disciplines in which the conservators work, and each of them contributes his/her part to the final result. A proper combination of conservators from different fields facilitates a qualitative approach based on a thorough conservation plan. Such a method of work is ideal, yet often difficult to accomplish on account of the larger number of conservators involved and their other obligations. It actually represents a multi-disciplinary approach, which is possible only in cases where institutes show sufficient interest.

The Budnar house is now renovated and shows the residential culture of the 19th century. The house surroundings are not yet renovated. In my ethnological-conservation project, I involved a landscape architect and a conservator for natural heritage, as stated by the Venice Charter in the Chapter entitled Conservation Works, Paragraph 1, Article 6 (VS/12, 1967: 153). The Budnar house used to be a farm house with cultivated surroundings typical of this mountainous area, with a well-kept garden, the only remainder of which is an old box tree.

From a landscaping point of view, the surroundings of the house were evaluated as neglected. Sewers were exposed, as were the concrete foundations and iron supports of the roofing above the fruit press. Regulation of the surroundings was therefore proposed. In order to prepare a regulation plan, the area had to be precisely defined and a simplified geodesic sketch drafted including all the existing elements. Among the guidelines were that the road surface beside the house and the yard was to be regulated; the eastern, sloping side of the plot was to be terraced by means of round pieces of wood or roughly cut quarry stone; and all the concrete parts in the lower, southern part of the yard buried. Simple wooden benches could be set up there and the garden to the north-east of the drinking trough restored and so on (Koruza 1999: 41).

Conclusion

The method of work followed the basic definition of monument protection, which is “an investigative activity which prepares material for conservation work in the narrower sense of the word in order to study the material and functional elements of a cultural monument and the effects of intended and unintended changes on the material and function of the monument.” (Curk 1977: 10, 11) Since the Budnar house was subject to changes to its “material and function” during the restoration, I decided on an investigative method of work. The farm house has now been completely renovated. The Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Kranj handed over the Budnar house to the present owner – the municipality of Kamnik – on 20th November 1998. The keys to the house were given to Iva Šubelj Kramar, who has successfully conducted workshops on various subjects connected with annual traditions, skills and crafts, different festivals, and the way of life in the Kamnik area and elsewhere in Slovenia.

The primary task of an ethnologist among conservators is the study of built heritage as the basis for the preparation of catalogues of cultural heritage, which, in turn, lead to in-depth data on the topography of individual areas and individual buildings. Apart from the preservation of cultural heritage, the function of the things under consideration is of primary importance for an ethnologist – i.e. people’s way of life from the point of view of the spiritual, social and material culture within the buildings and in their immediate environment. Apart from the preservation of the area itself, an ethnologist must also be concerned with life inside protected buildings; and their future function is particularly important. The relationship of man towards his residential and working environment therefore presents one of the key subjects of the study of ethnologists in the monument protection service.

Dr. Ivan Sedej wrote about two types of ethnologists: the classical ethnologist conservator whose starting-point is an art-historical methodology, and the other type a conservator-researcher of relationships towards heritage, primarily a fieldwork researcher who deals with proprietors of individual monuments (Bogataj 1984: 35).

I believe that the basis of such work is the records created by studying the terrain (knowledge of the conditions and numbers of monuments as parts of the immovable cultural heritage), which contributes to the topography of buildings or areas. This also includes the sociological-structural method of work. The next stage is categorisation (the listing of monuments according to their function and importance) and evaluation of individual monuments in co-operation with other the basic disciplines that, beside ethnology, take part in the work of monument protection services.

“Monument protection is primarily based on the discipline to which the monument belongs, which means that a certain building can only be of importance for monument protection if it is also important for the discipline, either archaeology, ethnology, art history etc.” (Zadnikar 1977: 25) The final evaluation of a building is the result of an interdisciplinary approach (co-operation of several basic disciplines in the field of conservation); a group of conservators co-operates in a comprehensive restoration. It would be impossible to expect a single person to combine all the knowledge that representatives of different disciplines can contribute.

Notes:

- 1 IRN is the registration number of items in the Collective Register of Heritage (Zbirni Register Dediščine – ZRD) kept by the Ministry of Culture of the Republic of Slovenia Cultural Heritage Office pertaining to the regulations of keeping the collective register of natural and cultural heritage (Ur.l. RS 26/95).
- 2 The model is taken after Dr. Vito Hazler, “Podreti ali obnoviti?” *Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*, Ljubljana 1999.
- 3 The conservation plan for the renovation of the selected monument should contain a previous investigation of the way of life of the people in the selected area and should also anticipate the function of the monument after the restoration. Such a procedure was completely neglected in the case of the Budnar house. I can only quote the words of our professor, Dr. Hazler, who told us that in “actions for the renovation of ethnological heritage and monuments” an ethnologist in the monument protection service represents the “ideologist of the renovation”. The Budnar house was in need of such an ideologist at the beginning of the renovation, of someone who was primarily an ethnologist since the building was intended for “activities of ethnological character”. A team of other experts should have co-operated with him/her, e.g. builders, architects, various contractors, and also a landscape architect as experts for the regulation of the renovated monument.
- 4 Originally, I planned to include a conservator for natural heritage to prepare the preliminary design for the regulation of the surroundings. However, this proved impossible due to incomplete technical data – geodesic measurements of the building site and the estate belonging to the renovated house.
- 5 The advice of my mentor was to empty the rooms first. The plan for the creation of an inventory of the house contents could then be carried out.

Bibliography:

- Tone Cevc, Koželj Zvezda: *Ovrednotenje Budnarjeve hiše v Zgornjih Palovčah št. 5*, Ljubljana 1992. (Tipkopis, hrani Arhiv ZVNKD v Kranju)
- Iva Curk: *Definicije iz metodologije varstva spomenikov* (kulturnih spomenikov). Vestnik 4. Ljubljana 1977, str. 10 – 11.
- Vladimir Knific: *Etnologija in spomeniško varstvo*. Etnologija in sodobna slovenska družba. Brežice 1978, str. 76.
- Janez Bogataj: *Etnološka dediščina in posledice razhajanja med teorijo in prakso v slovenski etnologiji*. VS 26. Ljubljana 1984, str. 35.
- Vito Hazler: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana 1999.
- Barbara Možina, Mojca Terclj: *Bivalna kultura na Gočah*. Seminarška naloga 2. in 1. Filozofska fakulteta. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Ljubljana 1987.
- Marijan Zadnikar: *Valorizacija in kategorizacija*. Vestnik 4. Ljubljana 1977, str. 25.
- Mojca Terclj Otorepec: *Terenski zapiski*, Palovče 1998.
- Kupoprodajna pogodba, sklenjena 30. 5. 1986, arhiv ZVNKD v Kranju.
- Odlomba o začasni razglasitvi Budnarjeve domačije za kulturni spomenik, julij 1991.
- Silvester Gabersček: *Obnova Matjaževe domačije*, maja 1991, arhiv ZVNKD v Kranju.
- Marija Klobčar: *Letno poročilo o delih na Budnarjevi hiši*, Kranj 1997, arhiv ZVNKD v Kranju.
- Nataša Koruza: *Konservatorske smernice za ureditev Budnarjeve hiše v Zgornjih Palovčah*. Budnarjeva hiša, Zgornje Palovče 5. Pregled konservatorskih posegov na objektu ob njegovi novi namembnosti – etnološki vidik. ZVNKD v Kranju. Kranj 1999, str. 40–41.

Alenka Kolšek

Prenova parkovnega kompleksa ob dvorcu Šenek na Polzeli

Konservatorsko poročilo

UDK 712.25.025.4(497.4 Polzela)

UDK 719:728.8(497.4 Polzela)

Ključne besede: Polzela, Šenek, zgodovinski vrt, park, konservatorski program, prenova

Uvod

Dvorec in park Šenek predstavljata arhitekturno - krajinsko celoto severozahodno od naselja Polzela, na dvignjenem razglednem obrobju Spodnje Savinjske doline. K nekdanji plemiško-posedniški rezidenci s samostojno stoječo kapelo prištevamo še del obsežnega kmetijsko-gozdnega zaledja, ki je nekdanj lastniško, pa tudi po svojem krajinskem značaju sodilo k dvorcu. Danes bi ga lahko označili kot vplivno območje spomenika, čeprav posamezne fragmente, ki so fizično, duhovno ali vizualno sodili k bivališču, srečujemo še v širšem prostoru. Omenimo staro pokopališko kapelo v parkovno urejenem okolju na polzelskem pokopališču, pa tudi nekatere historične krajinske poteze v dolini potoka Ložnica, vzhodno od zavarovanega območja. Zaradi arhitekturne in vrtnoarhitekturne kvalitete, ohranjenosti in ugodne prenovitvene perspektive smo občini Žalec leta 1989 predlagali, naj objekt razglasi za spomeniško območje, kar je ta z občinskim odlokom storila že naslednje leto. Ugodne možnosti za prenovu je zagotavljal precejšen interes lokalne skupnosti, ki je navzoč tudi danes, čeprav je upravna ureditev nova. Leta 1999 je namreč parkovni kompleks prevzela v last občina Polzela. Dvorec ima v uporabi Dom upokojencev Polzela. Kot nadomestilo za nekdanja gospodarska poslopja severno od njega je v poznih 70. letih zrasel nadstropen, dolg, členjen objekt, ki je precej spremenil pogled na stari arhitekturni kompleks. Čeprav je ta namembnost dvorec z okolico rešila pred propadom, pa prav zaradi nje kompleks morda nikoli ne bo znova zaživel kot celostni kulturni prostor, razen ob morebitnem drugačnem konceptu stanovanjskega standarda starostnikov v prihodnosti. Pobuda za prenovu parka je prišla iz Krajevne skupnosti in Hortikulturenega društva Polzela l. 1990. Park so namreč po drugi svetovni vojni še do zgodnjih šestdesetih let redno vrtnarsko oskrbovali. Kasneje se je zelo zarasel, strižena vegetacija je prerasla in izgubila svojo obliko, ker se je porušil rastlinjak, so izginile tudi posodovke in cvetoče lesne trajnice. Gradbeni deli parka, kot so stopnišča, škarpe, paviljon, so bili tik pred tem, da postanejo razvaline. Vodni motiv že leta ni več deloval. Ker pa je bil park Šenek v zavesti krajanov že od nekdanj kulturni pojem in vrednota, tamkajšnja drevesa, zlasti lipe, so prišle celo v poljudno literaturo¹, so se člani omenjenih ustanov zato želeli na strokovno podprt način lotiti obnove.

Zgodovinski razvoj parka

O prvih zametkih parka ob baročnem dvorcu s kapelo, postavljenem na mestu starejšega dvora iz 15. stoletja, skoraj ni podatkov. Litografija Stare Kaiserjeve suite kaže pretežno gospodarsko okolico Šeneka s sadovnjakom, striženo vegetacijsko zamejitvijo ožje posesti in paviljon z zvonasto strešico na izteku gospodarskega vrta ob dvorcu. Sprehajalci v prvem planu so tu morda le upodobitveni način, štafaža, vendar nakazujejo način življenja tedanjega premožnega sloja – sprehod skozi bidermajersko navdahnjeno krajino, ki hkrati predstavlja vrt ugodja.

Po l. 1869 je posestvo z dvorcem priženil odvetnik in gradbeni podjetnik Oscar von Pongratz, član rodbine Pongratz, ki je sicer živela predvsem na Dunaju in v Zagrebu, vendar je imela v lasti več letnih dvorcev na Slovenskem in v hrvaškem Zagorju. Ob posodobljenem baročnem dvorcu, ki je v 2. polovici 19. stoletja dobil še dva trakta s ponovljeno baročno fasadno členitvijo, mansardno streho z okrasjem ter krožnim vzhodnim stolpičem, sta zlasti Oscarjeva hči Fanny in njen mož Max von Pongratz postopoma začela ustvarjati tudi park. Sprva je ureditev obsegala nekaj dreves, verjetno so vključili tudi lipe, ki so bile tam že v 2. polovici 18. stoletja, kot lahko sklepamo iz tedanjih grafik.² Za sprehode so uporabljali obstoječe gospodarske poti in kolovoze ter poljske poti med številnimi njivami na severu in proti vzhodu do pokopališča.

Avtorski prispevek Carla Gustava Swenssona

Proti koncu stoletja je Max von Pongratz angažiral znanega dunajskega vrtnega arhitekta Carla Gustava Swenssona, da je po celovitem konceptu oblikoval širšo okolico dvorca. Nastala sta dva okrasna, ornamentirana vrtova ob kapeli in južno od dvorca, ki sta nadomestila dotedanja gospodarska vrtova. Večji, južni vrt je bil koncipiran kot terensko poglobljena, simetrična kompozicija s sredinskim vodnim bazenom, vogalnimi poudarki iz striženih tis in z dvojno pušpanovo obrobo. Verjetno je bilo hkrati preurejeno balustradno stopnišče, ki je z vrta vodilo neposredno v salon v srednjem traktu dvorca. S tem je bila ustvarjena izjemna korespondenca med vrtom in dvorcem ter poudarjena enovitost gosposkega bivališča v interierju in eksterierju. Historistično oblikovano kompozicijo arhitektonskega vrta v osi salona s simetričnimi stopnišči za premostitev višinske razlike do parterja je Swensson zarobil z mogočno škarpo s stebričasto ograjo in lesenim mrežastim polnilom, nekdanji paviljon pa je preuredil v podkleteno leseno konstrukcijo z rezljanimi trikotnimi zatrepi po vzoru letoviških švicarij. Dodal je še meščanske secesijske dekorativne elemente, kot so strižene vednozelenne grmovnice in grmaste cvetoče lesne trajnice ob objektu, posodovke atraktivnih listov ob vodnem bazenu in na stopniščnih stebričih. Swenssonov oblikovalski prispevek odseva tudi v delnem preoblikovanju terenske konfiguracije, saj je k naravno padajočim okoliškim pobočjem dodal tri izraziteje oblikovane pomole: dva ob soliternih starih lipah, tretjega, v vidni osi salona, pa je opremil z razglednim hrastovim gajem. Sprehajalne poti je speljal po terenu in jih aranžiral bodisi z istovrstnimi skupinami v krajinskem stilnem duhu drevesnih gmot (clumps of trees), bodisi razpostavil po habitusu in barvah slikovite ali pa kontrastne drevesne primerke in pare.

Izbor drevnine v ornamentiranem južnem vrtu kaže na dobro poznavanje in obvladovanje rastlinskega sortimenta, uporabil je štiri sorte pušpana in tri sorte tis. Tudi sicer je Swensson s tipičnim, sebi lastnim izborom drevnine, ki se bolj ali manj pojavlja v vrtovih, ki jih je sočasno oblikoval³, uveljavil eksotične in nenavadne drevesne vrste in sorte, ki kot prostorski eksponati privlačijo poglede, burijo domišljijo sprehajalcev in dajejo parku značilno slogovno noto poznega 19. stoletja.

Po l. 1911 je za park skrbel Fannyjin zet, grof Manfred von Pachta, baron Rayhofen, ki je bil po pripovedovanju starejših krajanov zbiralec rastlin in drevnine⁴. Takrat je park doživel številne dosaditve, nasad eksotičnih parkovnih dreves v skupinah se je razširil še daleč na sever, vendar je izginil po 2. svetovni vojni. Tež ureditvi je krajinski okvir predstavljal naravni, rahlo kraški, valoviti relief, ki je bil kot naročen za umestitev dreves v tradiciji angleškega krajinskega stila. Še danes je ta valovita, travna planjava organska sestavina spomeniškega območja.

Konservatorski program s projektom sanacije

Leta 1991 je bil izdelan konservatorski program prenove parka, ki je vseboval tudi projektne elemente, zlasti podrobnosti v zvezi z obnovo gradbenih sestavin parka. Takrat parka še nismo imeli za avtorsko delo, do tega je prišlo l. 1994 na podlagi stikov s kolegom Schwahnom iz Münchna, raziskovalcem Swenssonovega opusa.⁵ Žal pa nam vse do danes še ni uspelo najti originalnih načrtov in skic, ki bi lahko potrdili ali spremenili spoznanja o parku, prav tako pa tudi konservatorski poseg vanj. Zato je naš pristop temeljil na analizi grafičnega in fotografskega gradiva, ki smo ga imeli na voljo, Franciscejskega katastra, pripovedovanja starejših krajanov, ki so poznali predvojno situacijo, terenskih raziskav vključno z vrtno arheologijo ter analogij, ki smo jih našli v literaturi in v drugih, sočasnih vrtovih, predvsem v Avstriji. Pri obnovi bi nam bilo v veliko pomoč tudi preučevanje lastnikov, njihove rodbine, življenjskega načina in navad, kar nam je pri rodbini Pongratz uspelo le delno, saj se potomci in drugi še živeči sorodniki⁶ le slabo spominjajo nekdanje situacije, nimajo pa tudi družinskega arhiva ali fotografij.

Temeljito smo analizirali obstoječe stanje in ohranjene substance vrtov in parka. Ta je bil ob začetku prenove l. 1992, kljub temu da je bil zanemarjen in zaraščen, toliko prepoznaven, da je bilo na podlagi tega in navedenih postopkov mogoče izdelati kar najbolj verodostojen načrt sanacije, z večjo gotovostjo pa smo lahko predvideli tudi nekatere rekonstrukcije.

Nekatere vrtno elemente, o katerih v času izdelave konservatorskega programa nismo imeli podatkov ali pa nismo poznali ustreznih slogovnih primerjav, smo oblikovno dorekli šele kasneje, tik pred izdelavo. Izkazalo se je, da je postopno financiranje prek spomeniškovarstvenih akcij, zaradi katerega se je prenova odvijala počasi, iz leta v leto in z zamikom, včasih tudi pozitivno, saj je bilo tako z leti mogoče pridobiti dodatne informacije in preučiti nekatere detajle, ki jih je v časovno omejenem roku izdelave programa oz. projekta, skoraj nemogoče opredeliti takoj. Osnovno izhodišče pa je bilo v glavnem sanacija obstoječega stanja z rekonstrukcijami tam, kjer so zato dovolj trdni materialni in fotografski podatki. Kar najbolj smo upoštevali originalni sadilni material, gradbeni elementi v južnem vrtu pa so skoraj v celoti nov izdelek, ki po obliki, barvah in teksturah sledi originalom, saj smo tako želeli poustvariti vtis izvirnega historičnega ambienta. Skulpturi levov sta kopiji domodeliranih originalov po analogijah, saj iz dotrajanih peščenih kipov ni bilo več mogoče z gotovostjo izpeljati plastik, ki bi jim lahko rekli restavrirani izvirnik.

Konservatorski elaborat vsebuje pregled zgodovinskega razvoja parka in razčlenitev njegove oblikovne zasnove, ohranjenih in izginulih sestavin, odnos do novih sestavin in preureditev, v njem smo določili drevesne vrste in ocenili starost dreves, pri čemer smo ugotovili tri vidnejše sadilne faze drevja. Predvideli smo način preureditve in dopolnitve sprehajalnih poti, njihovo opremo in izdelavo le-te, dosaditve manjkajoče vegetacije, odstranitev ali preredčenje naknadne in samonikle zarasti, opredelili smo način prenove južnega vrta s poustvarjenim ornamentom in peščenimi pohodnimi površinami ter predvideli počivališča in tip parkovne opreme. Načelno smo določili tudi način obnove vodometa ter lokacijo in obliko prireditvenega prostora na prostem. Posebno skrb smo posvetili vizualni nevtralizaciji kontrasta med staro in novo arhitekturo v veduti z drevjem, kar bo hkrati predstavljalo izboljšavo bivalnega okolja novega objekta. V elaboratu so podrobneje projektno obdelani gradbeni elementi: rekonstrukcijski načrt vrtnih ograj, stopnišč, balustradne terase, vrtnega portala in vrtnih vrat ter vodnjaka na notranjem dvorišču. Tehnična pomoč in svetovanje pri elaboratu, pa tudi pri izvedbi na terenu, sta delo Iva Gričarja.

Pripomniti pa je treba, da je park je organizem, ki se nenehno spreminja, vpet je tudi v življenje širše okolice, saj je iz nekdanjega zasebnega vrta postal javni prostor. Zato konservatorski program in oživitveni načrti niso enkratno dejanje, pač pa je treba sčasoma uvesti določene spremembe in dopolnitve ter se sproti prilagajati situaciji, kar je v praksi zahtevno delo in terja precejšno zavzetost konservatorjev ter lokalne skupnosti. Poseben problem je tudi vloga objektov, v katerih

je danes socialna in zdravstvena ustanova in ne več privatni stanovanjski objekt, katerega logični sestavni del je bil park. Vse to odseva v zunanjem prostoru in njegovem urejanju. Navedimo le nekaj primerov.

Šele naknadno so nastopili problemi zaradi zahtev Doma upokojencev po utrditvi manipulativnih površin pred dvorcem, ko nikakor ni bilo mogoče urediti peščene površine, kot smo nameravali, temveč je bilo treba položiti tlak. Podobno je z ureditvijo notranjega dvorišča. Odstopanja so nastala tudi zaradi nenačrtnih zasaditev v drevesnem delu parka in ljubiteljskega udejstvovanja parkovnih skrbnikov. Zaradi lubadarja je bilo treba odstraniti nekaj mogočnih smrek, s tem v zvezi pa je nastopilo vprašanje nadomestne saditve drevja, ki bi bilo oblikovno in po vrsti adekvatno drevnini v severnem delu parka. Lokalna skupnost se zavzema za ohranitev drevesnega nasada 88 dreves za maršala Tita, izsiljeno zasajenega l. 1983, ki je v parku popoln tujek. Prav zaradi interesa lokalne skupnosti ga bo težko odstraniti, drevje pa je z leti postalo preveliko za presaditev.

Na širšem območju smo bili v zgodnjih 90. letih postavljeni pred dejstvo, da bo po sredini travnikov severno od parka tekla trasa 110 KV daljnovoda. Z večjimi napori smo spremenili traso, določeno s starim planskim dokumentom, in jo uspeli prestaviti na severni gozdni rob, kjer je poseg sicer nekoliko blažji, še vedno pa je v vizurah moteč in bo treba vidne dele daljnovoda zakriti z drevesnimi skupinami.

Zaradi večjega obiska kompleksa se pojavlja tudi problem parkirišč in njihove ureditve. Obstoječe parkirišče med starim in novim stavbnim delom dostikrat ne zadostuje, zato nastajajo divja parkirišča. Obveljal naj bi naš predlog, da je treba organizirati več manjših utrjenih površin na vstopnih lokacijah, občestno ustavljanje ter redarski nadzor. Naše izhodišče je tudi, da množične prireditve, ki bi preobremenjevale območje, tu niso primerne. Zaradi tradicionalnih prireditev, kot je npr. prvomajsko kresovanje, bo treba poskrbeti za večjo disciplino obiskovalcev in urediti vnaprej določene lokacije spremljevalnih dejavnosti. Odpira se vprašanje zamejitve kompleksa, saj na vzhodni strani poteka prometna regionalna cesta Polzela-Velenje, skozi park se vsak dan prevažajo motorna kolesa, jezdec, celo avtomobili. Vsak dodaten element pa mora biti krajinsko-oblikovno prilagojen, obenem pa funkcionalen, stilno ustrezen in preprost za vzdrževanje. Končne rešitve bodo zato terjale dodaten razmislek in projektno delo.

Prenovitevne faze

Prenova se je začela z raziskavami terena. Zaradi financ niso bile obsežne, temveč smo se omejili na nekaj terenskih sond, ki sta jih opravila javna delavca pod konservatorskim nadzorom. Pri tem smo našli potek glavne parkovne poti, bivšega kolovoza, ki je vodil od paviljona po pobočju navzgor, zaokrožil mimo južnega vrta proti severozahodu in se nadaljeval v gozd. To pot imamo tudi za zahodni zaključek oblikovanega parka, ki poteka po robu strme brežine, od koder so lepi pogledi na Dobrovlje. Pot je bila omejena s plitvo odtočno muldo, tlakovano z drobnimi rečnimi prodniki. Glede na to, da smo našli različne globine mulde, smo ugotavljali, kako se je teren spreminjal skozi čas. V glavnem gre za zasip s humusom, večinoma je bil teren v severozahodnem delu parka včasih do en meter nižje, kot je danes. Poleg tega smo ob kolovozu v smeri proti jugovzhodu našli stopnišče, ki je vodilo na plato, kjer so med obema vojnama uredili travnato teniško igrišče. V tem predelu je bil v zgodnji fazi, v 2. polovici 19. stoletja, morda družabni prostor, kamor je to stopnišče vodilo, kasneje, verjetno po Swenssonovi preureditvi, pa so nasuli teren in zasadili platano, ki je danes mogočno drevo. Pri prenovi seveda ohranjamo drevo kot pomembno substanco glavne ureditvene faze parka in ambientalno kvaliteto.

Prenova ornamentiranih vrtov ob kapeli in ob dvorcu

Pri obeh vrtovih je šlo za poustvaritev nekdanjega stanja, s tem da smo pri kapeli ohranili originalni pušpanov ornament in ga s korektivno rezjo vsako leto vzdržujemo v obstoječi obliki.

Za ograjo smo uporabili ohranjene originalne stebre iz peščenjaka, kamnoseško so bile popravljene bazne preklade. Dodani so bili trije kroglasti stebri zaključki iz umetnega kamna. V južnem vrtu se je bilo treba zaradi dolgoletne zanemarjenosti pušpanovih živic, stopniščnih poudarkov in vogalnih tisinih grmov odločiti bodisi za temeljito pomladitveno rez teh rastlin ali pa za novo saditev. S pomočjo vrtnarske komisije v sestavi Aleksander Šiftar, Vrtnarstvo Murska Sobota, Marko Mikuletič, Arboretum Volčji Potok in Alenka Kolšek, ZVNKD Celje, smo se sodločili za zasaditev novega pušpanovega ornamenta, delavci Arboretuma pa so zgodaj spomladi 1997 opravili temeljito pomladitveno rez obstoječih pušpanovih in tisinih grmov. Sadike, pridobljene iz obstoječega pušpana (*Buxus sempervirens* "Suffruticosa"), je vzgojil vrtnar Vlado Pergovnik v Arboretumu v nekaj zaporednih sezonah. Tako smo za obnovljeni vrt ohranili originalni vegetacijski material. Ograja je bila v celoti narejena na novo po fotografski dokumentaciji.

Gradbena, tesarska in mizarska dela

Gradbena dela so obsegala: ponovno zgraditev kamnite podporne škarpe do paviljona, sanacijo grajenega dela paviljona, sestavnega dela škarpe, rekonstrukcijo vrtno ograje, sanacijo terase z balustradno ograjo ob dvorcu, ureditev vrtnih stopnišč, popravilo betonskega vodnega bazena in tlakovanje vstopnega dela ob dvorcu. Razvaljeni škarpi je bilo urejeno odvodnjavanje, zid pa je bil ponovno zgrajen iz istega materiala – peščenjaka po starem gradbenem vzorcu, dodati je bilo treba nekaj novih kamnov v enakem materialu. Preklada, baza za ograjo je narejena iz umetnega kamna enake barve in teksture. Ograjni stebri so bili prav tako narejeni iz umetnega kamna enakih lastnosti, lesena mrežasta polnila iz smrekovega lesa so bila popleskana z dvakratnim belim premazom Beltop.

Zidani, kletni del paviljona je bil statično saniran, fasadno obdelan na način, enak najdenemu originalu, vključno s stavbnim pohištvom. Lesenemu zgornjemu delu smo manjkajoče dele nadomestili z rezljanimi vzorci in ponovili mrežasti vzorec lesenih letvic, kot ga najdemo pri ohranjenem originalu. Nekdanjo pločevino na štirikapni strehi smo nadomestili s trajnejšim bakrom. Leseni deli so bili premazani z dvojno plastjo rjavega Beltopa in s tem smo povzeli barvo, ki smo jo našli. Danes ugotavljamo, da bi bilo premaz slogovno primerneje narediti v svetli, pastelni barvi, saj gre za obdobje ob prelomu stoletja, svetla barva bi se tudi bolje vključila v beli vzorec na ograji.

Pri obnovi balustradne terase je bilo treba zaradi dotrajanosti celotno konstrukcijo postaviti na novo, pri čemer so temelji armirani, stopnice pa so razen dveh kamnoseško popravljenih originalov vse iz umetnega kamna s pigmentiranim zelenim tonom, ki posnema originalni tuf iz opuščene kamnoloma Gorenje. Balustradna ograja je deloma obdržala originalne kamnite preklade, delno pa so bile narejene iz umetnega kamna v tonu originala. Originalne betonske stebričke so skoraj v celoti nadomestile kopije, za katere je bil izdelan poseben kalup. Tlak na terasi, črno-bela šahovnica, je v celoti nov, črna polja so povzela originalni kamen, plavi tok, medtem ko je pohorski marmor na belih poljih nadomestil carrarski v tonu originala.

Pri stopniščih, ki so bila večinoma v zelo slabem stanju, smo ohranili izvirne kose le na vstopnem stopnišču, vsa ostala pa smo nadomestili z umetnim kamnom. Zahodno dvojno stopnišče, ki vodi v drevesni del parka, je v celoti rekonstruirano. Okrasni stebrički na stopniščih so oblikovni posnetki stebrov na ograji terase, zgedovali pa smo se tudi po analogijah iz nekaterih sočasnih avstro-ogrskih vrtov.

Korito vodnega bazena iz litega betona je bilo gradbeno sanirano, izvajalec pa je pri izvedbi zaščitnega opleska kljub drugačnim navodilom neustrezno premazal tudi zgornjo ploskev na stiku s trato, kar smo kasneje delno uspeli odstraniti. Pri obnovi vodnega mehanizma se je pojavilo nekaj zapletov pri sami tehnični rešitvi vodne napeljave v kombinaciji z električno črpalko in namestitvijo vodne šobe. Po zagonu in napolnitvi z vodo se je izkazalo tudi, da Dom upokojeencev nasprotuje temu, da bi bila v bazenu voda, in to zaradi domnevne nevarnosti za varovanje.

Tako je danes vprašanje dokončne usposobitve okrasnega bazena še odprto in ga rešujemo z občino Polzela. Izkušnja vsekakor kaže, da je treba za prenovo fontan izdelati poseben konservatorsko-tehniški projekt in za izvedbo najeti specializiranega izvajalca.

Na vztrajanje uprave Doma upokojenecv smo vstopni del v vrt, ki služi kot manipulativna površina, tlakovali z betonskimi tlakovci podjetja Podlesnik iz Maribora (dimenzije 12 x 12 cm). Kriteriji pri izbiri tlaka so bili nevtralna barva in oblika, drobna, členjena struktura, cenovna ugodnost in možnost hitre kasnejše zamenjave, saj se zavedamo, da rešitev za spomeniški ambient ni optimalna.

Večino gradbenih del je izvajalo celjsko gradbeno podjetje Remont s podizvajalci, tlakovanje pa Komunala Celje.

Restavratorska dela

Konservatorsko odločitev o izdelavi kopij kamnitih levov, simetričnih poudarkov vhodnega stopnišča, smo že omenili. Originali bodo postavljeni v zaprt prostor, najverjetneje v kapelo. Po vmesnih zapletih s krajo in ponovno vrnitvijo bodo kopije jeseni 2000 postavljene nazaj na svoje mesto. Dela je opravil restavrator specialist Gregor Podkrižnik. Omenimo še kakovostno rekonstrukcijo kovanih dvokrilnih vrtnih vrat, ki na severu zapirajo vrt in jih je po originalnem vzorcu iz zidane arkadne ograde na notranjem dvorišču dvorca izdelal umetni kovač Miha Krištof.

Vrtnarska dela

Vsa vrtnarska dela pri obnovi južnega vrta ob dvorcu je opravil Arboretum Volčji Potok s svojo ekipo. Šlo je za zemeljska dela, ki so vsebovala odvoz obstoječe travne ruše, odstranitev starega pušpana, modeliranje in izravnavo obstoječe terenske konfiguracije vrta, pripravo substrata, izdelavo peščenih poti, polaganje travne ruše v svitkih, zasaditev pušpanovega ornamenta in presaditev nekaj originalnih pušpanovih grmov v simetrični vzorec ob dvorcu. Našteta dela so opravili v treh dneh v opisanem zaporedju. Narejen je bil plitev izkop – trasa poti, položen stroj s filcem, z uvaljano spodnjo plastjo sprijetega materiala in nasutjem gornje plasti iz belega peska, pripeljanega iz kamnoloma Stahovica pri Kamniku. Namesto granulacije 0–4 je bila uporabljena bolj groba. Zato smo gornji stroj kasneje zamenjali z drobnejšo granulacijo, ki po barvi in sprijemanju še vedno ne ustreza optimalni situaciji, in tako še vedno iščemo boljšo varianto iz bližnjih kamnolomov.

Prenova kapele

Baročna kapela je bila v notranjosti popolnoma uničena, saj sta po vojni v njej bila pralnica in skladišče, ohranilo se je le nekaj ostankov mlajše poslikave iz 19. stoletja. Obnova notranjščine je potekala po projektu arhitekta Franceta Kvaternika. Poslikavo je po ohranjenem ornamentu rekonstruiral Polzelan Peter Bizjak.

Originalna členitev in poslikava fasade ni bila ohranjena, zato rekonstrukcija posnema členitev in fasadni barvi dvorca, osvežen pa je tudi baročni portal s kronogramom. Konservatorske odločitve pri obdelavi kapele so prispevale Anka Aškerc, Dunja Gorišek in Branka Primc.

Sanacija parkovnih dreves

Med prenovitvene posege spadajo tudi nega starega drevja, odstranitve dotrajanih in zasaditve nadomestnih dreves. Pri negi smo se srečali s tremi izvajalci. L. 1994 smo začeli sodelovati s podjetjem Tisa, ki je korektno opravilo čiščenje krošenj, votlih delov debel in prezračevanje dveh mogočnih dreves. Sledilo je podjetje Carex iz bližnjega Prebolda, zadnje tri sezone pa sodelujemo s podjetjem Bober iz Ljubljane. Ukvarjajo se v glavnem z nego krošenj, pri čemer je osnovno načelo ohranitev njihovih oblik oz. habitusov in čim manjše poseganje v drevesa. Zaenkrat smo opravili le eno nadomestno zasaditev v severnem delu parka, kjer je bila namesto skupine smrek zasajena povešava bukev. Pri izboru vrste smo sledili originalnemu načinu

razporeditve soliternega drevja, merilo pa je bila tudi izrazita, eksotična oblika habitusa, ponovitev povešave forme kot sosledje s sosednjim drevesom podobne forme, obenem pa gre za sorto z veliko listnato drevesno maso, ki nakazuje parkovni rob. Žal je mlado drevo letos odmrlo, ker ga v suši niso zalivali. Sicer je po konservatorskem projektu predvidenih še nekaj nadomestnih zasaditev, pa tudi odstranitve nekaterih dotrajanih ali naknadno neustrezno zasajenih dreves. Z leti bo nastal problem temeljitejše menjave nekaterih vrst, ki imajo v naši klimi in zaradi fizioloških lastnosti krajšo življenjsko dobo. Takrat bo treba spet razmisliti o ustrezni obliki nadomestne saditve. Zaradi odsotnosti načrtnega gojenja tujerodnih drevesnih vrst za prenovitveno rabo v zgodovinskih parkih pri nas bomo pri tem naleteli na zagato, kje vzeti primerne sadike.

Popularizacija in koraki k oživitvi kompleksa

Danes postaja zaradi povečanega interesa nove občine revitalizacija parka vedno bolj realna, pojavljajo se tudi konkretne ideje in potrebe. V konservatorskem programu so bile prihodnje parkovne vsebine in funkcije širšega kompleksa zastavljene bolj splošno, glede na kulturno vrednost in pomen naravnane predvsem v kulturno-prireditveno smer. Ti programi se z denarno pomočjo občine ter s popularizacijo začenjajo udeleževati tudi konkretnije in fizično. V salonu dvorca se tako odvijajo komorne prireditve in koncerti, praznovanja obletnic in praznična srečanja. Park in njegova prenova sta bila večkrat predstavljena v časopisju, na radiu in televiziji, najbolj odmevno morda v oddaji Zgodovinski vrtovi in parki v Sloveniji na nacionalni televiziji, pa tudi v publikaciji z enakim naslovom ob Dnevh evropske kulturne dediščine l. 1995.

V pripravi je propagandna zloženka o dvorcu in parku ter postavitev tabel z obvestili in pojasnili o spomeniku ter njegovi uporabi. Na željo tamkajšnjega turističnega društva bodo s tablicami označena tudi pomembnejša drevesa. Občina v prihodnje načrtuje povečano kulturno namembnost samega dvorca, s čimer bi lahko bolj zaživel tudi park. Predpogoj za to pa bi bila zagotovitev nadomestnih prostorov za potrebe doma.

Pri tem predstavljata poleg omenjenih problemov prometnega režima velik problem tudi odsotnost nadzora nad parkom in vedno večji vandalizem, ki ogroža nemoteno uporabo parka, pa tudi fizično stanje dreves in nedavno obnovljenih vrtnih delov in objektov.

Prihodnost in vzdrževanje parka

Opisana preureditev seveda še ne pomeni tudi konca prenove, temveč je to le ena od njenih etap. Treba bo obnoviti mrežo poti, usposobiti zaraščene predele, namestiti parkovno opremo, zagotoviti ustrezno osvetlitev itd. Največji problem je vzdrževanje, brez katerega bodo ves dosedanji trud in vlaganja zaman. Do nedavnega je vzdrževanje parka in sofinanciranje nekaterih prenovitvenih del zagotavljal Dom upokojencev Polzela. Po razjasnitvi lastniških razmer se je pokazalo, da dom ni lastnik parka, temveč je to občina Polzela kot naslednica nekdanje enovite občine Žalec. Organizacija vzdrževanja in financiranje nadaljnje prenove sta tako v občinskih rokah, vendar je danes že jasno, da majhna občina ne more prevzeti vseh finančnih bremen v zvezi s Šenekom. Upamo, da bo s pridobitvijo statusa spomenika državnega pomena park lahko upravičen tudi do republiških sredstev, manjši delež pa bi ob učinkoviti promocijski in prireditveni dejavnosti lahko pritekel tudi iz lastnega dohodka.

Vzdrževanje parka, ki mora biti strokovno, predvsem pa redno vsaj v treh letnih časih, je najtrši oreh, ki ga zaenkrat še nismo strli. Zvrstilo se je že nekaj vrtnarjev in vrtnarskih ekip, z večjo ali manjšo afiniteto in znanjem. Zaenkrat osnovna vzdrževalna dela v obnovljenih okrasnih vrtovih opravlja po pogodbi Podjetje za urejanje prostora iz Velenja, za dokaj redno košnjo skrbi Dom

upokojeincev, nekaj časa so v parku potekala javna dela. Pereč problem je znanje obrezovanja vednozelenih drevnine v ornamentiranih vrtovih. V Sloveniji je skoraj nemogoče najti vrtnarja s tovrstnim znanjem, prav tako tudi opremo, saj gre za ročno delo, ki poleg spretnosti zahteva tudi talent in prakso. Rešitev bo mogoče prinesel bližnji dogovor občine in uprave doma o sofinanciranju stalnega kvalificiranega vrtnarja, ki se bo za specialna dela dodatno izobrazil v Arboretumu in še kje, ne bi pa mu smelo biti odveč kadar koli, popoldan, v suši ali v globokem snegu, skrbeti za včasih navidez banalna, vendar prepotrebna opravila. Vrtnarsko delo bo zato moralo dobiti tudi primerno ceno in ugled.

Zaradi večje zavesti lokalne skupnosti in širše regije o vrednosti in pomenu Šeneka pri prihodnjih generacijah bo morda vendarle prišlo do boljše organiziranosti in skrbi za ta kakovostni del naše kulturne dediščine.

Opombe

¹ Miran Sattler, France Stele: Stare slovenske lipe, Mohorjeva družba, Celje 1973, str. 97-100.

² Josef Kuwasseg, litografija v Lamplovi suiti, ok.1845.

³ Primerjava z vrtovi in parki C.G.Swenssona na Bledu, v Maruševcu na Hrvaškem, v Marianskih Laznah na Češkem, in fotografskim gradivom drugih vrtov.

⁴ Miran Sattler, France Stele: ibid.

⁵ Gradivo za doktorsko disertacijo Michaela Schwahna o opusu C. G. Swenssona.

⁶ Oscar Edler v Pongratz-Lippitt, Dunaj, pisna korespondenca.

Viri, literatura

Arhiv RS Slovenije, List Franciscejskega katastra, Polzela-Podvin, k. o.Heillenstein, mapa 714.

Arhiv Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje, Genealogisches Handbuch des Adels, Adelige Häuser B, Band VIII, 1968.

Joseph Franz Kaiser: Stara Kaiserjeva suita 1824-1833, faksimilirana izdaja: Litografrane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev, Maribor 1999, list 72 Šenek.

Alenka Kolšek: Ureditvena zasnova šeneškega parkovnega kompleksa, Konservatorski program, elaborat ZVNKD Celje, Celje 1991.

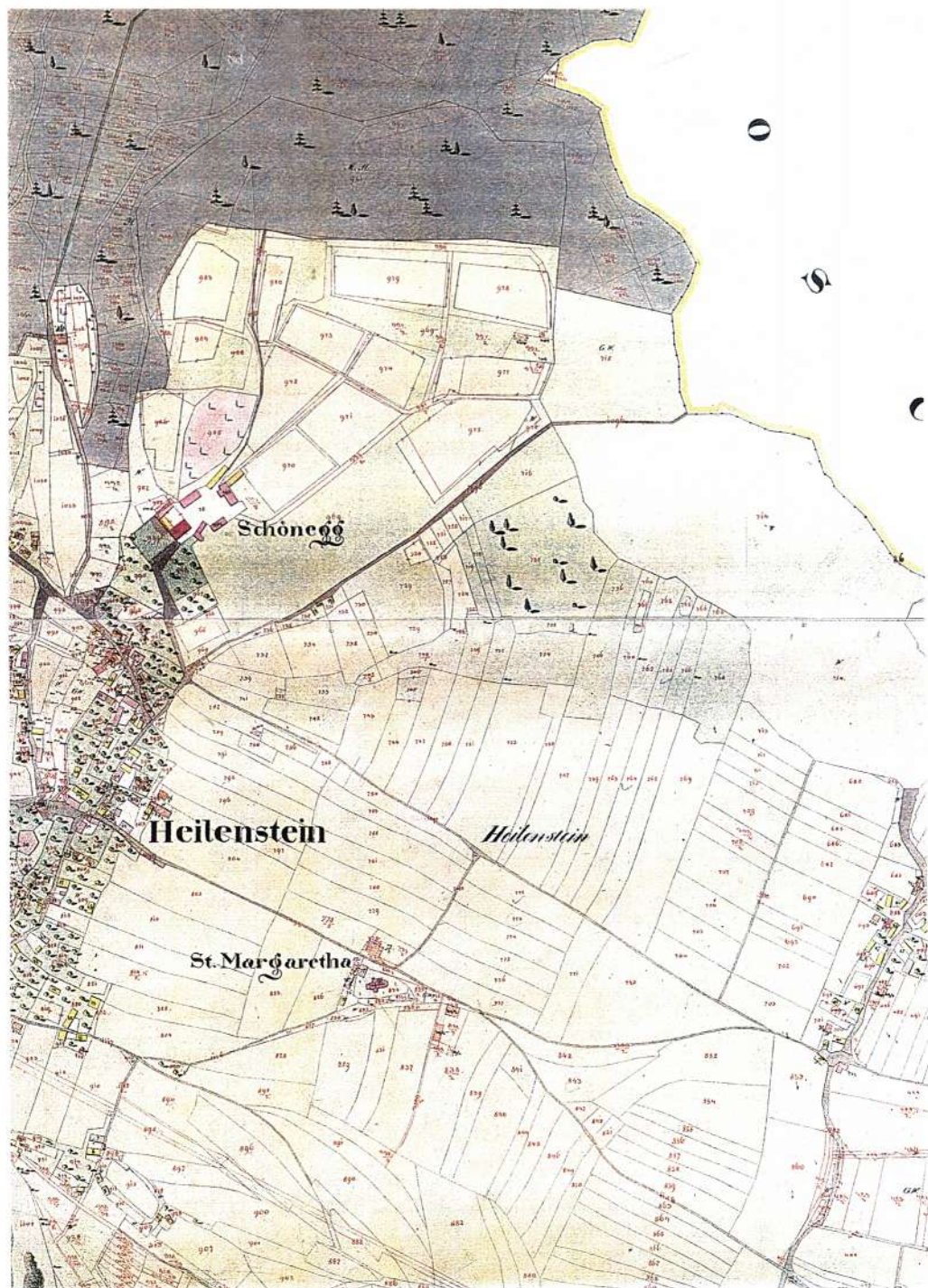
Alenka Kolšek: Šenek, park ob dvorcu, v: *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji*, Ljubljana 1995, str.116-119.

Michael Schwahn: Gradivo za doktorsko disertacijo, rokopis, München 1995.

Miran Sattler-France Stele: *Stare Slovenske lipe*, Celje 1973.

Ivan Stopar: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, III.knjiga: Spodnja Savinjska dolina*, Ljubljana 1999, str.135-139.

Mladen Obad-Šitaroci: *Perivoji i dvorci hrvatskoga Zagorja*, Zagreb 1989, str. 94-96.

Šeneško posestvo na Franciscejskem katastru, 1825.

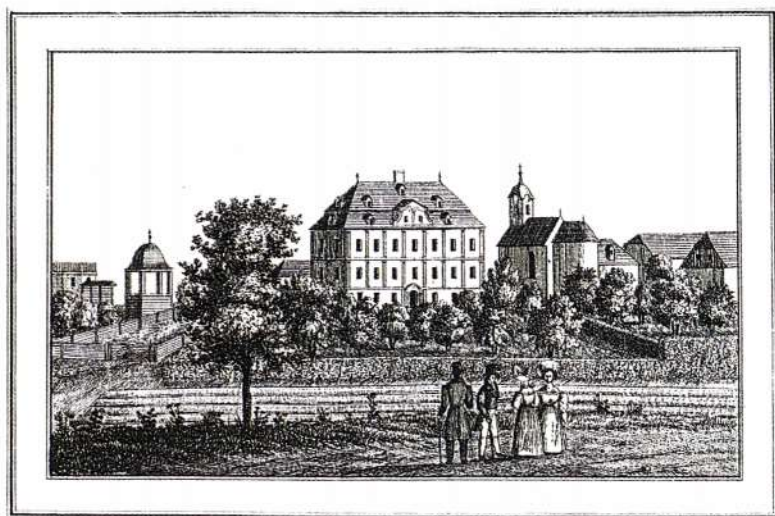
Šenek estate, Franciscian Cadastre, 1825.

Graščina Šenek, Polzela

Južni vrt, razglednica iz l. 1917.

Southern garden, a postcard from 1917.

*Schloß Schoneck
der Frau von Perscho gehörig
im Kellier Kreis.*

Šenek na Stari Kaiserjevi suiti, ok. 1830.

The Šenek Manor House from the Old Kaiser Suite, ca. 1830.

Pogled v park iz salona, dokumentacija ZVNKD Celje, foto A. Kolšek.

View of the park from the parlour. Documentation of the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage (ZVNKD) in Celje; by A. Kolšek.

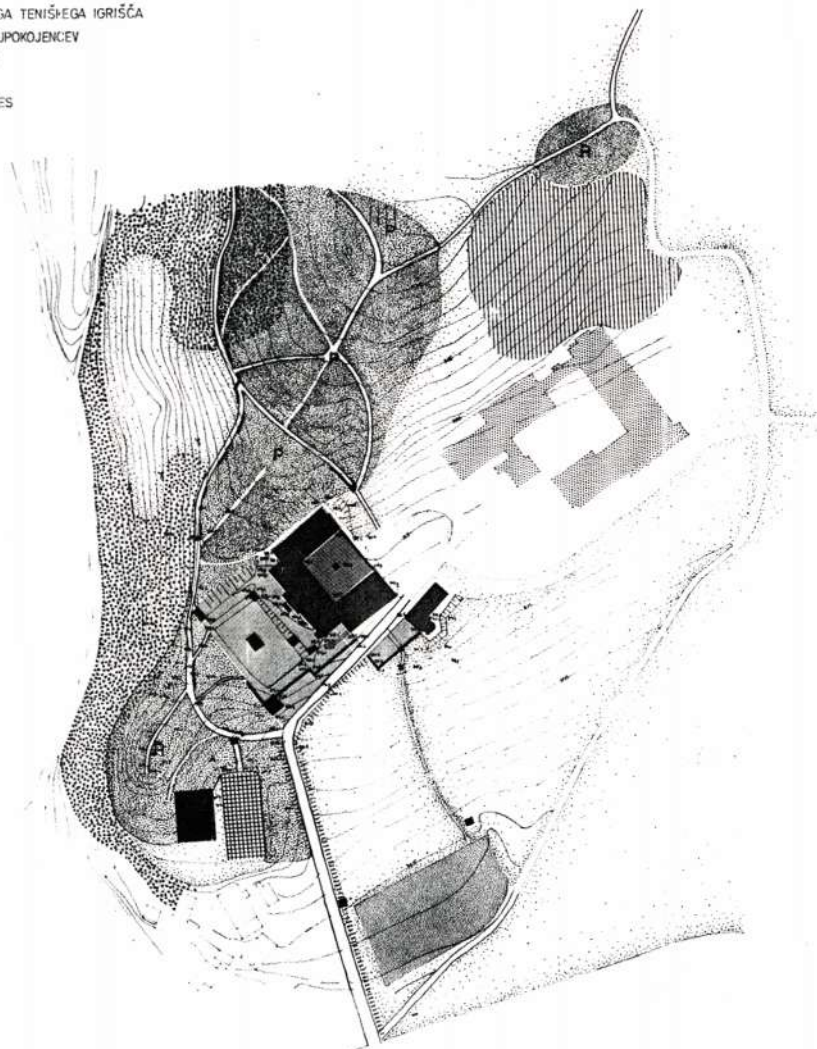

Drevesni par grmaste povešave tise in jesensko obarvanega tulipanovca, Dokumentacija ZVNKD Celje, foto: A. Kolšek.

A pair of trees: a weeping yew tree and a tulip tree in autumnal colours. Documentation of ZVNKD in Celje; by A. Kolšek.

LEGENDA :

- GRAŠČINA, KAPELA
- GEOMETRIJSKI DEL PARKA
- ORGANSKI DEL S PARKOVNIM DREVJEM
- DOVOZNA POT S STRIŽENO ŽIVICO
- PARKOVNI OBJEKTI IN GRAJENA OPREMA
- NOTRANJE DVORIŠČE GRAŠČINE
- MREŽA POTI
- DOMNEVNO PRVOTNA
- NASTALA NAKNADNO
- ZELENJAVNI VRT
- TRAVNIKI
- GOZD
- R.P.** RAZGLEDIŠČA, POČIVALIŠČA
- LOKACIJA NEKDANJEGA TENIŠKEGA IGRISČA
- NOVI OBJEKT DOMA UPOKOJENCEV
- BETONSKA PLOŠČAD
- VODNI ZBIRALNIK
- ZASADITEV 88 DREVES

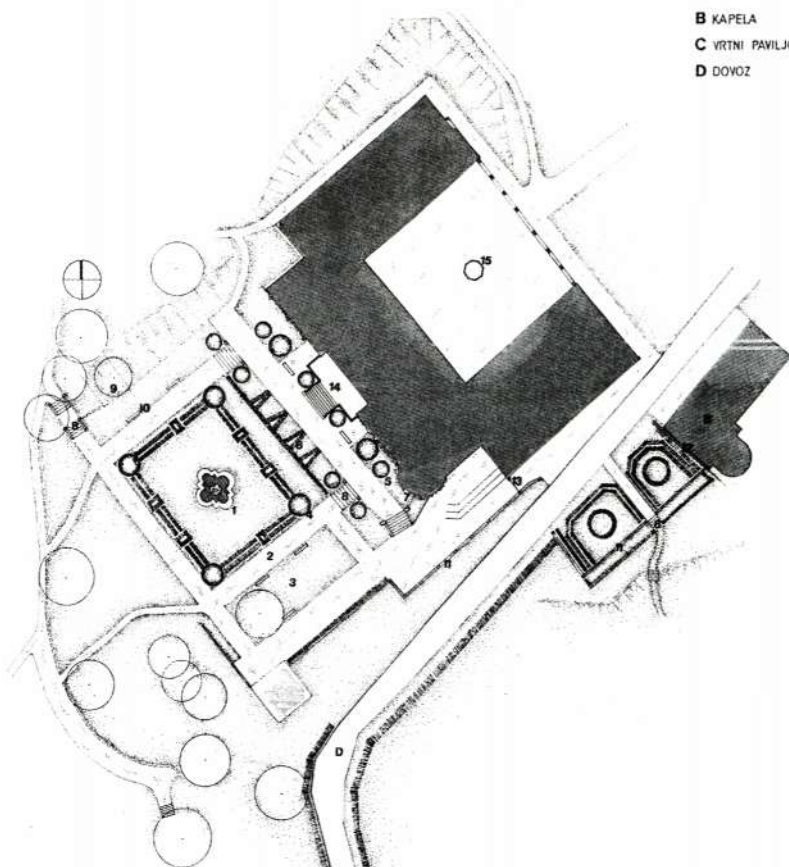

Ohranjene sestavine in elementi parka, novejši objekti in zasaditve, priloga k elaboratu, dokumentacija ZVNKD Celje, risala: A. Kolšek. Merilo 1 : 2000

Preserved elements of the park, newer elements and plantations. Supplement to the survey, documentation of ZVNKD in Celje; drawing by A. Kolšek. Scale 1 : 2000

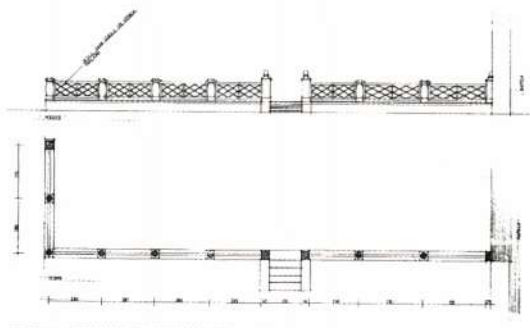
LEGENDA:

- 1 VODNI BAZEN Z VODOMETOM
 - 2 PEŠČENE POVRŠINE IN POTI
 - 3 TRAVNE POVRŠINE
 - 4 STRIŽENE TISE
 - 5 STRIŽEN PUŠPAN
 - 6 STRIŽENE PUŠPANOVE ŽIVICE
 - 7 PLEZALKE NA FASADI
 - 8 KAMNITA STOPNIŠČA
 - 9 DREVESA
 - 10 KLOPI
 - 11 ŠKARPE S STEBRIČASTIMI OGRAJAMI
 - 12 VINSKA TRTA NA OPORI
 - 13 VHOD V PARK
 - 14 TERASA Z BALUSTRADNO OGRAJO IN STOPNIŠČEM
 - 15 REKONSTRUIRANI VODNJAK
-
- A GRASČINA
 B KAPELA
 C VRтни PAVILJON
 D DOVOZ

Idejni načrt prenove južnega vrta ob dvorcu, priloga k elaboratu, risba: A. Kolšek. Merilo 1 : 750

Preliminary design for the restoration of the southern garden of the manor house. Supplement to the survey; drawing by A. Kolšek. Scale 1 : 750

Rekonstrukcija vrtno ograje, priloga k elaboratu, risba I. Gričar. Merilo 1 : 200

Škarpa z ograjo pred obnovo, dokumentacija ZVNKD Celje, foto: A. Kolšek.

Reconstruction of the garden balustrade. Supplement to the survey; drawing by Ivo Gričar. Scale 1 : 200

Holding wall with balustrade before the restoration. Documentation of ZVNKD in Celje; photograph by A. Kolšek.

Škarpa z ograjo po obnovi, dokumentacija ZVNKD Celje, foto: A. Kolšek.

Holding wall with balustrade after the restoration. Documentation of ZVNKD in Celje; photograph by A. Kolšek.

Južni vrt ob dvorcu pred obnovo, dokumentacija ZVNKD, foto: A. Kolšek.

Southern garden of the manor house before the restoration. Documentation ZVNKD; photograph by A. Kolšek.

Južni vrt po obnovi, dokumentacija ZVNKD, foto: A. Kolšek.

Southern garden after the restoration. Documentation of ZVNKD; photograph by A. Kolšek.

Alenka Kolšek

Restoration of the Park Complex at Šenek Manor House, Polzela

Conservation Report

Key words: Slovenia, Polzela, Šenek, historical garden, park, conservation programme, restoration

Introduction

The Šenek Manor House and park represent an architectural-landscape unit located to the north-west of the settlement of Polzela, on the elevated edge of the Spodnja Savinska Dolina valley. This former aristocratic residence with a free-standing chapel also had an extensive agricultural hinterland and woodlands as parts of its estate, with the character of the landscape corresponding to the manor house. At present, the area could be described as the sphere of influence of the monument, although individual fragments belonging to the residence in the physical, spiritual and visual sense can be traced in the broader surroundings. A case in point is the old churchyard chapel in the park environs of the Polzela cemetery and also some historical landscape traces in the valley of the stream known as the Ložnica, to the east of the protected area.

On account of the architectural and garden-architectural character of the manor, its condition and advantageous prospects for restoration, a proposal was made to the community of Žalec in 1989 to declare the monument a protected area, which was done in the following year. The prospects for restoration looked positive, due to the substantial interest of the local community, which is still present today, although the local administration has changed. In 1999 the park complex was taken over by the municipality of Polzela and the manor house now serves as a senior citizens home. In the late 1970s, a long building with several storeys was constructed as a substitute for the former outhouses, which substantially changed the view of the old architectural complex. Although the new function saved the manor from decay, it probably prevented its further existence as a unified cultural ambience, with the possible exception of a different concept of residential standards for senior citizens in the future.

The initiative for the restoration originated from the Local Council and the Polzela Horticultural Society in 1990. The park had been well kept in the period between the end of the war and the 1960s. Thereafter, it became unkempt: formerly trimmed plants lost their shape, whilst pot plants and flowering woody perennials disappeared as a consequence of the crumbling of the greenhouse. The architectural elements of the park, i.e. staircases, scarps and the pavilion, were on the point of disintegration. The water feature had ceased to function years earlier. Yet the Šenek park had become a valuable symbol of culture in the awareness of the inhabitants of Polzela, so that the linden trees there had even become part of popular literature.¹ Because of this, members of the above mentioned bodies decided on the professional renovation of the manor.

Alenka Kolšek, M. A., Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage, Celje.

Historical Development of the Park

There are almost no data concerning the beginnings of the park next to the manor house and chapel, located at the site of an older manor house from the 15th century. The lithograph from the Old Kaiser Suite showed the surroundings of Šenek with an orchard, clipped hedges around the inner estate and a pavilion with a bell-shaped roof in the extension of the manor house kitchen garden. The promenaders in the foreground could have been merely a conventional depiction, yet they indicated the way of life of the well-to-do of those times — a walk through a landscape with a Biedermaier ambience, symbolizing a pleasure garden.

After 1869, the estate passed over by marriage to the lawyer and building entrepreneur Oscar von Pongratz, a member of the Pongratz family from Vienna and Zagreb, the property of which included several summer residences (manor houses) in Slovenia and in the Zagorje region of Croatia. In the second half of the 19th century, the Baroque manor house of Šenek was extended by two wings, which repeated the Baroque facade, a mansard roof with decorations and a circular turret on the eastern side. Oscar's daughter, Fanny, and her husband, Max von Pongratz, gradually created a park as well. The park originally consisted of a number of groups of trees and one can assume on the basis of old etchings that the linden trees from the second half of the 18th century were probably included.² Existing outhouse paths, cart tracks and paths among the fields to the north and east as far as the cemetery were used for walks.

The Contribution of Carl Gustav Swensson

Towards the end of the century, Max von Pongratz hired a famous Viennese garden architect, Carl Gustav Swensson, to create a comprehensive concept for the design of the broader environs of the manor house. Two decorative, ornamented gardens were created beside the chapel, to the south of the manor house, replacing the previous kitchen gardens. The larger, southern garden was designed as a deepened, symmetrical composition with a pond in the middle, emphasized corners with clipped linden trees and a double box-tree edge. The balustrade leading from the garden directly to the parlour in the central wing of the manor house staircase was probably renovated at the same time. The garden complemented the manor house well, emphasizing the unity of the interior and exterior of the noble residence. The historically-designed composition of the garden positioned on the axis of the parlour with symmetrical staircases to bridge the difference in height was bordered by a large holding wall with a balustrade and lap fencing in between, and the former pavilion was transformed into a wooden construction with ornamented triangular gables after the model of Swiss cottages. Swensson further added some Secession decorative elements, like clipped evergreens and flowering perennials next to the manor house and pot plants with attractive leaves by the pond and on the balustrade. Swensson's contribution was additionally reflected in the partial transformation of the configuration of the terrain. He added three prominent points to the naturally sloping ground: two of them near the solitary linden trees, and the third was planted with an oak grove within the visual axis of the parlour. The foot paths were bordered either with groups of trees of the same species in the spirit of landscaping clumps of trees, or with individual trees and pairs of trees, picturesque and contrasting in their form and colour.

The selection of trees in the ornamental southern garden indicated good knowledge and command of varieties of plants: four varieties of box were chosen, and three varieties of yew. Swensson typically used a particular selection of trees in various gardens he designed during the same period³ and introduced exotic and out of the ordinary varieties of trees which attracted the attention of promenaders and marked the parks with a recognizable stylistic impression of the late 19th century.

After the year 1911, the park was kept by Fanny's son-in-law, Count Manfred von Pacht, Baron Rayhofen. According to some elderly inhabitants of Polzela, he was a collector of plants and trees.⁴ Numerous new plantations were added in his time, so that the park was extended with groups of trees to the north; however, they had disappeared by the end of the war. The natural, partly karstic, undulating relief created the landscaping environs of the park, which were well suited to the arrangement of trees in the tradition of the English landscaping style. The undulating grassland is still an organic part of the area under monument protection.

Conservation Programme and Restoration Project

The conservation programme for the restoration of the park was prepared in 1991 and included all the elements of the project, particularly the details concerning the restoration of the architectural parts of the park. At that time, the park had not yet been considered as the work of a particular designer; the approach was altered in 1994 on the basis of co-operation with Michael Schwahn, a researcher of Swensson's work from Munich.⁵ Original plans and sketches that could have confirmed or changed the knowledge of the park and consequently altered the conservation work have, unfortunately, not yet been found. The approach was therefore based on analysis of the available graphic and photographic material, the Franciscan cadastre, information from elderly inhabitants who were familiar with the pre-war state of affairs, on investigations of the grounds including the archaeology of the garden and analogies discovered in literature and other contemporary gardens, primarily in Austria. Research on all the proprietors of the park, their families, ways of life and habits, were also very helpful, yet only of limited scope in the case of the Pongratz family, since the descendants and other living relatives had only vague recollections of the former situation of the park, and there was no family archive or collection of photographs.⁶

The present condition of the park and gardens and their contents were carefully analysed. At the beginning of the restoration in 1992, the park was neglected and overgrown, yet recognizable to such an extent that a credible renovation plan could be drafted and some reconstruction work planned with greater certainty.

There were no data available on several garden elements and no appropriate stylistic comparisons for them at the time of the preparation of the conservation plan, so that they were formally discussed only before the execution. It turned out that there were some positive effects of the delay to the restoration on account of the staged funding through monument protection campaigns: additional information could be gathered, details studied that could not have been defined in the preparation of the programme over a limited time scale. The basic starting-point was primarily the improvement of existing conditions and reconstructions where material and photographic evidence was available. The original planting material was taken into consideration as far as possible. The architectural elements in the southern garden were almost entirely reconstructed, following the originals in their form, colour and texture so as to re-create the impression of the original ambience. Two sculptures of lions were made as copies of originals based on analogies, since the damaged sandstone originals could not have been used as the basis for "restored" originals.

The conservation survey included an overview of the historical development of the park and an analysis of its formal design, preserved and lost elements, the relationship to new elements and rearrangements; the species of trees were defined and the age of individual trees estimated. Three discernible planting phases were established as a result. The rearrangement and extension of footpaths were determined, the furnishing of the park and its execution; the planting of missing vegetation was planned together with the removal of subsequent or wild growth. The renovation method for the southern garden, including the restored ornament and gravel paths, was

determined; resting places were designed and the type of park furniture decided. The renovation method for the fountain was also defined in principle, together with the location and form of the open-air performance site. Special attention was paid to the visual neutralisation of the contrast between the old architecture and the new additions to the veduta of trees, which would also present an improvement of the residential ambience of the new building in the future. The survey offered detailed reconstruction plans for garden fences, staircases, the balustrade terrace, the garden portal and door, and the fountain in the inner courtyard. Technical help and consultation on the survey were offered by Ivo Gričar.

It must be remembered that the park is an organism undergoing constant change. The Šenek park has developed from a private garden into a public place and is now an integral part of the life of the surroundings. The conservation programme and the revitalisation plan therefore cannot be considered a unique act: certain changes and additions need to be implemented gradually, in accordance with the present situation. In practice, such an approach represents a demanding task for conservators and the local community. The function of the buildings no longer forming a private residence but housing a social and medical institution presents a particular problem, since the park was a logical part of the original manor house. All these facts are reflected in the exterior and its regulation. Let me give a few examples.

The area in front of the manor house should have been covered with gravel, yet had to be paved due to the requirements of the Senior Citizens Home. The same was true of the inner courtyard. Some deviations occurred in the park, due to the unplanned planting of trees and amateur maintenance by the keepers of the park in the past. Some large fir trees had to be removed because of bark beetle, which raised the question of replacement by means of trees adequate in form and species in the northern part of the park. The local community supported the preservation of the "88 trees for Marshall Tito" planted in 1983, an utterly ill-suited intervention in the park. As a consequence, it would be difficult to remove the plantation in the future since the trees would grow too large to be moved.

The broader surroundings of the park were threatened by plans for a 110 volt long-distance power line across the meadows to the north of the park in the early 1990s. After great efforts, the course to be followed was diverted to the northern edge of the forest so as to diminish the visual disturbance. Some parts of the power line would still have to be screened off by means of groups of trees in the future.

The problem of parking and its regulation arose due to the increased number of visitors. The existing facilities between the old and new parts of the building were insufficient, thus causing unofficial parking in the environs. The proposal was made to create several smaller parking areas near the entrances and along the road, and to introduce police control. It was further established that mass events were not suited for the area. Some traditional events, such as the May 1st bonfire, require more discipline from visitors and the preparation of certain areas for accompanying activities. The question of the boundaries of the complex was also raised: the regional Polzela—Velenje road was located on the eastern side, whilst the park paths were used by motorbikes, horse-riders and even cars. Each additional element needed to be formally adapted to the landscape, yet simultaneously be functional, stylistically appropriate and easy to maintain. Final solutions would therefore require additional consideration and a project approach.

Phases of Renovation

The renovation began with the investigation of the grounds. Because of the limited funding available, it was limited to some trial pits dug by two workers from the public works programme under the supervision of conservators. The course of the main park path, the

former carriage track, was discovered in the process, leading uphill from the pavilion, circling the southern garden to the north-west and continuing in the direction of the woodland. The path was also believed to be the western border of the park along the edge of a steep slope offering attractive views of Dobrovlje. The path was bordered by a shallow drainage channel lined with pebbles. The transformations of the ground over the course of time could be estimated on the basis of the differing depths of the drains. They were mostly filled with leaf mould, and the grounds used to be one metre lower than today in the north-west part of the park. A staircase leading out of the park was also discovered in the south-eastern direction: a grass tennis court was created there in the inter-war period. This might have been the site of social events in the early days of the park, during the second half of the 19th century, as it had a staircase leading to it. Subsequently, the grounds were elevated, probably after the Swensson rearrangement, and a plane tree was planted there. The restoration naturally respected this large tree with its current appearance as an important feature of the park.

Renovation of the Ornamental Gardens beside the Manor House and Chapel

In the case of the gardens, the former state of affairs was restored: the original box tree ornament by the chapel was preserved and was trimmed annually into the existing form. The original sandstone balusters were used for the balustrade, and the lintels were restored. Three circular end columns of artificial stone were added. The southern garden with its box hedges, accented staircase and corner yew trees posed a dilemma: whether to prune the plants rigorously due to years of neglect or to plant new ones. A gardening committee consisting of Aleksander Šiftar from Vrtnarstvo Murska Sobota, Marko Mikuletič from Arboretum Volčji Potok, and Alenka Kolšek from the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Celje, decided to plant a new box ornament; the rest of the box and yew trees were thoroughly pruned in the spring of 1997 by gardeners from Arboretum. The cuttings acquired from the existing box tree (*Buxus sempervirens* "Suffruticosa") were cultivated by the gardener Vlado Pergovnik from Arboretum during several subsequent seasons. This facilitated the preservation of the original vegetation of the garden. The balustrade was completely renovated on the basis of existing photographs.

Construction, Carpentry and Joinery Involved in the Restoration

The construction works included: a holding wall in the direction of the pavilion, renovation of the stone-built part of the pavilion as part of the wall, reconstruction of the garden balustrade, renovation of the balustrade terrace next to the manor house, regulation of staircases in the garden, renovation of the concrete pond and the paving of the entrance area to the manor house. Drainage pipes were added to the dilapidated supporting wall, the wall was reconstructed in the same material, i.e. sandstone, as the old model, and some new ashlars in the same material were added. The lintel for the balustrade was made of artificial stone of the same colour and texture. The balusters were made of artificial stone with the same properties and the wooden fillings were made of pine and varnished with a double coating of white Beltop varnish. The stone-built part of the pavilion was structurally improved and the facade finished in a manner corresponding to the discovered original, including the windows and doors. The upper, wooden part of the pavilion was renovated and the missing parts reconstructed with carved ornaments and a network of wooden laths after the model of the preserved original. The former sheet metal on the four-sided ridged roof was replaced with more durable copper. The wooden parts were varnished with a double coating of brown Beltop varnish, thus corresponding to the discovered original colour. It was subsequently established that the coating would have been more appropriate in a lighter, pastel shade matching the white pattern of the balustrade and more in accordance with the fin de siècle period.

During the restoration of the balustrade, the entire construction had to be rebuilt. The foundations were made of ferro-concrete and the stairs, with the exception of two original ones

that were restored with stone-cutting, were made of artificial stone with a pigmented green shade copying the original tuff from the abandoned Gorenje quarry. The original stone lintels of the balustrade were partly preserved and partly made of artificial stone in the colour of the original. The original banisters were almost entirely replaced by copies, for which a special cast was prepared. The tessellated paving on the terrace in black and white was entirely replaced: the black squares matched the original dark marble from Serbia, while Pohorje marble replaced the original Carrara of the same shade.

The staircases were in a bad condition so that only some original parts could be preserved in the entrance staircase, the rest were replaced by artificial stone. The western double staircase leading to the wooded part of the park was entirely reconstructed. The banisters were made as copies of the ones on the terrace, additionally based on analogies with contemporary Austro-Hungarian gardens.

The concrete pond was renovated, although the contractor inappropriately coated the upper surface reaching to the lawn with a protective varnish, contrary to instructions. The coating was subsequently removed, yet with only partial success. Some difficulties occurred in the restoration of the water mechanism related to the technical approach to the water supply, the pump and the setting up of the spout. After the pond was filled, it turned out that the Senior Citizens Home opposed it on account of the supposed danger to the residents. The question of the final renovation of the pond has therefore remained open and a solution has to be agreed with the municipality of Polzela in the future. The restoration of fountains requires a special conservation-technical plan and specialized contractors.

The management of the Senior Citizens Home insisted that the entrance area of the garden was to be paved with concrete slabs made by the Podlesnik company from Maribor (12 x 12 cm). The criteria for the selection were: neutral colour and form, smoothness, reasonable price and the possibility of subsequent replacement, since the material was not optimal for the garden ambience.

Most of the construction work was performed by the Remont construction company and their subcontractors, and the paving was laid by Komunalna Celje.

Restoration Work

The conservation decision to make copies of the stone lions, the symmetrical accents of the entrance staircase, has already been mentioned. The originals would be set up in a closed space in the future, most probably in the chapel. After some intermediate complications concerning theft and retrieval, the copies are to be put into place in the autumn of 2000. The work was performed by an expert conservator, Gregor Podkrižnik. The wrought-iron gate closing the garden to the north was also reconstructed with great quality after the original model from the arched wall in the inner courtyard of the manor house by the blacksmith Miha Krištov.

Gardening Work

All the gardening work was performed by the staff of Arboretum Volčji Potok. The earth-moving works included: the removal of the existing grass turf and box trees, the levelling of the existing configuration of the garden, preparation of the substratum, laying of gravel paths, laying of new grass turf in rolls, planting of the box tree ornament, and the transplantation of some original box shrubs to the symmetrical ornament beside the manor. All these works were carried out in the described order over a period of three days. The route of the path was dug out, covered with felt and a rolled layer of compact material, and then filled with an upper layer of white sand brought from the Stahovica quarry near Kamnik. A less fine granulation was used instead of the appropriate one of 1 to 4. The upper layer was therefore subsequently replaced by finer granulation, yet still not optimal as to its colour and firmness, so that a better solution from near-by quarries is still being looked for.

Restoration of the Chapel

The interior of the Baroque chapel was entirely destroyed, as a laundry and a storehouse were located there after the war. Some remnants of the wall painting from the 19th century were preserved. The restoration was executed on the basis of a plan prepared by architect France Kvaternik. The painting was restored after a preserved decoration by Peter Bizjak from Polzela. The original structure and decoration of the facade were not preserved, therefore the reconstruction followed the structure and colour of the manor house, and the Baroque portal with a chronogram was also renovated. The conservation decisions were made by Anka Aškerc, Dunja Gorišek and Branka Primc.

Renewal of the Park Trees

The restoration work included the maintenance of old trees, removal of decayed ones, and replacement planting. Three contractors took part in the restoration. In 1994 co-operation with the company Tisa began. They correctly carried out the tidying of crowns and hollow trunks and the airing of two large trees. The next company was Carex from near-by Prebold, and subsequently the Ljubljana company Bober have carried out work during the past three seasons. They mostly performed the maintenance of crowns after the basic principle to preserve their forms with minimum intervention.

To date, only one replacement planting has been done, in the northern part of the park: a group of fir trees was replaced by a weeping beech. The selection of species followed the original distribution of solitary trees, the criteria being a prominent, exotic form, and the renewal of the weeping variety as a sequence of similar forms of the neighbouring trees. The vast leafy mass additionally marked the edge of the park. Unfortunately, the young tree withered this year due to lack of watering in a dry period. Some further replacement plantings were planned as part of the conservation project, together with the removal of some decayed or inappropriately planted trees. The problem of more thorough replacement of some species will arise in the course of time since they have a shorter life expectancy in this climate and due to their physiological characteristics. An appropriate replacement planting will have to be considered in the future. As there is no purposeful growing of foreign species of trees for restoration purposes in historical parks in Slovenia, the problem concerning the supplying of appropriate saplings will also arise in the future.

Popularisation and the Beginning of the Revitalisation of the Complex

Increased interest on the part of the new municipality of Polzela has made the revitalisation of the complex more probable, particularly in view of the specific ideas and requirements. The conservation programme has set out the future functions of the park and the complex in more general terms, directed towards cultural events corresponding to the nature and importance of the complex. Some programmes have already been implemented with public support and with the financial support of the municipality. Various chamber events, concerts, celebrations of anniversaries and other festivities have taken place in the parlour of the manor house. The restoration of the park has been presented in newspapers and on the radio and television several times. It probably met with the widest response in the production "Historical Gardens and Parks of Slovenia" on national television and in the publication of the same title on the occasion of The European Heritage Days in 1995.

A promotional leaflet on the park and an information board containing the data on the monument and its function are being prepared. The local tourist society wishes to have the outstanding trees marked with information signs. The municipality of Polzela plans to increase cultural activities in the manor house in the future, which will influence the park as well.

However, the precondition for the implementation of such plans will be to secure replacement facilities for the Senior Citizens Home.

In addition to the traffic problems mentioned earlier, lack of security in the park and increasing vandalism pose a threat to undisturbed use of the park, as do the physical conditions of trees and recently renovated garden areas and elements.

The Future and Maintenance of the Park

The described rearrangement does not present the final restoration of the park, but merely one of its stages. The network of paths has to be renovated, overgrown parts cleared, park furniture put in place, proper lighting installed, etc. However, maintenance presents the severest difficulty, and without it, all the efforts and investments so far would be in vain. Until recently, the Polzela Senior Citizens Home has provided for the maintenance of the park and the co-funding of some restoration works. After the establishment of legal ownership (resulting from the process of privatisation in Slovenia), it turned out that the park was not the property of the Home, but belonged to the municipality of Polzela as the successor of the former municipality of Žalec. The maintenance and funding of the future restoration are therefore in the hands of the municipality, although it is already clear that a small municipality cannot take over the financial burden of the Šenek Manor House. It is to be hoped that with the acquired status of a cultural monument of national importance, the park will be entitled to national funding. A smaller part of the funds required could be made up of revenue from promotional activities and events taking place in the complex.

The maintenance of the park, which has to be professional and, above all, regular during three seasons of the year, presents the severest difficulty. Several gardeners and teams of gardeners with differing degrees of dedication and professional knowledge have been engaged so far. The basic maintenance works in the restored gardens are carried out under contract by the company Podjetje za Urejanje Prostora from Velenje. The Senior Citizens Home takes care of the fairly regular mowing of the lawns, and the park has been included in the programme of public works for a certain period of time. The professional trimming of evergreens in ornamental gardens represents a pressing problem. It is almost impossible to find a gardener in Slovenia with the appropriate skills and tools as the trimming involves manual work requiring a great deal of talent and experience. The likely agreement between the municipality and the administration of the Home about the funding of a permanent gardener may solve the problem. The gardener will be trained for the required skills in Arboretum and elsewhere so that he will be ready to perform the seemingly trivial, yet vital, tasks at any time, outside regular hours, in a drought or deep snow. The required gardening work must therefore be given the necessary respect and funding. Due to the increased awareness in the local community and the wider area of the importance and value of the Šenek Manor, this valuable part of the cultural heritage of Slovenia may be properly appreciated by future generations.

Notes

1 Miran Sattler, France Stele, *Stare slovenske lipe*, Mohorjeva družba, Celje 1973, pp. 97–100.

2 Josef Kuwasseg, lithograph in *Lamp Suite*, ca. 1845.

3 Comparison with gardens by Swensson in Bled in Slovenia, Maruševac in Croatia, Marianske Lazne in the Czech Republic and photographs of other gardens.

4 Miran Sattler, France Stele, l.c.

5 Michael Schwahn's material for his doctoral thesis on the work of C.G.Swensson.

6 Oscar Edler to Pongratz-Lippitt, Vienna; written correspondence.

Bibliography

Arhiv Republike Slovenije, the Polzela-Podvin page of the Franciscan Cadastre, k.o. Heillenstein, folder 714.

Archive of ZVNKD Celje.

Genealogisches Handbuch des Adels, Adelige Häuser B, Band VIII, 1968.

Joseph Franz Kaiser, Stara Kaiserjeva suita 1924–1833, facsimile edition, Litografične podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev, Maribor 1999, page 72 Šenek.

Alenka Kolšek, "Ureditvena zasnova šeneškega parkovnega kompleksa", conservation programme, survey, ZVNKD Celje 1991.

Alenka Kolšek, "Šenek, park ob dvorcu", in: Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji, Ljubljana 1995, pp. 116–119.

Michael Schwahn, material for doctoral thesis, manuscript, Munich 1995.

Miran Sattler, France Stele, Stare slovenske lipe, Celje 1973.

Ivan Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Vol. III, Spodnja Savinjska dolina, Ljubljana 1999, pp. 135–139.

Mladen Obad-Šćitaroci, Perivoji i dvorci hrvatskog Zagorja, Zagreb 1989, pp. 94–96.

Mateja Kavčič

Ometi na arhitekturnih spomenikih

UDK 72.011.6.025

UDK 726.71.011.025(497.4 Kostanjevica na Krki)

Ključne besede: fasada, konserviranje, restavriranje, rekonstrukcija, izvajalska znanja, omet, apna

Povzetek

Pri obnovah fasad ter obravnavi ometov se restavradorji in konservatorji v zadnjih desetletjih srečujejo s ponavljajočimi se problemi izgube izvajalskih znanj, uporabe sodobnih materialov, pomanjkanja apna ter uveljavljene rutine odstranjevanja poškodovanih ometov. S tem se izgubljajo tudi podatki o vrstah in sestavah ometov, s pomočjo katerih bi bilo mogoče rekonstruirati izvedbene tehnike. Evropske ustanove, ki se ukvarjajo z varstvom stavbne dediščine, zaradi tega spoznanja organizirajo raziskovalno in izobraževalno dejavnost, s pomočjo katere poskušajo ponovno obuditi uporabo apna kot osnovne in edine primerne gradbene surovine na arhitekturnih spomenikih. S projektom restavriranja baročne kulisne fasade v kostanjeviškem samostanu, s katerim se je Slovenija pridružila programu Rafaello pod okriljem Evropske skupnosti, poskušamo razširiti metodo ohranjanja izvornih ometov. Fasada je bila namreč narejena/restavrirana v natančni tehniki štuko ometa, ki se ga je v originalu ohranila vsaj tretjina. Baročni omet smo konservirali, poškodovanega restavrirali, na manjkajočih mestih pa izvedli rekonstrukcijo. Izkušnje strokovnjakov iz štirih srednjeevropskih držav so nam bile v veliko podporo, saj poskušamo s tem restavratorskim pristopom ustvariti nov odnos do historičnih ometov in pozabljenih izvajalskih fasaderskih spretnosti.

Strokovne izkušnje zadnjih desetletij na področju restavriranja in konserviranja fasad

Izkušnje, ki jih zasledimo v literaturi spomniškovarstvene stroke zadnjih 50 let in zadevajo obnove fasad ter obravnavo ometov, velja primerjati z izkušnjami današnjih restavratorsko-konservatorskih posegov. Svoja razmišljanja je eden prvih zapisal Marjan Mušič v Varstvu spomenikov (Mušič, 1955, str. 100-106) ter kritično izpostavil:

- 1) metodo obnavljanja fasad z odstranjevanjem ometov v celoti in s tem uničevanje originala;
- 2) problematiko nanašanja slojev novih plasti prek starejših, ki povzročajo predvsem problem "poglabljanja" fasadnih členov v omete;
- 3) ugotovitev o izgubljenem znanju priprave ter uporabe gašenega apna za izvedbe ometov ter nujne podpore odpiranja apnenic po vsej Sloveniji.

Deset let kasneje Marijan Zadnikar opozarja na:

- 1) pomanjkanje izvežbanih ekip, ki bi obvladovale historične tehnike ometavanja za potrebe spomeniškega varstva;
- 2) potrebo po obnavljanju zunanjščin z metodo konserviranja originalnih ometov, ki jih je zaradi temeljitih gradbenih obnov vse manj (Zadnikar, 1966, str 63-69).

Vse te ključne ugotovitve so bile ponovljene na strokovnem posvetu o fasadah v organizaciji Restavratorskega centra RS leta 1989 z nespornimi dejstvi, da v tehnologiji obnove fasad izvajalci na obvladajo več tradicionalnih tehnik ter v rutinskem delu uporabljajo industrijske, vnaprej pripravljene mešanice za malte, ki jih izvedbeno najbolj obvladajo. S tem se razširja uporaba sodobnih industrijskih ometov, "primernih" za sanacije (paroprepustnih, silikonskih, akrilnih in drugih izdelkov), nanešenih seveda na očiščeni zid. Uveljavljena je metoda popolnega odstranjevanja ometov, tako slabih kot tudi dobro ali povprečno obstojnih. Hkrati s tem tudi znotraj naše stroke nastaja bolj gradbeništvu kot restavratorstvu prilagojena predstava o videzu obnovljene fasade, ki mora biti brez patine, lis ali kakršnih koli ostankov ne-trdnega ometa. Če primerjamo te sklepe s kritičnimi ugotovitvami Marjana Mušiča, lahko ugotovimo, da se strokovne dileme vrtijo okrog istih vprašanj.

Raziskovanje in izobraževanje na področju uporabe apna ter konserviranja ometov

Koliko bliže smo razrešitvi naštetih problemov danes? Vse predhodne ugotovitve še vedno veljajo, toliko bolj, ker s temeljitimi obnovami izgubljam dragocene materialne dokaze in nam ostaja zelo malo študijskega gradiva za rekonstrukcijo zgodovinskih ometov oziroma ponovno oživljanje nekdanjih izvajalskih znanj. Obnavljanje fasad je eno najbolj aktivnih področij tako v gradbeništvu kot v spomeniškem varstvu ter se je prilagodilo metodi odstranjevanja poškodovanih ometov in njihovim nadomeščanjem z novimi. Še tako dobro izvedene rekonstrukcije gotskih ali baročnih ometov in njihove zamenjave z ustrežnejšimi novimi pomenijo odstranitev originala velikokrat tudi na mestih, kjer to ni nujno potrebno. Nove tehnologije, ometi na cementni bazi, številni barvni opleski, ki se deklarirano prilagajajo zahtevam zgodovinske gradnje, se menjavajo kot novosti na tržišču gradbenega materiala, primerčnost pa je mogoče preveriti šele od prve uporabe dalje. Že po nekaj letih se njihovo delovanje izkaže za vse prej kot prilagojeno tradicionalni gradnji, problemi vlage, soli, paroprepustnosti, avtentičnosti, stikov med različnimi materiali in dodatnih poškodb originala ostajajo še nadalje nerešeni. S fasadami delamo, kot da načelo reverzibilnosti dodanega materiala velja le za slikarske in kiparske umetnine, niti malo pa ne tudi za arhitekturne spomenike. Hkrati z uvajanjem novih tehnologij se je izgubilo obrtno znanje o uporabi in izvedbah v tradicionalnih materialih. Zaton mojstrskega znanja na tem področju je osnova prepričanju, da so ti tradicionalni materiali neobstoje in neuporabni. O nasprotnem nas prepriča nekaj ohranjenih originalov, ki so se obdržali skozi stoletja ter jih povezuje vsaj dve stvari – kakovostna izvedba v apnenem materialu ter ustrezno vzdrževanje.

Našeta spoznanja so restavratorsko in konservatorsko stroko pripeljala pred odločitve, da se spremenijo metode dela na tem področju; poleg konservatorske obravnave poslikav, skulptur in drugih detajlov na fasadah se bodo na enak način obravnavali tudi originalni ometi, zelo poudarjeno bo ohranjanje le-teh. Kar nekaj raziskovalnih središč učnih delavnic deluje po Evropi, ki poskušajo ponovno obuditi poznavanje tradicionalnih gradbenih materialov od njihovega pridobivanja do izvedbe. Med njimi velja opozoriti na dve ustanovi. Na Škotskem v okviru Historic Scotlanda deluje oddelek za raziskave, tehnično svetovanje in konserviranje stavbne dediščine, imenovan Scottish Lime Centre, ki se posveča izključno poznavanju tradicionalnih izvedb v tehnikah apna, publiciranju ter razširjanju izvajalskega znanja med lastniki ter profesionalci. Center s sorodnimi cilji in metodami dela je organiziran v okviru Bundesdenkmalamt v avstrijskem Mauerbachu (Restaurierwerkstätten Baudenkmalpflege, BDA). V sodelovanju z ICCROM-om (The International Centre For The Study Of The Preservation And Restoration Of Cultural Property) izvajajo izobraževanje restavratorjev in konservatorjev, v katerem razvijajo metode konserviranja fasad z najmanj posegi v ohranjeno strukturo ometov. Uspe-

sabljanje o raziskavah in konserviranju ometov ter dekorativnih obdelav na arhitekturnih zunanjščinah poteka vsako drugo leto, s ciljem obujanja uporabe tradicionalnih materialov in tehnologij ter spodbujanjem in ponovno rabo izključno apnenih malt pri izvedbah fasad.

Metoda restavriranja in konserviranja fasad brez poseganja v original

Metodo dela avstrijske šole in ICCROM-a velja zaradi njene aktualnosti povzeti v temeljnih korakih:

1. Preiskava fasade s čim manj poseganja v original

Da bi ohranili original, naj bodo vsi posegi v njegovo materijo še pred restavratorskim ali konservatorskim posegom nedestruktivni. To vključuje tudi preiskave stanja in poškodb ter sondiranja, ki ga začnemo, šele ko vemo, katere podatke in kje naj jih iščemo. V številnih primerih se mu je mogoče celo v celoti izogniti oziroma potrditi svoje domneve le z odvzemom vzorca in stratigrafsko raziskavo. Faze graditve in barvnih plasti fasade nam lahko uspe razbrati le s pozornim opazovanjem celote ter laboratorijskimi analizami in brez odpiranja plasti ometov na fasadi. Prvi pristop vključuje študij arhivskih virov, podrobno opazovanje principov izvedbe (na ometih na primer strukture materiala, poteze rok in orodij, sledi odrov itd.) ter analizo stanja in faz gradnje s popravili in poškodbami. V preiskavi sodelujejo restavrator, ki zna razbirati tehnologije izvedb, arhitekt, ki razume kompozicijo celote in gradnje, ter umetnostni zgodovinar, ki pozna zgodovinske in slogovne prvine. Cilj prve analize je opredelitev različnih stopenj nastajanja in sprememb na fasadi; določiti je treba ključna mesta za odzem vzorcev ter vprašanja, ki se zastavijo nadaljnjim raziskovalcem za laboratorijske in druge analize.

2. Dodatne raziskave

Vprašanja strokovnjakom nadaljnjih raziskav so zastavljena konkretno, podprta z morebitnimi vzorci ter dosledno dokumentirana. Stroke, ki preiskujejo, morajo biti seznanjene s stanjem fasade ter v nadaljevanju sodelovati v procesu razbiranja in iskanja prave poti k posegu. Odločitev o končni prezentaciji je v redkih primerih brez kompromisa, do nje pridemo postopno in z večkratnim preverjanjem ali vračanjem na začetek, podkrepljena mora biti z jasnimi merili.

3. Uporaba materialov

Za izvajanje restavratorskih in konservatorskih posegov ter ob razumevanju tehnologije, izvedene na originalu, se uporabljajo identični materiali, kar vključuje podroben razmislek ne samo na primer o granulaciji in zvrsti peska za malte, temveč tudi o izvoru, ki je bil navadno v bližini objekta in njegovi potrebni pripravi. Zato se je po ustreznem materialu mogoče le ozreti po okolici, pesek izpirati in pripraviti ustrezne vzorce mešanic. Ker je osnova - vezivo vsem historigramskim ometom apno, naj se v čim večji meri uporabljajo apneni ometi, utrjevanje z apneno vodo in apnenim mlekom, injiciranjem ter nanosi zaščitnih plasti prav tako z apnenimi vezivi. Sintetični, hidrirani ali cementni dodatki se uporabljajo samo v primeru, če je potrebna večja vezivnost ali nosilnost, preverjeni morajo biti v stranskih vplivih ter odstranljivi. V primerih, kjer konserviranje oziroma restavriranje ometov ni mogoče ali je povezano s previsokimi stroški, se ne odločamo za njihovo popolno odstranjevanje, temveč raje za prekritje z novo zaščitno plastjo.

4. Dosledna dokumentacija vsakega posega

Pomanjkanje dokumentacije o posegih na objektu v preteklosti je žal še vedno žgoči problem naše dejavnosti. Namenjena je predvsem za prihodnje posege, za katere bodo podatki pomenili olajšanje in poenostavitev dela. Z razvojem tehnologij preiskav in poseganja v spomenik bo

morda olajšan prenekateri problem, ki ga danes s težavo rešujemo. Kako dragocen je ta segment, spoznavamo vsi, ki se v praksi marsikdaj s težavo prebijamo skozi prejšnje posege na dediščini in rekonstruiramo dogajanja, ki bi bila sicer z lahkoto rešljiva že samo iz poročil. Tako natančna in počasna metoda dela, ki je, kot ugotavlja že Zadnikar, zelo sorodna restavriranju fresko poslikav, zahteva visoke stroške; to je seveda stvaren ugovor proti njej, zato jo večinoma lahko izpeljemo le na izjemnih spomenikih ali študijskih primerih. Celoten pristop nedvomno zahteva veliko časa, materiala iz okolice v večini primerov ni mogoče uporabiti, samo apno brez dodatkov velikokrat ni absolutno ustrezno. Predvsem pa je cena visoka zaradi neveljavljenosti pristopa tako v teoretičnem kot izvedbenem pogledu; če bi postala rutinska, bi bila razmerja nedvomno drugačna. Ker uveljavlja ohranjanje originalnih ometov, s tem spreminja tudi predstave o končnem videzu obnovljene fasade, trajanju materialov ter vzdrževanju in opazovanju objekta po posegu, kar nas oddaljuje od značilno gradbeniške prakse. V prvi vrsti pa na tak način ohranjamo materialne dokaze prihodnjim generacijam, ki bodo z izpopolnjenimi metodami morda enako problematiko enako uspešneje reševale. Predstavljeno metodo je treba razumeti predvsem kot korak k bolj občutenemu odnosu tudi do stavbne dediščine in tehnologij gradnje, ki sicer predstavljajo ozadje pomembnim detajlom na njej in ki je do sedaj v restavratorski in konservatorski praksi doživljala nemara največ sprememb in posegov v originalno strukturo. Ustanove, pooblaščenice za razvoj stroke in ohranjanje spomeniškega gradiva, bi zato morale ta pristop vključiti v svoje odločitve o principih obnove fasad, toliko bolj, ker marsikdaj obnavljamo še dobro ohranjene omete, vendar jih le zaradi patine in manjših poškodb še vedno žrtvujemo v celoti.

Konserviranje baročnega ometa na kulisni fasadi samostanske cerkve v Kostanjevici na Krki

Primer konserviranja originalnih ometov po prej opisani metodi je fasada baročne kulise pred kostanjeviško samostansko cerkvijo. Pri pripravi posega se je izkazala ohranjenost originalnih ometov, ki so nedvomno iz obdobja nastanka fasade, tj. leta 1742. Količina in stanje sta bila natančno dokumentirana, preiskane so bile sestava in tehnologije izvedbe, predvsem pa je ohranjen del originalnega baročnega ometa presenetil v svoji natančni izvedbi, ki je zelo blizu štukaterstvu. Fasada je bila namreč izdelana iz izredno tankega (2 mm) in trdnega finalnega ometa, površinsko zalikanega in na profilacijah štukatersko natančno izvedenega. Obarvane ploskve v rožnatem in rumenem odtenku so bile izvedene v moker omet, torej v fresko tehniki.

Metodo konserviranja, ki smo jo predlagali, je poleg izkušnje iz Mauerbacha podprlo še nekaj srečnih okoliščin:

- sofinanciranje Evropske skupnosti v okviru projekta Rafaello (program Fasstec) in strokovna pomoč ter konzultacije strokovnjakov srednjeevropskih držav,
 - enovitost fasade, ki razen beležev in obnov ometov po svojem nastanku ni bila več spreminjana in je bilo nedvomno mogoče prezentirati najstarejšo in s tem originalno fazo,
 - ohranjenost in kakovost baročnega štuko ometa še iz časa izvedbe, tj. leta 1742.
- Pomankljivosti, s katerimi smo se predvsem morali spopasti in ki so upočasnile postopek izvedbe, pa so bile predvsem:
- pomanjkanje dokumentacije o restavratorskih posegih, kljub temu da je bila fasada v povojnih letih vsaj dvakrat obnovljena,
 - pomanjkanje izvajalcev, večših izvedb v apneni tehniki,
 - čas izvedbe, ki se zaradi sistema financiranja sprosti v poznem jesenskem času in ki je za izvedbe v apnenih tehnikah povsem neustrezen.

Težišče izvedbene problematike je bilo osredotočeno na rekonstrukcijo apnenega štuko ometa, ki je v našem primeru izveden v tanki, komaj 2 mm debeli, fino zalikani plasti ter na profi-

lacijah natančno štukatersko oblikovan. Za izvedbo in recepturo smo se, poleg naših laboratorijskih raziskav (podrobno poročilo je v pripravi), posvetovali s štukaterjem, sodelavcem Bavarskega deželnega urada za varstvo spomenikov (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege), Wernerjem Fischerjem, ki nam je v dveh dnevih demonstriral postopek izvedbe ter pripravil napotke. Sorodno postopku restavriranja fresk je bilo treba razrešiti izvedbo rekonstrukcije vseh propadlih originalnih plasti do zidne osnove, dopolnjevanja finalnega ometa na ohranjenno podložno plast ter utrditve originala.

Na mestih, kjer so bile uničene vse plasti do zidu, je bilo treba rekonstruirati:

1. Obrizg: (80 % gašeno apno + 20 % beli cement) : čisti pesek / 0-5-7mm/ = 1 : 2,5 - 3.
2. Grobi podložni omet : gašeno apno : tras apno (proizvajalec Baumit) : čisti pesek / 0-5-7 mm/ = 4 : 1 : 12-15.
3. Fini štuk omet : gašeno apno : kamena moka + fini pesek = prib. 1 : 1,25.

Za lažjo obdelavo in likanje ometa se je v podložni in finalni omet dodalo 2 % hladno stiskane- ga lanenega olja. Posebej velja poudariti, da je morala biti izvedba natančna, saj ima to ob recepturi enakovredni pomen za uspešnost posega. Vlaženje podlage, primerne vremenske razmere, uporaba suhega in čistega peska in prepasirano čisto apno so le nekateri parametri, na katere so izvežbani mojstri pozorni, v nasprotnem primeru pa so lahko temeljni vzrok za slabo izvedbo. V zvrsti baročnega štuk ometa je izjemnega pomena tudi priprava podložnega ometa, ki je pripravljen kot nosilec finalnega v debelini 2- 3 cm ter je izveden zelo natančno, z že povsem izdelanimi profilacijami ter brez površinskih razpok, ki se sicer razširijo tudi na finalno obdelavo. Končni omet se je moral nanesti v enakomerni debelini 2 mm, vsaka različica debeline je namreč povzročila neenakomerno sušenje in pokanje. Problem sprijemanja nove (rekonstruirane) finalne plasti na ohranjen podložni omet smo reševali z uporabo akrilne emulzije, kajti originalna izvedba je bila delana na moker omet, rekonstruirana pa na osušen, in ju je bilo zato potrebno "zlepiti". Ohranjeni finalni omet, ki je bil površinsko razpokan v približno centimeterske delce, vendar trdno sprijet s podlago, smo konservirali z vtisnjevanjem fine apnene malte (gašeno apno : kamena moka = 1 : 2 - 2,5). Za pripravo mešanic ometov smo uporabljali rumeni pesek iz šentjernejske deponije, beli kalcitni pesek in moko iz Kamnika ter gašeno apno iz apnenice kostanjeviškega samostana. V postopku dela se je ekipa Zidarstvo in fasaderstvo Kambič iz Ljubljane izkazala z natančnostjo in potrpežljivostjo, ki sta plod njihovih dolgoletnih izkušenj pri obnovah fasad na arhitekturnih spomenikih.

Z metodo konserviranja in restavriranja baročnega ometa na kulisni fasadi v Kostanjevici poskušamo opozoriti na vrednost originalnih ometov na fasadah. Upamo, da ne bo ostala osamljen primer ter da bomo s podobnimi pristopi ponovno obudili pozabljena izvajalska znanja, poznavanje različnih tehnik ometavanja ter razširili uporabo apna, tudi po konservatorskih načelih edino primerne za eno osnovnih gradbenih surovin obnove stavbne dediščine.

Literatura:

- Jukka Jokilehto, Conservation Principles and Their Theoretical Background, *Durability of Building Materials*, Amsterdam 1989, str. 267 - 277.
 Gabriela Krist, et. al. ASC 98, *The Examination and Conservation of Architectural Surfaces*, Bundesdenkmalamt, Mauerbach 1989.
 N. S. Brommelle, P. Smith (1986), *Case Studies in the Conservation of Stone and Wall Paintings*, Preprints for the Contributions to the Bologna Congress, 21. - 26. Septembre 1986 London.
 Manfred Koller, Historic Facades in Austria: Examination and Treatments 1970 - 1990, *Conservation of Architectural Surfaces: Stone and Wall Covering*, Venice 12 - 14. March 1992, Benetke, str. 34 - 40.
 Marjan Mušič, Za pravilno obravnavo ometa na arhitekturnih spomenikih, *Varstvo spomenikov V*, (str. 100 - 106), Ljubljana 1955.
 Marjan Zadnikar, Razkorak med spomeniško teorijo in prakso, *Varstvo spomenikov XI*, (str. 63 - 69), Ljubljana 1966.
 Več avtorjev, O fasadah, *Varstvo spomenikov XXXI*, (str. 5 - 75), Ljubljana 1989.

Severna fasada na prezbitteriju kostanjeviške samostanske cerkve zaradi očitno dobro ohranjenega ometa še ni bila obnovljena. Na njej je mogoče razbrati poteze izvajancev, sledi gradbenih odrov, uporabo orodja, strukturo ometa in vrise zbledle poslikave. Ali bomo vse te informacije prekrili z novo plastjo ali jih celo odstranili in nadomestili z novo izvedbo?

The northern facade of the presbytery of the church in Kostanjevica has not yet been renovated due to its obviously well preserved plasterwork. It is possible to discern the strokes of artisans, traces of scaffolding, the use of tools, the structure of plasterwork and drawing for the faded fresco. Are we going to cover all the information with a new layer or even remove and replace it?

Gašenje apna v učnem programu izobraževanja restavratrorjev in konservatorjev v Maurebachu, ki poteka vsaki dve leti v organizaciji ICCROM-a in avstrijskega BDA.

Slaking of lime in the training programme of restorers and conservators in Mauerbach, held by the ICCROM and BDA of Austria.

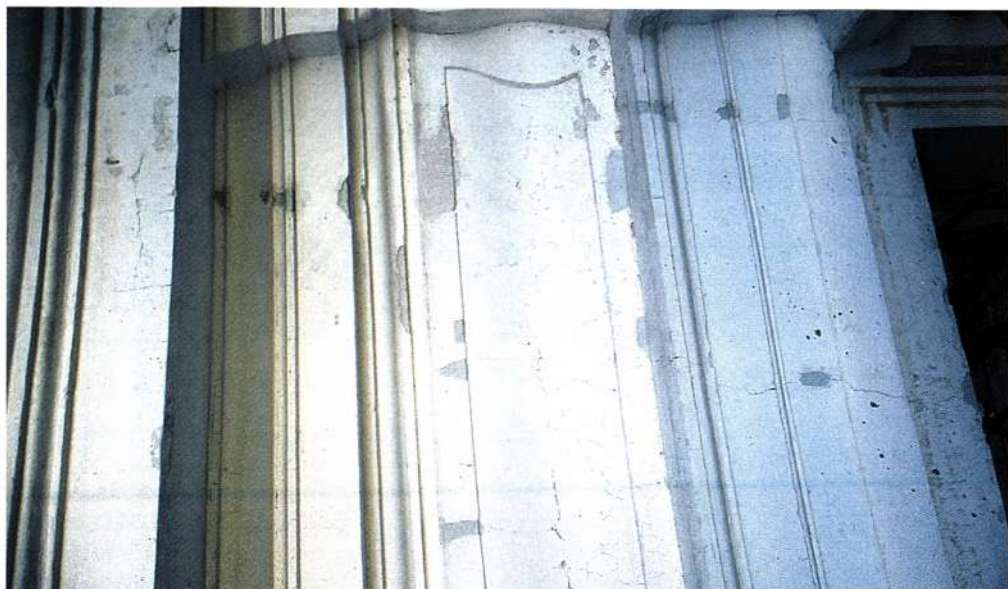
Injiciranje odstopljenih plasti originalnega ometa ter iskanje ustreznih odtenkov in sestave apnenih ometov za restavriranje fasade kartuzijanske knjižnice v Mauerbachu. (Vse fotografije: M. Kavčič)

Injecting into the loose layers of the original plasterwork and the examination of appropriate shades and ingredients of lime-cast for the restoration of the facade of the Carthusian library in Mauerbach. (All photographs by M. Kavčič.)

Dokumentacija ohranjenih delov originalnega baročnega štuk ometa na kulisni fasadi samostanske cerkve v Kostanjevici na Krki (označeno s šrafuro).

Record of preserved parts of the original Baroque stucco plasterwork on the screen facade of the monastic church in Kostanjevica na Krki (marked by hatching).

Ohranjena kakovostna izvedba v štuko ometu, ki smo jo konservirali z vtisnjevanjem redke apnene mase v razpoke ter dopolnjevanjem poškodb v dveh plasteh – podložnem in finem ometu. Slikano pred izvedbo finalne plasti na poškodovanih delih.

Preserved quality stucco repair of damage in two layers: foundation plaster and fine plaster. Photographed before the application of the final coat on damaged parts.

V preteklosti “obnovljeni” deli venca, ki smo jih odstranili in nadomestili v rekonstruirani tehniki štuko ometa.

Parts of the crest “renovated” in the past, which were removed and replaced by reconstructions in stucco technique.

Površinske razpoke štuko ometa, ki se je trdno držal podlage, smo konservirali z vtisnjevanjem redke apnene mase. Na mestih, kjer je finalna plast propadla, podložna pa je ostala ohranjena, smo v debelini 2 mm izvedli rekonstrukcijo štuko ometa. Sprijemanje s podlago smo reševali s pomočjo akrilne emulzije.

Surface cracks of the stucco plaster firmly bound with the foundation were conserved by the pressing of thin lime mass. In places where the final coating was dilapidated and the foundation preserved, the stucco plaster layer (2mm thick) was reconstructed. The binding with the foundation was achieved by means of an acrylic emulsion.

Mateja Kavčič

Plasterwork on Architectural Monuments

Key words: facade, conservation, restoration, reconstruction, execution skills, plaster, lime

Abstract

In recent decades in the field of the restoration of facades and plasterwork, restorers and conservators have been faced with the same problems: the loss of relevant skills, the use of modern materials, the lack of lime and the lack of established routines for the removal of damaged plasterwork. Data on the types and ingredients of plasterwork have been lost in the process, so that the execution techniques can no longer be reconstructed. European institutions for the protection of architectural heritage therefore organise research and education activities, by means of which they attempt to revive the use of lime as the basic and the only appropriate material to be used on architectural monuments.

Through the project to restore the Baroque screen facade in Kostanjevica monastery with which Slovenia joined the EU's Raffaello programme, an attempt has been made to spread the technique for the preservation of original plasterwork. The facade was made/restored using the very stucco technique preserved in a third of the original. The Baroque plasterwork was conserved, the damaged parts were restored and the missing ones reconstructed. The experiences of experts from four Central European countries proved very valuable, since we are trying to create a new attitude in Slovenia towards historical plasterwork and forgotten execution skills through this restoration approach.

Expert Experience in Recent Decades in the Field of Restoration and Conservation of Facades

It is useful to compare the experiences found in monument protection literature over the last 50 years concerning the renovation of facades and plasterwork with those of present-day restoration and conservation approaches. Marjan Mušič was among the first to write about his experiences in the *Journal for the Protection of Monuments* (Mušič 1955, pp. 100–106), and he highlighted several issues:

1. the method of the reconstruction of facades by means of removing the entire plasterwork and thus destroying the original;
2. the application of layers of new material over the old ones, which led to the problem of the “deepening” of facade elements into the plasterwork;
3. the loss of knowledge of the preparation and use of slaked lime for the execution of plasterwork and the need to re-open lime-kilns all over Slovenia.

Ten years later, Marijan Zadnikar warned of:

1. the lack of trained teams with the knowledge of historical techniques of roughcasting for the purposes of monument protection;
2. the need to renovate exteriors using the method of conserving the original plasterwork, which was becoming scarce on account of thorough renovations (Zadnikar 1966, pp. 63—69).

All these statements were repeated at the expert conference on facades organised by the Restoration Centre of the Republic of Slovenia in 1989. It was established here that contractors no longer mastered the traditional techniques of facade renovation and routinely used industrial, prefabricated mixtures for the mortar they best knew how to apply. The consequence of this was the spread of modern industrial plaster “suitable” for restorations (steam-permeable, silicone, acrylic and other products) applied, of course, on cleared walls. The established method was the complete removal of plasterwork, regardless of whether it was utterly ruined or relatively stable. At the same time, the image of a restored facade without patina, spots or any remnants of non-solid plaster was established in our field of work, an image better adapted to the construction business than the restoration service. A comparison of these conclusions with the statements by Marjan Mušič proves that experts have identified the same problem areas.

Investigation and Education in the Field of Lime Craft and the Conservation of Plasterwork

How much closer to the solution of these problems are we today? All the observations quoted are still valid, even more so, since thorough restorations are the reason for the loss of valuable material evidence, meaning that there is little material left for the study of the reconstruction of historical plasterwork or the revival of former execution skills. The renovation of facades is one of the most active fields in construction as well as monument protection and is adapted to the method of complete removal of damaged plasterwork and its replacement by new plaster. Even well executed reconstructions of Gothic or Baroque plasterwork, or replacements with more appropriate new plasters, lead to the removal of the original plasterwork in numerous unnecessary places. New technologies, plasters based on cement, various coloured paints said to be adapted to the requirements of historical construction appear in the market, yet their suitability can only be verified after the first application. It is usually only after a few years that their effect proves to be anything but adapted to traditional construction; moreover, the problems of humidity, salt, steam-permeability, authenticity, junctures of diverse materials and additional damage, remain unsolved. Facades are treated as if the principle of reversibility of added materials was valid only for paintings and sculptures, and not for architectural monuments. With the introduction of new technologies, the use of traditional materials and the skills required for their use become lost. The decline of craftsmanship in this field has created the foundation for the belief that traditional materials were not durable and of little use. Some preserved originals testify to the opposite, with two preconditions: good quality execution in lime and appropriate maintenance.

The result of these observations is the decision to change the methods of work in the field of restoration and conservation: original plasterwork is to be treated in the same way as paintings, sculptures and other details on facades, with a great emphasis on preservation. There are several research centres in Europe attempting to revitalise the knowledge of traditional construction materials, from their extraction to their use. Two institutions are particularly worth mentioning. In Scotland, a department for research, technical consultation and conservation of architectural heritage was established within the framework of Historic Scotland, under the name of the Scottish Lime Centre. The main purpose of the department is to research traditional techniques of execution in lime, and to publicise and spread the skills among proprietors and professionals. A Centre with similar goals and methods of work

was organised within Bundesdenkmalamt in Mauerbach in Austria (Restaurierwerkstätten Baudenkmalpflege, BDA). They carry out the education of restorers and conservators in co-operation with the ICCROM (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property) and develop methods of conservation of facades with minimum intervention in the preserved plasterwork structure. Courses in the field of investigation and conservation of plasterwork and decorative executions on architectural exteriors are held biannually, with the aim of reviving the use of traditional materials and technologies and encouraging the exclusive use of lime mortars in the execution of facades.

Restoration and Conservation of Facades without Interventions in the Original

The method of the Austrian school and the ICCROM is very relevant, therefore it is worthwhile to recapitulate its basic steps:

1) Investigation of the facade with minimum intervention in the original

In order to preserve the original, all interventions into its material, even before the restoration or conservation, should be non-destructive. That includes the investigation of the condition of the original and the damage, so that test bore holes are made only when it is clear what data are being sought and where. In many cases, it is possible either to avoid them at all or to confirm the assumptions by means of a sample and stratigraphic investigation. The phases of construction and of colour layers of the facade can only be determined by careful examination of the whole and by laboratory analyses, thus avoiding the opening up of the layers of plasterwork on the facade. The first approach includes the study of archival sources, careful examination of the principles of execution (in the case of plasterwork, e.g. the structure of the material, tool strokes, traces of scaffolding, etc.) and the analysis of the condition and the stages of the construction including repairs and signs of damage. The examination is performed by a team consisting of a restorer trained to identify the technologies used, an architect with understanding of the composition of the whole and of the construction, and an art-historian with knowledge of historical and stylistic elements. The purpose of primary analysis is to determine stages of development and changes on the facade; key locations need to be defined for sampling, as do the questions to be put to researchers carrying out further laboratory and other analyses.

2) Supplementary research

The questions to be put to experts for further investigations are specific, supported by relevant samples, and consistently documented. The experts are to be informed of the condition of the facade so that they are able to participate in the subsequent process of determining the appropriate intervention approach. The decision about the final presentation is usually the result of a compromise; it can be approached gradually with repeated testing and returning to the starting-point, and it must be confirmed by clear criteria.

3) Use of materials

The understanding of the technology used on the original facilitates the use of identical materials during restoration and conservation interventions. This includes a detailed deliberation not only about, for example, the granulation and type of sand for mortar, but also about its origin, usually from the vicinity, and about its preparation. Therefore the appropriate material can only be sought in the surrounding area, the sand washed out and appropriate samples of mixtures prepared. Since the foundation, i.e. the binding, is the same in all historical plasterwork, lime-cast is used including the hardening by means of lime-water and lime-milk, by injecting and

the use of coats of protective layers with lime binding. Synthetic, hydrated or cement additives are used only in cases when greater cohesion or bearing capacity is required. However, they are to be removable and their side effects tested. In cases where the conservation or restoration of plasterwork is not possible or is connected with excessive costs, the decision is usually taken not to remove it entirely, but, rather, to cover it with a new protective layer.

4) Consistent documentation of each intervention

Lack of documentation on past interventions is still an acute problem for our service. Documentation is intended for future interventions so as to facilitate and simplify the work. The development of new technologies of investigation and intervention may solve several difficult issues conservators are now faced with. The value of documentation is appreciated by all who are involved in working their way through former interventions in architectural heritage that could have been easily solved on the basis of records.

Such a meticulous and slow method of work is very similar to the restoration of frescoes, as Zadnikar has ascertained, and also very costly, therefore it can only be applied in case of exceptional monuments and case studies. The entire approach undoubtedly requires a lot of time; the material from the surrounding area cannot be used in most cases, and lime itself without additives is often not absolutely appropriate. The costs are high primarily due to the non-standard approach in the theoretical as well as practical sense; if it were a routine procedure, the situation would undoubtedly be different. Since the method introduces the preservation of original plasterwork, it changes our ideas about the final appearance of a renovated facade, the duration of materials and the maintenance of the monument after the intervention, which is another step away from the established construction business routine. The approach preserves material evidence for future generations, that may be able to solve the same problems more successfully by means of advanced methods. The method under consideration can be understood as a step forward in the direction of a more sensitive approach towards architectural heritage and construction technologies, which contribute to the detailed work on the structures that have so far experienced most changes and interventions. The institutions responsible for the development of the profession and preservation of monuments should therefore incorporate the approach into their decisions about the principles of the renovation of facades, even more so since preserved plasterwork is often still sacrificed entirely, merely on account of a patina or minor damage.

Conservation of the Baroque Plasterwork on the Screen Facade of the Monastic Church in Kostanjevica na Krki

The screen facade of the Baroque church in Kostanjevica represents an example of the conservation of original plasterwork. After the intervention had been prepared, the well-preserved condition of the original plasterwork, undoubtedly originating from the period of the construction of the church, i.e. from 1742, was established. The quantity and the state of the plasterwork were precisely documented, and the ingredients and technology used were investigated. The preserved part of the original Baroque plasterwork was astonishing in the exactness of its execution, which is close to stucco work. The facade was made of a very thin (2mm) and firm final coating of plaster with a polished surface and the profiles precisely executed as if stuccoed. The coloured surfaces in pink and yellow shades were made on wet plaster, i.e. using a fresco technique.

The proposed method of conservation was supported by experiences from Mauerbach, and, additionally, by some fortunate coincidences:

- co-funding of the European Union within the Raffaello project (Fasotec programme) and the participation of and consultations with experts from the Central European countries;
- the unity of the facade that had not been changed after construction with the exception of whitewashing and the renovation of plasterwork; it was therefore possible to present the earliest and thus the original phase;
- the well preserved condition and quality of the stucco plasterwork from the time of construction, i.e. 1742.

The disadvantages that were to be overcome and that slowed down the restoration process were:

- lack of documentation of previous restorations, although the facade was renovated at least twice in the postwar period;
- lack of contractors skilled in lime technique;
- the time the work was carried out, determined by funding available in late autumn, which was utterly ill-suited for executions in lime technique.

The restoration focused on the reconstruction of the stucco lime-cast, in this case executed in a very thin, barely 2mm thick and finely surfaced coating with profiles executed precisely as if stuccoed. The execution and the ingredients were determined, apart from the laboratory investigations, on the basis of discussions with Werner Fischer, a master of stucco work at the Monument Protection Office of Bavaria (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege). He demonstrated the procedure to be used in a mere two days and prepared the instructions. The reconstruction of all the dilapidated layers down to the base, the completion of the final plaster on the preserved foundation layer and the firming of the original had to be performed in a manner similar to the procedure for the restoration of frescoes.

Where all the layers had been destroyed, reconstruction was carried out:

1. Spray: 80% slaked lime + 20% white cement : pure sand / 0—5—7mm/ = 1 : 2.5—3
2. Gross foundation plaster : slaked lime : tras lime (made by Baumit) : pure sand / 0—5—7mm/ = 4 : 1 : 12—15
3. Fine stucco plaster : slaked lime : stone flour + fine sand = approx. 1 : 1.25

In order to facilitate the execution and the surfacing of the plasterwork 2% cold-pressed flax oil was added to the foundation and the final layer of plaster. The execution had to be precise, since it was of equal importance to the ingredients for the successful completion of the intervention. The moisturizing of the foundation, appropriate weather conditions, the use of dry and pure sand and pure, strained lime were some of the parameters that the trained masters had to take account of; in the opposite case, they might have been the cause of poor execution. The preparation of the foundation plaster was of exceptional importance for the Baroque stucco plasterwork, since it was prepared as the base for the final plaster. It is 2—3 cm thick, executed very precisely with completed profiles and without surface faults, as these could have spread to the top layer. The final plaster had to be applied in a 2mm coating, each deviation of the thickness causing irregular drying and cracking. The problem of binding of the new (reconstructed) final layer with the preserved foundation plaster was solved by the use of an acrylic emulsion, since the original execution was performed on wet plaster, and the reconstructed one on dry plaster, so that they had to be “glued” together. The preserved final plaster, which cracked into approx. 1 cm large pieces still bound to the foundation, was conserved by the application of fine lime mortar (slaked lime : stone flour = 1 : 2—2.5). Yellow sand from the Šentjernej deposit was used for the preparation of plaster mixtures, together with white calcite sand and flour from Kamnik and with slaked lime from the lime-kiln of the Kostanjevica monastery. The Kambič masons and facade masters from Ljubljana worked with great precision and patience, which was the result of many years experience in the renovation of facades of architectural monuments. The use of such a conservation and restoration method on the screen facade of the church in Kostanjevica was intended to point out the value of original plasterwork. We hope that it will

not remain an isolated example and that with similar interventions we shall revive forgotten skills, the knowledge of various techniques of roughcasting and broaden the use of lime, as the only suitable material, according to conservation principles, for one of the basic construction methods of architectural renovation.

Literature

- Jukka Jokilehto, "Conservation Principles and Their Theoretical Background", *Durability of Building Materials*, Amsterdam, 1989, pp. 267—277.
- Gabriela Krist et al., *ASC 98, The Examination and Conservation of Architectural Surfaces*, Bundesdenkmalamt, Mauerbach, 1989.
- N. S. Brommelle, P. Smith (1986), "Case Studies in the Conservation of Stone and Wall Paintings", *Preprints for the Contributions to the Bologna Congress*, 21—26 September 1986, London.
- Manfred Koller, "Historic Facades in Austria: Examination and Treatments 1970—1990", *Conservation of Architectural Surfaces: Stone and Wall Covering*, Venice 12—14 March 1992, Venice, pp. 34—40.
- Marjan Mušič, "Za pravilno obravnavo ometa na arhitekturnih spomenikih", *Varstvo spomenikov V*, Ljubljana, 1955, pp. 100—106.
- Marijan Zadnikar, "Razkorak med spomeniško teorijo in prakso", *Varstvo spomenikov XI*, Ljubljana, 1966, pp. 63—69.
- Several authors, "O fasadah", *Varstvo spomenikov XXXI*, Ljubljana, 1989, pp. 5—75.

Breda Mihelič

Urbanisti : konservatorji – sto let razhajanj in sodelovanja

UDK 719:929 Sitte C.

UDK 71:929 Sitte C.

Ključne besede: urbanizem, arhitektura, zgodovina, spomeniško varstvo

Camilo Sitte: pionir varovanja urbanistične dediščine

Od konca 19. stoletja naprej se je urbanizem razvijal na osnovi dveh modelov, *progresističnega* in *kulturalističnega*¹. Zagovorniki *progresističnega urbanizma* (Soria y Mata, Tony Garnier, kasneje pa Le Corbusier in urbanisti, ki so bili združeni v C.I.A.M., Archigram itd.) so imeli od vsega začetka izrazito odklonilen odnos do dediščine zgodovinskih mest. Oblikovali so modele mestnega razvoja (linearno mesto, industrijsko mesto, funkcionalistično mesto, celične aglomeracije itd.), ki so bili v popolnem nasprotju s tradicionalnimi, bili so podrejeni univerzalistični ideologiji, za katero je človek tip z univerzalnimi potrebami, brez specifičnih želja, potreb in navad. Ti modeli so bili izrazito antiurbani, zanikali so tradicionalne prostorske značilnosti mesta, ki se kažejo v odnosu med mestom in arhitekturo, v tradicionalni hierarhiji mestnih prostorov, v odnosu med pozidanim in nepozidanim, med javnim in zasebnim prostorom, skratka, zanikali so osnovni značilnosti, ki dajejo tradicionalnim mestom njihov značaj - njihov *genius loci* in določajo njihov *modus vivendi*.

Pravo nasprotje takšnemu pristopu k reševanju mestnih problemov je bil tradicionalistično usmerjeni *kulturalistični model*. Zagovorniki tega modela so se že ob koncu 19. stoletja, torej še preden lahko govorimo o urbanizmu kot znanstveni disciplini, ki ji je dal ime I. Cerda², začeli zavzemati za ohranjanje tradicionalnih vrednot mesta in načinov življenja v njem. Že tedaj so kritizirali izrazito tehnicistične rešitve in poudarjali humanistično in umetniško plat razvoja mest. S svojimi izhodišči je kulturalistični model v bistvu postavil temelje varstva urbanistične dediščine. Najizrazitejši predstavnik te usmeritve oziroma utemeljitelj tega modela je bil Camilo Sitte, urbanist in umetnostni zgodovinar, avtor knjige *Umetnost zidanja mest*³, ki je danes, več kot sto let potem ko je prvič izšla, še vedno aktualna ali pa celo še bolj. Sitte se je kot prvi zavedel nevarnosti, ki jo je predstavljal progresistični urbanizem s svojim agresivnim odnosom do zgodovinske dediščine mest od konca prejšnjega stoletja naprej. Kritiziral je prenove mest Haussmanovega tipa, kakršno je v drugi polovici 19. stoletja doživel tudi Dunaj, bojeval se je proti urbanističnemu urejanju mest po dvodimenzionalnem, geometrijskim zakonitostim podrejenem regulacijskem načrtu, bojeval se je za ohranitev umetniške vrednosti zgodovinskih mest in za urbanistični razvoj, ki bi upošteval kvalitete klasičnih mest in spoštoval način življenja v njih. Urbanizem namreč ni "samo mehanični, pisarniški posel, ampak zares pomembno

in poduhovljeno umetniško delo. Urbanizem je sestavni del velike, prave ljudske umetnosti⁴. Sittejeva knjiga je bila prva sistematična morfološka analiza zgodovinskih evropskih mest. V njej je Sitte poskušal raziskati principe in zakonitosti v oblikovanju mestnih prostorov v izbranih evropskih mestih od antične dobe do 19. stoletja, hkrati pa je kritiziral urbanistično kulturo 19. stoletja, ki ni bila sposobna izoblikovati času primerne nove estetike. Sitte je namreč razumel potrebe sodobnega načina življenja in sodobnim mestnim načrtovalcem ni ponujal zgodovinskih oblikovalskih konceptov kot vzorec za posnemanje, pač pa predvsem kot metodo dela oziroma vzorec razmišljanja. Poudarjal je tudi, da je treba arhitekturo in urbanizem razumeti kot organsko celoto ter da je graditev mesta najboljše in najbolj celovita naloga arhitektonskega ustvarjanja. Knjiga je bila namenjena predvsem operativnim arhitektom in urbanistom, vendar pa je postala tudi temelj teoriji in praksi varstva urbanistične dediščine.

Sittejeva knjiga v svojem času, ki je bil naklonjen velikim idejam industrijskega napredka in modernim oblikam mestnega razvoja (Stübbenovi in Wagnerjevi načrti za širitev Dunaja⁵), ni imela veliko zagovornikov v krogih vladajoče dunajske elite. Čeprav je Sitte veljal za uglednega urbanista, njegove ideje niso vplivale na razvoj Dunaja ob koncu stoletja. Bolje je bil sprejet v manjših nemških mestih, za katera je izdelal celo vrsto regulacijskih načrtov. Njegov ugled je segel tudi do Ljubljane, za katero je na povabilo mestnega sveta po potresu 1895 izdelal regulacijski načrt, ki pa podobno kot na Dunaju na razvoj Ljubljane ni imel posebnega vpliva. Od konca 19. stoletja so srede 20. je bil čas bolj naklonjen revolucionarnim monumentalnim rešitvam, učinkovitosti, napredku in podobnim idejam.

V šestdesetih letih so Sitteja na novo odkrili postmodernisti. Tako kot Plečnika ali Gaudija so ga poimenovali kar za predhodnika postmoderne⁶, ker je že ob koncu 19. stoletja spregledal nevarnost progresističnih idej v urbanizmu in očital sodobnemu mestu, da je z umetniškega vidika "mrtvo, brez ene same kaplje krvi", urbaniste pa je obtoževal brezobzirnega in brutalnega odnosa do tradicionalnih kvalitete, ki zadevajo *genius loci* in *modus vivendi*. Sittejeve morfološke analize mest in mestnih prostorov z risbami, ki kažejo odnose med pozidanim in nepozidanim, med stavbami in tlemi, so bile izhodišče kontekstualizma⁷, to je gibanja, ki se je razvilo znotraj postmoderne v zgodnjih šestdesetih letih na Cornell University pod pokroviteljstvom Colina Rowa⁸: "Oblikovanje mora ustrezati svoji okolici, se z njo ujemati oziroma jo odsevati, morda dopolnjevati vzorec, ki je označen v ulični mreži, ali pa ustvariti novega. Bistvena za oceno urbanega vzorca je podoba (Gestalt) dvoplastne slike figura-plan. Ta vzorec, ki ga lahko beremo na katerikoli način, bodisi kot polno-prazno ali kot belo-črno, je ključ k kontekstualističnemu pristopu do urbanega prostora."⁹

Sittejev koncept artikularnega urbanega prostora, ki deluje kot negativ pozidanega in je v bistvu antiteza modernističnemu prelivajočemu se prostoru okrog prostostojećih objektov, njegov koncept zaprtih mestnih prostorov, ki so najbolj popolno uresničeni v starih mestnih trgih, je bil osnova številnim urbanistom, ki so se v obdobju postmoderne začeli ukvarjati z obnovo tradicionalnega mesta¹⁰.

Dve atenski listini: Atenska listina o varovanju spomenikov (1931) in Atenska karta o urbanističnem planiranju (1933)

Razhajanje med zagovorniki kulturalističnega in progresističnega modela je doseglo višek v obdobju med obema vojnama, ko je urbanizem C.I.A.M.¹¹ s svojo antiurbano doktrino zarezal prve globoke rane v tkivo zgodovinskih mest. Izraz tega razhajanja sta listini, ki sta bili sprejeti v začetku tridesetih let na dveh mednarodnih konferencah, obeh v Atenah, zato imata tudi enako ime: listina, ki je bila sprejeta kot sklepni dokument mednarodne konference za varstvo spomenikov leta 1931 v Atenah, in listina¹², ki je nastala kot sklepni dokument 4. mednarodnega kongresa moderne arhitekture (C.I.A.M.) ravno tako v Atenah leta 1933, sedem let kasneje pa jo je v knjižni obliki objavil Le Corbusier¹³.

Atenska listina o zgodovinskih spomenikih je bila prvi poglobljeni mednarodni dokument, ki je urejal odnose do kulturne, še posebej arhitekturne dediščine. Napisana je kot kodeks z imenom – *Carta del Restauro* – nanaša pa se na celotno problematiko varovanja dediščine, od splošnih principov in doktrine varovanja, legalnih podlag za varovanje dediščine do dokumentiranja gradiva, varstvenih posegov in postopkov ter tehnik zaščite spomenikov. Čeprav je osredotočena na varovanje posameznih spomenikov, pa omenja tudi potrebo po vrednotenju ambientov in fiziognomije mest ter poudarja potrebo po varovanju okolice spomenikov, slikovitih vedut in zgodovinskega okolja kot celote. Priporoča celo, da bi morala vsaka nova zgradba upoštevati in spoštovati zunanji videz mesta, v katerem bo zgrajena, še posebej če je to v bližini zgodovinskih spomenikov. Cela vrsta idej, ki so zapisane v tej listini, kaže, da je na njen nastanek odločilno vplivala prav Sittejeva knjiga *Umetnost zidanja mest*.¹⁴

Atenska karta C.I.A.M. je zastopala popolnoma nasprotna si stališča. V imenu modernega gibanja in boja za boljše življenjske razmere v mestih ter nove estetike, ki naj bi bila mestnemu človeku bolj prilagojena, je zagovarjala rušenje oziroma popolno rekonstrukcijo starih mest. Pod pritiskom nekaterih manj skrajnih udeležencev kongresa se je v njej sicer ohranilo poglavje o zgodovinski dediščini¹⁵, ki je obvezovala arhitekta k njenemu ohranjanju za prihodnje rodove. Vendar pa je bila ta obveznost zelo omejena. Nanašala se je samo na spomenike nacionalne oziroma obče človeške vrednosti. Te spomenike naj bi ohranili, vendar ne nujno v njihovem urbanističnem kontekstu, in še to samo takrat, kadar ne bi ogrožali kakovosti bivanja mestnih prebivalcev¹⁶. Atenska listina je postala teoretični *credo* generacij urbanistov, njena načela so zaznamovala mesta za skoraj celih petdeset let naprej. Kljub temu da so se metode funkcionalističnega urbanizma v prvem povojnem obdobju izkazale za izredno učinkovite pri reševanju problemov množične gradnje, pa lahko škodo, ki so jo prizadejale zgodovinskimi središčem, primerjamo samo še s tisto, ki so jo povzročile naravne katastrofe ali vojne (npr. porušenje četrti ob papeški palači v Avignonu, porušenje četrti ob katedrali St. Denis, Berlin idr.). Po načelih Atenske listine, ki je zagovarjala odpravljanje razlik med mestom in periferijo, so rasla neskončna in nepregledna predmestja brez vsake identitete. Ukinitev ulice in trga kot najpomembnejših elementov mestne oblike in tistih javnih mestnih prostorov, ki zagotavljajo mestnim prebivalcem občutek varnosti, socialne pripadnosti in tudi estetske užitke, je posegla v samo bistvo koncepta mestne naselbine.

Beneška listina in beneška šola za arhitekturo

Dvajset let po drugi svetovni vojni, ko je bila v razvitih zahodnoevropskih mestih sklenjena prva faza povojne prenove, ko so bili stanovanjski problemi, ki so nastali zaradi množičnega preselejevanja ljudi v mesta, v glavnem rešeni, je bilo prvič mogoče potegniti črto in kritično vrednotiti dosežke urbanizma in arhitekture.

Izkušnje povojnega obdobja so opozorile v glavnem na dvoje. Varovanje arhitekturnih spomenikov brez njihovega zgodovinskega in urbanega konteksta – na to sta se pravzaprav omejili obe atenski listini –, je prizadelo številna zgodovinska središča do te mere, da so izgubila svojo zgodovinsko in kulturno identiteto. Po drugi strani pa je graditev mest in predmestij po načelih modernega urbanizma C.I.A.M. povzročila rast nepreglednih predmestij razpršenih v krajini, oropanih vsakršne geografske, urbane in arhitekturne identitete.

Reakcije na to so se pokazale na obeh strokovnih področjih, tako na področju varovanja kulturne dediščine kot na področju načrtovanja mest in arhitekture. Lahko torej rečemo, da sta se po obdobju radikalnih nasprotij in popolnega razhajanja obe stroki, ki sta v bistvu predstavljali kulturalistični in progresistični pol¹⁷, začeli postopoma zblíževati. Po naključju je tudi ta proces povezan z istim mestom, tokrat z Benetkami. To si lahko razlagamo z dejstvom, da se je ravno Italija, ki je bila poleg Francije dedinja najbogatejše arhitekturne in urbanistične dediščine, naj-

prej zavedla škode, ki jo je progresistični urbanizem in napačni odnos do zgodovinske dediščine povzročil starim mestom.

Leta 1964 je bila kot sklepni dokument kongresa arhitektov in tehnikov, ki je bil posvečen problematiki zgodovinskih spomenikov, sprejeta Beneška listina¹⁸, ki je postavila nova načela za varovanje zgodovinske dediščine.

Beneška listina je bila prva mednarodna resolucija, ki je radikalno prelomila s tradicijo varovanja spomenikov in poudarila, da je pojem spomeniškega ambienta enakovreden zgodovinskemu spomeniku. Beneška listina kot pojem zgodovinskega spomenika ni definirala samo "posameznega arhitekturnega dela, ampak tudi mestno ali vaško naselbino (celoto), ki nosi znamenja neke civilizacije, pomembnega razvoja ali zgodovinskega dogodka. To pomeni ne samo velika umetniška dela, ampak tudi skromnejša dela preteklosti, ki so pridobila kulturni pomen v toku časa"¹⁹, ampak je dodala, da je treba spomeniške ambiente obravnavati posebno pozorno, če želimo ohraniti integriteto njihove funkcije, oblike in uporabe. Rezultat te deklaracije je bila cela vrsta zakonskih aktov za varovanje in prenovo zgodovinskih središč, ki so jih od srede šestdesetih let naprej sprejemale razne evropske dežele.²⁰

Prevrednotenje rezultatov povojne graditve mest, pri kateri so zasledovali samo en cilj, to je učinkovito množično stanovanjsko gradnjo in čimprejšnjo obnovo med vojno porušenih mest, in ki je temeljila na zelo poenostavljenem razumevanju planerskih principov Atenske listine, brez ustreznega ideološkega ozadja, je tudi v sami arhitekturni in urbanistični stroki pripeljalo do sprememb. Pokazalo je temeljne zablode in neuspešnost takšnih metod. *Grands ensembles*, četrta Défense na obrobju Pariza, Gropiusstadt in Marzahn v Berlinu ali Biljmermeer v Amsterdamu so bili samo najbolj vpijoči primeri antiurbane ideologije, ki je namesto tradicionalnih, tisočletja uveljavljenih konceptov mesta uvedla koncept mesta v parku, iztrganega iz prostorskega in zgodovinskega konteksta. Ostre kritike takih posegov v mesta so pripeljale do ukinitve C.I.A.M.²¹; ustanovitev skupine Team X²² in poskusi oblikovanja urbanih struktur s klasičnimi elementi moderne arhitekture (Toulouse le Mirail²³) pa so bila prva znamenja sprememb v miselnosti arhitektov in urbanistov. Konec modernega gibanja je Charles Jencks označil z natančnim datumom in uro, 15. julija 1972 ob 15.32 so namreč v St. Louisu v ZDA porušili veliko stanovanjsko četrta Pruitt Igoe, simbol moderne. V šestdesetih letih so se odzivi na moderni urbanizem in arhitekturo²⁴ pojavili povsod po svetu z različnimi imeni in gesli, vendar s skupnim ciljem: zavarovati mesta pred nadaljnjim razvrednotenjem in vrniti mestom njihove tradicionalne kvalitete. Vsa nova gibanja in usmeritve je Charles Jencks leta 1975 prvič imenoval s skupnim imenom *Post Modern Mouvement*²⁵.

Iz tega izrazito pluralistično naravnane gibanja se je že v začetku izločilo morfološko gibanje, katerega cilj je bila prenova mesta na osnovi morfološke analize klasičnega mestnega tkiva. Teoretična osnova morfologije so bile italijanske študije o urbanih formi in arhitekturnih tipih, ki so jih od srede petdesetih let naprej razvijali na beneški šoli za arhitekturo pod vodstvom Saveria Muratorija, ki je že leta 1959 izdal urbanistično študijo o zgodovini Benetk²⁶, prvo v seriji študij, ki so zaznamovale novo, sodobno arhitekturno ideologijo. Muratori je prekinil s funkcionalistično tradicijo, ki je poudarjala samo tehnično plat urbanizma in priznavala popolno avtonomijo arhitekture v odnosu do mesta, ter razvil nove metode urbane analize, v katerih je poskusil ponovno vzpostaviti ravnovesje med tehnično in humanistično platjo urbanizma ter raziskati odnose med mestom in arhitekturo. Njegova metoda je temeljila na teh izhodiščih:

1. stavbni tip ni avtonomna kategorija, ampak ga je mogoče analizirati samo v povezavi z urbanih tkivom;
2. urbano tkivo ni avtonomno, marveč je neločljivi sestavni del urbane strukture, zato ga je potrebno analizirati v kontekstu urbane strukture;
3. urbana struktura je razumljiva samo znotraj nekega določenega zgodovinskega in geografskega konteksta.

Beneška šola je torej razvila metodo študija, ki obravnava urbano formo na več ravneh hkrati, kot globalno strukturo in kot vsoto elementov nižje lokalne ravni, torej branje mestnega pro-

stora od stavbe oziroma grajene parcele prek skupine parcel do urbane forme kot celote. Študij morfologije je bil torej od vsega začetka osredotočen na dva problema, to je na problem zgodovinske kontinuitete v razvoju mest in na problem odnosov med arhitekturo in mestom.

Morfološki pristop, ki so ga razvili na beneški šoli za arhitekturo in je bil od vseh usmeritev postmoderne najbolj osredotočen na raziskovanje urbane forme kot operativnega izhodišča za načrtovanje prihodnjega mestnega razvoja, je imel razen v Italiji največ privrženecv v tistih deželah, ki se ponašajo z najbolj bogato arhitekturno in urbanistično dediščino. V Franciji, ki je že pred Beneško listino sprejela zakon o zaščiti mestnih jeder²⁷, in v Angliji je morfološko gibanje dobilo privrženca zlasti v sedemdesetih letih, po energetski krizi, ki je ustavila ekstenzivno rast mest in preusmerila gradbeno dejavnost iz predmestij v obstoječa mesta.

Morfološke študije so od sedemdesetih let naprej v delu arhitekturne stroke, ki je obrnila hrbet modernizmu in njegovim idealom, ker "je hotel prekiniti z zgodovino"²⁸, postale tudi nepogrešljivi sestavni del projektiranja²⁹, pomagale so definirati teoretično osnovo projekta. Morfološke analize so pomagale na novo ovrednotiti tradicionalno mesto in njegove elemente, v urbanistični slovar so ponovno uvedle ulico, trg, zazidalni otok, parcelacijo z njihovimi funkcijami, oblikami in simboliko³⁰.

Morfološke študije so bile tudi teoretična podlaga mestnega oblikovanja (*urban design*), nove operativne urbanistične discipline, ki se je začela razvijati v šestdesetih let z namenom, da zapolni vedno globljo vrzel med urbanističnim planiranjem in arhitekturnim načrtovanjem. Mestno oblikovanje v bistvu nadaljuje arhitekturno tradicijo umetniškega oblikovanja. Od arhitekture je prevzel interes za obliko in videz, na višji ravni urbanega tkiva pa tudi metode dela in prezentacije s tlorisi, prerezi, aksonometrijami in perspektivami ter maketami. Lahko bi rekli, da je mestno oblikovanje zapolnilo neki vmesen prostor med arhitekturo kot oblikovalsko in urbanizmom kot planersko disciplino in da je prevzelo metode in funkcijo nekdanje urbane umetnosti³¹. Že ob koncu šestdesetih let je izšla tudi cela vrsta knjig in člankov, ki so postavili osnove in principe mestnega oblikovanja³².

Listina o zgodovinskih mestih in zelena karta o urbanem okolju

Od druge polovice osemdesetih let naprej pa bi lahko rekli, da sta se obe stroki, to je spomeniškovarstvena in operativna urbanistično- arhitekturna vsaj v teoriji vedno bolj zblíževali. Vzroke je najbrž med drugim treba iskati v ekoloških, energetskih in transportnih težavah, s katerimi so se vedno bolj brezupno spopadala tako rekoč vsa mesta. Zaradi teh mesta izgubljajo svoj zgodovinski značaj in doživljajo estetsko razvrednotenje.

Od sprejetja Beneške listine naprej so si konservatorji prizadevali pojem dediščine tudi v praksi razširiti na raven zgodovinskih mest. Dosežek vseh naporov, ki jih je mednarodna konservatorska stroka vlagala v ta projekt, je bila leta 1987 sprejeta mednarodna listina o zaščiti zgodovinskih mest³³. Čeprav je bila napisana in sprejeta kot dopolnilni dokument Beneške listine in tudi zasnovana v njenem duhu³⁴, je prinesla veliko novosti v teoriji in praksi varovanja zgodovinskih mest. V nasprotju s prejšnjimi ni bila namenjena samo specialistom, temveč tudi samim mestnim prebivalcem. V njej je bila prvič zapisano, da morajo biti prebivalci vključeni v prenovitvene posege in da morata varovanje in prenova dediščine postati sestavni del urbanističnega planiranja ter da morajo postati konservatorski programi sestavni del urbanistične in planske dokumentacije, kar pomeni, da postaja varovanje tudi naloga urbanistov. Listina je določila načela in cilje, metode in sredstva za varovanje zgodovinskih središč, za zgodovinska mesta pa opredelila vsako mestno skupnost, ki se je razvijala postopoma skozi daljše zgodovinsko obdobje ali pa je bila načrtno ustanovljena z enkratnim aktom. S tem je razširila pojem urbanističnega spomenika in obveznost varovanja tako rekoč na sleherno mestno naselbino ter poudarila univerzalno potrebo in zahtevo po varovanju mest kot materialnih pričevanj razvoja po-

sameznih družbenih skupnosti ne glede na geografsko lego, zgodovinske okoliščine, izročilo in število posameznih spomenikov.

Za vrednote, ki jih je treba varovati, ni opredelila samo fizične podobe mesta, tj. njegove urbane forme, odnosa med različnimi urbanimi prostori, značilnosti arhitektur in njihovega odnosa do okolice, ampak tudi *genius loci* kot duhovno podobo mestne skupnosti.

Listina izraža Sittejeve ideje, čeprav je nastala skoraj sto let po izidu njegove knjige, lahko pa jo primerjamo tudi z doktrino morfološkega gibanja, ki zagovarja sorodne ideje: pomen urbanih analiz, varovanje arhitekture kot sestavnega dela mesta kot celote, spoštovanje značilne urbane forme v globalnem in detajlnem smislu itd.

V operativni urbanistični stroki pa se je v osemdesetih letih začel razvijati koncept trajnostnega razvoja, ki v najožjem pomenu besede pomeni takšen razvoj, ki bo preprečeval, da bi današnji posegi v urbano okolje uničili ali zmanjšali ambientalne vrednote za prihodnje rodove, in zagotavljal višanje življenjske ravni za vse prebivalce različnih socialnih skupin in geografskih področij ter mest in mestnih četrti.

Z leta 1990 sprejeto zeleno karto o urbanih ambientih³⁵ je dobil trajnostni razvoj neke vrste institucionalno obliko. Karta poudarja zahtevo po reviziji politike zoninga in uvedbi novih strategij v mestno načrtovanje, takih, ki bodo vzpodbujale mešane dejavnosti in življenje blizu delovnega mesta, skratka urbano politiko, ki bo zagotavljala sodelovanje prebivalcev pri mestnem načrtovanju in razvoju. V jeziku urbanističnega načrtovanja to pomeni vračanje k tradicionalnim oblikam in funkciji mesta, ki se zlasti od devetdesetih let uveljavlja v Ameriki z imenom novi urbanizem (*new urbanism*)³⁶, v Evropi pa pod imenom novi klasicizem oziroma nova renesansa³⁷. Obe gibanji sta prestopili prag od teorije k praksi³⁸ in prerasli obrobne kulturalistično obarvane poskuse zavzemanja za ohranitev tradicionalnega mesta, ki se ob boku progresističnega urbanizma dolgo ni moglo uveljaviti, in že močno spremenili prevladujočo urbanistično in arhitekturno miselnost, predvsem pa miselnost političnih in ekonomskih subjektov, ki odločajo o razvoju mest. Dosežki nove urbanistične ideologije so vidni tako rekoč po vsem svetu in so postali sinonim novega urbanizma. Kažejo se na različnih področjih urbanističnega in arhitekturnega ustvarjanja: pri rekonstrukcijah mest, kot npr. prestolnice evropske skupnosti- Bruslja³⁹ ali Pariza v zadnjih desetih letih, pri načrtovanju in izgradnji novih mest v Angliji, npr. Dorchester⁴⁰, v urejanju predmestij in graditvi novih mest v Ameriki⁴¹ pa vse do najnovejših izkušenj z reurbanizacijo posameznih mestnih delov Pariza, Londona in Berlina. Novi urbanizem je dobil mednarodni značaj. Njegovi principi se uveljavljajo od Amerike do Rusije, od Danske do Sredozemlja.⁴² Njegovo izhodišče in cilj je skladno načrtovanje mestnega razvoja s klasičnimi, v tisočletni zgodovini preizkušenimi arhetipskimi arhitekturnimi formami, in ne z monumentalnimi arhitekturnimi spomeniki. Arhitektura je samo bistveno sredstvo in pogoj za izgraditev dobrega mesta. Mejo med mestom in arhitekturo je tako rekoč nemogoče prepoznati. Graditev mest je vseobsežen socialni, kulturni in politični proces, njen cilj pa je nadaljevanje in nadgrajevanje kulturnega izročila zahodne humanistične družbe.⁴³

Opombe:

¹ Françoise Choay, *Urbanisme, Utopies et Réalités*. Paris: Seuil, 1965.

² Ildefonso Cerda, *Teoría general de Urbanización*, Madrid, 1867.

³ Camillo Sitte, *Der Städte-Bau nach seinen Künstlerischen Grundsätzen*, Wien, 1889.

⁴ *Op. cit.*, str. 174.

⁵ Johannes Stübben, *Städtebau*. Stuttgart, 1907.

⁶ Charles Jencks, *Post-modern History*, *Architectural Design*, 1978/1.

⁷ *Op. cit.*

⁸ Collage City, *Architectural Review*, 8/75.

⁹ G. Shane, *Contextualism*, *Architectural Design*, 11/76.

¹⁰ Rob Krier, *Urban Space*. London: Academy ed. 1979 (prva izdaja 1975).

¹¹ *Congres International de l'Architecture Moderne*.

¹² The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, sprejeta na 1. mednarodnem kongresu arhitektov in tehnikov zgodovinskih spomenikov, Atene 1931.

¹³ Le Corbusier: *La Charte d'Athènes*. Paris: Minuit, 1957.

¹⁴ Natasha Dushkina: *The Fate of Historic Cities in the Context of the Athens Charter*. V: *Conservacion de Ciudades Pueblos y Barrios Historicas/ Comité Nacional Español de ICOMOS*, 1993.

- ¹⁵ Le Corbusier: *La Charte d' Athènes*. Paris: Minuit, 1957: "Zgodovinska dediščina mest: Arhitekturne vrednote je treba varovati (posamezne stavbe ali urbane celote). Življenje nekega mesta je nepretrgan proces, ki se stoletja izkazuje s svojimi materialnimi deli, sledovi ali zgradbami, ki mu dajejo njegovo lastno osebnost in iz katerih počasi izžareva njegova duša. In prav te dragocene priče preteklosti bomo spoštovali, prvič zaradi njihove zgodovinske in čustvene vrednosti; nato pa zaradi njihovih plastičnih vrlin, prepojenih z najvišjo stopnjo intenzivnosti človekovega genija. Ta materialna dela so del dediščine človeštva in tisti, ki jo posedujejo ali pa so zadalženi za njeno zaščito, so odgovorni in dolžni, da to plemenito dediščino posredujejo nedotaknjeno bodočim stoletjem."
- ¹⁶ "Dosledno poveljevanje preteklosti pa ne bi smelo prevladati nad pravili socialne pravičnosti. Nekateri, ki jih bolj skrbi estetika kot pa solidarnost, se borijo za varovanje določenih starih slikovitih četrti, ne da bi jih skrbelo beda, promiskuiteta in boleznj, ki se v njih skrivajo... V nobenem primeru kult slikovitega in zgodovine ne sme biti pred skrbjo za zdravo stanovanje, od katerega sta naravnost odvisna blaginja in moralno zdravje posameznika." Le Corbusier: *La Charte d' Athènes*. Paris: Minuit, 1957.
- ¹⁷ Françoise Choay, *Urbanisme. Utopies et réalités*. Paris: Seuil, 1965.
- ¹⁸ The Venice Charter: International charter for conservation and restoration of monuments and sites, sprejeta na 2. mednarodnem kongresu arhitektov in tehnikov zgodovinskih spomenikov v Benetkah 1964.
- ¹⁹ Op. cit., člen 1
- ²⁰ Jelka Pirkovič, *Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji*, Ljubljana: Vestnik, 1993/11.
- ²¹ Zadnji kongres C.I.A.M. je bil leta 1959 v Otterloju, vendar so se prva znamenja razhajani pokazala že v Dubrovniku leta 1956. Cf. Jürgen Jöedicke, *C.I.A.M. 1959 in Otterloo, ein Wendepunkt der Architektur*. Stuttgart, 1961.
- ²² Ali P. Smithson: *Team Ten Primer*. London: Studio Vista; Team 10+20.V: *AA 1975/177*.
- ²³ Candilis, Josic, Woods: *Une décennie d' Architecture et d' Urbanisme*. Paris, 1968.
- ²⁴ B. Rebel v svojem članku *The Essence of the Modern Movement, (Conference Proceeding: Second international conference, sept. 16th- 19th, 1992/ DOCOMOMO International. Dessau 1992)* izrecno poudarja, da so bile kritike postmoderne s Charlesom Jencksom kot njenim glasnikom prvenstveno naperjene prav proti tej kategoriji modernega gibanja, ki se je po vojni osredotočilo na čimprejšnjo in čimbolj učinkovito prenavo mest.
- ²⁵ Charles Jencks: *The Rise of Post Modern Architecture, AAQ*, London 4/1975.
- ²⁶ Saverio Muratori: *Studi per una operante storia di Venezia*. Rim, 1959.
- ²⁷ npr. tako imenovani Malreauxov Zakon o varovanih območjih, 1963.
- ²⁸ Rob Krier: *Urban space*. London: Academy ed., 1979.
- ²⁹ *L' analisi urbana e la progettazione architettonica/ A. Rossi ed.*, Milano 1974.
- ³⁰ Med prvimi projekti, ki so vpeljali te elemente, moramo omeniti, npr., Projekt za rekonstrukcijo Luxemburga Leona Krierja. cf. L. Krier, *Projet pour la reconstruction de Luxembourg, Archives d' Architecture moderne*, št. 5/1978, Bruxelles.
- ³¹ F. Choay: *La règle et le modèle*. Paris, 1980.
- ³² R. Krier: *Urban Space*. London: Academy ed., 1979.
- ³³ ICOMOS Charter for the Conservation of Historic Towns, je bila sprejeta leta 1987 na plenarnem zasedanju ICOMOS v Washingtonu.
- ³⁴ A. Roman: *The International Charter of Historic Towns and Urban Areas, Conservacion de Ciudades Pueblos y Barrios Historicas/ Comité nacional Español de ICOMOS*, 1993, str. 179- 183.
- ³⁵ *Green Paper on the Urban Environment /Commission of the European Communities*. EUR 12902 EN, Brussels, junij 1990.
- ³⁶ Andreas Duany, E. Plater- Zyberk: *Towns and town making principles*. New York, 1990.
- ³⁷ Leon Krier, M. Culot: *Counter project*. Bruxelles: AAM, 1980.
- ³⁸ *A Vision of Europe: Rinascimento urbano/2. triennale internazionale de architettura e urbanistica*. Bologna: Grafis, 1996.
- ³⁹ *Riconstruire la città capitale d' Europa: Bruxelles 1985- 1995, A Vision of Europe: Rinascimento urbano/ 2. triennale internazionale de architettura e urbanistica*. Bologna: Grafis, 1996.
- ⁴⁰ *Urbanistični načrt L.Krier, 1988- 1996, A Vision of Europe: Rinascimento urbano/ 2. triennale internazionale de architettura e urbanistica*, Bologna: Grafis, 1996.
- ⁴¹ Projekti in realizacije skupine Andreas Duany in Elisabeth Plater- Zyberk.
- ⁴² *A Vision of Europe: Rinascimento urbano/ 2. triennale internazionale de architettura e urbanistica*, Bologna: Grafis, 1996.
- ⁴³ L. Krier, iz predavanja na kolokviju o urbani renesansi, marca 1996 v Bologni.

Breda Mihelič

Town Planners and Conservators: A Hundred Years of Disagreement and Co-operation

Key words: town planning, architecture, history, monument protection

Camilo Sitte – pioneer of protection of urban heritage

Since the turn of the 19th century, town planning has developed on the basis of two models: the 'progressivist' and the 'culturalist'.¹ The adherents of progressivist town planning (Soria y Mata, Tony Garnier, later Le Corbusier and town planners joined in C.I.A.M., Archigram etc.) were initially characterised by their categorical rejection of the heritage of historical towns. They designed models of urban development (linear towns, industrial towns, functionalistic towns, cellular agglomerations, etc.) in contrast with traditional ones, and they followed a universalistic ideology that regarded the human being as characterised by universal requirements, without any specific desires, needs or habits. Such models were distinctly anti-urban, denying the traditional spatial characteristics of towns reflected in the relationship between towns and architecture, in the traditional hierarchy of urban areas, in the relationship between built-up and undeveloped areas, between public and private space: they denied the basic features that characterise traditional towns, i.e. their *genius loci*, and that determine their *modus vivendi*.

The traditional culturalist model was in direct opposition to such an approach to the solution of urban problems. As early as at the turn of the 19th century, i.e. before town planning had been established as a science by Cerda,² the adherents of this model strove to preserve the traditional features of towns and the way of life in them. From the very beginning, they criticised distinctly technical solutions and emphasized the humanistic and artistic sides of urban development. The starting-points for the culturalist model actually laid the foundations for the protection of urban heritage. The outstanding representative and the founder of this model was Camilo Sitte, town planner, art-historian and author of the book *The Art of the Construction of Towns*,³ which is still relevant – perhaps even more so – over a century after its publication. Sitte was the first to recognise the threat represented by progressivist town planning with its aggressive attitude towards the historical heritage of towns since the turn of the 19th century. He criticised restorations of the Haussman type, e.g. experienced by Vienna in the second half of the 19th century; he fought against town planning according to two-dimensional regulatory plans subject to geometrical rules; he fought for the preservation of artistic qualities of historical towns and for town planning that

considered the qualities of traditional towns and respected the way of life they contained. For him, town planning was not “merely a mechanical desk-top business, but a truly important and spiritualised artistic work. Town planning is part of the great, authentic folk art.”⁴ Sitte’s book was the first systematic morphological analysis of European historical towns. The author attempted to investigate the principles and rules of the formation of urban areas in selected European towns between Antiquity and the mid-19th century, and he at the same time criticised the town planning culture of the 19th century, which was unable to establish new aesthetics in accordance with the times. Sitte truly understood the requirements of the contemporary way of life and he did not propose historical formation concepts as patterns to be copied, but, rather, as a method of work or a model of thinking. He emphasized that architecture and town planning were to be understood as an organic unity, and that the construction of a town was the most expansive and comprehensive task of architectural creation. The book was intended primarily for working architects and town planners; nevertheless, it established the basis for the theory and practice of the protection of urban heritage.

Sitte’s book did not have many supporters in the Viennese elite of his time, which favoured great ideas of industrial progress and modern forms of urban development (cf. Stübgen’s and Wagner’s plans for the extension of Vienna⁵). Although Sitte was a respected town planner, his ideas had no impact on the development of Vienna at the close of the 19th century. He was more welcome in smaller German towns, for which he prepared a series of regulatory plans. His fame also reached Ljubljana, and he executed a regulatory plan for the city after the earthquake in 1895 at the behest of the city council. However, as in Vienna, the plan had no particular influence on the development of the city. The period from the end of the 19th century to the middle of the 20th century favoured monumental, revolutionary solutions, progress and similar ideas.

Sitte was re-discovered by postmodernists in the 1960s. He was hailed as a predecessor of Postmodernism,⁶ as were Plečnik and Gaudi, since he had already recognised the danger of progressivist ideas in town planning at the end of 19th century, and he reproached the modern town as being “dead, without a single drop of blood” from the artistic point of view. He further accused town planners of ruthless and brutal attitudes towards traditional qualities concerning the genius loci and modus vivendi. Sitte’s morphological analyses of towns and urban areas with drawings depicting the relationships between built up and undeveloped areas, between buildings and the land, were the starting-point of contextualism,⁷ i.e. a movement within Postmodernism that developed in the early 1960s at Cornell University under the patronage of Colin Rowe⁸: “Design must correspond to its surroundings, harmonize with them or reflect them, perhaps complement the pattern marked by the network of streets or create a new one. The image (Gestalt) of a two-layered figure-plan is of essential importance for the evaluation of an urban pattern. The pattern that can be read in any way, either as a full-vacant or white-black relationship, is the key to the contextual approach towards the urban area.”⁹

Sitte’s concept of an articulated urban area that functioned as the negative of the built-up area and was essentially an antithesis of the modernist flowing space around free standing objects, and his concept of closed urban areas that were most perfectly realized in old town squares, were the basis for numerous town planners who began with the renovation of the traditional town during the Postmodern period.¹⁰

Two Athens Charters: The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments (1931) and The Athens Charter for Town Planning (1933)

The disagreement between the adherents of the culturalist and progressivist models reached its apex in the inter-war period, when the C.I.A.M.¹¹ with its anti-urban doctrine inflicted the

first profound wounds in the texture of historical towns. The charters passed at two international conferences in Athens at the beginning of the 1930s were the expression of that disagreement: the charter passed as the conclusive document of the international conference for the protection of monuments in 1931,¹² and the charter passed at the 4th international conference on Modern architecture (C.I.A.M.) in 1933, which was published in book form seven years later by Le Corbusier.¹³

The Athens Charter for historical monuments was the first in-depth international document defining attitudes towards cultural heritage in general, and architectural heritage in particular. It was drafted as a codex entitled *Carta del Restauro*, and it concerned the entire protection of heritage, from general principles and the doctrine of protection, legal foundations for the protection of heritage, to documentation of material, protective interventions, and procedures and techniques of monument protection. Although the Charter was focused on the protection of individual monuments, it nevertheless included the necessity to evaluate ambiances and the physiognomy of towns, and emphasized the need to protect the surroundings of monuments, picturesque vedutas and historical environments as a whole. The Charter even included the recommendation that each building should consider and respect the external appearance of a town in which it was to be constructed, particularly in the vicinity of historical monuments. A series of concepts written in the Charter indicated that the realisation of the Charter was decidedly influenced by Sitte's book *The Art of the Construction of Towns*.¹⁴

The C.I.A.M. Athens Charter represented the opposite view. In the name of the Modernist movement, the struggle for better living conditions in towns and new aesthetics more adapted to modern urban man, it favoured the demolition or complete reconstruction of old towns. Under the pressure of some less extreme participants of the conference, a chapter on historical heritage was included,¹⁵ binding architects to preserve it for future generations. However, the obligation was of very limited scope. It concerned only monuments of national or international importance. Such monuments were to be preserved, yet not necessarily within their urban context, and only in cases when they presented no threat to the quality of life of citizens.¹⁶ The Athens Charter became the theoretic credo of generations of town planners, and its principles marked towns for almost half a century. In spite of the fact that the methods of functionalistic town planning during the first post-war period proved to be very efficient in solving the problems of mass construction, the damage inflicted to historical centres on their account could only have been compared with that inflicted by natural disasters and wars (e.g. the demolition of the area beside the papal palace in Avignon, the demolition of the environs of St. Denis Cathedral, Berlin etc.). Infinite and obscure suburbs without any kind of identity grew following the principles of the Athens Charter, which favoured the abolition of distinctions between the town and its periphery. The abolition of streets and squares as the most important elements of urban forms and as public areas providing the sense of security, social identity and aesthetic pleasure for citizens, interfered with the very essence of the concept of urban settlements.

The Venice Charter and the Venice School of Architecture

Twenty years after the Second World War, when the first phase of post-war reconstruction in the developed Western European towns was completed, when the housing problems caused by massive migration of people into towns were mostly solved, the achievements of town planning and architecture could be evaluated for the first time.

The experiences of the post-war period highlighted two issues. The protection of architectural monuments without their historical and urban contexts – the issue both the Athens Charters were concerned with – damaged numerous historical centres to such an extent that they had lost their historical and cultural identity. On the other hand, the construction of towns and suburbs according

to the principles of Modernist C.I.A.M. town planning caused the growth of obscure suburbs dispersed in the landscape, robbed of any geographical, urban or architectural identity.

Reactions were discernible in the field of protection of cultural heritage, as well as in town planning and architecture. It could well be said that after a period of radical opposition and utter disagreement, the two professions, basically representing the culturalist and the progressivist sides,¹⁷ began to come together. By coincidence, the process was once again connected with the same city – Venice. Such a choice could well be explained by the fact that Italy, the richest heir of architectural and urban heritage beside France, was among the first to recognise the damage inflicted to old towns by progressivist town planning and a mistaken attitude towards historical heritage.

The Venice Charter¹⁸ establishing new principles for the protection of cultural heritage was passed in 1964 as the concluding document of the conference of architects and technicians devoted to issues of historical monuments.

The Venice Charter was the first international resolution to break away radically from the tradition of the protection of monuments and to emphasize that the concept of monument ambience was of equal importance to the historical monument itself. The Charter did not define the concept of a historical monument merely as “an individual architectural work, but also as an urban or rural settlement (unit) bearing the marks of a civilisation, an important development or a historical event. That includes not merely great artistic works, but also more modest works of the past which have gathered importance in the course of time”.¹⁹ The Charter additionally stated that monument ambiances were to be treated with particular care if the integrity of their function, form and use was to be preserved. The result of the declaration was the series of measures for protection and renovation of historical centres passed by different European countries after the middle of the 1960s.²⁰

The re-evaluation of the results of post-war construction following a single purpose, i.e. effective housing construction and the earliest possible renovation of towns demolished during the war, which was based on a very simplified understanding of the planning principles of the Athens Charter, without an appropriate ideological background, caused changes in the architectural and town planning professions themselves. It pointed out the basic aberration and inefficiency of such methods. Grands ensembles, the Défense quarter at the edge of Paris, Gropiusstadt and Marzahn in Berlin or Bijlmermeer in Amsterdam were the most striking examples of anti-urban ideology, which introduced the concept of a town within a park, torn out of spatial and historical contexts, instead of the traditional, millennia old concepts. The bitter criticism of such interventions caused the abolition of C.I.A.M.²¹ On the other hand, the establishment of the Team X group²² and the attempts to create urban structures by means of classical elements of Modern architecture (Toulouse le Mirail²³) were the first signs of changes in the way of thinking of architects and town planners. The end of the Modernist movement was defined by Charles Jencks with a precise date and time: 15th July 1972 at 15.32, the time when Pruitt Igoe, a large residential quarter in St. Louis in USA and a symbol of the Modern, was pulled down. Responses to Modern town planning and architecture²⁴ appeared all over the world during the 1960s under various names and slogans, yet with a common purpose: to protect towns from future degradation and to restore their traditional qualities. All the new movements and directions were joined for the first time by Charles Jencks under the term Postmodern Movement.²⁵

A morphological movement branched off from this distinctly pluralistic movement at the very beginning, with the aim of renovating towns on the basis of a morphological analysis of their traditional urban texture. The theoretical foundation of morphology were the Italian studies of urban form and architectural types developed at the Venice School of Architecture under the guidance of Saverio Muratori since the 1950s. As early as 1959, Muratori had prepared a study of the history of Venice,²⁶ the first in a series of studies that marked a new, modern architectural ideology. Muratori broke with the functionalistic tradition that emphasized merely the technical

side of town planning, and established the complete autonomy of architecture in relation to the town. He developed new methods of urban analysis, in which he attempted to re-establish the balance between the technical and humanist sides of town planning and to investigate the relations between the town and architecture. His method was based on three points of departure:

1. the construction type was not an autonomous category, but could be analysed only in connection with the urban texture;
2. the urban texture was not autonomous, but an inseparable part of the urban structure, therefore it was to be analysed within the context of the urban structure;
3. the urban structure was comprehensible only within a certain historical and geographical context.

The Venice School thus developed a method of study that looked at the urban form on several levels at the same time: as a global structure and as the sum of elements on a lower local level, therefore the reading of urban space from the building or the constructed plot over a group of plots, to the urban form as a whole. The study of morphology had focused on two issues since the very beginning: the problem of historical continuity in urban development and the problem of the relations between architecture and the town.

The morphological approach developed at the Venice School of Architecture, which was, within Postmodernism, the approach most focused on the investigation of the urban form as the operative starting-point for the planning of future urban development, had numerous adherents in those countries, apart from Italy, that were in possession of the richest architectural and urban heritage. In France, where a law protecting town centres was passed even before the Venice Charter,²⁷ and in Britain, the morphological movement found adherents particularly in the 1970s, after the oil crisis that stopped the extensive growth of towns and re-directed it from the suburbs back to the existing centres.

Since the 1970s, morphological studies within that part of architecture that turned its back on Modernism and Modernist ideals intending to "break off with history",²⁸ had become an indispensable part of planning,²⁹ since they contributed to the definition of the theoretic basis of a project. Morphological analyses contributed to a re-evaluation of the traditional town and its elements, and they re-introduced the concepts of streets, squares, construction islands, division into plots, including their functions, forms and symbolism, into town planning vocabulary.³⁰

Morphological studies created the theoretical basis of urban design, a new operative town planning discipline which began to develop in the 1960s with the purpose to fill in the ever-deepening gap between town planning and architectural planning. Urban design basically continued the architectural tradition of artistic design. It took over from architecture the interest in form and appearance, and even methods of work and presentation by means of ground plans, sections, axonometric projections, perspectives and models at a higher level of urban texture. It could be said that urban design filled the gap between architecture as a designing discipline and town planning as a planning discipline, and it took over the methods and functions of the former urban art.³¹ A series of books and articles was published as early as the 1960s, establishing the foundations and principles of urban design.³²

The Charter for the Conservation of Historic Towns and the Green Paper on the Urban Environment

Since the second half of the 1980s, the two professions, i.e. monument protection and the operative town planning and architecture have moved closer together, at least in theory. The reasons for this are to be found in the ecological, energy and transportation problems that most towns have fought against in an increasingly hopeless way. Because of this, old towns have lost their historical character and experienced aesthetic degradation.

Since the Venice Charter, conservators had attempted to expand the concept of heritage, in practice, to the level of historical towns. The result of all the efforts dedicated to this project was the Charter for the Conservation of Historic Towns passed in 1987.³³ Although it was drafted as a supplement to the Venice Charter and conceived in the same spirit,³⁴ it brought many innovations in the theory and practice of the protection of historical towns. In contrast to previous charters, it was not dedicated only to experts, but also to citizens themselves. Several provisions were included for the first time: that citizens were to participate in renovations, that the protection and renovation of heritage were to become integral parts of town planning and conservation programmes part of town planning documentation, which meant that protection also became the task of town planners. The Charter defined the principles, aims, methods and means of protection of historical centres and, in the case of historical towns, it defined each urban community which had developed gradually during a longer period of history or was purposefully established by a single act. Thus the Charter expanded the concept of the urban monument and the obligation to protect it in virtually every urban settlement and emphasized the universal requirement to protect towns as material evidence of the development of individual social communities regardless of their geographical position, historical circumstances, tradition or number of individual monuments.

With regard to the values that were to be protected, the Charter defined not only the physical appearance of a town, i.e. its urban form, the relation between various urban areas, its architectural characteristics and its relation to the surroundings, but also the *genius loci* as the spiritual appearance of an urban community.

The Charter was based on Sitté's ideas, although it was drafted almost a century after the publication of his book, and it could be compared with the doctrine of the morphological movement advocating similar ideas: the importance of urban analyses, protection of architecture as an integral part of the town as a whole, respect for the typical urban form in both the global and detailed sense, etc.

The concept of continuous development began to grow within operative town planning in the 1980s. It strove to prevent contemporary interventions in the urban environment that could destroy or reduce ambience values for future generations and to ensure the improvement of living standards of all inhabitants from different social groups and geographical areas, and from towns and urban areas.

The Green Paper on the Urban Environment³⁵ passed in 1990 secured continuous development an institutional form. This document emphasized the need to revise zoning policy and to introduce new strategies into town planning, such as the encouragement of varied activities and living close to places of work – in short, an urban policy ensuring the participation of residents in town planning and development. In the language of urban planning that meant a return to traditional forms and functions of the town, an approach that has gained ground particularly in America since the 1990s under the name of New Urbanism,³⁶ and in Europe under the name New Classicism or New Renaissance.³⁷ Both movements have passed from theory into practice³⁸ and gone beyond marginal culturalist efforts to preserve the traditional town, which have long been rendered marginal by progressivist town planning. These attempts have already greatly changed the prevalent urban and architectural thought and, above all, the manner of thinking of political and economic actors determining the development of towns.

The achievements of the new urban ideology are visible all over the world, so to speak, and have become a synonym for New Urbanism. They are reflected in various fields of town planning and architectural creation: in the reconstruction of towns, e.g. Brussels³⁹ or Paris during the last decade, in the planning and construction of new towns, e.g. Dorchester⁴⁰ in England, in the regulation of suburbs and construction of new towns in America,⁴¹ and in the latest experiences of the re-urbanization of individual quarters of Paris, London and Berlin. New Urbanism has gained an international character. Its principles are being introduced from

America to Russia, from Denmark to the Mediterranean.⁴² The starting-point and the aim of New Urbanism is harmonious planning of urban development by means of classic architectural forms, verified by millennia of history, and not by means of monumental architectural achievement. Architecture is merely the vital means and condition for the construction of a good town. It is almost impossible to discern the borderline between a town and its architecture. The construction of towns is a comprehensive cultural and political process, whose purpose is the continuation of and expansion of the humanist cultural tradition of Western society.⁴³

Notes:

- 1 Françoise Choay, *Urbanisme, Utopies et Réalités*, Paris, Seuil, 1965.
- 2 Ildefonso Cerda, *Teoría general de Urbanización*, Madrid, 1867.
- 3 Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Vienna, 1889.
- 4 *Ibid.*, p. 174.
- 5 Johannes Stübgen, *Städtebau*, Stuttgart, 1907.
- 6 Charles Jencks, "Post-modern History", *Architectural Design*, 1978/1.
- 7 *Ibid.*
- 8 *Collage City*, *Architectural Review*, 8/75.
- 9 G. Shane, "Contextualism", *Architectural Design*, 11/76.
- 10 Rob Krier, *Urban Space*, London, Academy ed. 1979 (first edition 1975).
- 11 *Congres International de l'Architecture Moderne*.
- 12 *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*, passed at the first congress of architects and technicians for historical monuments, Athens 1931.
- 13 Le Corbusier, *La Charte d'Athènes*, Paris, Minuit, 1957.
- 14 Natasha Dushkina, "The Fate of Historic Cities in the Context of the Athens Charter", in: *Conservación de Ciudades Pueblos y Barrios Históricas*, Comité Nacional Español de ICOMOS, 1993.
- 15 Le Corbusier, *La Charte d'Athènes*, Paris, Minuit, 1957: "Historical heritage of towns: Architectural values are to be protected (individual buildings or urban entities). The life of a town is a continuous process documented through centuries by material works, traces and buildings, which provide it with a unique identity and through which its soul is gradually reflected. And these valuable witnesses of the past shall be respected, firstly on account of their historical and emotional value, and then on account of their plastic virtues, filled with the highest level of intensity of the human genius. These material works are part of the heritage of mankind, and those in possession of it or entrusted with the protection of it are responsible and obliged to pass the noble heritage intact to the future centuries."
- 16 "However, consistent veneration of the past should not prevail over the rules of justice. Some people, more concerned for aesthetics than solidarity, fight for the preservation of certain old picturesque quarters, regardless of poverty, promiscuity and diseases hidden in them... The cult of the picturesque and the history should in no case have precedence over the concern for sanitary housing, on which the welfare and moral health of individuals depend." Le Corbusier, *La Charte d'Athènes*, Paris, Minuit, 1957.
- 17 Françoise Choay, *Urbanisme, Utopies et réalités*, Paris, Seuil, 1965.
- 18 *The Venice Charter, International charter for conservation and restoration of monuments and sites*, passed at the 2nd international conference of architects and technicians for historical monuments in Venice in 1964.
- 19 *Ibid.*, Art. 1.
- 20 Jelka Pirkovič, *Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji*, Ljubljana, Vestnik, 1993/11.
- 21 The last conference of C.I.A.M. was in Otterloo in 1959; however, the first signs of disagreement had already been discernible in Dubrovnik in 1956. Cf. Jürgen Joedicke, *C.I.A.M. 1959 in Otterloo, ein Wendepunkt der Architektur*, Stuttgart, 1961.
- 22 P. Smithson, *Team Ten Primer*, London, Studio Vista, Team 10+20, in: *AA 1975/177*.
- 23 Candilis, Josic, Woods, *Une décennie d'Architecture et d'Urbanisme*, Paris, 1968.
- 24 B. Rebel in his article "The Essence of the Modern Movement" (Conference Proceeding: Second international conference, Sept. 16th—19th, 1992/DOCOMOMO International, Dessau, 1992) explicitly emphasized that the criticism of Postmodernism heralded by Charles Jencks was primarily levelled against that category of modern movement which concentrated on the most rapid and efficient renovation of towns after the war.
- 25 Charles Jencks, "The Rise of Post Modern Architecture", *AAQ*, London, 4/1975.
- 26 Saverio Muratori, *Studi per una operante storia di Venezia*, AAQ, Rome, 1959.
- 27 E.g. the so-called Malreaux Law on Protected Areas, 1963
- 28 Rob Krier, *Urban Space*, London, Academy ed., 1979.
- 29 A. Rossi, ed., *L'analisi urbana e la progettazione architettonica*, Milano, 1974.
- 30 One of the first projects to introduce these elements was the project for the reconstruction of Luxembourg by Leon Krieger, "Projet pour la reconstruction de Luxembourg", *Archives d'Architecture Moderne*, No. 5 / 1978, Brussels.
- 31 F. Choay, *La règle et le modèle*, Paris, 1980.
- 32 R. Krier, *Urban Space*, London, Academy ed., 1979.
- 33 The ICOMOS Charter for the Conservation of Historic Towns was passed at the plenary meeting of ICOMOS in Washington in 1978.
- 34 A. Roman, *The International Charter of Historic Towns and Urban Areas*, *Conservación de Ciudades Pueblos y Barrios Históricas*, Comité Nacional Español de ICOMOS, 1993, pp. 179—183.
- 35 *Green Paper on the Urban Environment / Commission of the European Communities*, EUR 12902 EN, Brussels, June 1990.
- 36 Andreas Duany, E. Plater-Zyberk, *Towns and Town Making Principles*, New York, 1990.
- 37 Leon Krier, M. Culot, "Counter Project", Brussels, AAM, 1980.
- 38 *A Vision of Europe, Rinascimento urbano / 2. triennale internazionale de architettura e urbanistica*, Bologna, Grafis, 1996.
- 39 "Riconstruire la città capitale d'Europa, Brussels 1985—1995", *A Vision of Europe, Rinascimento urbano / 2. triennale internazionale de architettura e urbanistica*, Bologna, Grafis, 1996.
- 40 *Urbanistic plan by L. Krier, 1988—1996, A Vision of Europe, Rinascimento urbano / 2. triennale internazionale de architettura e urbanistica*, Bologna, Grafis, 1996.
- 41 *Projects and realisations of the Andreas Duany & Elisabeth Plater-Zyberk group*.
- 42 *A Vision of Europe, Rinascimento urbano / 2. triennale internazionale de architettura e urbanistica*, Bologna, Grafis, 1996.
- 43 L. Krier, from his lecture on urban Renaissance, Bologna, March 1996.

Jerneja Batič

Dnevi evropske kulturne dediščine v Sloveniji 1990-99

UDK 719:655.59(497.4)

UDK 719:061.7(497.4)

UDK 719:659(497.4)

Ključne besede: popularizacija kulturne dediščine, Dnevi evropske kulturne dediščine, Uprava RS za kulturno dediščino

Predstavi želim pregled dela na področju popularizacije kulturne dediščine v zadnjih desetih letih, to je v obdobju, ko se vključujemo v mednarodno prireditev Dnevi evropske kulturne dediščine.

Najprej nekaj besed o popularizaciji kulturne dediščine v Sloveniji do leta 1991.

V zadnjih petdesetih letih so se nekateri strokovnjaki s področja varovanja kulturne dediščine, predvsem na Upravi Republike Slovenije za kulturno dediščino, zavedali pomena popularizacije. Tako so nastale posamezne razstave, od leta 1948 izhaja strokovna revija Varstvo spomenikov, ki predstavlja temeljno strokovno literaturo na področju varovanja kulturne dediščine. Izjemno veliko naporov, organizacijskih in uredniških sposobnosti, poznavanja problemov kolegov konservatorjev je bilo potrebnih, da je dr. Iva Mikl Curk, dolgoletna urednica revije Varstvo spomenikov, vodila in urejala revijo mimo vseh čeri, in s tem kolegom omogočala, da svoje znanje in dosežke preverjajo znotraj strokovne javnosti. Prav dr. Curkova pa je ves čas opozarjala, da kulturno dediščino najbolje varujejo ljudje sami, zato pa je treba z vedenjem o kulturni dediščini prodreti v širšo javnost. Pomembno delo je bilo opravljeno tudi s kontinuiranim izdajanjem vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, ki jih je dolga leta urejala Helena Menaše, vendar so ostajali kot biseri v poplavi nezainteresiranosti širše javnosti za kulturno dediščino. V osemdesetih letih je bilo za razvoj popularizacije izrednega pomena vzpostavljanje strokovne komunikacije med konservatorji, ki jo je vodil dr. Marjan Slabe, prek rednih strokovnih srečanj, ki so načenjale in reševala probleme konservatorske stroke. Obenem pa so ta srečanja opozorila, da je nujno začeti širiti informacije tudi zunaj ozkega strokovnega kroga, saj bo le na ta način tudi varovanje kulturne dediščine uspešnejše.

Konservatorsko službo in pomen kulturne dediščine moramo predstaviti javnosti. To je bilo moje vodilo, ko mi je dr. Curkova zaupala uredništvo Varstva spomenikov, ko mi je bilo zaupano uredništvo vodnikov po Kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije in ko je dr. Jelka Pirkovič predlagala, da poizkusimo sodelovati v mednarodni akciji Dnevi evropske kulturne dediščine, ki se je ob koncu osemdesetih let oblikovala pod pokroviteljstvom Sveta Evrope.

Kako torej pristopiti k zasnovi Dnevi evropske kulturne dediščine, ko vendar vemo, da je serija priročnih vodnikov po posameznih spomenikih ostajala le v vrstah redkih posameznikov in do širšega odziva niti med strokovnjaki niti v javnosti ni prišlo. Kulturna dediščina je

ostajala v ozkih strokovnih krogih, ni bila vključena v izobraževalne programe ali turistično ponudbo, pa tudi v javnih občilih (na televiziji, radiu) ni dobila svojega mesta.

Zamisel je prišla ob pravem času, vendar so nas pri izvedbi prvih Dnevoev evropske kulturne dediščine ustavili vojni dogodki. Ker še nismo natančno poznali pomena te evropske prireditve in še nismo imeli izkušenj, smo se v prvem letu odločili, da pripravimo Dneve odprtih vrat v protokolarnih objektih, kjer hranijo bogate umetniške zbirke. Septembra leta 1991 smo pripravili brezplačni ogled gradu Brdo pri Kranju in njegove umetniške zbirke pod vodstvom mag. Gojka Zupana. Odziv je bil sicer skromen, vendar kvaliteten; utrdil nas je v spoznanju, da moramo za javnost organizirati prireditve, ki jih bodo pritegnile. Sočasno smo se vključili tudi v projekt Sveta Evrope, Baročne poti. Zavedali smo se, moramo najti tisto oporno točko, s katero bomo prodrli med strokovnjake ter zbudili zanimanje za promoviranje kulturne dediščine ter med občinstvo, kjer bo s spoznavanjem kulturne dediščine raslo tudi zanimanje za varovanje le-te.

Kot osrednji dogodek smo zasnovali knjigo - vodnik. Knjiga je na visoki strokovni ravni, vendar želi javnosti na poljuden način - kot vodnik približati javnosti kulturne spomenike. S takim vodnikom smo poskušali vzpostaviti tudi most med kulturno dediščino in turizmom, ki je pomemben za ohranjanje dediščine. Ta most je izrednega pomena za razvoj slovenskega turizma. Knjiga je dokument in ostaja na voljo ljudem tudi potem, ko se konec septembra prireditve ob Dnevih evropske kulturne dediščine zaključijo, na tak način ohranjamo rdečo nit vseh prireditev in nadaljujemo svojo nalogo.

Odločili smo se tudi za pripravo razstav in organizacijo ogledov spomenikov, vsako leto z določeno temo.

Leta 1992 smo k sodelovanju povabili prof. dr. Naceta Šumija, našega uglednega strokovnjaka na področju baročne umetnosti. Pripravil je uvodno študijo o baročni umetnosti v Sloveniji; spoznali smo baročno umetnost in utrip tistega časa.

Knjigo smo predstavili na prvi otvoritvi Dnevoev evropske kulturne dediščine v Sloveniji, septembra 1992, v Narodni galeriji. Ob tem smo postavili tudi razstavo načrtov baročne arhitekture, avtorice arh. Nataše Štupar Šumi.

Odziv javnosti je bil slab, še slabše je bilo z mediji.

Na vso moč smo si prizadevali s prodajo knjig, poskušali smo se v predprodaji, za katero smo natisnili posebno promocijsko zloženko. Stroški knjige, ki smo jo prevedli tudi v francoščino, angleščino, nemščino in italijanščino, so bili izjemni, prodaja pa minimalna.

Kako naprej? Vložiti več naporov v prireditve za javnost, obenem pa pridobiti strokovnjake, ki bodo pripravljene sodelovati na prireditvah ter v manj kot enem letu zasnovati novo publikacijo in jo do septembra predstaviti javnosti? Kako vzdržati tempo (letnih prireditev), ob tem, da se šele učimo predstavitev in uredništva ter se srečujemo z zankami in ugankami tovrstnih poklicev? Kako vzdržati brez gmotne podpore? Te so se pojavljale po prireditvi leta 1992. Koncept slovenskih Dnevoev evropske kulturne dediščine smo predstavili tudi na sestanku koordinatorjev na Svetu Evrope in poželi izredno priznanje. To nam je vlilo novega zaupanja, da smo kljub morda skromnim začetkom na pravi poti in je vredno vztrajati. Vendar kako pridobiti strokovnjake za sodelovanje v tako kratkem času? Na pomoč je priskočila dr. Iva Mikl Curk, ki je predlagala, da v letu 1993 pripravimo vodnik in prireditve s temo Po poteh rimskih vojakov v Sloveniji.

Že najmlajše v vrtcih in šolah učimo, da si je kulturno bogastvo dežele mogoče ogledati v muzejih. Manj pa je navzoče spoznanje, da nas kulturna dediščina neprestano obdaja, ko se sprehajamo skozi mesto, vzpenjamo na hrib ali spuščamo v dolino in se vozimo po slovenski deželi. Spremlja nas zgodovina prostora od prazgodovine do danes.

V letu 1993 smo tako pripravili publikacijo, s katero se je mogoče sprehoditi po Sloveniji in spoznavati ostaline časov, ko je ozemlje današnje Slovenije spadalo pod rimske province Venetia et Histria, Pannonia in Noricum. Vodnik so pripravili dr. Iva Mikl Curk, Davorin Vuga in

dr. Slavko Ciglencečki. Pripravili smo zloženko s povabilom na ekskurzijo, ki je obiskovalce popeljala po trasi nekdanje rimske ceste iz Ljubljane prek Logatca in Kalca do Ajdovščine ter iz Ljubljane prek Trojan in Celja do Ptuja. Po spomenikih so vodili avtorji knjige.

Tako mediji kot ljudje so se še vedno slabo odzvali. Vendar smo ugotovili, da kljub kratkem časovnem obdobju za pripravo vodnika in prireditvev in skromnih gmotnih sredstvih med konservatorji obstaja pripravljenost za sodelovanje. Ta se je kazala predvsem v razstavah in prireditvah, ki smo jih organizirali zunaj akcije Dnevi kulturne dediščine, s katero smo želeli uveljaviti skupni nastop slovenske spomeniškovarstvene službe. Hkrati smo zasledili prve prispevke novinarjev, ki so se začeli odzivati na naša povabila.

Zavedali smo se, da je naša najpomembnejša naloga spodbuditi ljudi, da se bodo sami začeli zanimati za svojo kulturno dediščino in sodelovati pri Dnevih evropske kulturne dediščine, ki jih pripravljamo.

Leta 1994 smo se odločili, da k sodelovanju pritegnemo vse regionalne zavode za varstvo naravne in kulturne dediščine. Povabilu so se odzvali etnologi konservatorji, ki so v tem letu pripravili prvi tovrstni vodnik po najzanimivejših obnovljenih etnoloških spomenikih v Sloveniji. V letu 1994 smo za šolsko mladino organizirali ogledе spomenikov, ki so jih vodili etnologi konservatorji, avtorji knjige. Zelo nas je razveselilo spoznanje, da je bil odziv šol za prvo tovrstno akcijo dober, saj je etnološko stavbno dediščino v dveh dneh spoznavalo kar 600 otrok po vsej Sloveniji. Kot izobraževalno-promocijski pripomoček smo tako kot že leta 1992 natisnili plakate z izbranimi spomeniki.

Dosežki prireditve so dokončno oblikovali naše cilje:

- animirati strokovno javnost, da svoje izsledke in dognanja na poljudni način predstavi najširši javnosti;
- opozarjati na aktualne probleme spomeniškovarstvene službe;
- pritegniti šolsko mladino in otroke;
- pritegniti k zanimanju za kulturno dediščino širok krog ljudi, ki bodo ustvarili temelje za oblikovanje nevladnih, zasebnih in podobnih ustanov in združenj na področju varovanja kulturne dediščine;
- vzpostaviti stik med kulturno dediščino in turizmom;
- vzgajati medije in prek njih opozarjati na aktualne probleme pri ohranjanju kulturne dediščine.

Ker želimo, da Dnevi evropske kulturne dediščine tudi v Sloveniji, tako kot drugod v Evropi, postanejo pravi kulturni praznik, smo k sodelovanju povabili šole, učitelje, posameznike in skupine, da se nam v letu 1995 pridružijo. V popularni mladinski reviji *Gea* smo razpisali natečaj s temo *Moj sanjski vrt, Moj sanjski park*, ki se ga je z likovnimi, pisnimi in fotografskimi deli udeležilo veliko število otrok in mladine. Nagrajencem smo ob otvoritvi Dnevov kulturne dediščine v arboretumu Volčji potok pripravili razstavo na prostem.

Večjo pozornost smo namenili tudi objavam v časopisih in revijah, tako da so v tem letu začeli izhajati prispevki s temo *Dnevi evropske kulturne dediščine* in posamezne predstavitve zgodovinskih parkov (to je bila tudi nosilna tema v letu 1995). Izbrali smo jo v želji da opozorimo na probleme ločevanja pristojnosti varovanja naravne in kulturne dediščine med dve ministrstvi ter izpostavimo problem varovanja in obnove zgodovinskih parkov in vrtov v Sloveniji, ki pri nas še niso dobili prave strokovne in javne podpore.

Pripravili smo knjigo *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji*. Poseben pomen je knjiga pridobila z uvodno študijo prof. Dušana Ogrina, ki je s konservatorji na zavodih za varstvo naravne in kulturne dediščine in avtorji besedil za posamezne parke sooblikoval prvo tovrstno publikacijo pri nas. Zaradi aktualnosti teme je bil organiziran mednarodni simpozij z naslovom *Obnova zgodovinskih parkov*, kjer so z referati sodelovali domači in tuji strokovnjaki iz Madžarske, Italije, Avstrije in Hrvaške. Predavanja smo natisnili v posebni publikaciji. Tema in prireditve sta vzbudili tako zanimanje, da je Televizija Slovenija posnela osem oddaj; osnova zanje je bila naša publikacija.

Ob tem moram dodati, da popularizacija kulturne dediščine, in s tem Dnevi evropske kulturne dediščine, ni bila posebej gmotno podprta; vse aktivnosti smo morali pogosto temu tudi prilagajati oziroma smo jih financirali iz rednih sredstev Uprave Republike Slovenije za kulturno dediščino, to pa nas je pogosto omejevalo tudi pri pripravi programa. Pokroviteljev nismo našli zaradi razlag, da smo pač državna ustanova.

Leta 1996 smo se z Dnevi evropske kulturne dediščine v Sloveniji priključili še enemu projektu, ki poteka pod okriljem Sveta Evrope - Kulturni dediščini meniških redov.

Ob razstavi v Kostanjevici na Krki, videokaseti in organiziranem ogledu spomenikov je izšla tudi publikacija, ki predstavlja bisere naše samostanske arhitekturne dediščine. Organizirani ogledi po samostanih so imeli dober odziv, še posebej, ker so se kot vodniki izkazali strokovnjaki, ki se ukvarjajo z njihovo obnovo. Za mladino smo na razstavi pripravili posebni vprašalnik s temo srednjeveška samostanska arhitektura, nagrada za pravilne odgovore pa je bila majica, ki smo jo ob drugem promocijskem gradivu natisnili ob tej priložnosti.

Otvoritev Dnevov kulturne dediščine je bila v samostanski cerkvi v Kostanjevici na Krki, ob petju koralov pleterskih menihov in srednjeveški samostanski hrani. Konec tridnevnih prireditev je zaznamoval simpozij v organizaciji ICOMOS-a Slovenije s temo kartuzija Žiže (1160-1782): možnosti spomeniške predstavitve in prezentacije.

Prireditvena dejavnost ter odziv javnosti in medijev sta pospešeno naraščala, zato smo razmišljali, kako organizirati mrežo prireditev oziroma pripraviti prireditve tako, da bo vključeno čimvečje število ljudi, kajti ugotovili smo, da le na tak način lahko bolje animiramo javnost. Odločili smo se, da bomo v pripravo prireditev vključili še druge kulturne ustanove. Dogovorili smo se s slovenskimi muzeji, da iz svojih depojev pripravijo animacijske predstavitve in razstave s temo Kulturna dediščina na prelomu stoletja. Osrednja tema naših prireditev je bila namreč secesijska arhitektura, za kar smo pripravili tudi knjigo avtoric dr. Brede Mihelič in dr. Jelke Pirkovič; to je že sedma knjiga v zbirki temeljnih tem slovenske kulturne dediščine. Muzeji so se odzvali zelo množično in pripravili številne prireditve, nekatere so trajale do konca leta 1997. Naslovi so bili:

Razstave: Okrasna stekla Hotela Union v Ljubljani, Obnova stekel portala Slovenske filharmonije, Secesija po slovensko - izdelki domačih delavnic, Ljubljanski tramvaj, Laterna magica, panorama, kinematograf - okno v svet na prelomu stoletja, Šolstvo na Slovenskem na prelomu stoletja, Izbrana Plečnikova dela iz preloma stoletja, Župan Ivan Hribar in uveljavitev secesije, Secesija v Pokrajinskem muzeju v Mariboru, Arhitekt Aladar Baranyai, Stekljeni fotografski atelje Josip Pelikan - Ateljejska portretna fotografija, Secesijska arhitektura v Ljubljani in njen odmev na Gorenjskem.

Delavnica: Demonstarcija starejših tehnik dela v kmetijstvu, lesarstvu, predilstvu, tkalstvu, pošti, telekomunikacijski in transportni dejavnosti.

Delavnica: V Slovenski etnografski muzej po secesijsko pričesko?

Predstavitve: Pregled filmov in videofilmov s temo secesijska arhitektura v Sloveniji, Retrospektiva evropskih filmov na prelomu stoletja.

Naštevaje je morda nekoliko dolgočasno, toda rada bi ponazorila, kako pestra je bila ponudba prireditev, saj smo prav s tem želeli opozoriti na širino kulturne dediščine. Pomembno za te prireditve je bilo tudi spoznanje sodelujočih kulturnih ustanov, da je mogoče s kakovostnim povezovanjem in z minimalnimi denarnimi sredstvi izzvati izredno velik odmev med občinstvom. V letu 1997 so imeli Dnevi evropske kulturne dediščine zelo velik odmev; Ministrstvo za kulturo je gmotno podprlo prireditve, s tem pa je bil narejen bistven korak v uveljavitvi popularizacije kulturne dediščine kot pomembnega nosilca varovanja in ohranjanja naše kulturne in zgodovinske preteklosti.

Na Upravi za kulturno dediščino pa je bil oblikovan sektor za promocijo kulturne dediščine; s tem je bila dana tudi možnost, da zaradi širitve programov popularizacije zaposlimo še eno osebo. V letu 1998 smo si zadali dve nalogi: razširiti krog strokovnih sodelavcev in razširiti krog orga-

nizatorjev prireditve. Poiskati smo morali temo, s katero bi lahko pridobili sodelavce, hkrati pa je morala biti aktualna tudi za spomeniškovarstveno dejavnost. Taka tema je gotovo obnova srednjeveških mestnih jeder, saj je ta v začetku devetdesetih let začela popolnoma zamirati. S posameznimi konservatorji in TV Slovenijo smo pripravili televizijsko oddajo in vodnik po slovenskih srednjeveških mestih. Skupaj z zgodovinarjem dr. Dušanom Kosom in slovenskimi arhivi pa smo na Ljubljanskem gradu pripravili obsežno razstavo s katalogom s temo življenje v srednjeveških mestih. K sodelovanju smo povabili posamezne zveze kulturnih organizacij, ki so v zadnjem tednu v septembru v posameznih mestih pripravile različne kulturne prireditve. Za mladino smo organizirali fotografski natečaj, in se s tem vključili v enega najboljšejših podprojektov Dnevo evropske kulturne dediščine, Fotografsko izkušnjo.

Mediji so prireditve izjemno podprli, saj so se prispevki pojavljali v vseh pomembnejših časopisih, na državnih in lokalnih radijski postajah ter na televiziji. Lahko rečemo, da je bila na kulturno dediščino opozorjena najširša javnost, samo obiskovalcev na prireditvah v zadnjem tednu v septembru pa smo našli več kot 10.000.

Glede na odzive javnosti smo spoznali, da je osnovno poslanstvo – varovanje kulturne dediščine – prestopilo prag anonimnosti.

Prireditve je v javnosti odmevala, pridružilo se je več ustanov, organizacij, posameznikov po vsej Sloveniji, zato smo se v letu 1999 odločili, da namenimo večji poudarek konservatorski stroki. S tem želimo opozoriti na delo spomeniškovarstvene službe in delo konservatorjev, ki omogoča pretanjeno poznavanje spomenikov, saj se za obnovljenimi fasadami in freskami skrivajo živa dogajanja preteklih obdobj. Konservator ni le borec za ohranitev posameznega spomenika in njegov odvetnik, je tudi raziskovalec dediščine, ki ji sledi po arhivih, literaturi in jo prepozna na terenu. S konservatorji smo se dogovorili, da bomo v prihodnjih nekaj letih pripravili nekoliko drugačne vodnike: to so vodniki po izbranih obnovljenih kulturnih spomenikih, ki smo jih poimenovali Kulturne poti.

Ob tem želimo opozoriti še na pomemben del, ki je ves čas spremljal razvoj prireditve ter tudi rasel in se razvijal z njimi. To je promocijsko gradivo, ki ga vsako leto pripravimo glede na določeno temo in vrsto prireditve. Vsako leto natisnemo plakat, ki nima samo vizualnega sporočila ampak tudi izobraževalno; tiskamo programe prireditve, majice, vstopnice s popusti za nakup knjig, razglednice, vprašalnike za nagradne igre ipd. Zavedamo se, da ima promocijsko gradivo izreden vpliv na občinstvo, zato se trudimo, da obdržimo čimvišjo raven grafične in vizualne podobe prireditve. To v današnjem času ni lahko, saj so ob poplavi grafičnih oblikovalcev, ki se ukvarjajo z dopadljivim oblikovanjem brez vsebinske osnove, le redki tisti, ki vzdržujejo kulturo grafičnega oblikovanja – le tako lahko obdržimo tudi raven kulturnih prireditve, ki jih tako grafično oblikovanje predstavlja.

Prireditve je dobila pomembno razsežnost in učinkovito prodira v javnost, zato smo že v letu 1998 začeli oblikovati spletne strani s podatki o prireditvah. Začeli smo se povezovati z ministrstvom za šolstvo, tako da v prihodnjih letih pričakujemo boljše vključevanje mladih, manj uspešni pa smo pri povezovanju s turizmom. Večjo pozornost bomo še naprej namenjali obnovi kulturnih spomenikov, in s tovrstno promocijo začeli tudi intenzivnejše ozaveščanje o zakonitostih varovanja in obnove kulturnih spomenikov.

Naši Dnevi evropske kulturne dediščine so se razvijali skupaj z evropskimi, ki predstavljajo danes najuspešnejšo akcijo na področju kulture pri Svetu Evrope. Izmed dvanajstih držav, s katerimi smo pred desetimi leti začeli sodelovati, so zdaj v program vključene vse evropske države.

Z razvojem projekta je bil v Sloveniji s pomočjo številnih ustanov in posameznikov narejen velik kakovostni preskok v uveljavljanju pomena varovanja kulturne dediščine, zato želim, da prireditve tudi v prihodnje omogočajo in podpirajo razvoj varovanja kulturne dediščine.

Vodniki, razstave in promocijsko gradivo, ki so izšli ob Dnevih evropske kulturne dediščine:

1992

- Nace Šumi, *Po poti baročnih spomenikov Slovenije*, Ljubljana, 1992 /slov., angl., nem., fran., ital./.
- plakat Po poti baročnih spomenikov Slovenije
- zloženka za naročilo knjige
- razstava načrtov baročne arhitekture, Nataša Štupar Šumi, Narodna galerija, Ljubljana, september–oktober 1992

1993

- Iva Curk, Slavko Ciglencečki, Davorin Vuga, *Po poti rimske vojske v Sloveniji*, Ljubljana, 1993 /slov.-angl./
- zloženka z vabilom za vodeno strokovno ekskurzijo Po poti rimske vojske v Sloveniji

1994

- Več avtorjev, *Po poti ljudskega stavbarstva v Sloveniji*, Ljubljana, 1994 /slov.-angl./
- plakat Po poti ljudskega stavbarstva v Sloveniji

1995

- Več avtorjev, *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji*, Ljubljana, 1995 /slov.-angl./
- plakat Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji
- zloženka razstave otroškega in mladinskega natečaja Moj sanjski vrt, Moj sanjski park
- razstava otroškega in mladinskega natečaja Moj sanjski vrt, Moj sanjski park v Arboretumu Volčji potok, september–oktober 1995.
- Referati iz simpozija Zgodovinski parki in vrtovi, *Vestnik XVII*, Ljubljana, 1998 /slov.-angl./.
- komplet šestih razglednic: Etnološki spomeniki

1996

- Več avtorjev, *Kulturna dediščina meniških redov*, Ljubljana, 1996 /slov.-angl./.
- Razstava Kulturna dediščina meniških redov, Kostanjevica na Krki, september–november 1996.
- nagradni vprašalnik Kulturna dediščina meniških redov
- plakat Kulturna dediščina meniških redov
- majica – Ustanovna listina kartuzije Žiče
- mapa, priponka, dopisni papir za simpozij v Stični: Kulturna dediščina meniških redov
- videokaseta Milan Vinčec, *Kulturna dediščina meniških redov*, /slov., angl./

1997

- Jelka Pirkovič, Breda Mihelič, *Secesijska arhitektura v Sloveniji*, Ljubljana, 1997 /slov., angl./.
- 12 zloženek za prireditve in razstave Kulturna dediščina na prelomu stoletja
- razstava Secesijska stekla Hotela Union, Narodni muzej Slovenije, september–november 1997.
- razstava Secesijska arhitektura v Ljubljani in njen odmev na Gorenjskem, v sodelovanju z Muzejem radovljiške občine, Šivčeva hiša, Radovljica, september–november 1997.
- plakat Secesijska arhitektura v Sloveniji
- serija osmih majic – Secesija

1998

- Več avtorjev, *Srednjeveška mesta*, Ljubljana, 1998 /slov., angl./.
- razstava Kdor z mestom ne trpi, naj se z mestom ne krepi, Ljubljanski grad, september–oktober 1998
- Dušan Kos, *Kdor z mestom ne trpi, naj se z mestom ne krepi*, katalog, Ljubljana, 1998 /slov., angl./.
- plakat Srednjeveška mesta
- jedilni list Srednjeveška kuhinja

- katalog Fotografska izkušnja
- kompleti šestih razglednic: Baročni spomeniki, Srednjeveška mesta, Secesijska arhitektura
- Jerneja Batič, Petra Černe Oven, *Calendae*, Ljubljana, 1998 /slov., angl./.

1999

- Več avtorjev, *Kulturne poti 1999*, Ljubljana, 1999 /slov., angl./.
- plakat Kulturne poti 1999
- program Kulturne poti 1999
- razstava Fotografska izkušnja, Podsreda, septembe –november 1999
- katalog Fotografska izkušnja
- vabilo – razglednica, grad Podsreda

Navedeni so promocijski materiali, knjige, katalogi in razstave, ki so bile izpeljane v produkciji Uprave RS za kulturno dediščino. Poleg zgoraj navedenega je izšla še vrsta drugih materialov, ki so jih pripravili soorganizatorji Dnevov evropske kulturne dediščine v Sloveniji.

Jerneja Batič

European Heritage Days in Slovenia, 1990-99

Key words: Slovenia, popularisation of cultural heritage, European Heritage Days, Cultural Heritage Office of the Republic of Slovenia

The purpose of this paper is to present the work accomplished in the field of popularisation of cultural heritage during the last decade, i.e. the period when Slovenia took part in the European Heritage Days.

Let me begin with a few words about the popularisation of cultural heritage in Slovenia up to 1991.

Over the last fifty years, some experts in the field of protection of cultural heritage, primarily in the Cultural Heritage Office of the Republic of Slovenia, have been aware of the importance of popularisation. A number of exhibitions have been mounted and a professional magazine *Journal for the Protection of Monuments* (*Varstvo spomenikov*) has been published since 1948, presenting literature in the field of cultural heritage protection. Great organisational and editorial efforts, as well as knowledge of the problems of fellow conservators, were required of Dr. Iva Mikl Curk, long-standing editor of the *Journal for the Protection of Monuments*, to steer the magazine through times of difficulty, and thus enable her colleagues to verify their knowledge and achievements among professional circles. It was Dr. Curk who kept warning that cultural heritage was best protected by the people themselves and so knowledge of it had to be spread among the general public. Important work was achieved by continued publication of the series of guidebooks *Cultural and Natural Monuments of Slovenia*, edited by Helena Menaše for a number of years, yet the books failed to have the desired effect on an indifferent public. The establishment of communication among conservators led by Dr. Marjan Slabe in the form of professional gatherings addressing conservation issues was of exceptional importance for the development of popularisation in the 1980s. Simultaneously, the meetings pointed out the need to spread information outside the narrow circle of experts in order to assure more successful protection of cultural heritage.

It was necessary to make the public aware of the conservation service and the importance of cultural heritage. That was my motto when Dr. Curk entrusted me with the editorship of the *Journal for the Protection of Monuments*, when I was also became responsible for the editing of the *Cultural and Natural Monuments of Slovenia* guidebooks, and when Dr. Jelka Pirkovič suggested that we take part in the international action European Heritage Days, which was created under the patronage of the Council of Europe in the late 1980s.

How to approach the European Heritage Days while we knew that the series of handy guidebooks for individual monuments had remained limited to rare individuals, without any broader response to them, not even among experts? Cultural heritage was the domain of experts:

it was not included in school programmes or tourist services, and it was not properly represented in the public media (television, radio).

The timing of the idea was appropriate, yet the organisation of the first European Heritage Days in Slovenia was interrupted by war. Due to insufficient knowledge of the importance of this European festival and lack of experience, the decision taken in the first year was to organise The European Heritage Days in buildings intended for protocol uses, where rich art collections were kept. In September 1991, a free tour of the castle of Brdo pri Kranju and the collection in it was organised by Gojko Zupan. The response of the public was modest, yet good; it confirmed the belief that more attractive events should be organised. Simultaneously, we took part in Council of Europe project, Baroque Routes. We were aware of the need to establish a starting-point to entice experts and raise their interest in the promotion of cultural heritage and attract the general public, since a knowledge of cultural heritage would also foster an interest in its protection. The production of a guidebook was established as a focal point. The book was expertly written, but presented cultural monuments to the public in a popular way. Additionally, the book attempted to create a bridge between cultural heritage and tourism, which was important both for the preservation of heritage and the development of tourism in Slovenia. The book remained available to people after the closing of the European Heritage Days events in September, thus establishing the continuity of events and our work.

The further decision was taken to organise exhibitions and tours of monuments on the basis of selected annual themes.

In 1992, a renowned expert in the field of Baroque art, Professor Nace Šumi, was invited to take part in the events. He prepared an introductory study of Baroque art in Slovenia, which presented the Baroque art and way of life to the public.

The book was launched on the occasion of the opening of The European Heritage Days in Slovenia at the National Gallery in September 1992. An exhibition of plans of Baroque architecture was prepared by architect Nataša Štupar Šumi. But the public response was disappointing, and that of the media even more so.

Great efforts were made to sell the book of the exhibition, including pre-publicity by means of leaflets. The cost of producing the book, which was translated into French, English, German and Italian was high, yet sales were minimal.

The question then was how to continue. Should we concentrate on public events and simultaneously entice experts willing to participate in the events, and additionally prepare a new publication in less than a year so as to present it to the public in the following September? How could we maintain the pace of annual events in view of the fact that the presentation and editing skills required for publications were yet to be learned? How could we continue without financial support? These were the problems that surfaced after the festival in 1992. The concept of the European Heritage Days in Slovenia was presented at a meeting of co-ordinators from the Council of Europe and met with a very positive response, which made us more confident about continuing, despite the modest beginnings. However, the pressing issue was how to persuade experts to co-operate in such a short period of time. Dr. Iva Mikl Curk offered her assistance and proposed the theme for the 1993 guidebook: In the Footsteps of Roman Soldiers in Slovenia.

Children in kindergartens and schools are taught that the treasures of national culture are exhibited in museums. Less recognition is given to the fact that cultural heritage is constantly around us: it surrounds us when we walk through a town, climb a hill, descend to a valley or drive through the landscapes of Slovenia. We are accompanied by the history of the area, from prehistoric times to the present day.

The 1993 publication was designed to accompany walks through Slovenia and introduce the remnants of the times when the territory was part of the Roman provinces of Venetia et Histria, Pannonia and Noricum. The guidebook was prepared by Dr. Iva Mikl Curk, Davorin Vuga

and Dr. Slavko Ciglencečki. A leaflet was issued with an invitation to an excursion along the trails of the former Roman roads from Ljubljana past Logatec and Kalce to Ajdovščina and from Ljubljana past Trojane to Celje and Ptuj. The book's authors provided a guide to the monuments en route.

The response of the media and the public was still rather poor. However, those involved were willing to continue with the work, in spite of the limited time available for the preparation of the book and the events, and in spite of modest funding. Conservators helped organise various exhibitions and events outside the European Heritage Days festival, with the common purpose of introducing the monument protection service of Slovenia. At the same time, the first media contributions started to appear as reporters responded to our invitations.

We knew that our top priority was encouraging people's interest in cultural heritage and participation in the European Heritage Days organised in Slovenia.

In 1994 the decision was taken to involve all the regional Institutes for the Protection of Natural and Cultural Heritage in Slovenia. Ethnologist-conservators responded to our invitation and prepared the first guidebook relating to their field, introducing the most interesting renovated ethnological monuments in Slovenia. Tours of monuments guided by the authors of the book were organised. The response of schools was relatively good: the presentations of architectural ethnological heritage involved over 600 children all over Slovenia. Posters with selected monuments had first been issued as promotional-educational tools in 1992.

What we achieved helped define our objectives:

- encourage experts to introduce their achievements and findings in a popular way to the general public;
- highlight the pressing issues facing the monument protection service;
- attract school children;
- raise public interest in cultural heritage so as to establish the foundations for non-governmental, private and similar institutions and associations in the field of protection of cultural heritage;
- forge links between cultural heritage and tourism;
- educate the media and through them point out the pressing issues of protection of cultural heritage.

In order to establish the European Heritage Days as a veritable cultural festival, similar to that in other European countries, we invited schools and teachers, as individuals or groups, to join us in 1995. The popular magazine for young people, *Gea*, organised a competition on the theme "The Garden of My Dreams, The Park of My Dreams". Many children entered their drawings, compositions and photographs. The prize winners were displayed at an open-air exhibition at Volčji Potok celebrating the opening of the European Heritage Days.

In 1995, we placed more emphasis on getting reports published in newspapers and magazines, so that topical articles on the European Heritage Days and individual reports on historical parks (the main theme in that year) began to appear. The year's theme was selected in order to highlight the problem of the current division of responsibility for the protection of natural and cultural heritage between two ministries, and, further, to point out the problem of the protection and renovation of historical parks and gardens in Slovenia, which had not yet gained appropriate public and expert recognition.

The book *Historical Parks and Gardens in Slovenia* was published. The introduction by Professor Dušan Ogrin was of particular importance; in co-operation with conservators from the Institutes for the Protection of Natural and Cultural Heritage, he was the co-author of the first publication on this theme in Slovenia. Because of the topicality of the theme, an international symposium was organised under the title "Restoration of Historical Parks". Experts from Hungary, Italy, Austria, Croatia and Slovenia presented papers. These appeared in a separate

publication. The theme attracted so much attention that the national television company, Televizija Slovenije, prepared a series of eight programmes on the basis of our publication. It is important to note that the popularisation of cultural heritage including the European Heritage Days had no financial support: all activities had to be adapted accordingly, or were funded from the regular resources of the Cultural Heritage Office and this often limited the kind of programme that could be prepared. Possible sponsors declined to take part on the grounds that the Office was a state institution.

In 1996, the European Heritage Days in Slovenia were combined with another project under the patronage of the Council of Europe: The Heritage of Monastic Orders. An exhibition was organised in Kostanjevica na Krki, including guided tours of monuments, and a videocassette and a guidebook were published showing the most representative parts of the monastic architectural heritage in Slovenia. The response to the tours was very good, especially as the guides were experts in the renovation of monasteries. A quiz for young people on the selected theme was handed out and those who answered correctly received one of the printed T-shirts that we had prepared along with other promotional material.

The opening of the European Heritage Days was held in the church of the monastery in Kostanjevica na Krki, and included singing by monks from the Pleterje monastery and mediaeval monastic food. The conclusion of the three-day festival was accompanied by a symposium organised by ICOMOS from Slovenia with the theme "The Carthusian Monastery of Žiče (1160—1782): Monument Presentation".

The level of activity and the public and media response was increasing, so the idea was discussed of organising a network of events in such a way as to include greater numbers of people, as that had proved to be the only way to boost public interest. The decision was taken to include other cultural institutions in the organisation of events. An agreement was reached with the museums of Slovenia for the preparation of promotional events and exhibitions with the artefacts from their depositories on the selected theme, Cultural Heritage at the Turn of the Century. The main theme of our events was Art Nouveau Architecture in Slovenia, which was also presented in a guidebook by Dr. Breda Mihelič and Dr. Jelka Pirkovič. The guidebook was the seventh in the series of basic themes of the cultural heritage of Slovenia. The response of the museums was so favourable that numerous events were organised, some of them lasting until the end of 1997. They included numerous exhibitions: Decorative Glass in the Union Hotel in Ljubljana, Renovation of the Glass of the Entrance to the Slovene Philharmonic Society Building, Art Nouveau the Slovenian Way: Local Craft Products, The Ljubljana Tramway, Laterna Magica, Panorama, Cinema: A Window on the World at the Turn of the Century, Schooling in Slovenia at the Turn of the Century, Selected Works by Jože Plečnik from the Turn of the Century, Mayor Ivan Hribar and the Introduction of Art Nouveau, Art Nouveau in the Regional Museum in Maribor, Architect Aladar Baranyai, Josip Pelikan's Glass Photographic Studio: Studio Portrait Photography, Art Nouveau Architecture in Ljubljana and the Response in the Gorenjska region. Workshop: Demonstration of old methods of work in agriculture, timber crafts, spinning, weaving, post, telecommunications and transport.

Workshop: Come to the Ethnographic Museum of Slovenia for an Art Nouveau hairstyle.

Presentation: Review of films and videos on the theme Art Nouveau Architecture in Slovenia, Respect of European films at the turn of the century.

By enumerating the titles, I wish to emphasize the manifold character of the events, the purpose of which was to highlight a broad range of cultural heritage. It was important that the participating institutions recognized that through close co-operation, even with minimal funding, they were able to create a strong response among the public. In 1997 the European Heritage Days met with a wide response; the Ministry of Culture supported the events financially, which represented an important step towards the popularisation of cultural heritage as the basis for the protection and preservation of our cultural and historical past.

A section for the promotion of cultural heritage was established in the Cultural Heritage Office of the Republic of Slovenia and a new post was created there to deal with the expansion of popularisation programmes.

Two aims were established in 1998: to expand the range of experts taking part and to increase the range of event organisers. The theme was to be defined in such a way as to attract new participants, yet to be topical enough for the monument protection service. The renovation of mediaeval town centres was undoubtedly such a theme since it had become utterly neglected during the previous decade. A television programme and a guidebook to the mediaeval towns of Slovenia were prepared in co-operation with individual conservators and national television. An extensive exhibition, accompanied by a catalogue, on the theme of life in mediaeval towns was prepared at Ljubljana Castle with the participation of historian Dr. Dušan Kos and the archives of Slovenia. Individual cultural organisations were invited to participate, and they organised various cultural events in different towns during the final week of September. A photographic competition for young people was organised, as part of one of the largest sub-projects of the European Heritage Days, the Photographic Experience. The events received exceptional media coverage, with reports in all the major newspapers and broadcasts on national and local radio stations and television. It could be said that the broadest possible public was informed of cultural heritage; visitors to events during the last week of September alone amounted to over 10,000.

The public response confirmed the assumption that the basic mission – i.e. the protection of cultural heritage – had at last gained recognition.

The festival met with a great response and, as a consequence, several institutions, organisations and individuals joined the events. As a result, the decision was taken in 1999 to lay greater stress on conservation issues in order to highlight the efforts of the monument protection and conservation service, which facilitated a deeper knowledge of monuments, as the restored facades and frescoes concealed vivid experiences from the past. The conservator was not only a fighter for the preservation of individual monuments and their legal representative, but also an investigator of heritage, tracing it through archives and literature, and identifying it through field-work. An agreement was reached with conservators to prepare somewhat different guidebooks during the following years: guidebooks to selected renovated cultural monuments, under the title Cultural Routes.

Another important part of the festival has to be mentioned, one that accompanies events and grows with them. That is the promotional material prepared each year in accordance with the selected theme and type of events. A poster is printed every year containing both visual and educational messages, as well as programme guides, T-shirts, tickets with discount vouchers for the purchase of guidebooks, postcards and prize quizzes. We are aware that the audience is greatly influenced by promotional material, therefore we endeavour to maintain the highest possible standards of graphic and visual presentation of the events. Such an approach is difficult to maintain in the present climate, with its abundance of graphic designers who deal in popular design without a thematic base – with the rare exception of those who maintain high standards of design and who thus help us preserve the level of the events represented by such design.

The importance of the events was increasing and meeting with a stronger public response. For this reason, in 1998 we began to set up a web site providing information on events. Co-operation with the Ministry of Education was established in order to invite greater participation of the young in future. However, efforts in the field of tourism met with less success. In the future, the focus of the events will still be on the renovation of cultural monuments, and the purpose of such promotion will be to increase awareness of the protection and renovation of cultural monuments.

The European Heritage Days in Slovenia have developed together with those in Europe, which represent the most successful action by the European Council in the field of culture. Ten years ago, we co-operated with twelve countries; now, however, all the countries of Europe take part in the festival.

The development of the project in Slovenia, involving numerous institutions and individuals, presented a break-through in the popularisation of the protection of cultural heritage, therefore we hope that future events will facilitate and support the development of the protection of cultural heritage in Slovenia.

Guidebooks, exhibitions and promotional material developed during The European Heritage Days in Slovenia:

1992

- Nace Šumi, *Baroque Monuments of Slovenia*, Ljubljana, 1992 (in Slovene, English, German, French, Italian)
- poster “Baroque Monuments of Slovenia”
- promotional leaflet on the book
- exhibition of Baroque architectural blueprints, Nada Šumi, National Gallery, Ljubljana, September–October 1992

1993

- Iva Curk, Slavko Ciglencečki, Davorin Vuga, *In the Footsteps of Roman Soldiers in Slovenia*, Ljubljana, 1993 (Slovene, English)
- leaflet publicizing the guided tour “In the Footsteps of Roman Soldiers in Slovenia”

1994

- Various authors, *Vernacular Architecture in Slovenia*, 1994 (Slovene, English)
- poster “Vernacular Architecture in Slovenia”

1995

- Various authors, *Historical Parks and Gardens in Slovenia*, Ljubljana, 1995 (Slovene, English)
- poster “Historical Parks and Gardens in Slovenia”
 - promotional leaflet for the children’s competition “My Dream Garden, My Dream Park”
 - exhibition of the competition “My Dream Garden, My Dream Park” in Volčji Potok Arboretum, September–October 1995
 - Proceedings from the symposium “Historical Parks and Gardens”, *Vestnik XVII*, Ljubljana, 1998 (Slovene, English)
 - series of six postcards of Ethnological Monuments

1996

- Various authors, *The Heritage of Monastic Orders*, Ljubljana, 1996 (Slovene, English)
- exhibition “The Heritage of Monastic Orders”, *Kostanjevica na Krki*, September–October 1996
 - questionnaire for the competition “The Heritage of Monastic Orders”
 - poster “The Heritage of Monastic Orders”
 - T-shirt: the deed of establishment of the Carthusian monastery in Žiče
 - folder, badge, stationery for the symposium in Stična, “The Heritage of Monastic Orders”
 - videocassette by Milan Vinčec, *The Heritage of Monastic Orders* (Slovene, English)

1997

- Jelka Pirkovič, Breda Mihelič, *Art Nouveau Architecture in Slovenia*, Ljubljana, 1997 (Slovene, English)
- 12 leaflets for the events and the exhibition “Heritage at the Turn of the Century”
- exhibition “Art Nouveau Glass in the Union Hotel, Ljubljana”, National Museum of Slovenia, September–October 1997
- exhibition “Art Nouveau Architecture and the Response in the Gorenjska Region”, in co-operation with the Museum of Radovljica, Šivčeva Hiša, Radovljica, September–October 1997

- poster “Art Nouveau Architecture in Slovenia”
- series of 8 T-shirts “Art Nouveau”

1998

Various authors, Mediaeval Towns, Ljubljana, 1998 (Slovene, English)

- exhibition “Who doth not suffer with the town shall not reap the benefits thereof”, Ljubljana Castle, September—October 1998
- Dušan Kos, Who Doth Not Suffer with the Town Shall Not Reap the Benefits Thereof, catalogue, Ljubljana, 1998 (Slovene, English)
- poster “Mediaeval Towns”
- menu Mediaeval Cuisine
- catalogue The Photographic Experience
- 6 postcards: Baroque Monuments, Mediaeval Towns, Art Nouveau Architecture
- Jerneja Batič, Petra Černe Oven, Calendae, Ljubljana, 1998 (Slovene, English)

1999

Various authors, Cultural Routes 1999, Ljubljana, 1999 (Slovene, English)

- poster “Cultural Routes 1999”
- programme “Cultural Routes 1999”
- exhibition “The Photographic Experience”, Podsreda, September—November 1999
- catalogue The Photographic Experience
- invitation/postcard Podsreda Castle

The above-mentioned promotional material (books, catalogues and exhibitions) were produced by the Cultural Heritage Office of the Republic of Slovenia. Numerous other items were also prepared by co-organisers of the European Heritage Days in Slovenia.

Jelka Pirkovič

Osnutek nacionalnega kulturnega programa za področje kulturne dediščine *

(splošno, s posebnim poudarkom na nepremični kulturni dediščini)

UDK 719:351.853 (497.4)

Ključne besede: politika varstva kulturne dediščine, celostno varstvo, strokovne naloge, urejanje prostora, izobraževanje, raziskovanje

Izhodišče

Država zagotavlja celovit sistem varstva vseh vrst dediščine, ne glede na to, ali gre za premično, nepremično, knjižnično ali arhivsko. Varstvo se ne nanaša samo na pravni režim in izvedbo fizičnega zavarovanja, kjer je glavni poudarek na predmetih dediščine, temveč na prepoznavanje, ohranjanje in razvijanje kulturnih vsebin, ki sodobnega človeka povezujejo z opredmeteno in duhovno dediščino. Tako razumljena dediščina je pomemben dejavnik družbenega povezovanja in razpoznavno znamenje nacionalne, regionalne in območne pripadnosti. Pripomore h kakovosti vsakdanjega človekovega življenja in okolja in je element trajnostnega razvoja.

Cilji

1. Cilj kulturne politike v tem delu presega varstvo objektov, območij in predmetov z dediščinskimi vrednotami ter obsega spodbujanje in razvijanje tradicionalnih in sodobnih znanj, usvarjalnosti in odnosa do dediščine. Bolj preprosto rečeno: ciljna skupina varstva dediščine smo ljudje, ki smo s tako razumljeno dediščino povezani.
2. Cilj kulturne politike je tudi, da se naloge varstva smiselno razporedijo po vseh državnih resorjih in da ustrezen del nalog prevzamejo lokalne skupnosti. Hkrati tudi državljani – lastniki dediščine in drugi zainteresirani (društva, nevladne organizacije) postanejo pomemben in enakopraven partner državi in lokalnim skupnostim.
3. Cilj nacionalnega programa za področje varstva kulturne dediščine je v tem, da državni zbor (ali vlada?) sprejme strateški dokument, s katerim so začrtana glavna problemska področja in določene smeri razvoja.

Področja in usmeritve

1. Organiziranost varstvene dejavnosti

Glavno smer reorganizacije javnih zavodov za varstvo dediščine daje novi zakon. Izvedba reorganizacije je posebna projektna naloga, ki se jo je treba lotiti načrtno in postopno.

Varstvo ne sloni samo na javni službi. Pomemben del prispevajo drugi resorji, organi in organizacije. Sodelovanje med njimi je treba izboljšati, tako da omogočimo vertikalne in horizontalne povezave.

Ena od prvih rešitev je ustanovitev medresorskega odbora za celovito varstvo kulturne dediščine. Organizirati je treba oblike rednega posvetovanja in sodelovanja med državnimi organi in območnimi skupnostmi. Svet za kulturo za naše področje ni ključna oblika koordinacije med politiko in stroko.

2. Prepoznavanje in inventarizacija dediščine

Še vedno bomo "polnili" zbirni register, ki je jedro informacijskega sistema, treba pa je vzpostaviti dobro delujoče preostale postopke dokumentiranja in inventarizacije kulturne dediščine. Podrobnejši inventarji za posamezne vrste dediščine so posebej pomembna naloga. Inventarizacija mora biti podprta s standardizacijo terminologije in drugimi metodološkimi pripomočki. Državni muzeji morajo poskrbeti za enotno inventarizacijo premične dediščine v muzejih in na terenu. Med glavne naloge sodijo poenotenje muzejskih inventarjev, inventarizacija premične dediščine v cerkveni lasti, spodbujanje inventarizacije premične dediščine v zasebni lasti in dokumentiranje trgovine z dediščino in izvoza.

Pri nepremični dediščini posebna naloga zadeva dopolnitev zbirnega registra s podatki o mejah dediščinskih enot in območij ter prehod na podatkovno osnovo GIS. Naloga ima svoj tehnični in strokovni del. Pri slednjem bo za nekatere vrste dediščine, tako na primer za arheološko dediščino, meje treba določiti na terenu.

3. Varstvo dediščine kot del urejanja prostora

Zagotoviti je treba varstvo spomenikov in dediščine v prostoru. To še posebej velja za dediščino, ki ni in ne bo zavarovana kot spomenik. Zato je treba urediti zakonske možnosti varstva v postopkih urejanja prostora in hkrati omogočiti, da se varstvo takšne dediščine ustrezno vključi v različne programe lokalnih skupnosti, programe za urejanje podeželja, spodbujanje regionalnega razvoja, turizma itd. Pri izvajanju teh projektov v delu, ki zadeva varstvo dediščine, je treba zagotoviti strokovni nadzor naše službe.

Zagotoviti je treba, da so za vse vrste posegov v dediščino potrebna predhodna dovoljenja in ne le za posege v smislu sedanjih gradbenih predpisov. Dovoljenja so potrebna za posege, ki so potencialno škodljivi za spomenike in dediščino. Obenem je treba zagotoviti učinkovite postopke nadzora in omogočiti, da bodo dela izvajali le za to usposobljeni izvajalci.

4. Varstvo problematičnih vrst dediščine

Varstva morajo biti deležne nove oziroma zapostavljene vrste dediščine, kot so naselbinska, zgodovinska, tehniška dediščina, dediščina 20. stoletja, kulturna krajina, nematerialna dediščina v obliki tradicionalnih obrti, večšin, znanj in socialnih praks. Pri varstvu je posebno pozornost treba nameniti objektom oziroma posameznim predmetom, hkrati pa tudi okolici objektov in celovitosti stavbne dediščine, premičnih predmetov in zbirk, ki so njen sestavni del.

Skupaj z resorjem za urejanje prostora je treba vzpostaviti mehanizme varstva območij dediščine. Mehanizmi morajo biti prilagojeni različnim vrstam in razvojnim problemom za območja na podeželju, v odprti krajini, v manjših naseljih, v mestih itd.

5. Problematika ogroženosti dediščine zaradi različnih naravnih in človeških dejavnikov

Posebno pozornost je treba posvetiti projektom za ponovno usposobitev in uporabo stavbne dediščine, ki je prazna in propada oziroma so v njej dejavnosti, ki jo degradirajo. Pri tem je treba pritegniti tudi vlagatelje iz tujine, na primer za usposobitev verige gradov, dvorcev in graščin za turistično dejavnost.

Načrtno je treba skrbeti za to, da je največ dediščine dostopne širokemu krogu občinstva. Hkrati je treba tokove obiskovalcev usmerjati, in pri tem zagotoviti sodelovanje med muzeji, upravljalci spomenikov in posredniki kulturnih programov. Dostop je treba po potrebi omejiti tako, da obiskovalci ne morejo škodovati spomeniškim lastnostim. Dediščina mora biti deležna načrtne skrbi za njeno fizično varnost, to pomeni varstvo pred naravnimi in drugimi nesrečami, varstvo pred vlomi, vandalizmi in drugimi človeškimi dejavniki. Prav tako je treba pripraviti operativne načrte za varstvo dediščine v primerih naravnih in drugih nesreč.

Spodbujati je potrebno sodelovanje z vsemi, ki so odgovorni za nadzor nad onesnaženjem in preprečevanjem onesnaženja, pri tem pa meriti učinke onesnaženja na različnih vrstah dediščine in sprejemati ukrepe za preprečevanje onesnaženja in zmanjšanje učinkov le-tega.

6. Problematika financiranja vzdrževanja in obnove dediščine

Urediti je treba sistem javnega financiranja varstva. Pri tem je najpomembnejše, da državne subvencije za obnovo, prezentacijo in upravljanje spomenikov uredimo na podlagi preglednega in jasnega pravilnika, z doslednim izvajanjem javnih razpisov in z nadzorom nad namensko uporabo sredstev. Hkrati je treba državne subvencije usmeriti in omejiti na celovite projekte obnove in oživljanja. Projekti upravljanja morajo postati sestavni del projektov za obnovo. Preostalo področje je treba deregulirati s sistemom davčnih olajšav, ugodnejših kreditov in drugih oblik spodbud. Zagotoviti je treba sprotno preverjanje učinkov financiranja in omogočiti, da se združujejo sredstva iz različnih proračunskih postavk in iz drugih virov. Prednost naj imajo projekti, ki dosegajo večplastne učinke.

Za vzdrževanje, obnovo in upravljanje spomenikov v državni lasti je treba ustanoviti nepremičninski sklad, ki bo gospodaril s tem delom dediščine.

Sponzoriranje in mecenstvo pri financiranju varstva mora biti deležno posebnih davčnih olajšav in drugih spodbud.

7. Izvajanje vzdrževalnih in obnovitvenih del

Novi zakon omogoča, da se na področju izvedbe varstva, to je vodenja in izvajanja posegov in za druga dela v zvezi z dediščino, uveljavi specializirano podjetništvo, in to na podlagi dovoljenj. Cilj je vzpostavitev mreže usposobljenih podjetij in posameznikov, ki bodo v razmerah prostega evropskega trga sposobni konkurirati tujim podjetjem. Hkrati je treba preprečiti, da bo v procesu odpiranja našega trga dediščina nezaščitena pred nestrokovnimi posegi tujih restavratskih in sorodnih podjetij.

8. Izobraževanje za potrebe varstva dediščine

Za vse sklope dejavnosti varstva je treba poskrbeti za šolanje strokovnjakov in za njihovo neprestano izpopolnjevanje, kar mora biti vgrajeno v sistem napredovanja. Šolanje je treba urediti na ravni poklicnih in drugih srednjih šol ter na visokih šolah in univerzah. Za poklice, ki niso številčni, so pa ključni pri izvajanju varstva, je treba s štipendijami in stalnimi oblikami sodelovanja poskrbeti za šolanje v tujini.

Na novo je treba organizirati usposabljanje izvajalcev (obrtnikov in drugih poklicev) za dela z dediščino. Na Fakulteti za arhitekturo, Filozofski fakulteti, Biotehnični fakulteti in na Akademiji za likovno umetnost je treba uvesti smeri in programe, ki bodo študente interdisciplinarno usposabljali za področje konservatorstva. Za potrebe varstva kulturne dediščine je treba pospešiti možnosti kreditnega študija in zagotoviti redno usposabljanje na tretji stopnji.

9. Razvijanje zavesti o pomenu varstva kot del demokratizacije kulture

Država mora podpirati različne oblike zasebnih pobud in pobud civilne družbe v obliki društev, fundacij in drugih združenj. Nedobičkonosne organizacije na našem področju morajo dobiti možnost, da bodo lahko neposredno sodelovale pri oblikovanju politike varstva.

Povezati se je treba s strokovnimi združenji urbanistov, arhitektov, gradbenikov, krajinskih arhitektov, oblikovalcev in podobnih poklicev za to, da bo sodobno oblikovanje prostora bolje prilagojeno območjem naselbinske in stavbne dediščine ter kulturne krajine.

Pri najširšem krogu javnosti je treba razvijati zavest o pomenu dediščine in nalogah varstva. Še posebej je treba uvesti programe za spodbujanje zavesti o dediščini v šolah in pri mladih na sploh. Takšne vsebine je treba vključiti v učne programe na različnih stopnjah in pri vseh predmetih, ki posredno ali neposredno zadevajo dediščino in odnos do nje.

Raziskovalna dejavnost

Za vse zgoraj naštetе problemske sklope je treba zagotoviti raziskovalne programe in projekte. Prednostne so raziskave na teh področjih:

- inventarizacija dediščine: standardi za različne oblike dokumentiranja, glosarji in tezavri (definicije pojmov), načrtno topografiranje celotnega dediščinskega sklada, inventarizacija posebnih zvrsti dediščine, nove tehnike dokumentiranja, povezovanje z drugimi podatkovnimi zbirkami,
- spremljanje ogroženosti kulturne dediščine z upoštevanjem dosedanjega slabega vzdrževanja, sprememb lastništva in vplivov načrtovane graditve velikih infrastrukturnih sistemov,
- nove tehnike in postopki obnove ter oživljanja dediščine,
- modeli financiranja in ekonomika varstva dediščine,
- vloga javne uprave (na državni ravni in ravni lokalnih skupnosti) in nevladnih organizacij pri obnovi in oživljanju,
- problematika upravljanja s kulturno dediščino glede na spremembe lastništva, uvajanje tržnih zakonitosti in na prilagajanje pravnemu redu Evropske zveze,
- zavarovanje nacionalnega interesa v obliki posrednega in neposrednega reguliranja trga s premočeno in nepremočeno dediščino glede na evropske normative,
- vključevanje v evropske in svetovne programe raziskav o dediščini in njenem varstvu.

Raziskovalno delo mora spremljati in ocenjevati učinke političnih ukrepov in postati podlaga za usmerjanje celostne politike varstva dediščine.

* Prvo verzijo besedila je avtorica pripravila za področno razpravo o nacionalnem kulturnem programu, ki je bila maja 1998. Skrajšano in deloma dopolnjeno besedilo, kot ga objavljamo, naj bi služilo delu komisije za pripravo osnutka programa, ki jo je imenoval minister Jožef Školč. V končni, silno skrajšani različici so povzeti le kratki odlomki pričujočega besedila, obenem pa je zapisanih vrsta drugačnih formulacij, od katerih se avtorica ograjuje.

Jelka Pirkovič

Outline of the National Cultural Programme in the Field of Cultural Heritage^{*}

(with a special emphasis on immovable cultural heritage)

Key words: policy of protection of cultural heritage, comprehensive protection, professional assignments, regional planning, education, research

Starting-point

A comprehensive system of protection of all types of cultural heritage is provided by the state, including movable, immovable, library or archive heritage. Protection does not concern the legal regime or the execution of physical protection with an emphasis on heritage artefacts, but rather the identification, preservation and development of cultural themes linking contemporary man to his material and spiritual heritage. Such an interpretation of heritage is an important factor of social unification and an expression of national, regional and provincial identity. It contributes to the quality of people's everyday life and their environment and is an element of permanent development.

Aims

1. The aim of cultural policy goes beyond the protection of buildings and other monuments, areas and artefacts with heritage qualities to embrace the encouragement and development of traditional and modern skills, creativity and positive attitudes towards heritage. In other words: the target group of heritage protection is people connected with such an understanding of heritage.
2. Another aim of cultural policy is to distribute protection assignments among state departments and to assign an appropriate share of duties to local communities. Simultaneously, the citizens – proprietors of heritage and other individuals (societies, non-governmental organisations) – become important and equal partners with the state and local communities.
3. The objective of the national programme in the field of protection of cultural heritage is that the National Assembly (or the Government?) approves a strategic document defining the main issues and approaches to development.

Domains and Directions

1) Organisation of protection activities

The main approach to the reorganisation of public institutes for heritage protection is defined by the new law. The carrying out of the reorganisation is a special project that needs to be executed systematically and gradually.

Protection does not depend merely on public services. Other departments, organs and organisations play an important part. Co-operation among them is to be improved so as to facilitate vertical and horizontal links.

One of the key approaches is the establishment of an inter-departmental committee for the comprehensive protection of cultural heritage. Regular forms of communication and co-operation are to be organised among state organs and regional bodies. The Council for Culture is not the key form of co-ordination between policy and expertise in our field of work.

2) Identification and inventorying of heritage

The collective register as the core of the information system will still be 'filled'; however, effective procedures for the rest of the documentation and inventorying of cultural heritage need to be established. Detailed inventories for individual types of heritage present a particularly demanding assignment. The inventorying is to be supported by the standardization of terminology and other methodological aids.

National museums are to take care of a unified inventorying of movable cultural heritage both within and outside their walls. The main tasks required include the unification of the inventories of the museums, the inventorying of movable heritage owned by the Church, the encouragement of inventorying of movable heritage in private ownership and the documentation of trading with artefacts and their export.

A special assignment concerning the immovable heritage is the completion of the collective register with the data on the categorisation of units and regions of heritage and the complete introduction of the GIS database. The assignment has both a technical and a professional element. As far as the latter is concerned, categorisation in some fields of heritage, such as archaeological heritage, are to be defined by means of fieldwork.

3) Protection of heritage as part of planning

The protection of monuments and heritage is to be assured in situ. This is of special importance for artefacts of heritage that are not and will not be protected as monuments. Therefore it is necessary to regulate regional planning protection procedures and facilitate the inclusion of the protection of such heritage into different programmes, i.e. of local communities, of regional planning, encouragement of regional development and tourism, etc. In the execution of such heritage protection projects, professional supervision by our service needs to be assured.

No interventions into heritage should be allowed without appropriate permits – not only the interventions in the sense of the present construction regulations. Permits are necessary for interventions that are potentially harmful to monuments and heritage. At the same time, efficient supervision procedures are to be put in place, together with provisions ensuring that works are carried out only by specially qualified contractors.

4) Protection of problematic types of heritage

New or neglected types of heritage are to be granted protection, e.g. settlement heritage, historical and technical heritage, the heritage of the 20th century, landscapes, non-material heritage in the form of traditional arts, crafts, skills and social practices. Special attention is to be paid to objects or individual artefacts and at the same time to the environs of buildings and monuments and the entities of architectural heritage, including movable artefacts and collections.

Mechanisms for the protection of areas of heritage are to be established with the co-operation of the regional planning sector. The mechanisms are to be adapted to different types of heritage and development problems in countryside areas, open landscapes, smaller settlements, towns and so on.

5) Problems of endangered heritage due to natural and human factors

Special attention is to be paid to projects for the restoration and revitalisation of architectural heritage that is empty and fallen into disrepair, or is being degraded by the activities taking place within it. Investors from abroad should be attracted: for example, to become involved in the revitalisation of castles, manor houses and estates for tourist activities.

Access to the main part of heritage should be granted to the widest public. At the same time, visits need be controlled, and co-operation assured between museums, administrators of monuments and those organising cultural programmes. Access needs to be restricted to levels that ensure no harm can befall monuments. Heritage sites should be physically protected, i.e. against natural and other disasters, theft, vandalism and other human activities. Additionally, operational plans for the protection of heritage in case of natural and other disasters should be prepared.

Co-operation should to be encouraged with all those responsible for the control and prevention of pollution, and the effects of pollution measured on various types of heritage. Provisions are to be put in place for the prevention of pollution and the alleviation of its effects.

6) Problems of funding of the maintenance and renovation of heritage

A system of legal funding of protection needs to be established. It is of primary importance that government subsidies for the renovation, presentation and administration of monuments are subject to clear and transparent regulations, with consistent calls for tenders and control over expenditure. At the same time, subsidies should be directed towards and restricted to comprehensive renovation and revitalisation projects. Administration projects should become part of renovation projects. The remaining area is to be deregulated by a system of income tax relief, low cost loans and other forms of incentive.

Regular supervision of the results of funding is required, and the merging of funds from different budgets and other sources facilitated. Priority should be given to projects with wide ranging results.

A real estate fund is to be established for the maintenance, renovation and administration of state owned monuments.

Sponsorship and part funding of heritage protection should be granted special income tax relief and other incentives.

7) Carrying out of maintenance and renovation work

The new law facilitates the participation of specialized contractors on the basis of permits in the field of protection, i.e. the direction and execution of heritage related works. The objective is to establish a network of qualified contractors, companies and individuals capable of competing with foreign companies in the European free market. At the same time, Slovenia's heritage needs to be granted protection against unqualified interventions by foreign restoration and similar companies during the opening up of the Slovenian market.

8) Education for heritage protection

Education of heritage protection experts should be provided for and permanent training assured as part of the advancement system. Education needs to be organised at both secondary and tertiary level. Scholarships and other forms of incentive are required to facilitate study abroad for those areas that involve small numbers and are yet vital to protection projects. The training

of workers (craftsmen and other professions) for heritage projects is in need of reorganisation. The Faculty of Architecture, the Faculty of Arts, the Biotechnical Faculty and the Academy of Arts should introduce courses and programmes qualifying students for interdisciplinary work in the field of conservation. The introduction of a credit system should be accelerated and the availability of regular postgraduate courses assured.

9) Development of an awareness of the importance of protection as part of the democratisation of culture

The state must promote various forms of private and civil society initiatives in the form of societies, foundations and other associations. Non-profitable organisations in the field of culture must have the opportunity to participate directly in the formulation of protection policy.

Co-operation needs to be established with professional associations of town planners, architects, builders, landscape architects, designers, etc. in order to assure that regional planning is better adapted to settlements, and to architectural and landscape heritage.

Awareness among the widest possible public of the importance of heritage and protection should be promoted. Awareness raising programmes among the young in schools and elsewhere are of particular importance. Heritage themes need to be included in school programmes at different levels and in different subjects, which directly or indirectly touch upon heritage.

10) Research activity

For all the above issues, research programmes and projects are required. Priority should be given to research in the following fields:

- inventorying of heritage: standards for various forms of documentation, glossaries and thesauruses (definitions of terms), systematic surveying of the entire heritage fund, inventorying of special types of heritage, new techniques of documentation, links with other databases;
- monitoring of endangered heritage in view of inadequate maintenance to date, recording of changes of ownership and the effects of planned large-scale infrastructure construction projects;
- new techniques and procedures of restoration and revitalisation of heritage;
- models of funding and the economics of heritage protection;
- the role of public administration (at national and local level) and non-governmental organisations in restoration and revitalisation,
- problems concerning the administration of heritage in view of changes of ownership, the introduction of the free market and harmonisation with the legal system of the European Union;
- protection of the national interest in the form of indirect and direct regulation of the market in movable and immovable heritage in view of European standards;
- co-operation in European and global research programmes in the field of heritage and heritage protection.

Research work must monitor and evaluate the effects of political measures and form the basis for a comprehensive heritage protection policy.

* The first version of this text was prepared by the author for a regional discussion on the national cultural programme that took place in May 1998. The shortened and partly supplemented version published here was written to help the committee appointed by Minister Jožef Školč to prepare the outline of the programme. The final, greatly shortened version contains only summarized excerpts from the present text, including a number of different formulations the author wishes to renounce.

Tanja Černe

Oblikovanje in izvajanje programa (so)financiranja projektov varovanja kulturne dediščine

UDK 336.574:719(497.4)

UDK 351.853(497.4)

Ključne besede: javni razpis, sklepanje pogodb, izplačevanje, poročanje, nadzor

Svojim prispevkom želim bralce seznaniti s postopkom oblikovanja programa (so)financiranja spomeniško-varstvenih projektov ter z oblikami nadzora nad izvedbo izbranih, odobrenih projektov. Postopek za izbiro projektov in oblikovanje programov, ki jih iz državnega proračuna financira in sofinancira Ministrstvo za kulturo RS, ureja pravilnik o postopku za izbiro kulturnih projektov in oblikovanju kulturnih programov, ki se financirajo in sofinancirajo iz državnega proračuna (Ur. l. RS, št. 28/99).

Postopek oblikovanja programov in dodeljevanja finančnih sredstev izvajalcem poteka po tem vrstnem redu:

- 1) priprava in objava javnega razpisa za zbiranje predlogov,
- 2) odpiranje vlog,
- 3) dopolnjevanje predlogov,
- 4) izločanje predlogov, ki ne ustrezajo razpisnim pogojem,
- 5) strokovno ocenjevanje prispelih predlogov,
- 6) odločitev ministra,
- 7) obveščanje predlagateljev o odločitvi,
- 8) pritožbe – ugovori predlagateljev,
- 9) ponovna odločitev ministra,
- 10) javna objava sprejetega programa.

1) Priprava in objava javnega razpisa za zbiranje predlogov

Javni razpis je za naslednje proračunsko leto objavljen v prvi polovici tekočega leta v Uradnem listu RS, najave o objavi pa v drugih javnih glasilih po izbiri ministrstva vsaj en teden prej. Ministrstvo omogoča na dan objave javnega razpisa dosegljivost razpisne dokumentacije, v kateri so navedeni vsi potrebni podatki, ki omogočajo izdelavo popolne vloge. V razpisni dokumentaciji so navedeni vsi pogoji, ki jih mora predlagatelj izpolnjevati, da se uvrsti v obravnavo za dodelitev proračunskih sredstev, navedena so tudi merila, okvirna višina sredstev, ki je na razpolago, ter način določanja deleža, ki ga prejme posamezni prejemnik. Vloge morajo predlagatelji dostaviti do roka, ki je določen v objavi javnega razpisa, ki pa ni krajši od enega meseca in ne daljši od dveh mesecev.

2) Odpiranje vlog

Odpiranje vlog vodi komisija za odpiranje predlogov, ki jo sestavlja tri do pet članov, med njimi pravnik in predstavnik Kulturniške zbornice Slovenije. Naloga komisije je, da zapisniško naredi seznam vseh prispelih vlog z navedbo predlagatelja, predlaganega projekta ter višine zaprošenih sredstev. Komisija seznam preda odgovornim uslužbencem Uprave RS za kulturno dediščino - "Konservatorskemu centru" Uprave. Zaradi velikega števila prejetih vlog odpiranje ni javno.

3) Dopolnjevanje predlogov

Naloga odgovornih uslužbencev je, da ugotovijo, katere vloge so nepopolne, in o tem pisno – s povratnico obvestijo predlagatelje. Rok za dopolnitev vlog ni krajši od osmih dni ter ne daljši od 15 dni po izhodnem datumu obvestila.

4) Izločanje predlogov, ki ne ustrezajo razpisnim pogojem

Nepopolne vloge, ki jih predlagatelj v navedenem roku ne dopolni, se zavržejo. Končno odločitev o tem, ali je vloga nepopolna, sprejme minister s sklepom na predlog vodje programske enote. Zoper ta sklep ni rednega pravnega sredstva, mogoč pa je upravni spor.

5) Strokovno ocenjevanje prispelih predlogov

Strokovni pregled in ocenjevanje popolnih vlog opravi strokovna skupina za spomeniškovarstveno dejavnost. Sedanja strokovna skupina – predsednik dr. Vito Hazler; člani: dr. Bojan Djurić, dr. Sonja Ana Hoyer, mag. Alenka Kolšek, dr. Josip Korošec, mag. p. Andrej Kropelj, Janez Mikuž; sekretarka: Tanja Černe – je imenoval minister mag. Rudi Šeligo s sklepom št. 108-67/00 z dne 12.09.2000. Naloga strokovne skupine so, strokovno ocenjevanje kulturnih projektov, oblikovanje prednostnega ranga projektov, prispelih na javni razpis, predlaganje izbora projektov ministru, predlaganje okvirnih sredstev za projekte, strokovno ocenjevanje poteka ali rezultatov projektov ter svetovanje pri oblikovanju kulturne politike ministrstva.

Ocenjevanje poteka na podlagi sprejetih meril in kriterijev.

Pri izboru projektov, ki se bodo financirali iz državnih sredstev v letu 2001, so upoštevani kriteriji in merila, objavljena v razpisni dokumentaciji, v preteklih letih (od leta 1997 do 2000) pa je pri ocenjevanju in vrednotenju dospelih predlogov strokovna skupina upoštevala naslednje kriterije:

Strokovni kriteriji:

- vrednost in prepoznavnost spomenika (dediščine)
- izjemnost
- redkost
- ogroženost
- kontinuiteta in zagotovljen zaključek akcije
- zagotovljen program in namembnost
- zagotovljen investitor (lastnik, uporabnik)
- zagotovljen strokovni nadzor
- preventivno varovanje

Administrativni kriteriji

- popolna prijava na javni razpis
- vpis v zbirni register dediščine
- razglašenost za kulturni spomenik
- zagotovljen sofinancerski delež

Ker se strokovna skupina zaveda, da je pomembno poznati teren, v proces oblikovanja letnega programa obnove kulturnih spomenikov redno vključuje tudi javno službo na področju varstva kulturnih spomenikov ter večinoma upošteva prednostne sezname, ki jih vsak za svojo teritorialno pristojnost oblikujejo območne enote Javnega zavoda Republike Slovenije za varstvo kul-

turne dediščine (regionalni zavodi za varstvo naravne in kulturne dediščine). Strokovna skupina lahko opravi tudi pojasnilne pogovore s predlagatelji projektov.

Strokovna skupina svoje delo sklene s podpisom poročila o svojem delu s predlogom izbora projektov ter njihovim okvirnim financiranjem. Predlog je sestavljen iz liste A in liste B. Projekti na listi A imajo pri sklepanju pogodb prednost.

6) Odločitev ministra

Sekretarka strokovne skupine preda ministru poročilo strokovne skupine s predlogom za odobritev ter predlogom za zavrnitev. Minister na podlagi mnenja strokovne skupine ter programskega vodje s sklepom določi program, ki ga bo ministrstvo (so)financiralo naslednje proračunsko leto. Minister s sklepi odobri projekte, zavrne projekte ali jih uvrsti na rezervno listo.

7) Obveščanje predlagateljev o odločitvi

Na podlagi sprejetega sklepa predlagatelji prejmejo pisno obvestilo o izboru ali zavrnitvi predloga.

8) Pritožbe – ugovori predlagateljev

Predlagatelj, ki meni, da izpolnjuje pogoje in merila ter da mu proračunska sredstva neupravičeno niso dodeljena oz. da so odobrena sredstva bistveno prenizka, lahko v osmih dneh po prejemu obvestila na ministrstvo pisno vloži ugovor.

9) Ponovna odločitev ministra

Ministrstvo mora ugovor obravnavati in preveriti nove utemeljitve. Minister po proučitvi navedb ponovno odloči s sklepom. Tudi zoper sklep ministra o ugovoru ni rednega pravnega sredstva, mogoč je le upravni spor.

10) Javna objava sprejetega programa

Ministrstvo svoj program sofinanciranja objavi v knjigi "Pregled (so)financiranja kulturnih programov in projektov v letu ...".

Po izvedbi javnega razpisa in določitvi programa (so)financiranja nastopi **faza uresničevanja**.

– Pogodba

Osnova za kakršnokoli izplačilo odobrenih proračunskih sredstev je **pogodba**, sklenjena med Upravo RS za kulturno dediščino ter predlagateljem projekta. Uprava sklepa pogodbe z lastniki kulturnih spomenikov (izjema so arheološke akcije). V primeru, da lastnik ni sposoben prevzeti pogodbene obveznosti, lahko na podlagi lastnikovega pooblastila Uprava sklene pogodbo s kako drugo pravno ali fizično osebo.

Pri projektih varovanja nepremične kulturne dediščine nastopa kot pogodbeni stranka tudi javna služba na področju varstva kulturnih spomenikov, ki skrbi za **konservatorski nadzor**.

Odgovorni konservator mora nadzorovati potek pogodbenih del in opozoriti izvajalca na vsako odstopanje od sprejetega konservatorskega programa oz. kulturovarstvenih pogojev ter od njega zahtevati, da nepravilnosti v določenem roku odpravi. O vsem je dolžan obveščati Upravo ter Inšpektorat RS za področje kulturne dediščine.

– Izplačila

Izplačila se izvršujejo v tridesetih (storitve, nakup materiala) oz. šestdesetih dneh (gradbena dela) od datuma prejema izplačilne dokumentacije. Izplačilno dokumentacijo sestavljajo: **zahtevek za izplačilo** (tj. dopis pogodbenega izvajalca, v katerem navaja pogodbo, pogodbeni sredstva ter svoj bančni račun) ter **računi oz. situacije** (originali oz. overjene fotokopije), ki jih podpiše odgovorni konservator. Odgovorni konservator s svojim podpisom jamči, da so bila vsa dela opravljena v skladu s konservatorskimi izhodišči. Izplačilna dokumentacija mora biti poslana na Upravo v dveh izvodih.

– Poročilo

Pogodbena obveznost je tudi zaključno **vsebinsko poročilo** o izvedeni akciji, ki ga mora pogodbi izvajalec predložiti Upravi najkasneje mesec dni po končani akciji. V poročilu morajo biti navedeni osnovni podatki pogodbenega projekta (naslov projekta, št. pogodbe, ime izvajalca, sofinancerja itd.), vsebinsko poročilo o realizaciji projekta, ocena realizacije konservatorskih ciljev, utemeljitev morebitnih sprememb projekta, priložena pa mora biti fotografska in grafična dokumentacija posega oz. posegov. Poročilo mora pripraviti izvajalec skupaj z odgovornim konservatorjem. Oba se morata na poročilo tudi podpisati.

Če poročilo ni pripravljeno na naveden način in predloženo v navedenem roku, lahko Uprava zahteva vrnitev že pridobljenih sredstev oz. ne odobri sredstev pri naslednjih vlogah.

– Nadzor

Spremljanje izvajanja pogodb je obveznost vseh pogodbenih strank, zlasti pa odgovornega konservatorja in javne služne na področju varstva kulturnih spomenikov ter Uprave RS za kulturno dediščino.

Če Uprava ugotovi, da izvajalec ne izvršuje pogodbe, mu do končne odločitve zadrži izplačevanje še neizplačanih sredstev in z njim ne sklepa novih pogodb. Prav tako Uprava ne sklepa novih pogodb z izvajalcem, ki sredstev ni porabil namensko, hkrati pa v tem primeru zahteva vrnitev nenamensko porabljenih sredstev.

Nadzornika javnih financ sta seveda tudi **Računsko sodišče RS**, najvišji organ nadzora državnih računov, državnega proračuna in celotne javne porabe, ter **Proračunska inšpekcija Ministrstva za finance**. Uprava RS za kulturno dediščino je že bila revidiranec obeh ustanov. Predmet revizij je bila predvsem namenskost porabe proračunskih sredstev ter usklajenost porabe sredstev z zakoni (predvsem z zakonom o javnih naročilih ter zakonom o izvrševanju proračuna) in drugimi predpisi.

Sklepne misli

Iz vsega navedenega je razvidno, da so proračunska sredstva vedno bolj podvržene strogemu strokovnemu in finančnemu nadzoru. Cilj notranjega in zunanjega nadzora je predvsem gospodarna, učinkovita, namenska in zakonita poraba javnih sredstev.

Poznavanje zakonodaje, poznavanje pravic, dolžnosti in pristojnosti posameznih pogodbenih strank, poznavanje in dosledno uresničevanje zasledovanih ciljev in nalog ter v končni fazi pravočasna izvedba ter verodostojna poročila o izvedbi projektov zagotavljajo boljše sodelovanje – komuniciranje med pogodbenimi strankami (Uprava-izvajalec-sofinancer-konservator), gospodarnejšo in učinkovitejšo porabo proračunskih sredstev in v prihodnosti boljše stanje naše kulturne dediščine.

Pregledi, ocene, predstavitve, zapisi

Majda Frelj Ribič

Ljubljanski grad v knjigi dr. Ivana Stoparja Ljubljana, grad in dvorci

Ivan Stopar: Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – I. Gorenjska, 4. knjiga: Ljubljana, Grad in dvorci, založba Viharnik, Ljubljana 1999

Ob izidu knjige Ivana Stoparja: Ljubljana, grad in dvorci, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – I. Gorenjska, založba Viharnik, Ljubljana 1999, je dr. Damjan Prelovšek objavil prispevek z naslovom Madeži v sicer neprecenljivem in imenitno ilustriranem delu (Delo, 17. 2. 2000). Moj namen je opisati madež, ki se v tej knjigi nanaša na Ljubljanski grad (v nadaljevanju LG). Madež ni tako majhen, da bi ga mogli spregledati, posebej še zato, ker je upravičeno pričakovati, da bo knjiga zaradi svoje ilustrativnosti in tematike izjemno odmevna in da bo postala vsestranski učbenik – z vsemi spornimi lastnostmi avtorjevega besedila. Iskreno obžalujem, da se je to zapisalo slovečemu poznavalcu, kastelologu in prezentatorju kulturne dediščine.

V zvezi z **zgodovinskim okvirom** v uvodnem poglavju bi si želeli Stoparjevega (v nadaljevanju I. S.) širšega pojasnila ali odziva zgodovinarjev medievalistov na njegove ponavljajoče se, vendar vedno samo nakazane, nove interpretacije najstarejših listin o Ljubljani in LG. Stavbnozgodovinske in arheološke raziskave na LG interpretacije I. S. ne podpirajo.

Za začetek bi bilo koristno, ko bi avtor pravilno navedel deželnega upravitelja Cristopha von Theina s konca 15. stoletja v Ljubljani. Pravilno prepisani citat je naveden v kronologiji¹ “v nedatiranem in nepaginiranem konservatorskem delu elaborata o LG”².

V nadaljevanju I.S. navaja ime Jorig Spati iz Merana. Ime iz iste kronologije je tudi narobe napisano. Gre za dvornega stavbenika kralja Ferdinanda, ki ga listinsko poznam z imenom Jorig Spatio, v leksikonu (Thieme Becker) pa se ime izpisuje še: Spaz, Spation, Spatz, Spezza. Isto velja za goriškega stavbenika Giovannija Battisto Vintano, v imenovalniku se ime glasi G. B. Vintana, ki je bil v svojem času glavni inženir pri graditvi objektov Vojne krajine, zlasti Karlovca. Njegov naslednik mojster Martin, ki se listinsko omenja v zvezi z grajsko kapelo leta 1583, je stavbenik Martin Gambon³, ki je enajst let neprekinjeno delal na karlovški trdnjavi: “V reprezentativnem poskusu predstaviti najzanimivejše slovenske gradove” (I. S., Gradovi na Slovenskem, CZ 1991) se je na strani 20 zapisala o grajski kapeli in mojstru Martinu tudi tale zgodba, ki je avtor doslej še ni pojasnil niti preklal: “Od 16. stoletja se v virih kar vrste poročila o raznih popravilih, med grajskimi stavbeniki pa prednjačijo Italjani. Izjema je mojster Martin, ki je delal v Ljubljani že pri Karlovški utrdbi in se je, verjetno na začetku 17. stoletja, spoprijel z zidavo nove grajske kapele, pozidane na temeljih prvotne, v 15. stoletju omenjene prednice ...”. Karlovške utrdbe v Ljubljani, posebej tiste, ki bi jo zidal mojster Martin, ne poznam. Poznam pa dve listini iz navedenega časa, kjer se omenja “očrt ali model” za novo kapelo, ki naj bi ga napravil mojster Martin, doma iz severne Italije. Mojster Martin se ni mogel “spoprijeti z zidavo nove kapele na začetku 17. stoletja”, ker je bil takrat že davno pokopan nekje v domačem kraju.

Sklepni odstavek zgodovinskega okvira na strani 77 je nelogičen in netočen, če se ne spremeni zaporedje stavkov.

Načrti LG iz 19. stoletja so bili, vsaj menim tako, za potrebe ovrednotenja kar izdatno uporabljeni, seveda ne kot edini vir in podatek, kajti prav **dunajski komplet iz Albertine**⁴ ima zarisane tudi netočnosti, ki nepoznavalca grajskih prostorov lahko zavedejo. Opise grajskih prostorov v omenjenem kompletu sem prebrala drugače, kot jih navaja avtor. "Za pokušino" nekaj primerov:

Pri prostoru št. 24 gre po mojem za *Wäschrocknungs Kammer für den Winter*, in ne za *Wäschlwohnung für den Winter*; gre torej za zimsko sušilnico perila, in ne za zimski prostor za perice. Pod št. 32 in 33 se primer ponovi: poletna sušilnica za perilo, in ne poletni prostor za perice.

Oznaka pod št. 68 se pravilno bere *Das Depositorium der Arreste Requisiten*, in ne *D. D. der Arsenal Requisiten*: skladišče zaporniških rekvizitov, in ne skladišče orožarskih rekvizitov.

Pod št. 72, 73, 74, 75, 76 so navedeni prostori v stanovanju požarnega čuvaja (v spodnjem delu razglednega stolpa, op. M.F.-R.) skupaj z nadzornikovo kuhinjo in shrambo ("samt der Versehers Küche und Speis"). Navedba I. S. "samt der Schloss Küche und Speis", torej stanovanje požarnega čuvaja "skupaj z grajsko kuhinjo in shrambo", ni pravilna.

Na splošno tipografskih napak mrgoli, pa je treba do pojava ohraniti precejšnjo mero brezbriznosti. Dodatek *Errata corrige* bi bil vsaj za pomembnejše navedbe nujen.

Poglavje **Opis in oznaka gradu** me je razočaralo. Brez poglobljanja v "monografske razsežnosti" bi povsem zadostovalo, ko bi avtor povzel bistvene značilnosti gradu kot utrdbene celote, njegovih traktov in prostorov ter na grajskih fasadah prečital vsaj toliko, kot opazi nekoliko bolj zainteresiran turist ali obiskovalec. Opisi so površni, nedosledni, večkrat netočni.

Stolp A ima mali gotski vhod (poterna) na zunanji strani, ki je toliko zanimiv, da bi ga avtor lahko povezal z mestnim obzidjem, ki se tukaj dotika gradu. Pa ga ni, kar napoveduje, da se avtor ne bo ukvarjal s priključki mestnih obzidij na grajsko trdnjavo, in tudi ne s šancami.

Na čelni fasadi trakta M (trakta B po oznaki I. S.) niso "široke, polkrožno sklenjene, nekdanje zamrežene, zdaj zastekljene predrtine" nikoli imele mrež v smislu jetniških oken, saj pripadajo obdobju Kobetove prenovne gradu.

Peterokotni stolp L (C po oznaki I. S.) ni pozidan na pravokotni talni osnovi, tudi nima izvorno štirih, temveč samo tri etaže, kletna etaža je bila pridobljena v zadnji prenovi. Kaj pomenijo manjša gotska vrata na dvoriščni fasadi tega stolpa, ni omenjeno, gre namreč za vhod na interne stopnice, to pa je vsaj toliko pomembno kot omenjeni ajželj na zunanji fasadi. Niša pod glavnim portalom na zunanji fasadi stolpa je po mojem vedenju služila kot mostna klet, kot ležišče dela dviznega mostu (prevésni tip), kadar je bil ta dvignjen, in nima nobene zveze z volčjo jamo (*Wolfgrube*), ker preprosto na tem mestu za to ni bilo možnosti.

Ob odkrivanju sedanje kleti peterokotnega stolpa smo nekdanje precej intenzivno "vohljali" za možnostjo volčje jame v takrat zasutem prostoru, pa jo je takratni arheolog Marijan Slabe odločno zanikal (zaradi profilov nasutij in kakovosti zasipnega materiala).

Glede trakta K (D po oznaki I. S.) bi avtor lahko omenil zanimive podatke, ki so na voljo tudi že objavljeni. Pa nič!

Trakt J (K po oznaki I. S.) ima, nasprotno avtorjevi oceni, zelo definirane substrukcije. Predstavljajo eno najbolj presenetljivih odkritij s konca sedemdesetih let. Odkril in grafično dokumentiral jih je arh. M. Kerin.

"Tolos"⁵, kakor imenuje I. S. v vzhodni polovici trakta J pozidani valj s premerom prek treh metrov, ki je znotraj stožčasto oblikovan, je T. Brate opredelil kot mlin za oglje za pridobivanje smodnika in pripada zgodnjemu obdobju gradu.

Obzidna člena I1 in I2 s pomembno lokacijo in obrambno ureditvijo I. S. prezre in ju ne označi. Opis grajske kapele H2 (F po oznaki I. S.) je opravljen bežno, med podatki pogrešamo na primer zanimive navedbe o vhodih v kapelo in še marsikaj. V konservatorskem elaboratu za grajsko kapelo iz leta 1988 navajam precej določno datacijo baročne kapele na podlagi listinskih navedb in pričevanj Valvasorja kot sodobnika.

Na strani 112 avtor piše v zvezi z zvonom, ki je zdaj obešen v kapelnem zvoniku in ima letnico 1440, ki "nemara datira nastanek kapele, čeprav so ga šele kasneje iz leta 1544 pozidanega in leta 1813 odstranjenega stolpa piskačev prenesli na to mesto". Ali res? Iz sintakse povedanega ne morem zaključiti podatkov in zvez o prvotni kapeli, o stolpu piskačev, o kapelnem zvoniku in o zvonu iz leta 1440, še posebej ne ob sklepnem retoričnem vprašanju: "Le kako naj bi se (zvon) sicer znašel v grajski utrdbi?"

Glede razglednega stolpa bi bilo priporočljivo, ko bi avtor navedel, da je zidani razgledni stolp imel na tem mestu svojega prednika, leseni stolp iz leta 1815. Schaffenrathov posnetek ga prikazuje, posnetek tega stolpa (iz leta 1842) je objavljen na strani 108.

Ali se palacij res naslanja na vzhodni krak obzidja? Ali so res v dvoriščno fasado palacija "vpeta samo preprosta sodobna, pravokotno oblikovana okna", ko ta navedek demantira že na strani 104 objavljena fotografija. Slavnostna dvorana palacija ima na fasadi baročno oblikovana okna s kamnitimi okvirji, v dvorani pa široke baročne okenske niše. Različna okna v pritličju in drugem nadstropju so posneta po knjih iz dveh kaznilniških obdobjih 19. stoletja.

Trakta F, ki je sedaj v fasadnem delu rekonstruiran, avtor očitno ne zaznava. Ta trakt se je vrival med palacij in trakt E3 ter predstavlja zelo staro stavbno enoto.

Glede *kazemat, severozahodnega trakta I* po oznaki I. S. bi se najprej ustavila ob imenu kazemate za trakt E, ki ga izvorno sestavljajo severni vhodni stolp E2, trakt E1, ki se je razvil vzdolž obzidja, in dvoriščni trakt E3, ki se je naslonil na dvoriščno stran trakta E1 in na trakt F. Izraz "kazemate" se v mojih interpretacijah (pogojno) nanaša izključno na obokani prehod skozi vhodni stolp E2, trakta E1 in D1 in je povezoval grajsko bastijo z grajskim dvoriščem vse do leta 1817/1818. Izraz sem povzela po zgodovinskem načrtu iz leta 1816, pri čemer mi je jasno, da kazemate na LG ne ustrezajo kriterijem kastelološke terminologije.

Toliko bolj začudi I.S. z navedbami o "prostorih v obeh nadstropjih kazemat" – menda vendar ne misli prostorov v obeh nadstropjih vhodnega stolpa? Z imenom kazemate avtor označuje celoto trakta E, kar je presenetljivo. Njegovo pojasnilo k navedbam iz "učenega ekspozeja" na strani 115 zato ne ustreza mojim oznakam in ga uvrščam med mistifikacije. Seveda me je z navedkom kar obsežnega odstavka iz "učenega ekspozeja" primerno počastil. V zgoščeni obliki ta odstavek povzema karakteristike razvoja traktov E in D1, ki so listinsko in z najdbami dokumentirane in pojasnjene v namenskih poglavjih. Mogoče pa avtorju zaradi navedka ni bilo treba ničesar vsebinskega povedati o resnično zanimivih preobrazbah (funkcije, oblike prostora, sloga detajlov) na tem delu gradu v 16. in 17. stoletju? Avtor uprablja "učeni ekspoze" v skladu s svojimi aspiracijami in, žal, v manjši meri v korist objektivne informativnosti, ki naj bi bila temeljni namen knjige.

V "učenem ekspozeju", torej v konservatorskem elaboratu iz leta 1970, so objavljeni dobri posnetki fresk (s poslikavo grbov in razvidnimi napisi) na severni strani kazemat. Glede na okoliščine najdbe in glede na splošni likovni vtis smo jih pripisali obdobju sredi 17. stoletja oziroma kar Valvasorjevemu času. Preostala strokovna opravila v zvezi s to poslikavo in izdatnejše sondiranje obokov kazemat je bilo treba preložiti na čas celovite obnove prostora.

Renesančni stolp J (to je okrogli stolp C) ni renesančni stolp, razen če je celota LG po svoji prvotni zasnovi renesančna. Na tem stolpu ni avtor opazil ničesar pomembnega razen dveh razglednih oken, za kateri je oznaka mašikuli še zelo sporna in brez potrebnih utemeljitev. Opazil ni dveh gotsko oblikovanih lin na srednjem nivoju, niti strelnice na zgornjem, pa tudi pogled na notranje ostenje stolpa, bolj navzdol, mu ni segel. Škoda! Ob stolpu "urejene požarne stopnice" so bržkone kar polžaste stopnice.

Vsebinsko praznino avtorjevih oznak za "poligonalno ali natančneje pentagonalno notranje dvorišče", ki je bilo "ves čas, ne le v srednjem veku in baroku neizravnano, tu in tam vsaj v novejšem času poraščeno z drevjem", bi kazalo nekoliko zapolniti. Morda kar s podatki o položaju gotske kapele in njenega (iz nasutja na novo odkritega) zunanjega vhoda? Isto velja za krajšo fasado trakta J. Grajski vodnjaki so omenjeni, eksplicitnost avtorjeve pripovedi pa tudi krasijo

takile primeri, "za pokušino": "... jašek vodnjaka z letnico 1588 na kamnitem obodu je v spodnjem, nekdanj v zemljo vkopanem delu prezentiran z amorfn obliko svojega, nekdanj z zasutjem skritega plašča ..."

Na kaj so pozidali stolp piskačev – konkretno – leta 1544, bi avtor že moral povedati, saj ne bi izdajal skrivnosti.

Kar zadeva dvom o avtentičnosti temeljev za zidane opornike nekdanjega lesenega mostu, ki je vodil v peterokotni stolp, bi avtor lahko opustil vprašaj, če bi poznal arheološko poročilo P. Petruja. V isti zidavi in kamnu sta bila nadzidana do sedanje višine, obnovljen je bil tudi oporni zid na lipniku.

Slikovnega izbora ne bi posebej komentirala, ni pa izdelan po merilih čiste dokumentarnosti in sosledja obdobj. Avtor je spregledal risbo mladega nemškega arhitekta K. F. Schinkla, ki nenadomestljivo dokumentira severozahodni grajski del, samo nekaj let pred prelomnimi spremembami gradu. In tako dalje.

Glede legend k **recentnim fotografijam**: večinoma so brez ustreznega komentarja ali pa napačno predstavljene, tako moja fotografija na strani 110 zgoraj (iz leta 1963), spodnja, verjetno avtorjeva, pa ne prikazuje notranjščine palacija, temveč prostor trakta F in notranjo fasado severnega stolpa E2.

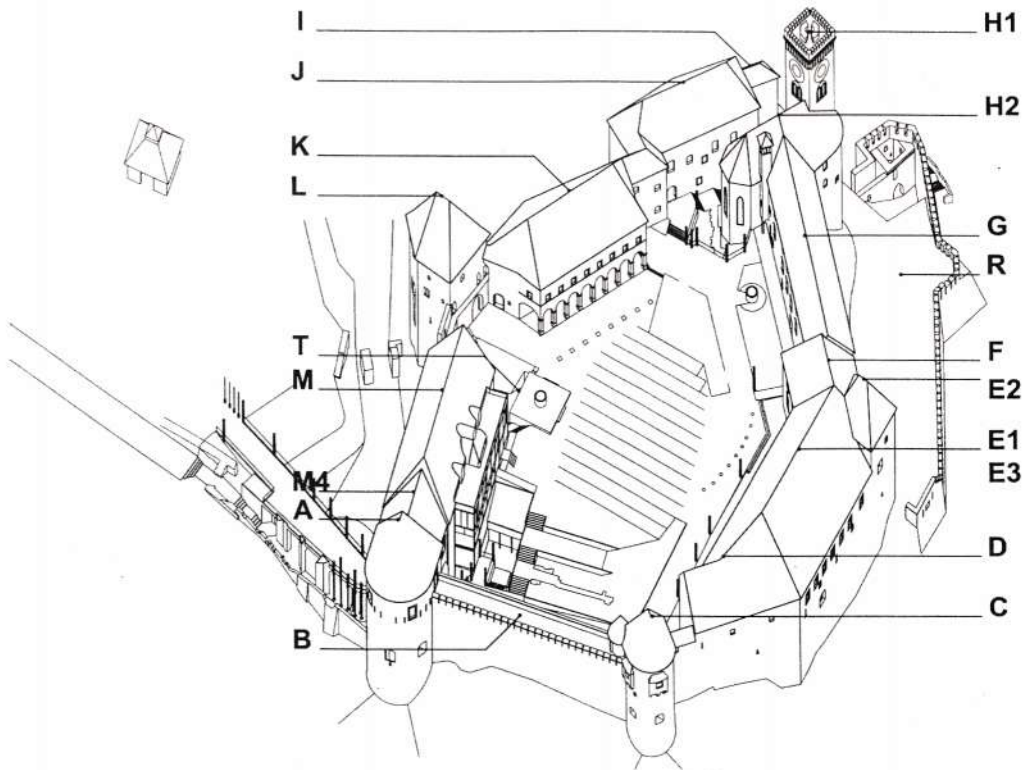
Posnetek na strani 114 kaže del fasade stolpa C (stolpa J po oznaki I. S.), ki nima nobenih renesančnih prvin. Slogovno še najbližji venec iz opeke je dodal (enako kot na stolpu A) arhitekt B. Kobe, posnemajoč pri tem motiv venca s fasade IH. Sicer pa je vse to že bilo napisano, zato o tej in podobnih zadevah nima smisla razpravljati.

Avtor objavlja **orientacijski tloris LG** z vrisanimi podatki (na primer stopnišča in fasadni detajli), ki jih ne poznam, tloris z izbrisanimi trakti, ki nekateri so, drugi ne, vse v priredbi I. Gričarja. Ob pozornem pregledu ugotavljam, da si je avtor izposodil kar tloris iz Plečnikovega idejnega projekta (na strani 95), ga po svoje prikrojil, tako da ta tloris ne dokumentira niti Plečnika niti stanja gradu pred prenovo niti sedanjega stanja. Trakta F ni, ni kapelnega zvonika, na južnih traktih sta vrisana oba kotna kaznilniška prizidka ("Retirad und Abtritte"), na katerih so vzbrsteli mični stolpički na načrtih prenove tudi že pred Plečnikom. Kje je tu (vero)dostojnost?

V seznamu citiranega tlorisa grajskega pritličja iz obdobja "tretje"⁶ kaznilniške ureditve, 1868 (iz dokumentacije LRZVNKD), v knjigi seveda nikjer ni. Kaj torej dokumentira popačeni grajski tloris? Pač! I. S. je na novo označil grajske sestavine po zaporedju urnega kazalca in pri tem izpustil pomembne obzidne člene in trakte. Ni pomislil, da bodo uporabniki lahko popolnoma zmedeni. Vsaj trideset let in več uporabljeni sistem označevanja (po morda spornem desnem principu) je vsaj točen, funkcionalen in upošteva pri sestavljenih traktih tudi njihove strukturne enote. Za konec še kanček osebne izkušnje, posebej za avtorja. Imam ime in priimek, sem že devet let upokojena in nimam nobene uradne zveze z gradom več. Ob avtorjevem citatu moje oznake za razgledni stolp (že spet iz citiranega elaborata iz leta 1970⁷), ki seveda ni niti stilistični niti jezikovni biser, povzema pa tiste attribute sloga, ki mu je izvorni razgledni stolp iz leta 1848 po moje pripadal: preplet trde stavbeniške poteze z regionalno tujim in pompozim aranžmajem likovnih sestavin ter cesarsko kraljevi psevdostil. Pokojni dr. Sergij Vilfan je ob tem pokazal na izraz "cesarsko kraljevi" z dvignjenim prstom, saj je bil epiteton z zgodovinskega stališča za par desetletij preuranjen. Hudič se pač skriva v malenkostih! Takrat sem, štiridesetletna, zardela do ušes, govorila pa nisva po tem vsaj dobro leto.

I. S. po mojem občutku ni zardeval nikoli v svojih številnih situacijah, ko bi lahko. Verjetno tudi ne bo. Zakaj sem se s komentarjem sploh oglasila, ko vendar zaradi tega stvari ne bodo nič drugačne, kot so? Če natančno premislim, gre izključno zame. Nekaj malega za samopodobo, še več pa za delo, ki sem ga včasih (v težkih in tudi nikakršnih razmerah) opravljala pravzaprav z ljubeznijo. Nekdo si jemlje pravico, da lomasti in brska po njem, v danem primeru pa ne prispeva ničesar. Vsaj spodobnega besedila ne.

- 1 Izbor podatkov za kronologijo o LG, ob katerih je vselej označen vir, ne zajema samo Gradiva za LG dr. Boža Otopreca, temveč tudi druge navedbe; opravila sem ga jaz, zato ni treba nobenega sprenevedanja. Kronologija predstavlja uvodni del konservatorskega elaborata iz leta 1970.
- 2 Nepaginirani in nedatirani konservatorski del idejnega projekta za LG je bil pripravljen za razstavo idejnega projekta za prenovo LG maja 1970 v prostorih Slovenske matice: poleg izvoda v brošuri je pomemben tudi njegov grafični del (1:100) s prikazom stavbnega razvoja (tlorisi, fasade, strešine), s prikazom rušenja (o namenu, vrstah in načinu rušenja), s prikazom vrednotenja traktov in njihovih prostorov, s prikazom dvorišča (vodnjaki, ureditvene prvine in suterenske ostaline). Ko sem kasneje želela grafični del v primerni obliki priključiti knjigi, saj je brez tega lep del elaborata za nepoznavalce neuporaben, mi je bilo rečeno, da je bil edini izvod na razstavi izgubljen. Idejni projekt je izdelal Biro za obnovo LG, ki je bil ustanovljen 15. 7. 1969 na temelju pogodbe med Zavodom za spomeniško varstvo Ljubljana in Edom Ravnikarjem ml., natečajno izbranim projektantom za obnovo LG. Na temelju sklepa zbora delovne skupnosti tega zavoda je bil pridružen kot samostojna, poslovno neodvisna delovna enota. Biro je deloval v tem organizacijskem okviru do razdružitve okrog 1. 4. 1978. Zakaj so ostale strani, ki so sicer vložene v elaborat pravilno, nepaginirane, ne bi mogla pojasniti, ker se s tem nisem osebno ukvarjala. Datum oz. letnica izdelave je bila vezana na celoto idejnega projekta, ime izdelovalca pa označeno na hrbtni strani prve strani v elaboratu. Vsemu navkljub je ostal podlaga za stavbnogodovinske oznake po letu 1970 (B. Reisp, I. Stopar, M. Horvat).
- 3 Ime in druge podatke v zvezi z njim poznam iz študije hrvaškega raziskovalca Milana Kruhka, ki jo je posvetil Martinu Gambonu. Dr. I. Voje citira njegovo ime kot Martin Gabon (Zé XXXXI/3).
- 4 Dunajski komplet načrtov iz Albertine je odkril in izročil v preučevanje zgodovinar dr. Božo Otopreec v črno-belih fotografijah. Spada v njegov korpus pod imenom Gradivo za LG. Objavljen je bil v konservatorskem elaboratu 1970. I. S. ga je v barvni izvedbi predstavil v obravnavani knjigi skupaj z letnico 1818 in s signaturo ustanove. Podatek, glede dr. B. Otopreca namreč, bi bil lahko omenjen analogno podatku, ki zadeva dr. I. Vojeta v zvezi z načrtom N. Angielinija.
- 5 Izraz tolos je za moj okus nekoliko bombastičen, ker ne zbuja prave predstave.
- 6 Glede na posege v 19. stoletju, ki so arhitekturi na gradu vtisnili zelo razviden pečat, smo doslej ločevali predvsem dvojice kazniških ureditvenih obdobji in vmesno obdobje reformativacije. Od kod avtorju ideja o tretji kazniški ureditvi?
- 7 V dokumentaciji LRZVNKD so tudi moji elaborati z mlajšo letnico.

Orientacijski načrt gradu, Ambient 1999

Poimenovanje traktov na temelju sedanjega stanja po desnem principu:

A - polkrožni stolp, desno od obstoječega vhoda, B - obzidni člen, gostinska terasa, C - polkrožni stolp, D1 - stavba v podaljšku stavbe E1, E1 - stavba vzdolž obzidja med vhodnim stolpom E2 in D1, E2 - severni vhodni stolp v grad, E3 - dvoriščna stavba trakta E, F - stavba med vhodnim stolpom, palacijem in E3, G - palacij, H1 - razgledni stolp s starim spodnjim delom, H2 - grajska kapela z zvonikom, H3 - prehod (med stavbami G, H1 in H2) s stopniščem, I1 in I2 - obzidna člena z obrambnim stolpičkom v oglu, J - stavba s substrukcijami, K - stavba z arkadiranim prizidkom, L - peterkotni stolp, južni vhodni stolp, M - stavba levo od vhoda, M4 - obokana stavba nad vhodom v grad (med stolpom A in stavbo M), T2 - velika cisterna na dvorišču, R - severno predgradje, "bastija", z vhodnim stolpom.

Alenka Kolšek

Poročilo o udeležbi na mednarodnem simpoziju Prihodnost historičnega mestnega parka

The Future of the Historic City Park

med 6. in 9. oktobrom 1999 v Arnhemu na Nizozemskem

Kaj je lepšega od drevesa, odraslega v svoji obliki in moči?

Kaj je lepšega od prostora, kjer se razvijajo horizonti in pogledi?

Kaj je lepšega od parka, kjer v kombinaciji narave in kulture dobijo misli svojo končno obliko?

(Jan Terlouw, Queen's Commissioner to the province of Gelderland)

Namen udeležbe je bil spoznati mnenja in izkušnje strokovnjakov iz Nizozemske in iz drugih evropskih držav, iz vladnih ustanov, univerz ter nevladnih organizacij, ki se ukvarjajo z vprašanji spomeniške preнове, z urejanjem mestnih parkovnih in drugih javnih odprtih površin, z določanjem funkcij, ki ohranjajo vitalnost teh površin, z njihovim upravljanjem, pa tudi s politiko načrtovanja v okviru mest.

Problematika simpozija

V mestih po svetu imajo historični javni parki negotovo prihodnost. Splošna rast prebivalstva in naraščajoča mobilnost spreminjata funkcijo teh parkov, z razvojem mest se spreminja prostorski kontekst mestnih parkov. Pomembno je, da se zavemo teh razvojnih sprememb in se ustrezno odzovemo.

Porok za varno in ustrezno prihodnost zgodovinskih mestnih parkov je raziskava možnosti njihovega razvoja. Fundacija ob stoletnici parka Sonsbeek je menila, da je čas za širšo diskusijo o historičnih mestnih parkih. Simpozij je zato omogočil udeležencem spoznavanje teh mednarodnih razvojnih sprememb in v tej perspektivi so lahko udeleženci spoznali razmišljanja drugih in primerjali svoje poglede in pristope. Obenem je bil simpozij pomembna priložnost, da se vzpostavijo in obnovijo stiki med mesti po svetu.

Potek simpozija

Simpozijško dogajanje je bilo razdeljeno v dvodnevna plenarna zasedanja s predavanji, ki so se izmenjevala s po dvema delavnicama na teme, ki zadevajo historične parke. Šlo je za predavanja strokovnjakov iz raznih držav. Začeli so Nizozemci z dopoldanskim referatom dr. Erika de Jonga iz amsterdamske univerze o vprašanju prihodnosti historičnih mestnih parkov.

Na Nizozemskem so na primer šele pred nedavnim prepoznali pomen historičnih parkov, vrtov in zelenih površin kot kulturne dediščine. K temu je pripomogla razprava o mestni kulturni krajini nasploh, ki je spremenila dosedanja pristop k historičnim parkom. Po drugi strani pa je zanemarjenost številnih med njimi določila nove rešitve za njihovo prenovu in nego. Vse te okoliščine so pripeljale do zavedanja o usklajevanju spomeniškega vidika historičnega zelenja z novimi funkcijami in pomeni.

De Jong se je vprašal, do katere mere so historični parki del narodne dediščine. Vsekakor so v nizozemski strokovni teoriji in praksi opredeljeni kot edinstvene stvaritve vrtno in krajinske arhitekture, vprašanje, ali je to naravna ali kulturna dediščina, imajo že razčiščeno, kar pri nas zaradi pogajalskih težav med ministrstvom za kulturo in ministrstvom za okolje in prostor ni dokončno razrešeno, vsaj ne terminološko (termin spomenik oblikovane narave v obeh novo sprejetih zakonih!, op. p.). Pozicija parkov kot kulturne dediščine pa seveda vpliva na njihovo upravljanje in financiranje.

Da bi lahko ustrezno obnavljali in vzdrževali parke, je treba poznati nacionalne in mednarodne metode in rešitve na tem področju. Nizozemski pristop k prenovi in upravljanju historičnih vrtov je zelo različen. Restavriranje, rekonstrukcija, vzdrževanje in poustvarjanje so bili na simpoziju osvetljeni kot mogoči pristopi. Nacionalne, regionalne, mestne in zasebne ustanove kažejo na različno razumevanje prenove historičnih vrtov. Zaradi pomanjkanja zgodovinskega znanja in naklonjenosti javnosti ter potrebe po umestitvi historičnih parkov v širše urbanistično načrtovanje in oblikovanje se bi s to temo morali bolj celovito ukvarjati. Treba je torej določiti bistvo vrtnega in krajinskega oblikovanja ter njegove umestitve v urbanistično in krajinsko planiranje.

Skupna poteza javnih mestnih parkov 19. stoletja je izvor, saj so večinoma nastali po odkupu dotedanjih zasebnih ali cerkvenih zemljišč - bodisi vrtov ali kmetijskih površin in gozdov, bodisi so za javne parkovne zasnove izkoristili dotedanje obzidne površine (prostore obrambnih jarkov, obzidij). Dandanes so historični javni parki večinoma iz nekdanjih lokacij na mestnih obrobjih postali sestavni del mest, obdani s pozidavo, čeznje ali ob njih so speljane prometnice, glavne poti so zelo prometne zaradi povezav med mestnimi predeli. Spremenila se je njihova prvotna vloga. Včasih so parki služili predvsem duhovnemu razvoju človeka, ponujali so mu navdih za umetniško ustvarjanje, filozofsko in politično udejstvovanje, družabno življenje v človeku prirejani naravi. Sprehod po parku je bil kulturno dejanje, prav tako kot obisk opere ali gledališča, temu primerni sta bili tudi obleka in drža. Zdaj je odnos do parka kot duhovne in kulturne vrednote povsem drugačen - park je iz mirnega sprehajališča in druženja na promenadi postal prostor sodobnih rekreacijskih dejavnosti, zlasti množičnih športnih prireditev s pripadajočimi objekti. Razumljen je kot poligon za najrazličnejše vsakodnevne osebne potrebe, banaliziran v vsebini in obliki, programsko nepovezan z uporabniki, zato tudi odtujen, neprijeten, celo nevaren prostor.

Obseg in oblika današnjih dejavnosti v parku velikokrat nista v skladu z zgodovinsko zasnovano in strukturami, ki jih cenimo kot kulturno dediščino. Zato potrebujemo vizije načrtovalcev parkov v programskem, oblikovnem, finančnem in upravljalnem pogledu. Kako ohraniti zgodovinsko strukturo in njeno spomeniško vrednost, hkrati pa zadovoljiti potrebe raznovrstnih populacij mestnega prebivalstva? Kako prilagoditi staro strukturo novim potrebam in razmeram v mestih? Kje dobiti denar za ustrezno prenovu? Kdo skrbi za te površine, kakšni so načini pridobivanja sredstev in kakšna je vloga javnosti, politike, organizacij ter posameznikov v tem procesu? Vsa ta vprašanja so v bolj ali manj neposredni obliki dobila odgovor v referatih in na delavnicah, pa tudi na strokovnih ekskurzijah, ki so sledile tretji dan simpozija.

Poudarki iz plenarnih referatov in spremljajočih tematskih delavnic

1. dan, 7. oktober

Udeleženci popoldanskih delavnic so prvi dan razpravljali o mestnem parku kot spomeniku v prvem vsebinskem sklopu, v drugem pa o oblikovanju in funkciji mestnih parkov.

Prvi vsebinski sklop je obravnaval mestne parke – spomenike in njihovo problematiko, večino ma je ostal zgolj na opisni ravni zgodovinskega razvoja in aktualnih problemov, manj pa so poudarjali dejavno reševanje konservatorsko-načrtovalskih dilem. Tam, kjer niso doživeli temeljite prekinitve z izročilom, so spremembe v mejah sprejemljivega, druge pa se otepajo s političnimi posegi v mestne parke, na primer na Madžarskem. Tudi v Sloveniji je le redko kateri javni park po 2. svetovni vojni ohranil svojo prostorsko in vsebinsko celovitost, največkrat zaradi parcialnih, kratkoročnih interesov raznih družbenih skupin ali posameznikov.

Mestni park Sonsbeek v Arnhemu, Burggarten in Volksgarten na Dunaju ter Varosliget v Budimpešti so bili obravnavani primeri, vsi avtorska dela vrtnih arhitektov in arhitektov 19. stoletja. Spoštovanje avtorskega dela je pri prenovi parka zelo pomembno, če pustimo ob strani potrebo po ohranjanju samih zgodovinskih krajinskih in arhitekturnih potez parka.

Prenova Sonsbeeka (prispevek Frans Maas, Nizozemska) je v zadnjih dveh letih (spomenik nacionalnega pomena je od l. 1965) spoštovala historično zasnovo, spremenjen je samo predel gospodarskega vrta znotraj obzidja nekdanjega samostanskega kompleksa v sodoben stopničasto speljan park z novo zasaditvijo, ki v obliki ortogonalnih gred nastopa kot oddaljen spomin na prvotni vrt. Historični zasnovi so dodani le nekateri novejši detajli in funkcije, na primer parkovnih objektov in vile Sonsbeek: nekdanji mlini so informacijske točke, vila je galerija in muzej, oranžerija je danes kavarna ipd. Park, sestavljen iz nekdanjih zasebnih zemljišč, odkupljenih za potrebe mesta, dandanes pesti problem nejasnega prometnega koncepta, zlasti hierarhije dostopov, kar se pokaže ob organizaciji večjih prireditev in s tem povezanih parkirišč in komunalne infrastrukture.

Delne spremembe prvotnih programov sta doživela tudi oba parka na Dunaju, (prispevek Cordule Loidl-Reisch, Avstrija), kjer je znameniti Ohmannov steklenjak – "Palmarij" v Burggartnu povsem prenovljen v kavarno, delno so uredili predel s tropskimi metulji, delno pa je ostal rastlinjak za shranjevanje velikih posodovk. Zanimivo je, da sta oba parka šele pred nekaj meseci dobila status kulturnega spomenika.

Najslabše se godi Varosligetu v Budimpešti, kjer so, podobno kot pri nas, vsemogoče ideje o pozidavi novih, neustreznih funkcij, večnamenskih športnih objektov na območju starega parka, delno so čezenj speljali podzemno železnico, kar onemogoča celovitejše prenovitvene ideje, čeprav je park od l. 1990 na seznamu spomeniških območij.

Drugi vsebinski sklop je prinesel zanimivo in odmevno predavanje nizozemskega krajinskega arhitekta projektanta in svetovalca za parkovne prenove, Michaela van Gessla, ki je na praktičnih primerih pokazal nekaj rešitev dilem med ohranjanjem historičnih struktur in uvajanjem novih materialov in funkcij v historično tkivo.

Vodilne misli tega referata:

- Historični park je del mestnega življenja, zato njegova zgodovinska podoba ne more in ne sme biti konservirana, muzejska, temveč se morajo v njem odvijati določene spremembe. Te morajo biti smiselne, navdihnjene z zgodovinskimi elementi in duhom.
- Vsekakor je treba ohraniti zgodovinsko ogrodje parkov, sodobni dodatki pa morajo biti tako po vsebini kot po oblikovanju prilagojeni vrednosti in zgodovinski identiteti parka kot celote.
- Poustvaritve zgodovinskih elementov iz različnih obdobjev v nekem parku so sprejemljive, dokler služijo osnovnemu cilju, namenu parkovne ureditve. Določata jih program in funkcija mestnega parka, ne samo oblikovanje zaradi oblikovanja ali rekonstrukcija, ki je namenjena sama sebi.

Na primeru parka Valkenberg v mestu Breda, kjer je van Gessel delal načrt prenove, je poudaril nekaj najpomembnejših prenovitvenih problemov in njihovih rešitev.

1. Park je po stotih letih prerasel svojo izvorno zasnovo v poznem angleškem krajinskem slogu z urbanimi historicističnimi elementi, katere avtor je bil po l. 1897 vrtni arhitekt P. L. Rosseels, ki ga je preuredil iz prvotnega grajskega vrta. Park ni spomeniško zavarovan, niti ga ne varuje kakšna druga zakonska ureditev. Kljub temu pa se ga lotevajo z dostojnim spoštovanjem njegovih zgodovinskih sestavin in se zavedajo njegovega spomeniškega pomena!
2. Park je bil na obrobju mesta, sčasoma pa je postal njegov sestavni del s periferno cestno povezavo med železniško postajo in središčem mesta. Prenovo je narekovala tudi zanemarjenost parka, zato je postal za obiskovalce polagoma celo nevaren.
3. Značilnost novega načrta prenove je upoštevanje številnih zgodovinskih ostalin parka, ki bogatijo park, večajo njegovo varnost in omogočajo boljše prilagoditev parka spremenjeni urbanistični situaciji. Stalnice v novem načrtu so bile: spremembe topografskih nivojev, jezero, ornamentirani parter ter spomeniško pomembna drevesa.

Nekoliko se je spremenila mreža poti glede na nove urbane smeri, vendar v duhu krajinskega oblikovanja. Drevesni sestoji so se spremenili glede na duh izvorne postavitve. Podoben prenovitveni prijem je uporabljen pri oblikovanju grmovnih sestojev in vzorcih zeliščne podrasti, vendar pa so se zaradi zaraslosti odločili za povsem novo zasaditev, ker ohranjanje obstoječe ni bilo več mogoče.

Uporabili so povsem sodoben, prečiščeno oblikovan izbor parkovne opreme, tako so od nekdanjih stilnih klopi ohranili samo posamezne sedeže, razporejene v skupinah ali posamič na odgovarajočih lokacijah. S tem so dali parku svojstveno identiteto in pečat časa, torej duh leta 1994, obeležje konca 20. stoletja. Nevtiralnost oblikovanja pa omogoča nevsiljivo postavitve opreme v prostor in ne vpliva negativno na vtis zgodovinskega ambienta.

2. dan, 8. oktober

Drugi dan simpozija je prinesel nekaj zanimivih izkušenj o upravljanju s parki ter načrtovanju in parkovni politiki v povezavi s financiranjem parkov; s tem sta se ukvarjali dopoldanski delavnici. Med predstavitvami lahko kot bolj zanimivo izpostavimo predavanje dr. Stewarta Hardinga, ki je govoril o programu financiranja in obnove mestnih parkov v Angliji. Dr. Stewart je iz vladne organizacije Heritage Lottery Fund – ta fundacija z denarjem angleške loterije gmotno podpira projekte prenove zgodovinskih parkov (v proračunu je 360 milijonov funtov na leto). Vlaganje loterijskega denarja za potrebe prenove parkov (in najbrž tudi drugih kulturnih spomenikov), s katerim upravlja in ga razporeja na strokovno podprt način posebna fundacija, bi lahko tudi pri nas postal eden od modelov pridobivanja sredstev za prenavo. O vpetosti urejanja zgodovinskih parkov v politiko prostorskega urejanja na Nizozemskem je govoril predstavnik Združenja nizozemskih mest, ki je poudaril pomen zgodovinskih parkov v celotni shemi zelenih območij oz. regionalnih parkov v državi; obravnavani so kot sestavni del na ravni mestnih urbanističnih zasnov, zaradi svojih prostorskih razsežnosti pa imajo nekateri tudi vlogo regionalnih kulturnih, rekreacijskih in ekoloških površin.

Predstavljen je bil park Noorderplantsoen v Groningenu (Jola Meijer, Nizozemska), ki je nastal s preureditvijo površin ob nekdanjem mestnem obzidju v prejšnjem stoletju. V povezavi z drugimi zelenimi mestnimi površinami so v Groningenu ustvarili kompleksen zeleni sistem, ki ob ustrezni razporeditvi, glede na značaj posameznih zelenih površin, daje celovit sistem ponudbe. Med drugimi podrobnostmi prenove je zanimivo, da je v načrtu prenove vnaprej predviden način vzdrževanja, ki vključuje tudi organiziranje prireditev (kaj, kje in koliko) na območju parka in režim njihovega izvajanja. Park je razglašen za spomenik nacionalnega pomena od l. 1989.

Poučen je primer danskega Zahodnega parka v Københavnu, ki je nastal na obrambnem jarku starega mesta in je, sestavljen v veliki meri iz brestov, pred leti utrpel znatno škodo zaradi

bolezni te drevesne vrste. Pri prenovi je treba na eni strani upoštevati odstranitev odvečne vegetacije zaradi vzpostavitve originalnih parkovnih vizur in prezentacije ostankov obrambnega obzidja, na drugi strani pa ohranitev značilne divjine in naravno vzdušje, ki ga daje park. Poleg tega je treba vzgojiti nova drevesa, ki bodo zamenjala originalna, ki so jih odstranili. Načrt prenovne drevesnega sestojja predvideva redno nego parka in strokovno sanacijo starih dreves. Načrt upravljanja in dolgoročni ureditveni načrt razvoja parka bo dokončan v prihodnjih dveh letih (!), ob sodelovanju javnosti, političnega usklajevanja in soglasju naravovarstvenih ustanov. Park ima od l. 1969 status zavarovanega območja. Načrtovanje razvoja parka je torej organizacijska in dolgoročna strokovna naloga, kjer sodelujejo javnost, politika in ustave, ki jih prenova zadeva.

Na primeru parka Esplanade v Helsinkih je bil predstavljen konflikt med varovanjem tega promenadnega parka iz 19. stoletja in velikim številom prebivalcev, ki ga uporabljajo kot družabni in prireditveni prostor. Zato je bila prenova izredno obremenjenega parka sredi mesta zahtevna naloga, ker je zaradi množice različnih uporabnikov mogoče historične sestavine varovati le do določene mere, na račun nadzorovanega števila sodobnih urbanih vsebin. Prenovitvena dela so potekala tri leta, podvojili so število sedišč in omogočili uporabo travnih površin.

Še informacija o javni rabi Centralnega parka v New Yorku (Laura Starr, ZDA). Od leta 1980 ga upravlja nedobičkonosna organizacija Central Park Conservancy, ki ima pogodbo z mestom New York. Organizacija je izdelala načrt upravljanja ter načrt prenovne za park, denarno je podprla glavne izboljšave, izdelala program za obiskovalce in prostovoljce, ki želijo prispevati za prenovno in nego parka. Izdelala je tudi sodobne strokovne standarde za nego parka. Pogodbena organizacija zagotavlja 85 % proračunskega denarja za park in financira dve tretjini uslužbencev. Javni programi v parku temeljijo na obstoječih potencialih in vrednostih parka: izobraževanje o varstvu okolja, rekreacijski programi za otroke, družine, javne organizacije, šole; pouk o urejanju in vzgoji vrtov. Odvijajo se v centrih za obiskovalce, razmeščenih po parku. Z izobraževanjem javnosti se Conservancy prizadeva, da bi ljudje postali boljši uporabniki tega nenadomestljivega mestnega zaklada. Med drugim so v desetletjih prenovitvenih del spremenili mrežo poti, da bi izboljšali in usmerili pretok sprehajalcev. Zadali so si cilj, da bi povrnili predele, ki se močno približujejo naravi in niso moteni z infrastrukturo in objekti ter množicami. Poustvariti torej izvorno Olmstedovo zamisel, približati meščanom neokrnjeno, sicer preoblikovano, vendar v ideji prvinsko naravo. Central Park je zavarovan kot krajinska struktura znotraj mesta in je v nacionalnem zgodovinskem registru.

Med drugimi predavanji, ki so pretežno opisovala konkretne prenovne parkov v Nemčiji in Angliji, smo o vključevanju historičnih parkov in sploh zelenja v urbanistični razvoj mesta največ slišali od francoskega predstavnika Georges-a Farhata, krajinskega arhitekta in zgodovinarja vrtno arhitekture na Ecole Nationale Supérieure du Paysage v Versaillesu. Govoril je o spremenjenem prostorskem in družbenem položaju parkov v pariški mestni regiji od nastanka do danes, ko so od prvotnih zasebnih ali kraljevih rezidenc prešli v javno uporabo in iz prvotnih perifernih vrtov v zelene prostore znotraj gosto zazidanih mestnih četrti. Primere Tuilerijski vrtovi, Elizejske poljane, park Sceaux je analiziral v luči urbanističnih, funkcionalnih sprememb in prilaganja historične substance tem razmeram.

3. dan, 9. oktober

Izbirati je bilo mogoče med več ekskurzijami. Udeležile smo ekskurzije v letni dvorec s parkom Rosendael pri Arnhemu in v rekonstruirani baročni vrt 17. stoletja Het Loo v Apeldoornu. Prvi je restavrirana zasnova v krajinskem stilu z grajenimi parkovnimi elementi v vizurah iz dvorca, z obnovljenim dvorcem, napolnjenim z antikvarnim pohištvo in opremo. Danes je v njem muzej; v oranžeriji so poleti sprejemi, kosila, koncerti, pogovori, pozimi pa v njej shranijo rastline. Park in dvorec sta obnovili in oživili zasebni združenji Gelderland Countryside Trust in Gelderland Trust for Historic Houses. Uspešno upravljanje dvorca, ponovno odprtega za

obiskovalce (ki so ga sicer smeli obiskovati že po nastanku v 17. stoletju), je splet okoliščin, predvsem zavesti o tem, da kakovosti ne ustvarja samo kraj, temveč tudi prebivalci, ki skrbijo za vzdrževanje. Modernizacija, ki so jo izvedli, ni bila le vprašanje dobrega okusa, temveč izobrazbe, izkušenj, dohodkov in sredstev ter pametne porabe javnih uslug.

Het Loo je evropski vzorčni primer rekonstrukcije kraljevega vrta iz 17. stoletja, ki je bila mogoča zaradi izjemno popolne pisne dokumentacije o vrtovih, obsežnih raziskav vrtno arheologije ter sodelovanja komisije strokovnjakov z različnih področij, ki so sprejemali odločitve. Podrobnejši opis postopka rekonstrukcije je na vpogled v knjižnici Uprave za kulturno dediščino.

Povzetek

Razprava, ki se je razvila ob koncu teh predstavitev, je opozorila na naslednje ključne probleme ter podala izhodišča za reševanje:

1. Historični park je del mestnega življenja, zato njegova zgodovinska podoba ne more biti povsem konservirana, muzejska, temveč se morajo v njem odvijati določene spremembe. Te pa morajo biti smiselne, navdihnjene z zgodovinskimi elementi in duhom. Parku, ki je kulturni spomenik, moramo ohraniti strukturo, ki mu daje značaj in vrednost, spreminjamo lahko sekundarne sestavine, da ga približamo potrebam mesta, ljudem.
2. Vsekakor je treba ohranjati zgodovinsko ogrodje parkov, sodobni dodatki pa morajo biti tako po vsebini kot po oblikovanju prilagojeni vrednosti in zgodovinski identiteti parka kot celote. Park tehnično izboljšujemo oz. vzdržujemo na način, ki je najmanj opazen, in z materiali, ki so okolici podrejeni. Ohranja naj se vzdušje parka.
3. Poustvaritve zgodovinskih elementov iz različnih obdobj v nekem parku so sprejemljive, dokler služijo osnovnemu cilju, namenu parkovne ureditve. Določata jih program in funkcija mestnega parka, ne le oblikovanje zaradi oblikovanja ali rekonstrukcija, ki je namenjena sama sebi.
4. Najti duha starih parkov v spremenjenem sodobnem času in njihov prostor v novi urbani strukturi je cilj, ki bo ob izpolnitvi zagotovil njihovo prihodnost, v nasprotnem primeru bodo postali prizorišče za preizkušanje različnih programov ali celo neutemeljenih "vračanj k naravi".
5. Financiranje zgodovinsko pomembnih parkovnih površin poteka iz državnega proračuna samo v primerih spomenikov izjemnega pomena, medtem ko so ostali financirani tudi iz drugih virov - iz različnih fundacij, zasebnih združenj, loterijskega denarja, nedobičkonosnih organizacij, ki del denarja pridobijo iz trženja parkov, ter od zainteresiranih skupin posameznikov, ki želijo investirati v obnovo.
6. Javni park je vsaj v državah zahodne Evrope za meščane, pa tudi za mestne oblasti, velika vrednota, zato jih zanima kakovostno vzdrževanje in prenova. Vandalizem v parkih je splošen pojav, zato je treba poškodovane dele, opremo in drevesa sproti nadomestiti oz. popraviti.
7. Javnost v ekološki eri pozna ekološko vrednost zelenih površin, vse premalo ali skoraj nič pa ne ve o kulturnih vrednotah mestnih parkov; to pomeni, da moramo javnost pred posegi izobraziti in jo vključiti v delo, saj se sicer na spremembe lahko odzove z velikim nasprotovanjem.
8. Ljudem, ki jim je končno park namenjen, pomeni strokovno podprta utemeljitev z argumenti in razlagami o spremembah veliko več kot katerikoli zakon ali odlok, ki ga večkrat upravičeno sprejemajo le kot omejitev svojih pravic. Strokovne utemeljitve za zavarovanje pripravljajo strokovnjaki, sprejemajo pa politiki.
9. Vsak park ima potenciala, da postane kulturni spomenik, ali se bodo potenciali uresničili, pa je odvisno od uspešne kombinacije politike, urejanja, načrtovanja in udeležbe javnosti.

10. Zavarovanje parkov kot kulturnih spomenikov je pomembno dejanje. S statusom parkov kot kulturnih spomenikov izpostavimo kulturni vidik kot najpomembnejše merilo vrednotenja in določimo vedenje do parkov, saj jih je soustvarila in zaznamovala zgodovina.

Ob tej priložnosti je bilo predloženo besedilo skupne deklaracije, ki je poimenovana po mestu simpozija - Arnheemska deklaracija. Besedilo določa pojem zeleni spomenik kot najširši termin, s katerim označujemo oblikovane predele krajine različnih tipov in časovnih obdobj. Ugotavlja najpomembnejše težave, s katerimi se ta spomeniška zvrst srečuje v praksi ter določa bistvene cilje in načine njihovega vrednotenja in urejanja na ravni mest, pokrajin ter predlaga oblike državnega reda za to področje. Zaradi aktualnosti problematike, navzoče tudi v Sloveniji, objavljamo prevod deklaracije.

obiskovalce (ki so ga sicer smeli obiskovati že po nastanku v 17. stoletju), je splet okoliščin, predvsem zavesti o tem, da kakovosti ne ustvarja samo kraj, temveč tudi prebivalci, ki skrbijo za vzdrževanje. Modernizacija, ki so jo izvedli, ni bila le vprašanje dobrega okusa, temveč izobrazbe, izkušenj, dohodkov in sredstev ter pametne porabe javnih uslug.

Het Loo je evropski vzorčni primer rekonstrukcije kraljevega vrta iz 17. stoletja, ki je bila mogoča zaradi izjemno popolne pisne dokumentacije o vrtovih, obsežnih raziskav vrtno arheologije ter sodelovanja komisije strokovnjakov z različnih področij, ki so sprejemali odločitve. Podrobnejši opis postopka rekonstrukcije je na vpogled v knjižnici Uprave za kulturno dediščino.

Povzetek

Razprava, ki se je razvila ob koncu teh predstavitev, je opozorila na naslednje ključne probleme ter podala izhodišča za reševanje:

1. Historični park je del mestnega življenja, zato njegova zgodovinska podoba ne more biti povsem konservirana, muzejska, temveč se morajo v njem odvijati določene spremembe. Te pa morajo biti smiselne, navdihnjene z zgodovinskimi elementi in duhom. Parku, ki je kulturni spomenik, moramo ohraniti strukturo, ki mu daje značaj in vrednost, spreminjamo lahko sekundarne sestavine, da ga približamo potrebam mesta, ljudem.
2. Vsekakor je treba ohranjati zgodovinsko ogrodje parkov, sodobni dodatki pa morajo biti tako po vsebini kot po oblikovanju prilagojeni vrednosti in zgodovinski identiteti parka kot celote. Park tehnično izboljšujemo oz. vzdržujemo na način, ki je najmanj opazen, in z materiali, ki so okolici podrejeni. Ohranja naj se vzdušje parka.
3. Poustvaritve zgodovinskih elementov iz različnih obdobij v nekem parku so sprejemljive, dokler služijo osnovnemu cilju, namenu parkovne ureditve. Določata jih program in funkcija mestnega parka, ne le oblikovanje zaradi oblikovanja ali rekonstrukcija, ki je namenjena sama sebi.
4. Najti duha starih parkov v spremenjenem sodobnem času in njihov prostor v novi urbani strukturi je cilj, ki bo ob izpolnitvi zagotovil njihovo prihodnost, v nasprotnem primeru bodo postali prizorišče za preizkušanje različnih programov ali celo neutemeljenih "vračanj k naravi".
5. Financiranje zgodovinsko pomembnih parkovnih površin poteka iz državnega proračuna samo v primerih spomenikov izjemnega pomena, medtem ko so ostali financirani tudi iz drugih virov - iz različnih fundacij, zasebnih združenj, loterijskega denarja, nedobičkonosnih organizacij, ki del denarja pridobijo iz trženja parkov, ter od zainteresiranih skupin posameznikov, ki želijo investirati v obnovo.
6. Javni park je vsaj v državah zahodne Evrope za meščane, pa tudi za mestne oblasti, velika vrednota, zato jih zanima kakovostno vzdrževanje in prenova. Vandalizem v parkih je splošen pojav, zato je treba poškodovane dele, opremo in drevesa sproti nadomestiti oz. popraviti.
7. Javnost v ekološki eri pozna ekološko vrednost zelenih površin, vse premalo ali skoraj nič pa ne ve o kulturnih vrednotah mestnih parkov; to pomeni, da moramo javnost pred posegi izobraziti in jo vključiti v delo, saj se sicer na spremembe lahko odzove z velikim nasprotovanjem.
8. Ljudem, ki jim je končno park namenjen, pomeni strokovno podprta utemeljitev z argumenti in razlagami o spremembah veliko več kot katerikoli zakon ali odlok, ki ga večkrat upravičeno sprejemajo le kot omejitev svojih pravic. Strokovne utemeljitve za zavarovanje pripravljajo strokovnjaki, sprejemajo pa politiki.
9. Vsak park ima potenciala, da postane kulturni spomenik, ali se bodo potenciali uresničili, pa je odvisno od uspešne kombinacije politike, urejanja, načrtovanja in udeležbe javnosti.

10. Zavarovanje parkov kot kulturnih spomenikov je pomembno dejanje. S statusom parkov kot kulturnih spomenikov izpostavimo kulturni vidik kot najpomembnejše merilo vrednotenja in določimo vedenje do parkov, saj jih je soustvarila in zaznamovala zgodovina.

Ob tej priložnosti je bilo predloženo besedilo skupne deklaracije, ki je poimenovana po mestu simpozija - Arnhemska deklaracija. Besedilo določa pojem zeleni spomenik kot najširši termin, s katerim označujemo oblikovane predele krajine različnih tipov in časovnih obdobj. Ugotavlja najpomembnejše težave, s katerimi se ta spomeniška zvrst srečuje v praksi ter določa bistvene cilje in načine njihovega vrednotenja in urejanja na ravni mest, pokrajin ter predlaga oblike državnega reda za to področje. Zaradi aktualnosti problematike, navzoče tudi v Sloveniji, objavljamo prevod deklaracije.

Arnhemska deklaracija

Podpisani sporočamo:

1. Zeleni spomeniki (zgodovinske spomeniške kompozicije zelenja) so del nizozemske kulturne zgodovine in Nizozemska se lahko pohvali z izjemnim izročilom kulturnih krajin, med katerimi so zeleni spomeniki še prav posebej posledica prepletanja narave in kulture.
2. Zeleni spomeniki, oblikovani in ustvarjeni v preteklosti, v obliki vrtov in parkov, pokopališč, podeželskih hiš z vrtovi in kmečkih posestev so izjemnega pomena ter pomembno prispevajo k ohranitvi identitete in raznolikosti nizozemskih mest in podeželja.

S tega vidika so bistveni ohranjanje, upravljanje in prenova zelenih spomenikov.

3. Najnovejša Belvederska nota (memorandum o ohranjanju zgodovinskih krajinskih struktur) pomeni pobudo za razvoj politike urejanja zelenih spomenikov kot sestavnega dela nizozemske kulturne politike.

Veliko zanimanje javnosti za vse vidike zelenih spomenikov upravičuje nadaljnjo razširitev ustrezne vladne politike.

4. Zeleni spomeniki zahtevajo celosten, interdisciplinaren in skupen pristop lastnikov, oskrbnikov, vladnih teles, vrtnih in krajinskih oblikovalcev, zgodovinarjev, urbanistov in načrtovalcev, arhitektov, ekologov, botanikov in poklicnih vrtnarjev.
5. Bistvenega pomena je praktično znanje, posebej o načrtovanju zelenja, njegovem oblikovanju in zasajevanju ter njihovi medsebojni povezanosti.

Na Nizozemskem je sicer na voljo specializirano znanje, vendar je povezava med znanjem, teorijo in prakso nezadostna zaradi pomanjkljivega usposabljanja, izobraževanja in raziskav, povezanih z zelenimi spomeniki in območji zgodovinskega zelenja.

6. Redna in strokovno vodena vzdrževalna dela, namenjena obnovi zelenih spomenikov, so bistvenega pomena, za kar so potrebna stalna proračunska sredstva.

Nestrokovno vzdrževanje lahko zmanjša izrazitost kulturnozgodovinskih vrednot in struktur, zaradi česar postajajo vse siromašnejše in/ali izginjajo ter izgubljajo svojo pestrost.

7. Pomembna naloga je prenova te dediščine.

Pomembnost vprašanja, kakšna obravnava naj bi bila uporabljena v ta namen (ohranjanje v obliki konservacije, obnove ali preoblikovanja), je bila doslej resno podcenjena.

Podpisani menimo:

8. Zaradi vse večjega zmanjševanja proračunskih sredstev za vzdrževanje mestnih zelenih spomenikov v preteklih desetletjih so spomeniki postali vse bolj zanemarjeni in to se še nadaljuje.

Nestrokovne spremembe ureditvenih zasnov in zasaditev mestnih zelenih spomenikov so še pospešile propadanje.

9. Upravljanje in vzdrževanje zelenih spomenikov bi morali biti sestavni del ureditvene zasnove in strukturne politike na posameznih mestnih in podeželskih območjih, pri čemer se zgodovinske zahteve, zahteve po kontinuiteti in zahteve novih nalog vedno skrbno tehtajo ter medsebojno usklajujejo.

10. Skrb za zelene spomenike je težava, ki ni omejena z državnimi mejami ter ima evropske in svetovne razsežnosti.

Mednarodne izmenjave znanja, izkušenj in strokovnosti so potrebne na praktični in teoretični ravni. Predlogi v Firenški listini iz leta 1981 so korak v tej smeri, vendar jih je nujno treba udejaniti na mednarodni ravni.

Podpisani, spodbujeni z mednarodnim sonsbeeškim simpozijem, prirejenim v počastitev stote obletnice parka Sonsbeek v Arnhemu,

- pozivamo vse, naj bodo pozornejši do zelenih spomenikov;
- pozivamo nizozemsko vlado ter pokrajinske in mestne vlade, naj dajo pri svojem regionalnem načrtovanju in kulturni politiki večjo prednost zelenim spomenikom; vodilno načelo pri razvoju te politike bi morala biti celostna kulturnozgodovinska obravnava;
- poudarjamo, da je za vzdrževanje, ohranjanje in prenovo treba namenjati dovolj finančnih sredstev; da bi dosegli ta cilj, je na tem področju treba voditi in razvijati dejavno politiko, temelječo na spodbujanju pridobivanja znanja ter izmenjavi in prenosu znanja s tega področja;
- napovedujemo, da bomo zaradi spodbujanja sodelovanja in pridobivanja znanja ustanovili **platformo za zelene spomenike** z nalogo, da oblikuje priporočila za razvoj dejavnejše in določnejše politike o zelenih spomenikih.

Arnhem, 7. oktobra 1999

Podpisniki:

Bibliotheek Wageningen UR/Documentatiecentrum TUIN / Wageningen UR Library

Bomenstichting / Dutch Tree Foundation

Cascade / Dutch Garden History Society

Donderberggroep, Stichting voor Follies, Tuinsieraden en Vermaaksarchitectuur / Foundation for Follies, Garden Decorations and Casual Architecture

De Terebinth / Association for care of graveyards

Nederlandse Tuinenstichting / Garden Association of the Netherlands; preservation and conservation of historical gardens and public parks

Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen / Castellum Nostrum Foundation; preservation of private country houses and gardens

Stadswerk-GNL / Platform for managers of municipal green monuments

Vrije Universiteit Amsterdam, Afdeling voor de Geschiedenis van Architectuur, Stedebouw en

Tuinen Landschapsarchitectuur / Free University Amsterdam, Department for the history of Architecture, Urbanism, Garden Design and Landscape Architecture

ter udeleženci simpozija poimensko s podpisom, funkcijo, ustanovo in datumom podpiramo Arnhemske deklaracije.

Deklaracijo, predloženo in sprejeto v Arnhemu, smo podpisale tudi udeleženke tridnevnega simpozija, konservatorke krajinske arhitektke Alenka Kolšek, Barbara Mlakar in Darja Pergovnik.

Prevod deklaracije: mag. Alenka Kolšek

Lektura: Prevajalsko-lektorska služba, Generalni sekretariat

V spomin Borisu Križanu

Borisu

Boris je prijatelj z veliko črko P, in takih prijateljev je malo.

Ko sva bila pred dvema letoma, torej preden se je spopadel z boleznijo skupaj na otoku Srakane, njemu svetem kraju, je ves teden razposajeno prepeval:

Najboljši so odšli, najboljših ni več ...

In Boris je bil med najboljšimi. Zato je med vsemi nami, prijatelji, prvi prišel na cilj. Cilj, ki ga moramo mi šele doseči.

V obdobju okrevanja po prvi operaciji me je poklical in dejal: "Veš, končno mi je uspelo. Fotografiral sem malo belo čapljo, pa čisto od blizu. Povabila me je k sebi in kakor baletka zaplesala pred menoj. Posnel sem njen ples." Vedel sem, da sta se ljubila, tam sredi solin. Boris in mala bela čaplja.

Mala bela čaplja je izgubila prijatelja. Mi tudi. Mala bela čaplja pleše svoj ples naprej. Mi tudi. Darilo, ki nam ga je Boris zaupal, pa je "LJUBITE SE". Ljubiti sebe, druge in malo prijatelji-co, malo belo čapljo.

Boris, hvala ti!

Dušan Podgornik

Helena Menaše - prva urednica in vzornica

22. oktobra 2000 je minilo dvajset let, kar je umrla slavistka in urednica ter prevajalka Helena Menaše. Bila je dama, ki jo slovenski konservatorji še danes štejejo med največje domače vzornike. Gospa Menašejeva se je rodila 3. novembra 1918, ob izteku prve svetovne vojne, na Dunaju. Starši, židovski arhitekt in učiteljica iz Trente, so njeno življenje zaznamovali s svetovljanstvom.

Menašejeva je leta 1941 diplomirala v Ljubljani. Po koncu druge vojne se je izpopolnjevala v Krakovu. Poučevala je na Ptujju, delala je na Ministrstvu za prosveto in kulturo, kjer je bila zadolžena za arhive, galerije, muzeje in spomeniško varstvo. Od leta 1964 je bila zaposlena na Zavodu za spomeniško varstvo SR Slovenije. Helena Menaše je bila zadolžena za publikacije, zlasti za Varstvo spomenikov, za vestnike in za nove knjižice, drobne po obliki in velike po vsebini. Brošure, bolj osebne izkaznice spomenikov v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, so ostale temeljno delo Helene Menaše. Z njihovo pomočjo so številni spomeniki zaživeli in postali del narodne zavesti. Menašejeva je med letoma 1965 in 1980 pomagala pri izidu kar stošestih rednih števil v zbirki. Spodbujala in vzgojila je pisce, lektorirala, navduševala bralce in vztrajala. Drobni tiski so postali prepoznavno znamenje vseh pomembnih objektov v Sloveniji. Širina uredništva je opazna v izboru naslovov, saj ne gre zgolj za ozko umetnostne spomenike, na častnem mestu so tako Triglavski narodni park kot Prešernova Vrba in druge zanimivosti Slovenije. Natančnega števila vseh natisnjenih knjižic ne ve nihče več, saj so najbolj popularne izšle v številnih ponatisih, prevodih in priredbah; gotovo jih je bilo več kot 350.000. Simbolno zadnji zvezek prve urednice je bil leta 1980 tretji natis brošure o Trenti, kraju, od koder izvira rod Menašejeve.

Zbirko so kasneje mnogi poskušali posneti. V enaki obliki so izhajale knjižice o znanih Slovencih, spomenikih komunističnega gibanja, primorskih cerkvah, slovenskih podzemskih jamah. Vsi ti poskusi so ostali bolj kratke sape. Manjkala jim je skrbna pretehtanost, uravnoteženost in pestrost različnih vsebin. Kulturni in naravni spomeniki so ostali in izhajajo še danes. Pogosto izhajajo manj redno, kot bi si želela Menašejeva in si želijo uredniki, njeni nasledniki, vendar so skupaj presegle številko dvesto.

Dodatna zasluga Helene Menaše je, da je Slovincem, predvsem ljubiteljem in poznavalcem zgodovine in umetnosti, odprla nova, širša obzorja. Prevajala je iz angleščine, francoščine, italijanščine in nemščine, poznala je večino drugih evropskih jezikov. Posvečala se je predvsem knjigam z zgodovinsko in širšo kulturno tematiko, ki so bile vsaka zase pionirsko delo (Marko Polo, James Cook, Mož na grmadi, Grešni papeži, Tujec v Indiji). Če bi prevedla le par knjig Michaela Levyja ali Herberta Reada, bi jo morali umetnostni zgodovinarji zapisati na izbrano mesto v svoje spominske knjige. Ob tem bi morali na posebno mesto postaviti knjigi Arnolda Hauserja: Socialna zgodovina umetnosti in kulture in Nikolaja Pevsnerja: Oris evropske arhitekture, ki sta umetnostno zgodovino v Sloveniji dvignili iz zgolj zgodovinskih okvirov. Izpustiti ne smemo velikih zbirk Zgodovina v slikah in Umetnost v slikah. S temi knjigami že četrto stoletja rastejo nove in nove generacije umetnostnih in kulturnih zgodovinarjev. Menašejeva ni samo prevedla imenovane knjige, ampak je soustvarila strokovno terminologijo in ustvarila pot, ki jo vede ali nevede ubiramo še danes. Pomagala je, da smo našli, kar je zapisano kot moto v zbirki Umetnost v slikah: Novo pot v umevanje svetovne umetnosti.

Gojko Zupan

Steletovi nagrajenci v letu 2000

Steletova nagrada za leto 1999 prof. Momčilo Vuković

Steletovo nagrado za leto 1999 za življenjsko delo je prejel prof. Momčilo Vuković. Diplomirani akademski kipar, restavrator specialist, konservatorski svetnik in izredni profesor g. Momčilo Vuković na področju restavratorstva že več desetletij uspešno združuje izvedbene, pedagoško-mentorske in organizacijske naloge.

Od leta 1962, ko se je vključil v slovensko restavratorsko delo pa do danes, ko je v varstveni stroki še vedno navzoč kot zaželen izvajalec zaščitnih in obnovitvenih posegov, se ukvarja z restavriranjem predvsem kiparskih del, v nuji celo slikarskih in arhitekture. Največ posegov je izvedel v Sloveniji, številne na območju nekdanje Jugoslavije. Ohranjal je ključne spomenike, npr. vodenje obnove Robbovega vodnjaka, in ob tem skromnejše objekte dediščine. Njegovi posegi so praviloma najvišje ocenjeni zato, ker so poleg strokovnega znanja, pridobljenega tudi v tujini, rezultat izkušenj in ustvarjalnega pristopa. Pri tem mu je bilo v veliko pomoč obvladovanje likovne teorije in tehnologij, podprto z občutljivo intuicijo in vedoželjnim intelektom. Human odnos do dediščine se izraža v vztrajni želji po odkrivanju ustrežnejših restavratorskih metod in uveljavitvi pomena kopistike, ki posredno oživlja tradicionalne tehnike in gradiva. Posebno mesto v Vukovičevi restavratorski praksi ima usposabljanje kadrov in razvijanje metod posegov v primerih odpravljanja posledic naravnih nesreč, še posebno potresov.

Svoje izkušnje in znanje je posredoval sodelavcem pri vodenju kiparskega oddelka v Restavratorskem centru in pri izvedbah posameznih akcij na terenu. Sodi med utemeljitelje in predavatelje na restavratorskem oddelku na Umetnostni fakulteti na Cetinju, izvoljen je bil za eksperta Unesca za restavriranje kamna. Kot pedagog še vedno posreduje strokovna izhodišča skupini študentov na Akademiji za likovno umetnost in jim z zgledi kaže, da mora biti vsaka akcija skrbno pripravljena, nadzorovana in dokumentirana. Zagovarja načelo, da se z izvedbo zaščitnih posegov dediščina resnično ohrani.

Vuković se je nenehno uspešno ukvarjal s številnimi strokovnimi organizacijskimi nalogami v Slovenskem konservatorskem društvu, ekspertnih komisijah pri Ministrstvu za kulturo itd. Kot pobudnik oblikovanja restavratorske dejavnosti znotraj varstva kulturne dediščine je zaslužen za ustanovitev Restavratorskega centra RS in njegove strokovne uveljavitve. Njegove izkušnje so bile ključne pri oblikovanju novih programov, v katere bo vpeta restavratorska dejavnost v prihodnje.

Svojo kreativnost v kiparskem ustvarjanju je zaokrožil v letošnji pregledni razstavi v Mestni galeriji.

Zaveda se, da je restavratorstvo dejavnost, ki na neposreden način odpira pot v materialno in s tem v vsebinsko bistvo dediščine. Ohranjanje tega varstvenega procesa skupaj z njegovimi rezultati je načelo, ki mu vseskozi sledi starosta službe za varovanje dediščine, profesor Momčilo Vuković.

Steletovo priznanje za leto 1999

Vladimir Knific

Steletovo priznanje za leto 1999 za obnovo Pocarjeve domačije v Zgornji Radovni je prejel diplomirani etnolog in umetnostni zgodovinar, konservatorski svetovalec Vladimir Knific.

Pocarjevo domačijo v Zgornji Radovni sestavljajo hiša iz leta 1775 z ohranjenim gospodarskim poslopjem, lesenim svinjakom, vozarnico, vodnjakom in vrtičkom.

Za prenovo celostne domačije je na podlagi dolgoletnih izkušenj, ki jih je pridobil pri delu na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju, konservator pri načrtovanju obnovitvenih del sledil načelom kompleksnosti in izvirnosti, organizacije in namembnosti njenih notranjih ter zunanjih prostorov, stavbnega razvoja, gradbeno-tehnološke strukture stavb in ne nazadnje izredno bogate vsebine domačije z vso premično dediščino. Po interdisciplinarnih raziskavah se je odločil za radikalni konservatorski pristop z ohranitvijo vseh ključnih stavbnih delov. Delo je vseskozi uspešno koordiniral s predstavniki Javnega zavoda Triglavski narodni park, Ministrstva za kulturo, Občine Kranjska gora, s številnimi izvajalci in domačini. Po končanih obnovitvenih delih v l. 1999 sta hiša in gospodarsko poslopje "zasijala" v vsej svoji neokrnjeni starosti, z izvirnimi zidanimi deli in večino ohranjenih lesenih delov. Ko je s sodelavci opravil sistematičen in natančen popis več kot 1400 predmetov ter jih tudi ustrezno umestil v posamezne prostore domačije, je presegel uveljavljeno delo konservatorja.

Obnovljen in ustrezno publiciran etnološki spomenik v njegovem najžlahtnejšem smislu služi programom, ki so povezani z razstavno in informacijsko dejavnostjo Javnega zavoda Triglavski narodni park. S tankočutnim konservatorskim pristopom je uspelo nagrajencu nedeljivo povežati notranjost spomenika z zunanostjo, v izvirnem in redkem dokumentu časa in prostora.

Steletovo priznanje za leto 1999

Jelka Skalicky

Steletovo priznanje za leta 1999 za obnovo Dominkove domačije v Gorišnici je prejela diplomirana umetnostna zgodovinarica in etnologinja, konservatorica svetovalka Jelka Skalicky. Dominkov dom v Gorišnici pri Ptujju je edinstven primer domačije malega kmeta iz 18. stoletja v panonskem svetu. V celoti lesen dom, grajen v kladni konstrukciji, ometan z glino in krit s slamnato streho, je postavljen na vogel, v obliki črke L. V vseh bivalnih in gospodarskih prostorih je ohranjena stara oprema, pohištvo, najrazličnejši drobni predmeti, stroji in orodje.

L. 1996 je Ministrstvo za kulturo odobrilo sredstva, ki so omogočila občini Gorišnica odkup celotne kmetije. Konservatorica Jelka Skalicky z Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, ki se je že vrsto let nadvse zavzeto prizadevala za preprečitev propadanja domačije, je prevzela vodenje obnovitvenih del. V konservatorskem programu je poleg izhodišč za izvedbo izpostavila kot edino ustrezno muzejsko prezentacijo domačije s pedagoško-vzgojno vsebino. Obnovitvena dela so v celoti sledila ciljem prenove – z zamenjavo le najnujnejših, dotrajanih delov z identičnimi v gradivu in izvedbi ter rekonstrukcijo manjkajočih elementov, jasno opredeljenih v ustnem izročilu in analognih primerih. Hkrati s sanacijo bivalnih in gospodarskih prostorov ter vsega pripadajočega inventarja je potekalo urejanje okolice z obnovo manjših gospodarskih poslopij in zasaditev s tamkajšnjimi kulturami. S prizadevanji konservatorke, občine in osnovne šole je kmetija, ne samo domačija, tudi vsebinsko oživila s prireditvami, povezanimi z delovnimi in prazničnimi šegami ter učnim programom.

Vzorčna obnova in prezentacija Dominkovega doma, ki je postal živo tkivo vasi in širšega okolja, predstavlja redek, a zgleden primer najustreznejših obnovitvenih načel in nove vsebine etnološkega spomenika.

Steletovo priznanje za leto 1999

Alenka Železnik

Steletovo priznanje za l. 1999 za prenovu protiturškega tabora Cerovo je prejela diplomirana umetnostna zgodovinarica, višja konservatorica Alenka Železnik.

Tabor Cerovo nad Grusopljem je eden manjših, a najbolj ohranjenih taborov pri nas. Zgrajen je bil ob koncu 15. stoletja na razgledni vzpetini okrog romanske in prezidane podružnične cerkve sv. Nikolaja.

Pobuda krajanov, ki so tabor vzdrževali, in župnijskega urada Šentjurij – Podtabor, ob finančni podpori občine Grosuplje l. 1995, je pospešila prizadevanja za obnovo in rekonstrukcijo tabora. Konservatorica je nadgradila želje domačinov: vztrajala je pri natančnih fotogrametričnih meritvah, skrbnem posnetku obstoječega stanja, arheoloških raziskavah, raziskavah in analizah izvirne podobe tabora. Skromnem spomeniku je posvetila enako skrb kot velikim gradovom. Raziskave so bile izhodišče za pripravo idejnega projekta obnove, ki ga je sofinanciralo Ministrstvo za kulturo. Po izdelavi izvedbenega projekta so v l. 1999 dokončali sanacijsko-prezentacijska dela pod vodstvom Alenke Železnik z Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine. Z njo so sodelovali Mojca Gabrič, Jožef Oman in zunanja sodelavca, prof. dr. Peter Fister in arhitekt Aleksander Grebenšek. Po uspešni prenovi in rekonstrukciji lesenih delov tabora je konservatorica s sodelavci pripravila razstavo, ki je širšemu občinstvu pojasnila tančine dela konservatorskih služb. Prezentacija bo skupaj z razstavo o turških vpadih postavljena v obnovljeni mežnariji v taboru.

Uspela prezentacija in rekonstrukcija tabora nad Cerovem je ohranila vzorčno in redko utrdbo, ki predstavlja, seznanja in opozarja na življenje in težave kmečkih slojev v obdobju turških vpadov.

Steletovi nagrajenci v letu 2001

Steletova nagrada za leto 2000

dr. Sergej Vrišer

Steletovo nagrado za leto 2000 za življenjsko delo prejme diplomirani umetnostni zgodovinar in častni član Slovenskega konservatorskega društva, dr. Sergej Vrišer.

Sergej Vrišer, rojen leta 1920, sodi v pionirsko generacijo učencev ljubljanske umetnostno zgodovinske šole, ki se je, posebej ob zgledu Franceta Steleta, posvetila raziskavam slovenske kulturne preteklosti. Vrišer se brez predaha ukvarja z baročno plastiko. Njegova energija in ustvarjalnost sta ga dodatno uvrstili med vodilne slovenske muzealce, pisce o zgodovini Maribora, njegovega urbanizma in likovne umetnosti ter za prvega poznavalca uniform v naši državi. S svojim intenzivnim raziskovanjem in večno radovednostjo se prof. Vrišer že več kot pol stoletja vključuje v delo spomeniškovarstvene stroke kot njen sodelavec, svetovalec in kritik. Zelo dragoceno je Vrišerjevo delo v komisiji za umetnost mariborske škofije. Ne moremo si predstavljati prenov Dornave, reševanja problemov urbanizma Maribora, restavriranja Robbovega vodnjaka ali zamenjave Kužnega znamenja v Mariboru, prenov cerkva v Olimju, Rogatcu, Rušah, na Sladki gori, razprav o rekonstrukciji pročelja minoritske cerkve na Ptuju in razpletanja številnih dnevnih problemov brez njegovega umirjenega mnenja.

Svoje znanje dr. Vrišer posreduje vsem, strokovni in laični javnosti. Njegova bibliografija je ena najbolj obsežnih in ob tem najbolj tehtnih. Raziskav severovzhodne Slovenije si danes ne moremo predstavljati brez njegovega deleža: z njegovimi knjigami, brošurami, posebej številnimi v zbirki Naravni in kulturni spomeniki Slovenije in v revijah ter časnikih.

Izjemno pomembno je njegovo pedagoško delo. Bil je vodilni predavatelj za muzeologijo in konservatorstvo ljubljanske Univerze. Generacijam učencem je predajal svoje znanje tudi v Mariboru in širše v tedanji državi. Bil je mentor številnim podiplomskim študentom.

Doktor Vrišer je bil eden ustanoviteljev in glavnih organizatorjev Baročnih dnevov, strokovnih posvetov, ki so popularizirali barok in njegove stvaritve, s tem dvigali znanje in zavest o tovrstnih kulturnih spomenikih in posredno omogočili njihovo lažje ohranjanje.

Kolega Vrišer je s svojo humanostjo in dobrohotnostjo postal steber ohranjanja slovenske premične in nepremične dediščine, njen mejnik in skrbnik v Mariboru. S svojim delom je nadgradil delo dveh velikanov slovenske zgodovine, dveh Kamničanov, Franceta Steleta in Rudolfa Maistra. Člani društva si štejemo v čast, da je lahko med naše nagrajence uvrščen dr. Sergej Vrišer.

*Steletovo priznanje za leto 2000***Odbor za prenavo cerkve sv. Gervazija in Protazija
v Rovtu pod Menino**

Steletovo priznanje za leto 2000 prejme Odbor za prenavo cerkve sv. Gervazija in Protazija v Rovtu pod Menino za požrtvovalno prenavo imenovane cerkve.

Podružnična cerkev sv. Gervazija in Protazija je poznosrednjeveška sakralna stavba, z oltarjem iz okoli 1630. Kot vse slovenske cerkve so jo skozi stoletja ohranjali in prenavljali. Žal pa je bila cerkev leta 1998 močno dotrajana, z razdrapano streho in delno podrtimi zidovi ter tik pred propadom, saj so jo zadnjč celostno prenavili še pred drugo svetovno vojno. Domačini se niso sprijaznili s propadanjem kulturnega spomenika in so zato ustanovili poseben odbor za prenavo.

Entuziastom brez začetne podpore občine ali države so strokovno podporo nudili konservatorji Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v Celju. Strokovno delo pa je moralo čakati, ker so najprej urejali dostopne poti in zbirali gradbeni material. Kasneje se je delu priključila občina, del finančnih sredstev je namenilo Ministrstvo za kulturo.

Cerkve so statično sanirali in nad zidove postavili novo strešno konstrukcijo s stolpičem. Sledila je obnova oboka prezbiterija in stropa ladje. Krajanov ni ustavila niti zima niti težko dostopna lokacija, prostovoljci so si nabrali za leto in več prostovoljnih delovnih dni.

Obnova cerkve Gervazija in Protazija, edine cerkve s tem patrocinjem v Sloveniji, je vzorec uspešnega reševanja kulturnega spomenika, ki jo je delovna vnema, požrtvovalnost in vera preprostega človeka rešila propada in dokaz uspešnega sodelovanja krajanov in strokovnjakov spomeniške službe.

Stoletovo priznanje za leto 2000

Svjetlana Kurelac

Stoletovo priznanje za leto 2000 za prenovu podružnične cerkve Device Marije na Kamnu pri Vuzenici prejme diplomirana umetnostna zgodovinarica, konservatorica Svjetlana Kurelac. Podružnična cerkev Device Marije na Kamnu, prvič omenjena kot kapela leta 1374, je že stoletja priljubljen romarski cilj. Lastniki, stavbeniki in slikarji so skozi stoletja kapelo in sedanjo cerkev dopolnjevali v harmonično celoto. Njen pomen se odraža v bogati opremi.

Konservatorica se je odgovorne prenove lotila z natančno opredeljenimi izhodišči. Stavbo in dokumente o njej so skrbno pregledali in ovrednotili kakovostne prvine stavbe. Sledila je zahtevna gradbena sanacija z novo oblikovanimi strešinami in odpiranjem zazidanih gotskih odprtin. Iz kasnejših lupin je poudarjeno izstopila zgodovinsko najbolj pomembna gotska arhitektura z dozidano baročno kapelo.

Raziskave so potrdile svojo upravičenost zlasti z odkritjem stenskih poslikav v treh plasteh, ki so jih datirali v 14., 15. in v začetek 16. stoletja. Poslikave in zlati oltar iz leta 1666 so pod nadzorom Kurelčeve in restavratorjev Viktorja Gojkoviča in Albina Kovačiča uspešno restavrirali.

Svjetlana Kurelac je znala in zmogla strniti strokovne in organizacijske moči svojega delovnega okolja ter lastnikov pri zaščiti in prezentaciji spomenika. Z analizo, s prenovo arhitekture in restavriranjem slikarij ter opreme je rešila pomemben kulturni spomenik, nezamenljiv člen podeželske gotske arhitekture Dravske doline, stenskega slikarstva in kiparstva koroškega vplivnega območja. S korektno spomeniškovarstveno interpretacijo cerkve Marije Device na Kamnu je nadgradila izpovednost in pričevalnost spomenika ter ga predstavila med izbranimi spomeniki v knjigi *Kulturne poti*.

Stoletovo priznanje za leto 2000 mag. Alenka Kolšek

Steletovo priznanje za leto 2000 za prenovu parka pri dvorcu Šenek na Polzeli prejme diplomirana inženirka krajinske arhitekture, magistra Alenka Kolšek.

Kolškova svoje delo že desetletje in pol sistematično posveča raziskovanju in prenovi vrtnoarhitekturne dediščine. Izkušnje si je nabrala pri posegih in pripravah konservatorskih izhodišč za mestni park v Celju, za zdraviliška parka v Rogaški Slatini in Rimskih Toplicah, pri samostanskih vrtovih v Olimju, Žičah in drugod.

Dobro desetletje svojega znanja je Alenka Kolšek posvetila prenovi parka pri dvorcu Šenek na Polzeli. Park, ki so ga zasnovali v 19. stoletju po načrtih dunajskega vrtnega arhitekta švedskega rodu Carla Gustava Swenssona, je v drugi polovici 20. stoletja pospešeno propadal. Prenovitvena dela, ki so jih pričeli leta 1990, letos zaključujejo. Na osnovi konservatorskega programa, ki ga je mag. Alenka Kolšek pripravila leta 1991, so postopoma izpeljali prenovitvena dela: sanacijo škarp, rekonstrukcijo ograj, obnovo stopnišč, paviljona in terase. Posebej zahtevni so bili posegi drevesne nege, ponovne zasaditve pušpanovega ornamenta ter oblikovanje poti in ureditev vodnega bazena z vodometom. Prenovo zaključujejo z restavriranjem plastik ter izdelavo vrtno opreme.

Svoja strokovna izhodišča in široko znanje je Kolškova potrdila z magistrsko nalogo z naslovom Slovenski zdraviliški parki - zgodovinski razvoj in vprašanje prenove iz leta 1997, s številnimi drugimi objavami in javnimi nastopi.

Prenova parka ob dvorcu Šenek je prva celovita in dosledno izpeljana prenova objekta vrtnoarhitekturne dediščine pri nas in je poseben mejnik v zgodovini delovanja slovenske konservatorske stroke. Uspešna in kvalitetna prenova je zasluga visoke strokovne usposobljenosti, vestnosti ter nagrajenkine delovne vneme in vztrajnosti.

Navodila za pisanje prispevkov za revijo Varstvo spomenikov in vse publikacije, ki izhajajo na Upravi Republike Slovenije za kulturno dediščino:

- besedilo mora biti izpisano z računalnikom ter oddano na disketi in na papirju;
- dolžina teksta naj ne presega 16 tipkanih strani (30 vrstic na stran, velikost črk 12);
- pri pisanju uporabljajte samo en tip črk;
- uporabljajte samo eno velikost pisave (najbolje 12 pik);
- razmak med vrsticami naj bo 1,5 ali 2 vrstici;
- odstavke označite samo z “Enter”, dvojni presledek pa z 2x “Enter”, brez zamikov;
- besedila ne podčrtavamo, in **ne pišemo polkrepko**;
- uporabljajte “italijanske” navednice;
- besedila naslovov in podnaslovov ne pišemo z VELIKIMI TISKANIMI ČRKAMI;
- za vsakim ločilom mora biti presledek (npr.: 3. odstavek 212. člena, ali inv. št.);
- opombe pišite na koncu besedila kot navaden tekst;
- izogibajte se kratic, če pa jih že morate uporabiti, pri prvi navedbi izpišite cel naziv, kratico pa zapišite v oklepaju: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto (ZVNKD Novo mesto);
- kratice uporabljajte po sistemu, ki ga ima Slovenski biografski leksikon;
- osebe navajajte z imenom in priimkom;
- avtorja samostojne publikacije citiramo:
Marijan Zadnikar, *Hrastovlje*, Ljubljana 1995.
Ali: Emilijan Cevc, *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1960.
Avtorja članka v zborniku, reviji ipd. pa citiramo tako: izpišemo cel naslov, ne le VS, Ana Lavrič, Načrtovanje in zidava ljubljanske stolnice, temveč: Ana Lavrič, Načrtovanje in zidava ljubljanske stolnice, *Varstvo spomenikov*, 37, 1997, str. 32-45.
Ali: Ivan Bogovčič, Kaj s stenskimi slikarjimi na zunanjščinah?, *Varstvo spomenikov*, 27, Ljubljana 1985, str. 93-97.
- Slikovnih prilog ne navajajte med tekstom, slike priložite posebej.
- Podnapise k slikovnim prilogam označite z zaporednimi številkami 1, 2,..., enako označite tudi slikovne priloge.
- Podnapise k slikam dodajte na konec teksta in jih označite v enakem vrstnem redu kot fotografije.
- Slikovne priloge naj bodo fotografije, diapozitivi ali originalne risbe, ki ne presegajo A4 formata. Fotokopij ne sprejemamo.
- Pri podnapisih k slikam navedite avtorja fotografije ali risbe in nahajališče.
- Na načrtih mora biti označeno merilo in orientacija objekta.

Objavili bomo samo tekste, ki bodo pripravljani po teh navodilih!

